

Digitalizálta
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár
és Információs Központ

4783.

ELSŐ ÉVFOLYAM

I.

**A BÉCSI
MAGYAR
TÖRTÉNETI
INTÉZET
ÉVKÖNYVE**

**KÁROLYI ÁRPÁD KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL
SZERKESZTI ANGYAL DÁVID IGAZGATÓ**

**A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL**

BUDAPEST, 1931

Mag. Fört.

0, 4783.

300.716

A BÉCSI
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET
ÉVKÖNYVE

ELSŐ ÉVFOLYAM

KÁROLYI ÁRPÁD
KÖZREMŰKODÉSÉVEL
SZERKESZTI
ANGYAL DÁVID
IGAZGATÓ

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST 1931

JAHRBUCH
DES
WIENER
UNGARISCHEN HISTORISCHEN
INSTITUTS
ERSTER JAHRGANG

REDIGIERT
VON
DIREKTOR DAVID ANGYAL
UNTER MITWIRKUNG
ARPAD v. KÁROLYIS,
DIR. I. R. DES WIENER STAATSARCHIVS

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST 1931

300716

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növekedéstudományok
1931. évi 3020. sz.

Nagyméltóságú
gróf Klebelsberg Kuno
v. b. t. t. stb. úrnak
a Bécsi Magyar Történeti Intézet
alapítójának,
a nemzeti katasztrófa után a magyar
történeti kutatás újjászervezőjének
hálás tisztelete jeléül ajánlja
e kötetet
a szerkesztőség.

ELŐSZÓ.

Midőn gr. Klebelsberg Kuno, most immár több, mint tíz évvel ezelőtt megalapította a Bécsi Magyar Történeti Intézetet, abból a gondolatból indult ki, hogy a nagy katasztrófa után intenzivebb tudományos munka által is kellene erősíteni a jobb jövőbe vetett hitet. Az intézet megszervezése által lehetővé tette azt, hogy kutatóink a katasztrófa után hozzáférhetővé lett bécsi történeti anyagot feldolgozhassák a legkülönbözőbb szempontokból.

A volt miniszter úr támogatásával a Magyar Történelmi Társulat keretében így indult meg a *Magyarország újabbkori történetének forrásai* (Fontes) című nagy vállalat, mely eddig már 22 kötetre terjed. E sorozat folytonos gyarapítása végett Intézetünk megtesz minden lehetőt. Azonban Intézetünk tagjai, vagy vendégei oly kutatásokkal is foglalkoznak, melyeknek kisebb terjedelmű eredményei be nem illeszthetők a *Fontes* vállalat kereteibe. Dolgozataik eddig szétszórva jelentek meg az Intézet körén kívül eső vállalatokban és így nem tüntették fel elég szemléltetően az Intézet munkásságának képét. Előfordult az is, hogy a magyar szakfolyóiratok terjedelmének esökkenése miatt Intézetünk tagjai csak igen nehezen adhatták ki tanulmányaikat.

E körülmények miatt szükségesnek látszott, hogy a Bécsi Magyar Történeti Intézet más intézetek példáját követve, Évkönyvet adjon ki.

Az Évkönyvben olyan tudósok közölnek dolgozatokat, akik Intézetünknek belső tagjai, vagy vendégei voltak. Nem okvetetlenül szükséges, hogy a munkatársak a bécsi levéltárak, vagy gyűjtemények anyagát dolgozzák fel, bár ezeknek kiaknázása főcélja Intézetünknek. De mostani, vagy volt tagjainktól szívesen veszünk fel oly dolgozatokat is, melyek nem szorosan vett bécsi anyagot dolgoznak fel. Kivételesen oly jeles írók munkáit is kívánjuk közölni, akik nem voltak tagjai Intézetünknek, de kutató munkájukat a bécsi levéltárakban végezték. Ezért siettünk felszólítani Takáts Sándort, hogy lépjen munkatársaink közé. Hiszen az ő nagyjelentőségű munkássága, mely a szakkörökön kívül a nagyközönséget is élénken érdekli, a bécsi nagy levéltárak igen széleskörű és rendszeres felhasználásán alapul.

Mivel Intézetünkben a Gyűjteményegyetemnek a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschafttal kötött megállapodása szerint állandóan három szoba van fenntartva német kutatók számára, az ő dolgozataikat is közöljük és pedig íróik anyanyelvén. Célszerűnek gondoltuk magyar íróknak is megengedni azt, hogy német nyelven közöljék dolgozataikat, ha úgy kívánják.

Évkönyvünket, ha a körülmények megengedik, minden évben egyszer kívánjuk kiadni, meg nem határozott, de körülbelül oly terjedelemben, mint aminő az első évfolyamé.

Reméljük, hogy a mi különleges tárgykörünk művelésével gyarapítani fogjuk a magyar tudományosságot és annak jó hírét is terjeszthetjük. Ebben a reményben hálás köszönetünket fejezzük ki a Magyar Tudományos Akadémiának, mely áldozatkészségével lehetővé tette az Évkönyv megjelenését.

Végül melegen köszönjük gróf Klebelsberg Kuno volt miniszter úrnak, hogy elfogadta és pártolta az Évkönyv megindításának tervét.

Bécs, 1931 szeptember havában.

Szerkesztőség.

Da ständig einige reichsdeutsche Forscher, die von der Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft entsandt werden, im Ungarischen Historischen Institut Arbeitsplätze innehaben, wird das Jahrbuch auch deutsche Arbeiten dieser Forscher enthalten. Ausserdem wird auch ungarischen Historikern, die ihre Arbeiten in deutscher Sprache veröffentlichen wollen, die Möglichkeit hierzu geboten.

M T A
1826 K

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	7
<i>Váczy Péter</i> : Immunitas és Jurisdictio	13
<i>Konrad Heilig</i> : Zur Geschichte der ältesten Ungarischen Universitäten und des Magisters Benedikt von Makra	41
<i>Elfriede Rensing</i> : Sigismund von Herberstein am Hofe König Ludwig II. von Ungarn	72
<i>vitéz Házy Jenő</i> : Határszéli viszállyaink az osztrákokkal a Jagellók ural- kodása alatt	50
<i>Pataki Vidor</i> : A XVI. századi várépítés Magyarországon (6 képmelléklet)	98
<i>Lukinich Imre</i> : Geschichte Siebenbürgens. Von Baron Erasmus Georg Tschernembl	133
<i>Baráth Tibor</i> : A harmincadjövödelmek közigazgatási költségei Felső- Magyarországon a XVII. század elején	161
<i>Konrad Schünemann</i> : Die Einstellung der thesesianischen Impopulation (1770/1771)	167
<i>Fleischer Gyula</i> : A schönbrunni kastély földszinti termeinek falfestmé- nyei (8 képmelléklet)	214
<i>Mályusz Elemér</i> : A magyarországi polgárság a francia forradalom korában	225
<i>Reinhold Backmann</i> : Ein Censurstücklein zur Datierung und Erklärung eines Grillparzerschen Epigramms	283
<i>Takáts Sándor</i> : Kossuth Lajos újságalapítási kísérlete 1844-ben	288
<i>Dr. Thim József</i> : Miletits Svetozár és az 1848/49-i szerb fölkelés	302
<i>Dicyns v. Jánossy</i> : Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849 ..	314
<i>Salacz Gábor</i> : Görgey Artúr levelei a Paczka művészpárhoz	336
<i>Angyal Dávid</i> : A boszniai válság története: I. A szandzsák vasút	343

IMMUNITÁS ÉS JURISDICTIO.

I.

A királyság megalakulása Magyarországon német minták hatása alatt ment végbe. III. Ottó német-római birodalma szolgáltatta a királyság megszervezésénél az eszmei és alaki tartalmakat. Magyarország ezzel a nyugati államok sorába lépett. Mint a keresztény kultúrközösség részese, új eszmékkel ismerkedik meg, új intézményekkel.

Nagy általánosságban ismerjük ennek a folyamatnak legfőbb állomásait, fontosabb eredményeit. Az egyes hatások kimutatását szerfölött megnehezíti a rendelkezésre álló forrásanyag szegénysége, hézagossága. Így aztán a részletkutatás az esetenkinti átvétel igazolásával majd minden területen adós maradt. A bajor kapcsolatoknak államot és népet egyaránt érő következményeiről ma sem tudunk többet, mint azt, hogy — voltak.

Csak néhány résztudomány tett ebben az irányban dícséretreméltó kísérleteket... Pénzeink tanulmányozása a bajor átvételt hirdető felfogásnak mindenben igazat adott. Hasonló eredményre jutott a diplomatika is. Egyes történétírók kutatni kezdik az átvételeket Szent István törvényeiben és egy részüket sikerül a Lex Bajuvariorumra visszavezetni.

Am hiányoznak még azok az előmunkálatok, melyek egyes intézményeink származásrendjével foglalkoznának. A jogtörténetre vár az a hivatás, hogy idegen eredetre valló intézményeink „genealógiáját” tisztázza, felkutassa.

Ilyen problémát jelent a jogtörténet művelőinek az immunitás. A jogtörténet körébe vág eredetének kérdése, mégis nem jogtörténészek indítják meg felette a vitát, hanem egy másik tudományszak művelői — a diplomatikusok. Jellemző, hogy Hajnik egyedülálló „Bíróági szervezet és perjog” c. munkája meg sem említi az immunitást, amelynek elemzésére a német irodalom köteteket szánt.

A hitelükben kétségbevont Szent István-oklevelek terelték a kutatók figyelmét az immunitásra. Amikor Szent István okleveleit a német

kancelláriai kiadványokkal összevetették, egy formulát találtak, melyet a német irodalom „Verbotsformel“-nek nevezett el. Ez a formula azonban a német kiváltságlevelekben az immunitás adományozásával egyértelmű. Nincs német immunitás-levél ilyen „Verbotsformel“ nélkül. Így feltették a diplomatikusok, hogy ez a tilalmazó formula Szent István okleveleiben is az immunitást jelenti, hogy tehát Szent István német mintára egyes monostorokat és püspökségeket immunitással ruházott volna fel. A tilalmazó formula éppen azt fejezi ki, hogy István a kiváltságot egyház birtokait immun területnek nyilvánította.¹

Szent István fennmaradt tíz oklevele közül immunitási záradékot a pannonhalmi kiváltságlevél (1002), a veszprémi püspökség alapítólevele (1002), a pécsváradi (1015), a két zalavári (1019, 1024) és a bakonybéli (1037) oklevél tartalmaz. Ezeknek az okleveleknek nagy része azonban kétségtelen hamisítvány. A két zalavári és a bakonybéli későbbi korból származnak s a pécsváradi alapítólevelet is minden valószínűség szerint a pannonhalmi és a pécsi oklevél felhasználásával készült compilációnak kell tekintenünk. A pannonhalmi oklevél sem maradt fenn eredeti alakjában korunkra. Az oklevél az általános felfogás szerint Szent István tulajdonképeni levelének interpolált utánzata volna. Az átiratokból ismert veszprémi oklevél valószínűleg fogadható el, bár az átírás az eredeti szövegezést több helyen megrongálta. Annyi bizonyos, hogy az ú. n. immunitási rész nem későbbi betoldás útján került a szövegbe, hanem még az eredeti szövegállományhoz tartozott. Az a nagy hasonlatosság, mely közöttük és a német császári oklevelek között fedezhető fel, az ú. n. immunitási formulánál is fennáll, ami ennek az oklevélrésznek eredeti fogalmazása mellett bizonyít.²

A veszprémi alapítólevél immunitási záradéka a következőképen hangzik:

„Regali denique iubemus potestate, ut nullus dux, marchio, comes, episcopus, archiepiscopus, vicecomes, sculdacius, iudex vel exactor aut aliqua magna paruaque regni nostri persona audeat discuescere (disvestire helyett) prenominata sancti Mychaelis Vesprimiensis ecclesie aut subripere de omnibus rebus suis, mobilibus et immobilibus, quesitis vel inquirendis, cum omnibus, que sibi in prelocutis civitatibus earumque pertinencys et finibus,

¹ *Fejérpataky László*: A pannonhalmi apátság alapító oklevele (1878), 189. — *Bresslau H.*: Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des Mittelalters (Archiv f. Urkundenforschung. VI. [1918.]) 73.

² Az oklevelek kritikájára nézve, lásd *Szentpétery*: Regesta regum. I. 1—10. sz. és Magyar oklevéltan. 1930, 37—40.

neon in villis pertinent, vel in aliquibus locis subiciunt (!) aut Stephano illius sancte episcopo ecclesie, suis successoribus aliquid molestie inferre presumat.“³

A pannonhalmi kiváltságlevélben szereplő „Verbotsformel“ némileg eltér ettől a formulától és pedig:

„Precipimus itaque sub testificatione saluatoris domini nostri Ihu xpi ut nullus archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes, uicecomes, seu aliquis homo magnus siue paruus de iam fato monasterio aliquo modo se intromittere in mancipiis, terris, uineis decimationibus, piscationibus, ripis, placitis sine concessione abbatis eiusden monasterii audeat.“⁴

Hasonló szövegű a hamis pécsváradi oklevél immunitási formulája.

Ha ezeket az oklevélrészeket III. Ottó és II. Henrik diplomáinak ú. n. Verbotsformel-jeivel párhuzamba állítjuk, egykönnyen párjukra akadunk. A sokféle letiltó-formula között okleveleink éppen azokkal mutatnak rokonságot, melyek nem támaszkodnak egy régebbi, karolingi, vagy egyenesen merovingi oklevél szövegezésére. A formulának zavaró gazdagsága onnan származott, hogy e korszakban a dictatumnál nem általánosan kötelező formulárékat, hanem csupán az író által esetenként kiválasztott régebbi oklevélszövegeket használtak fel mintául. Amíg Jámbor Lajos alatt az immunitási oklevelek kiállítása előírt formák szerint történt, megállapított formulák figyelembevételével, addig a 840 utáni időszakban ezek a kötelező formulák eltűnnek és helyükbe a „Vorurkunden“ mint minták lépnek. Az immunitási privilégium írója egy régebbi oklevelet vesz elő, kiválaszt egyet a kancellária anyagából, úgyhogy szövegében, mely ilyen „Vorlage“ alapján készült, a legkülönbébb formulák újulnak fel. Természetszerűleg a fogalmazás szabadsága lehetővé tette azt is, hogy az oklevél írója más alkalomkor egészen egyénilig járjon el. Olyan formulák, melyek Jámbor Lajos korában nem az immunitás, hanem egyéb jogügyletek kifejezésére szolgáltak, most előfordulnak immunitást biztosító privilégiumokban is. Az egyes formulák elmozdulnak az eddigi szilárd alapzatról s bejutnak egészen más célt szolgáló oklevelekbe. A védelemlevél (Muntbrief) vagy a szabadonbocsátás szokott formájában adnak ki Jámbor Lajos utódai immunitási kiváltságokat. Másrészt viszont az immunitás köntösében jelennek meg olyan

³ Rajnald tihanyi apát átiratából: Hazai Okm. VI. 2. A veszprémi átirat lényegtelen eltérésekkel közölve *Szentpétery*: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. (Értekezések a tört.-tud. köréből. XXIV. 639.)

⁴ Pannonhalmi rendt. I. 589.

oklevelek, melyeket tartalmuk miatt immunitási privilégiumoknak bajoran könyvelhetünk el.⁵

A formulák devalválódása maga után vont bizonyos jelentésbeli bizonytalanságot. Ameddig a formulák használatát és alakját szigorú szabályok biztosították, nem lehetett kétség afelől, hogy az oklevél miről szól. A formulákat azonban a Jámbor Lajost követő kor olyan esetekre is alkalmazta, melyekre eredetileg jelentésük nem terjedt ki. Általános, sablonszerű kijelentések váltják fel a formula precíz, részleges felsorolásait. Az immunitást a Jámbor Lajos alatt uralkodó formula még aprólékosan határozza meg; felemlíti egyenként azokat az eseteket, melyekre nézve a kiváltság az állami közegek hatáskörét megszüntette. Nem így az Ottók alatt. Azokban az oklevelekben, melyek szövegükben nem nyúlnak vissza régebbi oklevélmintákra, az immunitási formula semmitmondó, határozatlan általánosságoknál marad. Ha történetesen az oklevél más helyen nem említené meg, hogy az adomány az immunitás jogát is magába zárja, az immunitási formula jelentése megfejthetetlen kérdéssé válna.

A pannonhalmi és a veszprémi oklevélben található tilalmazó formula is nem a régi, Jámbor Lajos alatt szokásos formulának felel meg, hanem a kiváltságok felsorolásától tartózkodó, bizonytalan jelentésű új alakot szemlélteti. Jámbor Lajos alatt más a tilalom szövege a védelembefogadásnál, más egyszerű birtokadománynál, vagyis a tilalmazó formulák sokféle változatával találkozunk. Jámbor Lajos halálával a változatok nivellálódása köszönt be. Az immunitást kifejező introitus gerundivumos alakja átformálódik, sőt egyenesen kiszorul annak a sablonszerű „Verbotsformel“ változatnak a hatása alatt, mely kísérni szokta a pusztá adományokat. A III. Ottó alatt megerősödő olasz átvétel sokban hozzájárult a tilalmazó formula tartalmi elszegényedéséhez, a formula általánosításához, miután az olasz formulát éppen a sablonszerűség jellemezte.⁶ Hogy a pannonhalmi és veszprémi formula már az olasz változatot képviseli, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a személyek felsorolása a tilalommal kapcsolatban, eltérőleg a német változattól, szembe-tűnően terjedelmes. Mindazok az oklevelek, melyek e tekintetben a magyar változatokkal rokonságot árulnak el, szinte kivétel nélkül olasz alattvalók számára készültek.

Példaképen adjuk a következő oklevélszövegeket:

1. „Precipientes itaque imperiali iubemus potentia ut nullus dux archiepiscopus episcopus marchio comes vicecomes nullaque

⁵ *Stengel Edmund*: Die Immunität in Deutschland bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. I. Diplomantik. 1910, 81. s. köv. l., továbbá 338—347.

⁶ *Stengel*: I. m. 350. és 417—421.

nostri imperii magna aut parva persona prefatum... abbatem aut eius succesores de iam dietis prediis et terris vel de suis pertinentiis inquietare aut molestare vel disvestire sine legali presumat iudicio.“ Farfa monostor részére, Róma 998.⁷

2. „Precipientes denique iubemus et hac nostra auctoritate roboramus ut nullus dux archiepiscopus episcopus marchio comes vicecomes sculdasius gastaldio nullaque nostri regni magna parvaque persona predictos... inquietare molestare aut de eorum possessionibus adquisitis vel acquirendis disvestire sine legali presumat iudicio. Volumus... ut ita deinceps nullius comitis placita custodiant neque ipsi aut ipsorum heredes.“ Piacenzai egyháziak részére, Cremona 998.⁸

3. „ut ipse sui que heredes... possideant habeantque potestatem tenendi donandi vendendi... faciendi... omnium hominum contradictione molestatione et diminoratione penitus remota. Precipientes denique iubemus ut nullus dux archiepiscopus episcopus marchio comes vicecomes schuldasius gastaldio nullaque nostri regni magna parvaque persona predictum... aut suos heredes de omnibus que superius memorata sunt, inquietare molestare vel disvestire presumat.“ Dominicus Candianus részére, Róma 998.⁹

E három oklevélrészlet elsősorban a veszprémi immunitási formulával tart rokonságot. Összehasonlítás céljából álljon itt a pannonhalmi szövegnek megfelelő introitus-formula mintája is:

4. „Insuper imperiali iubemus potentia ut nullus dux aut archiepiscopus episcopus marchio comes iudex vicecomes nullaque imperii nostri magna parvaque persona de predicta cella aut suis pertinentiis se intromittere vel aliquid ordinare aut disponere sine iussione et voluntate abbatis Cluniacensis presumat.“ Egy Clunyi kolostorhoz tartozó egyház részére Paviaban, Roma 999.¹⁰

Szántsándékkal hallgattam el az idézett oklevelek tartalmát. A tilalmazó formula lényegében ugyanaz mindhárom esetben, holott más-más jogügyletre vonatkozik. Az első oklevélben a császár védelmébe vesz egy kolostort („sub defensione et tuitione nostri mundiburdiu recipimus“), alapjában véve „Schutzbrief“, nem immunitásról, hanem csak védelembefogadásról van benne szó. A következő példánál formulánk

⁷ M. G. DD. — D. O. III. 282. Fogalmazta Her. D.

⁸ D. O. III. 268. Her. D. fogalmazta.

⁹ D. O. III. 293. Her. D. fogalmazása.

¹⁰ D. O. III. 314. Her. D. írta és fogalmazta.

már immunitási oklevélben fordul elő. A tilalmazó formula azonban itt sem zárja magába az immunitást, belőle ennek a jognak eladományozása még nem következik, mint ahogy nem következett az előző oklevélnél sem. A formula jelentése az oklevélbe foglalt jogok és adományok természetétől függ, a formulát megelőző vagy követő sorok tartama dönti el, hogy a formulában kifejezett tilalmat mire kell érteni. Második példánk szövegéből az tűnik ki, hogy birtokok megerősítése mellett a császár bizonyos piacenzai lakosoknak vámmentességet, szabad kereskedelmet s többek közt immunitást is adományozott. Ezért a formula megtiltja nemcsak a birtokok háborgatását, hanem az illetők bírói-, vám-, közlekedési szabadságának megcsorbítását is. Nagyon tanulságos e tekintetben harmadik példánk. III. Ottó ebben az oklevélben megerősíti egy világi hívét összes birtokaiban, oklevelét egyenesen donationis et confirmationis preceptumnak nevezi. Hogy a „Verbotsformel“ itt immunitási záradéknak nem fogható fel, az az oklevél tartalmából könnyen kivehető. Hasonlóképen kell értelmeznünk a negyedik számú oklevelet is.

A tilalmazó formula használatának szemléltetésére be lehetne mutatni az okleveleknek egész sorozatát, okleveleket birtok-, vám- vagy vásáradományokról,¹¹ jogtalanul elvett javak visszaszámaztatásáról, bírói ítéletekről,¹² ahol is a tilalmazó formula célja egyedül a jog biztosítása jogtalan törekvésekkel szemben.¹³ De az, ami lényeges, már így is szembetűnik; az immunitási formula az Ottók alatt átváltozott egy tartalmatlan tilalmazó formulává, amely többé nem az immunitási privilegium legfontosabb és legjellemzőbb része, hanem amely mindenfajta jogügylet mellett úgy szerepel, mint „Verbotsformel“. Eleinte ez a formula mondja ki legkifejezöbben az immunitási tilalmat, s még akkor is jelentése az immunitás, ha történetesen az oklevél ezt nem is említi fel. Jámbor Lajos utódai alatt felbomlik a formulák merev, zárt szisztematikája. Az immunitási formula leoldódik az immunitásról, megszűnik jelenteni magát az immunitást, s tartalomban is egyre szegényedve, pusztá sillangá válik. Az Ottók okleveleiből már csak ezt a vérszegény változatot ismerhetjük meg. II. Henrik okleveleiben a felbomlás végleg bekövetkezik. Egyre ritkábban találkozunk vele, s ott sem, ahol különben

¹¹ A veszprémi és pannonhalmi formula előfordul ilyen értelemben: DD O. III. 108. (birtokmegerősítés), 182. (halászatjogának adományozása), 188. (birtokadomány), 223. (u. a.), 271. (oklevelek megerősítése), 292. (birtokok megerősítése), 305. (birtokadomány), 309. („omnes res et proprietates“), továbbá 337., 382., 410. — DD H. II. 68. (védelem és a javak megerősítése), 70. (u. a.), 96. (vásártartási engedély), 246. stb.

¹² DD O. III. 281., 282., 317., 337., 360., 405. stb.

¹³ *Stengel*: I. m. „wo es nur den Zweck hat, die Entfremdung oder Schmälerung des geschenkten Gutes zu untersagen“. (417.)

immunitás-adományt foglalnak írásba.¹⁴ Helyette az immunitást a régebbi szabadonbocsátási absolvimus-formulába öltöztetik,¹⁵ avagy egészen kötetlenül fogalmazzák, írják körül.¹⁶ Éppen ezek az esetek mutatják, hogy a tilalmazó záradék Ottók alatti változata — *Stengel* szavaival élve — többé már nem az a „esalhatatlan“ kriterium, melynek alapján az immunitást kétséget kizárólag megállapítani lehetne. Ha előfordul valamelyik oklevélben, ebből még az immunitás eladományozása nem következik, mint ahogy viszont kiterjedhet a kiváltság az immunitásra is, anélkül, hogy ennek biztosítását az immunitási formula fejezzék ki. Általános tartalma miatt benne a sanctio egy nemét kell látnunk, mely a sanctiot negative vezeti be, s mely így rendszerint sanctionális kijelentésekbe torkollik. Ily módon zárja le a veszprémi és pannonhalmi oklevél „Verbotsformel“-jét egy-egy sanctio, melynek párját a német császári oklevelekben is megtalálhatjuk.¹⁷

II.

Mit kell értenünk immunitás alatt? A régi jogtörténeti iskola, élén *Brunnerrel*, az immunitást fogalmilag mereven körülhatárolta, szinte kiemelte a világos distinctio kedvéért a történeti valóság természetes összefüggéséből. A túlságba vitt jogi nézőponttal szemben az újabb kutatás az immunitást nem mint egy külön, önmagában megálló intézményt fogja fel, hanem a kialakulását kísérő jelenségek körében mutatja be. Elveti azt a nézetet, mintha az immunitás már a karolingok alatt a grófsággal egyenrangú alakulat volna a közigazgatás és bírászkodás gyakorlására. Ez annál kevésbé következhetett be, miután a grófság közegei az immunitás biztosítása után az immun terület felett hatóságukat végképen nem veszítették el.¹⁸ A teljes immunitást általánosságban a kiváltságolt egyháziak és világiak csak a XI. század végén érik el.¹⁹

¹⁴ Pl. D H. II. 91.

¹⁵ V. ö. *Stengel*: I. m. 343–347.

¹⁶ Pl. D H. II. 47.

¹⁷ Pl. D O. III. 292. „Si quis igitur huius nostre preceptalis paginae violator extiterit, sciat se compositurum centum libras auri optimi, medietatem camerae nostrae et medietatem predicto episcopo eiusque successoribus.“

¹⁸ *A. Dopsch*: Die Grundherrlichkeit der Karolingerzeit, 11–16. (Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters c. cikkeinek összegyűjtött kiadásában, 1928.) — V. ö. még *H. Brunner*: Deutsche Rechtsgeschichte II. (1928².) 393., 401.

¹⁹ *H. Hirsch*: Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter (Quellen u. Forschungen a. d. Gebiete der Geschichte, 1922), 148. — *Eug. Wohlhaupter*: Hoch- und Niedergericht in der mittelalterlichen Gerichtsverfassung Bayerns (Deutschrechtliche Beiträge, XII. 2), 234.

Az immunitás lényegében tilalmat jelent. Eleinte éle az állami igazgatás közegei ellen irányult, később, az Ottók alatt általános védelemmé szélesedett ki.²⁰ A tilalom az introitus iudiciumra vonatkozik, alapjában véve kezdettől fogva védelmet biztosít vagy régtől fennálló jogokra nézve, vagy új kiváltság adományozásával kapcsolatban.²¹ Ezek a kiváltságok a Karoling-kor végén bizonyosfokú adómentességet, alsóbbrendű bírászkodást, exentiót a descensus, a kezesek szedése, végrehajtás, stb. alól zárnak magukba.²² Az immunbírászkodás kriminaliákra nem terjedt ki, a causae maiores továbbra is a gróf bírói széke elé tartoztak. „Blutgericht“ elnyerésére sűrűbben csak a X. század végén találunk példákat.²³ Az immunitás kapcsolatba kerül mind gyakrabban vám- és vásárkiváltságokkal, egyházi exentióval, a szabad apátválasztás jogával, úgyhogy ezen a fokon, az Ottók alatt az immunitás az önállóság és szabadság kifejezőjévé vált.²⁴ Az immunitás jelentéskörének átalakulása érteti meg velünk, miért alkalmazzák előszeretettel II. Henrik óta a szolga felszabadítására alkotott formulát az immunitás jelzésére, s miért nő oly szorosán össze az Ottók alatt a védelembefogadás az immunitás eladományozásával. A kiváltságoltat az uralkodó közvetlen hatósága alá rendeli, védelmébe fogadja, s felmenti minden más, kolostoroknál különösen a püspöki iurisdictio alól.

Főbb vonásokban ezek lennének azok a jogok, melyek István trónra léptekor nyugaton az immunitás tartalmával összeforrtak. Jelentik-e az immunitási formulák a veszprémi és a pannonhalmi oklevelekben ennek az intézménynek átvételét? Maga az immunitási formula határozott feleletet erre nem adhat. Az uralkodó felfogás az átvételt arra alapította, hogy a szent-istváni tilalmazó formula a német császári oklevelek immunitási formulájával megegyezik. Am a „Verbotsformel“ az Ottók alatt elvesztette már eredeti jelentését, s már távolról sem az immunitási privilégium legjellemzőbb sajátja. A tilalmazó nullus-presumat passus pusztán járulékos természetű, tartalma az oklevél dispoziciója szerint változik. Lehet az oklevélben szó immunitásról, ebben az esetben a formula az immunitás megsértését tiltja; állhat azonban a formula valamely

²⁰ Az immunitás kialakulásáról jó áttekintést ad *H. Schubert: Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter.* (1921.) 554.

²¹ *Dopsch* kétségbevonja, hogy az immunitási privilégiumok a földesúri bírászkodást kiterjesztették volna. Szerinte „die Immunität hat... nur die alte grundherliche wider die Eingriffe der öffentlichen Beamten gesichert“. (I. m. 17.)

²² Az egyes jogokat részletesen felsorolja *Brunner: I. m. II. 391.* és a köv. l.

²³ *Brunner: I. m. II. 401.* — *Hirsch: I. m. 148.*

²⁴ *Stengel: I. m. 553—577.*

birtok- avagy vásáradomány után záradék formájában, ilyenkor csupán a jogtalan beavatkozó ellen véd.

A pannonhalmi és veszprémi oklevél tilalmazó formuláját is tartalmilag a dispositio határozza meg. A veszprémi oklevélben a formulát megelőző sorok felemlítik azokat a területeket, melyek a veszprémi püspök jurisdictioja alá kerültek, továbbá megnevezik a püspökségnek adományozott földesúri falvakat. Szent Mihály egyháza ezek fölött a megyék és falvak fölött „potestast” gyakorolhat, bírhatja szabadon és az örökkévalóságban, „omnium hominum contradicione funditus remouente (helyesen remota)”. Ez után áll a nullus-presumat formula. Előjogokról, adó és bírói mentességről azonban egyetlen sort sem találunk. Annál határozottabban körvonalazza a sanctio formulájába beszúrt részletezés az oklevél tartalmát: „Si quis... prelibate sancte Mychaelis Wespriemensis ecclesie Stephanum almificum episcopum suosque successores, ex cunctis prenominatis rebus ecclesiasticis nec non dotibus molestare conauerit”, az fizessen bírságpénzt és sujtja egyházi átok. Ez az utalás a fentemlített adományokra világosan mutatja, hogy a sanctio és az ezt megelőző nullus-presumat formula újabb rendelkezéseket már nem tartalmaz. Az oklevél tartalmilag még a tilalmazó formula előtt befejeződik, a nullus-presumat rész és a sanctio csupán az adományok biztosítását célozza. A veszprémi oklevél „Verbotsformel”-je nincsen kapcsolatban az immunitással, hanem, mint a német császári privilégiumokban nem egy esetben, pusztán az adományok megsértését tiltja.

Más a jelentése a pannonhalmi kiváltságlevél introitus-formulájának. István felruhazza a monostort a szabad apátválasztás jogával, megengedi, hogy az ily módon megválasztott apát felszentelését a rendtagok bármelyik püspöktől kérhessék. Megengedi továbbá a monostor apátjának, hogy bizonyos püspöki előjogokat élvezhessen, így engedélyt kapott a szandálokban való misézésre, röviden, a püspökhöz hasonló jogállással ruházta fel.²⁵ Az exemptio egyházi természetű, a dispositio-ban hiányzik az immunitáshoz kapcsolódó jogok feltüntetése. Ebből az következne, hogy István Pannonhalmát a királyi közegek bírói és közigazgatási hatalma alól nem mentesítette. Az immunitást az igazságszolgáltatás tekintetében nem a dispositio, hanem maga az introitus-formula jegyzi fel. Az introitus-tilalom magában foglalja a placitum jogát is. Placitum alatt pedig törvényszéket kell érteni.²⁶ Eszerint a kolostor

²⁵ Ezt a függetlenítési törekvést a püspöki jurisdictio alól a Karolingok alatt megerősödött püspöki szervezet hatalmi kiterjedése váltotta ki. Lásd: *Schubert*: I. m. 610—611. — V. ö. *Fejérvataky*: I. m. 199—208.

²⁶ *Stengel*: I. m. 479.

népei felett senki ne merészeljen törvényt tartani. Hogy vajjon a bíraskodás jogát a kolostor népein a király magának tartotta-e fenn, avagy az apát, illetőleg udvari bírása gyakorolta-e az igazságszolgáltatást, a szöveg szűkszavúsága miatt nem állapítható meg.

A pannonhalmi kiváltságlevél tiltó formulája immun területeknek nyilvánítja Pannonhalma birtokait. Ezzel összhangban áll az oklevél elején olvasható: „talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium sancti Benedicti in monte Cassino“. Az alapításnál Monte-Cassino libertasa szolgált mértékül. Monte-Cassino kiváltsága pedig kiterjedt az immunitásra is.²⁷ Emellett Monte-Cassino minden érseki és püspöki hatóság alól kivéve, közvetlenül a szentszék alá tartozott.²⁸ Pannonhalma tehát nemcsak egyházi tekintetben, hanem az állami közegekkel szemben is Monte-Cassino szabadságában részesedett.²⁹

A XIII. században több ízben hivatkoznak a pannonhalmi oklevelek Szent István immunitás-adományára.³⁰ Sőt IV. Béla egyik oklevele azt is megemlíti, hogy ezt az „immunitas seu libertas“ kiváltságot I. Béla meg is újította.³¹ I. Béla privilégiuma azonban nem maradt korunkra. Viszont kétségtelen, hogy Szent István oklevelének „Verbotsformel“-jét immunitási záradéknak tekintették³² s hogy az általa kifejezésre jutott immunitásnak a gyakorlatban is érvényt szereztek. Pannonhalma Szent

²⁷ Erről privilégiumai alapján könnyen meggyőződhetünk. Pl. DD O. II. 254. H. II. 287.

²⁸ V. ö. *Rickenbach*: M. von seiner Gründung bis zu seiner höchsten Blüte. (1884—85.)

²⁹ Az egyházi kiváltságra lásd Pann. rendt. I. 135—143.

³⁰ II. Paschalis és III. Sándor okleveléből nem tűnik ki, hogy a nullus-presumat formula jelentése az immunitásra is kiterjedne: csak a birtokok védelmét mondja ki. 1102: „...secundum preceptum beate memorie Stefani pii regis per presens privilegium confirmamus atque statuimus, ut nulli regum, nulli comitum, nulli episcoporum, nulli cuiquam alii de rebus... liceat minuere vel auferre, seu ablatas retinere“. (Pann. rendt. I. 592—3.), 1175: u. o. 606. — De IV. Béla oklevelei kifejezetten szólnak a Szent István-féle privilégium alapján az immunitásról: 1257: Pann. rendt. II. 298., 1266: u. o. 330., 1267: u. o. 331., 1270: u. o. 333., 335.

³¹ 1257: Pann. rendt. II. 298. „...ut immunitatem seu libertatem ecclesie sue concessam a Sancto rege Stephano et rege Bela primo innovatam, que quidem talis est, ut ipsum abbatem et populos predicti monasterii nullus iudicium preter nostram personam vel quem idem abbas a rege in iudicem sibi et suis populis specialiter postularet, audeat iudicare...“ Lehetséges azonban, hogy ez oklevél alatt a hamis II. Béla-féle oklevelet kell érteni. (1137: Pann. rendt. I. 793.) Kritikáját l. u. o. 90. s köv. ll.

³² Lásd a 30. jegyzet alatt megnevezett okleveleket. „Et quia hoc idem dictus abbas asseruit esse *hactenus observatum de consuetudine approbata*...“ (1257: u. o. 298.)

István oklevele alapján az immunitást a későbbi uralkodók alatt is fenn-tartotta, erre mutat I. Béla elveszett privilégiuma, de ezt igazolja II. András király megerősítése is.³³ Az adózás tekintetében is kiváltságos helyzetet biztosított magának.³⁴

A veszprémi püspökség immunitása a későbbi kor okleveleiből nem tűnik ki. Népei felett a püspökség csak úgy és csak annyiban ítélkezhetett, mint amilyen mértékben joga volt erre minden földesúrnak. Bár a földesúri bíráskodásra a XIII. század előtt nincs adatunk,³⁵ fel kell a nyugati analógiák alapján tennünk, hogy a földesúr, a senior, szolgálendű népei felett a tulajdonjogból kifolyólag bizonyos fokú bíráskodást nálunk is kifejtett.³⁶ A földesúri liberek, továbbá a szolgálendűek a fontosabb ügyekben, különösen idegenekkel szemben, bizonyára nálunk is a királyi közegek bírói széke elé tartoztak ügyes-bajos dolgaikban. A váradi regestrumból mindenesetre azt látjuk, hogy a földesúr népeit nemcsak a földesúr ítéli meg, hanem pereikkel a rendes királyi bíróságok is foglalkoznak.³⁷ Az illetékesség kérdésének eldöntésénél nem szabad szem elől téveszteni, hogy a korai középkorban merev illetékességi körzetekre még nem lehet gondolni, miután a pereskedők a kor szubjektív-jogi látásmódjának megfelelően igazukat az uralkodó felfogás szerint bárki előtt kereshették.

E kezdetleges földesúri bíráskodáson túl a veszprémi püspökség kiváltságos jogokat nem szerzett alapításának idejében. De nem nyertek immunitást a többi püspökségek és apátságok sem. A Benedek-rend más előtt téveszteni, hogy a korai középkorban merev illetékességi körzetekre még nem lehet gondolni, miután a pereskedők a kor szubjektív-jogi megszerzésére irányult, s nem a már régtől fennálló jogállapot meg-

³³ „innovationem et confirmationem regis Andree, patris nostri...” (U. o.)

³⁴ 1269: Pann. rendt. II. 332—3.

³⁵ Az ennek bizonyítására felhozott adatok nem meggyőzőek. *Hajnik* az 1075-i garamszentbenedeki oklevélből következtet a földesúri bíráskodás fennállására. (Bírósági szerv. és perjog. II.) Ám a kérdéses helyen csupán a bitang jószág és szökött szolgák elidegenítéséről van szó, s akkor is nem bíráskodás értelmében. Erre vonatkozólag l. lejjebb. — Mások László III. 12. alapján beszélnek földesúri bíráskodásról. Itt azonban pusztán az in curia nobilium véghezvitt lopás bejelentését teszi a törvény kötelezővé, nem azért, hogy a dominus ítéljen a tolvaj felett, hanem hogy ő vagy pristaldusa adja a tettest át a királybírónak. Kálmán I. 51. cikkéből is az tűnik ki, hogy a tolvaj kiadását a dominus szorgalmazta. — A váradi reg. kívül lásd: 1212: Hazai Okm. VIII. 14., mely a földesúri bíráskodást megemlíti.

³⁶ *R. Schröder*: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. (1919.) I. 188—9.

³⁷ Regestrum Varadinense. (Karácsonyi kiad.) 9., 16., 72., 85., 101., 104., 105., 208. stb.

szilárdítására, azt a XI—XII. században alakult monostorok és püspökségek eredeti oklevelei bizonyítják a legmeggyőzőbben. A tihanyi, bozoki, dömösi kolostorok, a zágrábi püspökség alapítása, hogy csak a legfontosabbakat említsük, az oklevelek tanúsága szerint nem járt az immunitás eladományozásával. Az immunitást pl. a bozoki egyház 1269-ben, a zágrábi püspökség András herceg oklevelével éri el.³⁸

Ilyen körülmények között Pannonhalma kiváltsága sajátos elszigeteltségben maradt.³⁹ Szent István idegen mintáktól ösztönözve, átvette az immunitást, mint a nyugati kultúra egyik elterjedt intézményét, az első lépést azonban újabbak nem követték. Az idegen talajból átültetett immunitás csakhamar elsenyvedt, gyümölcsöket nem hozott. Az utódok alatt István kísérlete folytatásra nem talált. Az immunitást is azok közé az átvételek közé kell sorolnunk, melyek életrevalóság híján mélyebb hatás nélkül tűntek el a nemzet életéből...

Ez a mostoha elbánás, melyben az immunitás magyar földön részeseült, a szentistváni királyság sajátos természetében leli magyarázatát. A magyar állam az idegen diplomata szemében, mint amilyen freisingeni Ottó volt,⁴⁰ a despotizmus, a barbár hatalom megszemélyesítőjének látszott. Az egész államszervezet a királyi család patrimonialis, szinte korlátlan hatalmán nyugodott. Ebben a légkörben a királysággal vetélkedő partikuláris erők alig érvényesülhettek, mint állami feladatokat betöltő alakulatok. Az immunitás az állami élet előhaladottabb, mindenekelőtt differenciáltabb formáját tételezi föl, semhogy az erős központi hatalmon nyugvó patrimonialis magyar királyság államszervezetében szerepet játszhatott volna. Előfeltétele egy művelt, öntudatos papi és főúri

³⁸ Csak az 1055-i hamis példánya említi fel a tihanyi egyház immunitási kiváltságát, az 1211. évi megerősítés se tud róla. (Pann. rendt. X. 502.) — A bozoki apátság 1135-i alapítóoklevele (*Fejér: Codex. II. 82.*) még nem szól immunitásról, azt az apátság csak 1262-ben kapja meg II. Béla oklevelének átírása alkalmából. (*Fejér Codex. IV. 3. 62—63.* „Volumus insuper de gratia nostra speciali...“) — A dömösi egyház 1138-ról datált oklevelében (*Mon. Strig. I. 88.*) a népek és kiváltságok felsorolásánál hiányzik az immunitás felmentése. — A zágrábi püspökség csak 1198-ban szerez népei számára igazságszolgáltatási kiváltságot. (*Smičiklas Codex. II. 297.*) A veszprémvölgyi apácamonostor (*Fejér Codex. II. 46.*), a zobori (*Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 40., 55.*) kolostor oklevelei sem említik fel az immunitást.

³⁹ Épp ez a kiváltságos helyzet érteti meg velünk azt a nagy vonzóerőt, melyet Pannonhalma más egyházakra gyakorolt. A rokon monostorok Pannonhalma kiváltságait szerették volna megszerezni — hamisítványok útján. V. ö. a bakonybéli 1037, a pécsváradi 1015 és az 1093-ból való tihanyi oklevelet, melyek a pannonhalmi oklevél alapján készültek. (Pann. rendt. VIII. 224. *Karácsonyi: Szent István okl. 79., Pann. rendt. X. 496.*)

⁴⁰ S. S. rer. Germ. Gesta Friderici. (1912³.) 51.

réteg, amely nagy kiterjedésű földbirtokra támaszkodva, magára tud már vállalni, az állami élet egységének fölbomlása nélkül, kormányzati és igazságszolgáltatási feladatokat. Az immunitást a védelem szüksége teremtette meg, éle a nagy hatalomra és önállóságra jutott comesek ellen irányult. Az immunitás reakcióképen jelentkezett, amidőn a királyi közegek oligarchikus törekvései elnyomásra és hatalmaskodásokra vezettek. A comesek hatalmi megerősödése Magyarországon azonban csak a XII. század végén köszönt be. A comesek expansiója kihívja az egyháziak és nemesek ellenállását, az immunitást. Az immunitás kialakulása Magyarországon nem Szent István korára esik, két századdal később következik be és a XIII. század elején meginduló nagy reformokhoz kapcsolódik.

III.

Amit István utódai az egyháznak biztosítottak, nem volt egyéb, mint az eladományozott birtokok és jogosítványok felett a dominust megillető *potestas* az immunitás kizárásával. Feladatunk így a következőkben a *potestas* tartalmi és jelentésbeli határainak a megállapítása.

A *potestas* azt a szubjektív jogot jelenti, amelynek értelmében valaki a dolgok felett bizonyos irányban és terjedelemben hatalmat gyakorolhat. A középkorban a birtoklást szubjektív alapon ítélték meg, ezért a jogviszonyból a személyes motívumot, a hatalom fogalmát emelték ki. A középkor emberének szemében lényegtelennek tündek fel a római jognak az objektivitás síkján mozgó distinkciói, különbséget tulajdon és birtok között nem tett. A középkor dinamikus világszemlélete, mely mindent belülről, a lelken keresztül, a személyiség képzetköréből ragadott meg, a jogviszony jelzésére is egy dinamikus principiumot talált: a *potestast*. *Fritz Kern* bámulatraméltó intuiciójával tapintott rá a középkori jogi látásmód sajátosságára, mikor azt a szubjektív jog uralmában jelölte meg.⁴¹ Az objektív jog csak annyiban lépett az előtérbe, amennyiben az énnel kapcsolatban állott. Ezért nincs közjog és magánjog számukra. A jogviszonyban a jogosultság fennforgása a döntő, a hatalom mozzanata, mely a személyt a dolgokkal szemben tevékenységben mutatja be.

Ebben a körzetvilágban formálódott ki a *potestas* tartalma. *Potestast* kifejtteni annyi, mint: *judicare*. *Du Cange* szótárából mindenki megtudhatja, hogy e kifejezés jelentése nemesak a bírászkodásra korlátozódott. Értelme: *disponere, legare, decernere*, olyan kifejezések, melyek

⁴¹ *Über die mittelalterliche Anschauung vom Recht und Recht u. Verfassung im Mittelalter* c. tanulmányaiban. (Hist. Zeitsch. 115. és 120. köt.)

maradéktalanul csupán a potestas fogalmában oldódnak fel.⁴² A garamszentbenedeki alapítólevél alkalmas arra, hogy ezt a kérdést közelebbről megvilágítsa.⁴³ Géza a kolostort felhatalmazza, hogy a monostor területére és népei közé szökött vagy tévedt emberek és állatok fölött senkinek se legyen potestasa, „sed sint in potestate sancti Benedicti et sui abbatis, et secundum consuetudinem hungarorum faciat abbas et iudicet“. A kiváltság megértésére tudnunk kell, hogy a szökött és eltévedt jókat „rerum fugitivarum collectores“ gyűjtötték össze a civitasnak erre a célra rendelt helyén, hogy ki-ki a magáéra akadjon. A terminus elteltével a ki nem váltott emberek és állatok kétharmada a királyt, egyharmada a comest illette meg. A püspök nunciusa végül magához vette az egyházi tizedet.⁴⁴ Ezért mondja az oklevél, hogy „in illis non habeat potestatem nuncius regis, neque ducis, neque cuiusquam comitis, aut primatis“. Nyilvánvaló, hogy a szövegben előforduló *judicare* ige nem az apát bíraskodását akarja kifejezni, hanem a potestas alapján álló apát rendelkezési jogát kívánja hangsúlyozni. Az apát potestast nyert az uratlanná vált jószágok felett, más ezt a potestast korlátozni ne merje. Hasonló értelemben szól az oklevél máshol is. Így a falvak, a földek, vámok adományozásánál: „nulli omnino aliquod ius vel utilitatem aliquam percipiendi, nisi ipsi monasterio et suo abbati reliqui“. A falvakat az apát „sub cura sua habeat seire“ és a püspök azokból semmit el ne vegyen vagy más egyháznak ne adhasson.⁴⁵

A garamszentbenedeki oklevél a potestas gyakorlását *judicare* igével adja vissza. A XIII. században egy másik kifejezéssel találkozunk, a *jurisdictio*val. A potestas utódát kell kétségkívül látnunk a *jurisdictio*ban.⁴⁶ A XIII. századi gazdag okleveles anyag lehetővé teszi, hogy a potestas-*jurisdictio* fogalmát közelebbről meghatározzuk. A *jurisdictio* oly sokféle tartalmat vesz fel, hogy jelentését bizonyos körre kor-

⁴² Pl. DD O. III. 70., 179.

⁴³ 1075: Mon. Strig. I. 59.

⁴⁴ Szent László. III. 13., Kálmán. I. 44. (Závodszy kiad.)

⁴⁵ A garamszentbenedeki apátság a XIII. században nyeri el az immunitást. IV. László hivatkozva IV. Béla és V. István privilégiumaira, a monostor népeit kiveszi a megye bíraskodása alól („in nullo casu“). 1285: Mon. Strig. II. 191. Az 1217: Mon. Strig. I. 212. hamis. L. Szentpétery: I. m. 346. — Hasonló tilalmat találunk Felicián érsek ítéletlevelében: „...ecclesie siluam ea conditione restituit, ut nullus in ea omnino sine consensu episcopi quicquam agere presumat, vel venando, vel aliquid de ea auferendo, vel *intromittendo*“. (Smičiklas Codex. II. 43.) — Főpapi jelvényeket (infula, gyűrű, szandál) a garamszentbenedeki apát 1209 óta viselhetett. (Mon. Strig. I. 192.)

⁴⁶ „a potestate seu jurisdictione et iudicatu Comitum de Zotmar... exempti omnino habeantur.“ (Wenzel Codex. IX. 563—4.)

látozni nem is lehet. A potestas, a XIII. században *jurisdictio*, nem biztosít valaki számára előjogokat, hogy pl. népei felett bíraskodjék, királyi közeg birtokát az adó behajtása, a jog kiszolgáltatása miatt át ne léphesse stb., hanem mint viszony-fogalom a személyt a dolgokkal csupán szembe állítja. Potestas és immunitás két különböző fogalom. Az immunitás egy területet kiemel a királyi közegek hatósága alól bizonyos esetekre, jelentése mentesség az *introitus iudicium* alól, szóval tartalma meghatározott jogokra terjed. Ezzel szemben a potestas egész általánosságban a személyt, mint a dolgok urát mutatja be. Vonatkozhat ez a hatalmi viszony falvak, szolgák tulajdonjogára, különböző jogokra, kiváltságokra s így olykor — immunitásra.

A vámok, a különféle adók, a *descensus* joga a király *jurisdictio*-jához tartoznak s ha adományozza azokat, „ad omne ius et proprietatem, et ad omnem *jurisdictionem*“ kerülnek a kitüntetett birtokába.⁴⁷ Uj országrész elfoglalásánál, a király az elhódított területet „suam ad *iurisdictionem*, potestatem seu regimen subiugavit“.⁴⁸ A királynak megvan a maga *jussa*, ahogyan megvan a *jussa*, *jurisdictio*ja az utolsó parasztnak... Megtörtént, hogy a földesúr egy területet más népekkel „*commixtim*“, közösen bírt. Ezekkel a közös birtokokkal szembeállítja az oklevél amazokat, melyekben „*nullus hominum habet potestatem*“, vagyis melyek csakis a földesúrt illetik meg.⁴⁹ A zálogba adott birtok felett a tulajdonos elveszti *jurisdictio*ját és „*quam si faceret...*, *iudicio decem marcarum dampnaretur*“. Visszaváltás esetén visszatér *jurisdictio*ja.⁵⁰ Birtokvizsgálat alkalmával kijelenti a bizottság, hogy a vitás falvak maradjanak az eddigi birtokosoknál „*in eorum iurisdictionem et proprietatem ac dominium*“.⁵¹ A *jurisdictio* itt a tulajdonjogot jelentené.^{51/a} De hogy a két fogalom nem azonos egymással, mutatja pl. a *comes juris-*

⁴⁷ 1217: Fejér Codex. III. 1. 240.

⁴⁸ 1279: Fejér Codex. VII. 2. 73.

⁴⁹ 1083—95: Pann. rendt. I. 592.

⁵⁰ 1261: Kubinyi Mon. I. 40.

⁵¹ 1274: Hazai Okm. VI. 199. V. ö. még 1217: Mon. Strig. I. 214.

^{51/a} Ugyanígy 1220: Smečiklas Codex. III. 183. András király birtokot adományoz Botez francia származású nejének, Ahalyznak, „*ita videlicet, quod maritus eius nullam iurisdictionem in terra illa habere debeat, et eadem Ahalyz cuicunque uoluerit, siue suo marito, siue pro remedio anime sue, plenam conferendi habeat potestatem*“. — A *jurisdictio* fogalmából következik, hogy a bíraskodás a középkorban a vagyoni jog formái között jelent meg. A *jurisdictio* fogalmára l. A. Waas: Vogtei u. Bede in der deutschen Kaiserzeit. II. (1923) 94—98.

dictionális joga. A források a comes iurisdictionis-ját a nemesekkel kapcsolatban is említik.⁵²

Potestas, iurisdictionis megnyilvánulhat az adószedés, a bíraskodás alakjában,⁵³ ám a iurisdictionis nem zárja magába még azt a jogot, hogy adókat szedjünk, igazságot szolgáltatassunk. A király potestast ad Veszprémnek, Garamszentbenedeknek, de nem immunitást. Ilyen értelemben kell magyarázni, gondolom, a somogyvári alapítólevelet is. (1091.) A monostort a király a flaviavölgyi apátság alá rendeli és meghagyja, hogy az apát Isten és a szentek után mindenben egyedül őt hallgassa meg, egyedül őhozzá forduljon „*ipsum in omnibus necessitatibus tutorem et iudicem suarum rerum tantummodo cognoscat, salvo episcopali iure*“. Majd később:

„Quapropter, sicut regale est monasterium, ita omnium bonorum consensu regalis est prohibitio, ne quis mortalium, preter ipsum regem, super res Ecclesie iudicare presumat.“⁵⁴

A monostort a király alapítja s egyben védelmébe veszi. A királyi kolostorok, egyházak, akárcsak a német-római birodalomban, kiváltságos helyzetet élveztek.⁵⁵ Azáltal, hogy a király javai közé tartoztak, ő volt ezeknek az egyháznak a patronusa, magánkegyura. Ezért nevezi a királyt az oklevél a monostor tutorának. Ez a személyes viszony természetesen különleges védelemmel párosult. A magánkegyuraság története azt bizonyítja, hogy a kegyúr az egész középkoron át egyházát tulajdonának tekintette, javai fölött rendelkezhetett, ügyeibe befolyhatott.⁵⁶ Ebből a szemszögből vizsgálva oklevelünket, homályos részei határozottabb értelmet nyernek. Egyedül a király jogosult egyháza ügyeibe avatkozni, monostorát más ne merészelje háborgatni, vagy megrovidíteni. A monostor javai felett más ne rendelkezék, ítélezzék, mert a király „*iudicem suarum rerum*“. A német oklevelekből arról értesülünk, hogy a mundiburdium alatt állók pereiket közvetlenül az ural-

⁵² IV. László: Wenzel Codex. IX. 563—4.

⁵³ Pl. 1264: Mon. Strig. I. 509. — 1243: Fejér Codex. IV. 1. 296—7. — 1232: Mon. Strig. I. 287. — 1277: Fejér Codex. V. 2. 408—9. — 1284: Mon. Strig. II. 182.

⁵⁴ *Marczali*: Enchiridion. 101. II. Paschalis pápa 1106, megerősítésében ezt a mondatot így írja körül: „*Negotia que monasterio acciderint, regis consilio terminentur et nullus preter regem super res ecclesie iudicare presumat*“. (Századok. 1906. 394.)

⁵⁵ *Dopsch*: I. m. 23.

⁵⁶ *Kollányi F.*: A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban. (1906.) 18—19.

kodó széke elé vihették.⁵⁷ A somogyvári monostor peres ügyeit a király személyesen dönti el, de minden bizonnyal bírása volt a többi királyi egyházaknak is.^{57/a} Hogy mennyiben érvényesült a király közvetlen bírászkodása nem magának a monostornak, hanem népeinek ügyes-bajos dolgaiban, azt csak gyanítani lehet. Miután azonban Ottó birodalmában a védelem és patronátus nem föltétlenül vezetett immunitásra, minden ok megvan arra, hogy a királyi egyházaknak a patronátusból folyó kiváltságát immunitásnak ne tekintsük. Ahogyan a világiak kegyurasága nem vont maga után immunitást, ugyanúgy maradtak a királyi egyházak az állami funktionariusok jurisdictiója alatt. Az „ita omnium bonorum consensu regalis est prohibitio“ kitétel is amellet szól, hogy a király nem az egyház népeinek bírászkodását tartotta fenn magának, hanem az egyház tulajdonát képező birtokok, javak felhasználását, elidegenítését tette consensusától függővé. Az egyház és királyságának érdekeit szem előtt tartva, szükségesnek látja, hogy a monostor bajaiban és szükségében hozzá, mint tutorához és bírójához forduljon.

Az állammal szemben a királyi egyházak kiváltsága ebben a kivételes függésben jutott kifejezésre. Már a XII. századból találkozzunk olyan adatokkal, melyek a királyi egyházak, kolostorok védelembe fogadásáról szólnak.⁵⁸ A király a védelmet nem egyszer akként gyakorolta, hogy egyházának külön védőt, protectort rendelt.⁵⁹ Ezeket a kirendelt defensorokat a német „Schirm-oder Notvögte“ mellé állíthatjuk.⁶⁰ Az egyház rendes bírói és gazdasági közegei nem ezek, hanem az egyház előkelő ministerialisai közül kikerülő officialisok, procuratorok voltak. Olyan hatalomra, mint Németországban, nálunk a „Vogt“ sohasem jutott. Tisztartóéknál nagyobb befolyásra nem tettek szert, legfőképen azért nem, mert a magyar „Vogt“ általában a földesúri népek közé tar-

⁵⁷ Brunner: I. m. II. 67. — A király beleegyezése nélkül királyi egyház birtokát el nem adhatta, el nem cserélhette. V. ö. Kollányi: I. m. 101.

^{57/a} 1233: Theiner Monumenta. I. 118. „quod iudicia terrarum ecclesiarum et terrarum clericorum semper consueverant agitari et terminari per reges Ungarie...“

⁵⁸ Pl. az 1091-ről datált somogyvári oklevél Marczali: Enchiridion 101. — Későbbi korból: 1254: Fejér Codex. IV. 2. 215—7 a pilisi apátság számára, l. más példákat Kollányi: I. m. 99.

⁵⁹ Pl. 1217: Wenzel Codex. VI. 383. „vt aliquem de primatibus Regni nostri daremus, qui omnes populos et hospites Ecclesie... protegeret...“ 1285: Mon. Strig. II. 191. „quia nos eosdem populos proteccioni Thome, filii andree Comitatus, duximus commitendos; volentes, vt si qui aliquid accionis habuerint contra populos sepedictos, in nostri praesencia experiantur cum eisdem, ... uel coram Iudice Curie nostre.“ A királyi protector tehát nem mint bíró képviselte a királyt a védelemben. Más adatok l. Kollányi: I. m. 100—101.

⁶⁰ Dopsch: I. m. 27.

tozott.⁶¹ Eleinte, úgy látszik, a király jelölte ki egyházának comeseit, de akkor is jobbra a minores közül.⁶² A patrimonialis állam kormányzási elvének megfelelően, nem egy királyi hivatalt a földesúri népek közül töltöttek be. A rendi kiválasztódás bekövetkeztével ezek a szolgarendű elemek fokozatosan kiszorultak a jelentősebb pozíciókból. A királyi egyházaknak földesúri comesei (a XIII. században inkább officiales), amióta az egyház függetlenítette magát az állam gyámkodása alól, magától az apáttól, püspöktől nyerték megbízatásukat.⁶³

A kolostorok másrészt a püspökökkel szemben jelentékeny függetlenséget vívtak ki. A XI—XII. században fejlődött ki az a kiváltság, hogy a királyi kolostorok közvetlenül az esztergomi érsek jurisdictionja alá tartoztak.⁶⁴ A püspökök joga evvel csorbát szenvedett. Elterjedt az a szokás is, hogy az apátok püspöki jelvényekkel és előjogokkal éltek. A visszahatásnak első hulláma Kálmán alatt következik be,⁶⁵ a püspökök tekintélye újra megerősödik s a kolostorok vélt jogaik védelmére nem egyszer oklevelek hamisításához folyamodtak.

Ezeknek a tényeknek a figyelembevételével kell meghatároznunk a királyi monostorok apátjainak potestasát. Úgy mondja a garamszentbenedeki oklevél, hogy *a magyarok szokása szerint* gyakoroljon az apát népei és birtokai felett potestast.⁶⁶ Valóban a consuetudo ungarorum nem ismerte azt, hogy a Vogt, világi hatalmasság s nem kis mértékben maga a püspök az apátság felett, vagy annak népein jogokat érvényesítsen. A királyi monostor apátján kívül idegen egyházának ügyeibe nem avatkozhatott. Ez a szabadság számos előjogból állott, az immunitást

⁶¹ Az egyház ministerialisai, jobagiói közül kerültek ki. Ezt mutatja 1086: Pann. rendt. VIII. 269. „Hii sunt liberi: Cūpon, comes monasterii...“ Az oklevél valódi és a XII. század első feléből származik. — 1181: Wenzel Codex. I. 76. — 1183: Mon. Strig. I. 128, az esztergomi egyház curialis comese. — 1206: Pann. rendt. VIII. 278. — 1211: Pann. rendt. X. 503. curiales comites a földesúri jobagiok között. — 1232: Hazai okm. IV. 13. — 1255: Hazai okl. 29. a curialis comes a jobagiok között. — 1255: Fejér Codex. IV. 2. 302. — 1265: u. o. IV. 3. 277. a libertinusok közül.

⁶² 1211: Pann. rendt. X. 503. „Preterea curiales comites, quos prefatus Rex ad tuendum salubriter populos monasterii sui constituerat.“ Az említett király I. András.

⁶³ Pl. 1211: Smečiklas Codex. III. 106. — 1288: Mon. Strig. II. 232.

⁶⁴ Ez kitűnik III. István egy elveszett, csak regestájában megmaradt okleveléből (Fejér Codex. VII. 1. 161), 1191: Mon. Strig. I. 141. — 1203: u. o. 166. — 1211: u. o. 198. — 1214: u. o. 205. — 1216: u. o. 210. — Később ezt a jogot a pápai védelembefogadás korlátozta. V. ö. Pannonhalmi rendt. I. 142—43.

⁶⁵ Synodus Strigoniensis prior, XIII. XXXVI.

⁶⁶ „secundum consuetudinem hungarorum faciat abbas et iudicet“ (1075. Mon. Strig. I. 59.)

azonban nem ölelte fel. Egészen a XII. század végéig Magyarországon immunitással nem találkozunk,⁶⁷ az egyházak azt csak a XIII. század elején nyerik el.

IV.

Nem lehet merőben a véletlen játékának tulajdonítani, hogy a XI—XII. század oklevelei közül csak a hamisítványok tudnak az immunitásról. A Szent István nevére hamisított okleveleken kívül immunitási kiváltságot olyan oklevelekben találunk, melyek a XIII. századnál korábban nem készültek. Hogy a hamisítás sok esetben éppen az immunitás elnyerése céljából készült, arról egy-két példa alapján könnyen meggyőződhetünk. A tihanyi oklevélnek fennmaradt egy hamis és egy valódi példánya. A valódi oklevélben nincs szó immunitásról, a hamis példány az immunitást már a kolostor jogai közé iktatja.⁶⁸ Ugyanez állapítható meg a Szent László oklevelének hitt s 1086. évszám alatt szereplő, de csak a XII. század elejéről származó bakonybéli összeírás alapján is. Az oklevél hiteles része még nem, egyedül a XIII. században hozzáírt hamis betoldás adományoztatja az apátságnak az immunitást.⁶⁹

Az immunitás elterjedése mellett bizonyítanának az 1101-ről datált zalai⁷⁰ és az 1158. évi nyitrai oklevelek,⁷¹ hamis voltak azonban első tekintetre szembetűnik. Hamis ugyancsak a pécsi 1190-i oklevél is.⁷² A privilegium szerint egyetlen egy királyi közeg se merészelje az egy-

⁶⁷ A pannonhalmi apátság immunitását, mely követésre nem talált, egy sikertelen átvétel emlékének kell tekintenünk.

⁶⁸ Pann. rendt. X. 494. „quod nullus regum, archiepiscoporum, episcoporum, baronum aut iudicum seu collectorum amodo ad aliquod factum memorate insule se intromittere audeat vel presumat nullusve hominum abbates, inibi per tempore succedentes, aut eorum iobagiones facto in aliquo iudicandi habeat facultatem, per eadem ecclesia in omnibus sit exempta“...

⁶⁹ Az oklevél korára és hitelességére l. *Jakubovich E.*: A tihanyi alapítólevél olvasásához, M. Nyelv, XX. (1924) 13—15. és Lev. köz. 1930. 314—331.

⁷⁰ 1101: Mon. Strig. I. 62. az évszámot l. *Szentpétery*: Regesta I. 33. sz. „a iurisdictione et potestate ac iurisdictione omnium iudicum et uniuersorum comitum parrochialium seu viceiudicum et curialium comitum... exempti.“

⁷¹ 1158: Fejér Codex. II. 152. „quod populos... nullus iudex, sub rege positus, etiam curialis comes maior, possit iudicare in causis quibuscunque, nisi episcopus et capitulum vel eorum seruitores; etiam causas possint iudicare extraneorum quorumcunque ratione delicti...“ Kritikáját l. *Szentpétery*: Regesta I. 94. sz.

⁷² 1190: Fejér Codex. II. 253. „a iudicio iudicis curiae nostre, similiter etiam ab omni iurisdictione, et potestate comitis nostri, qui pro tempore extiterit, palatini, prout etiam a nostris comitibus prouincialibus seu parochyanis... sed solum coram episcopo vel eius officialibus debeant dieti populi tam in criminalibus, quam in pecuniariis conueniri.“

ház népeit megidézni, minthogy a jobbágyok úgy bűnügyekben, mint compositióval kiegyenlíthető perekben a püspök és officialisainak törvénszéke elé tartoznak.

A „testimonium ex silentio“, mellyel az oklevelek bizonyítanak, a törvénykönyvekben positiv igazolást talál. Szent László III. 25. cikke a királybírák illetékességét úgy állapítja meg, hogy jogukban áll pecsétjüket mindenkire küldeni, „exceptis presbiteris et clericis necnon comitibus“.⁷³ Az ország rendes bírái a vidéken a XI—XII. században a királybírák voltak, kik bírói hatalmukat a megyéknél kisebb terminusokban, járásokban gyakorolták. Ítélszékük alól nem voltak mentesek az egyháziak és comesek népei, a törvény róluk nem emlékezik meg. Ha az introitus iudicum kiterjedt volna a birtokokra is, a földesúr jobbágyaira, a kivételek között a szolgáló népek bizonyára nem hiányoznának. De mert csak a földesurat sorolja a törvény fel, a szolgálókat mellőzi, valószínű, hogy az egyház és comesek birtokai nem alkotnak immun területet s az introitus tilalma alá nem estek. Mikor pedig Kálmán a királybírók hatáskörét megrövidíti, a korlátozás nem az immunitás irányában történik, hanem az alsóbbrendű királyi és hercegi ministerialisok érdekében. A földesúri népeket megint csak nem vonják ki a királyi közegek iurisdictiója alól.⁷⁴

Változások a XII. század második felében lépnek fel, midőn az oklevelek tanúsága szerint a királybírói intézmény, amelyen a XI—XII. században az egész vidéki igazságszolgáltatás nyugodott, felbomlásnak indult.⁷⁵ A feloszlás nyomai azonban nem csak itt, hanem az állami élet más vonatkozásaiban is mutatkoznak. Szent István állama a megváltozott viszonyok hatása alatt összeroppant. A régi intézmények átértékelése az új idők követelményeinek megfelelően elkerülhetetlenné vált. A XII. század vége és a XIII. század eleje a nagy reformok, az alapvető átalakulások kora. A vidéken a comes ragadja magához a hatalmat, tekintélyben, súlyban félelmetesen megnövekedik állása. Éppen csak jelzem, hogy a királybíró, a vidéki bíraskodás tulajdonképeni közege, alantás tisztjei közé süllyedt.⁷⁶

⁷³ „Possit iudex sigillum suum mittere super quoscumque, exceptis presbiteris et clericis, necnon comitibus.“ (Závodszy: I. m. 179.)

⁷⁴ Kálmán I. 2, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13. cikkek, továbbá 37.

⁷⁵ Ezt mutatja a iudex-bilochus tekintélyének fokozatos süllyedése Kálmán király uralkodásától az Arany Bulláig, hol már csak bűnügyekben „ad pedes ipsius comitis“ ítélezhettek.

⁷⁶ A várjobbágyok közé szorulnak 1235: Wenzel Codex. II. 35. — 1237: Hazai okm. V. 17. — 1238: Wenzel Codex. VII. 57. — 1274: Fejér Codex. V. 2. 216. — 1281: Mon. Strig. II. 149.

Reakcióképen indul meg a papság és alsóbb nemesség küzdelme a comes fenyegető hatalmának visszaszorítására. Anélkül, hogy a változások mindegyikére kiterjeszkedném, főlemlítem az egyháznak fokozatos megerősödését a királysággal szemben, s egyre növekvő befolyását az állami kormányzásban. Kálmán korában az archidiaconusok bíróságai a peresetek egy jó részére illetékesek lesznek.⁷⁷ Ilyen körülmények között érlelődik meg az egyház körében az a törekvés, hogy a comesek hatalma alól mentesüljenek. Az immunitás kérdése a XIII. század elején aktuális problémává nő, majd minden egyház legális avagy illegális úton immunitást iparkodik népei és birtokai számára szerezni. Az Arany Bullában kimondják egyetemes érvénnyel, hogy sem a serviensek, sem az egyház népeit a comes megítélni ne merje.⁷⁸

Az első kísérletek nem hazai földön indulnak meg, a reformok régebbi, idegen jogfejlődéshez kapcsolódnak. A tengermelléke, Dalmácia, az egykori Horvátország történetéhez fűződik hazai immunitásunk kialakulása. Az első privilégiumok azon a területen bukkannak fel, ahol nem a magyar, hanem az idegen, szláv jog volt a domináns elem. A tengermellékének megvolt a maga története, olyan szokások és intézmények uralkodtak ott, melyek egyéni, a magyarétól különböző fejlődésről adnak bizonyosságot.

Primitív formájában fennállott már az immunitás a régi horvát királyságban. A magyar királyok immunitás-privilégiumai az intézményt csak továbbfejlesztették. III. István 1166-ban János evangelista fehérvári (Alba) kolostorát mindazokban a javakban megerősíti, melyeket egykor Kresimir és Zvonimir horvát királyok, nemkülönben azok főemberei (principes), a kolostornak adományoztak, „sicut in eorum priuilegiis continetur“. Ezt követi egy a tilalmazó formula szerepét betöltő *sanctio*. Majd így folytatja:

„Preterea ob peccatorum nostrorum remissionem nos eis concedimus, ut quoscunque hospites ad inhabitandas terras illas de quibuscunque locis adducere poterint, a nemine nisi a fratribus et eorum prepositis iudicentur, ad neminem cum sigillo vel homine determinati ire cogantur.“⁷⁹

⁷⁷ Kálmán I. 50, 58, 59, 60, 61, 84 és a Váradi Reg. 30, 33, 55, 67, 76, 94, 124, 140, 145, 156, 169, 197, stb.

⁷⁸ „Comites parochiani predia serviencium non discuciant, nisi causa monetarum et Decimarum“ (1222: *Marczali*: I. m. 136), az 1231. hozzászéli „et villas Ecclesiarum“ (u. o.)

⁷⁹ Smičiklas Codex. II. 106.

Az immunitást az oklevél világosan kifejezi, melyet III. Béla, aztán Imre a kolostor javaival együtt meg is erősített.⁸⁰

András herceg 1198-ban kelt oklevele szerint III. István valószínűleg nult-e meg. Mindazok a kiváltságlevelek, melyeket a horvát uralkodók ez az oklevél azonban korunkra nem maradt fenn. Miután a kiváltságolt Kozma és Damján szentek kolostora János evangelista kolostorához tartozott, „sub potestate huius monasterii“ állott, valószínű, hogy a fiókmonostor egy időben, tehát még 1166-ban, s hasonló szöveggel kapta meg az immunitási kiváltságot. András herceg megerősítése mindenestre szórul-szóra megegyezik az 1166-i immunitási záradékkal. „Sicut idem rex Stephanus fecit“, biztosítja a monostor részére az immunitás szabadságát.⁸¹

Kresimir 1059-ről datált kiváltságlevele János evangelista kolostorát felmenti a közszolgáltatások alól, csupán csak a püspöknek járó ajándék adására kötelezi.⁸² A kiváltságlevél azonban bíraskodási immunitásról nem emlékezik meg. A III. István által említett Zvonimir-féle oklevél elveszett s így nem tudjuk ellenőrizni, vajjon a kolostor immunitása Zvonimir idején is pusztán csak adómentességben nyilván egy másik fehérvári kolostor részére is kiállított immunitási privilégiumot, állítottak ki, nem adományoznak bírósági exemptiót.⁸³ Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy a horvát dinasztia alatt az immunitás megmaradt legelső, primitív formájában s nem terjedt ki bírói mentességre.

Ismerve az előzményeket, III. István oklevele fordulópontot jelent az immunitás történetében. A horvát királyok által lerakott alapokon, ő volt az, aki felépítette, tető alá hozta az új intézményt, az immunitást. Adománylevele egy új korszak hajnalát jelzi. Lépése annak az eseményláncolatnak legelső szeme, mely Magyarországon a rendiség kibontakozására vezetett. Nála indul meg az államalkotó erők átesoportosításának a folyamata. A tekintélyben és erőben meggyarapodott nagybirtok

⁸⁰ 1188: u. o. 225. „sicut in rescriptis predecessoris nostri Stephani iam dieti regis comperimus.“ — 1200: u. o. 358.

⁸¹ Smičiklas Codex. II. 293; 1210: u. o. III. 100. A két kolostornak egymáshoz való viszonyához V. ö. 1070: Rački Documenta 86, 1076: u. o. 107.

⁸² Rački Documenta 51. „uesterque monasterii sit absolutus ab omni fiscali tributo, excepto quod gratia karitatis in sollempnitatem eiusdem ecclesie episcopo loci ipsius agnus unus et ampulla uini largiens tribuatur.“

⁸³ Pl. 1066: Rački Documenta 66. — 1069: u. o. 74. — 1071: u. o. 87. védelembefogadás immunitás nélkül. — 1076: u. o. 105. — 1076–8: u. o. 113. hasonló tiltó záradékkal, adománynál, mint nálunk. „Si quis uero regum uel principum iupanorum, parua siue magna persona huic nostre donacioni contraire temptauerit...“

mint a központi hatalommal szembenálló fél átvesz bizonyos kormányzati feladatokat. A királyi közegek hatáskörének rovására magához ragad olyan jogokat, melyek Szent István királyságában csupán csak a királyt s közegeit illették meg. Ezért tekinthetjük az immunitást a hatalomra jutott nagybirtok kifejezőjének. Hogy III. István oklevelét újításnak kell tekintenünk, azt különben maga az oklevélszöveg árulja el. A horvát dinasztia korából származó birtokok megerősítése után az immunitást a „*preterea*“ vezeti be. Mint valami egészen új adományt ruházza át aztán „*ob peccatorum nostrorum remissionem*“ a kolostorra a teljes immunitást. Úgyszintén András herceg oklevele egyedül István királyra hivatkozik a bírói immunitás biztosításánál, holott a birtokokra nézve felhozza Zvonimir és Kresimir adományleveleit is. Ha a bírói mentesség még a horvát királyok idejébe nyulna vissza, András herceg III. István mellett bizonyára megemlítette volna Kresimirt és Zvonimirt is, mint az immunitás adományozóit.

A Dalmát-Horvát részokról terjedt aztán át az immunitás a szorosabb értelemben vett Magyarországra. Ezeken a határterületeken, melyeknek kormányzata a központból nehézségekbe ütközött,⁸⁴ már a XII. század végén a nyugati feudalizmushoz hasonló partikuláris erők lépnek föl. Modrus megyének eladományozása (1193),⁸⁵ továbbá a zág-rábi püspökségnek⁸⁶ nyújtott kedvezmények elegendőképen szemléltetik ezt a mély átalakulást.

⁸⁴ Az 1166. reform politikai háttérében a görög-magyar háborúk állnak. Dalmátiát Manuel kezében találjuk. 1166 elején magyar seregek jelennek meg a dalmát városok alatt, 1167-ben pedig a magyar királynak a városok meghódolnak. Dalmátiában a magyar politika az egyházra támaszkodott, a clerus a magyarok pártján állott, miután az 1154. új egyházi beosztás a spalatói érsekséget háttérbe szorította. Erre vonatkozólag l. *Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája* (1928), 144–6. — III. István ennek a politikának érdekében részesíti előnyben a dalmát egyházakat, gazdagítja adományokkal, új kiváltságokkal. Az immunitas bevezetését politikai érdek kívánta s éle Manuel hatalmi aspirációi ellen irányult.

⁸⁵ Smičiklas Codex. II. 262–3. „*Preterea volumus... quod omnes homines de terra illa nullius iudicio assistere teneantur, nisi proprii domini; tamen si banus in eadem terra presens fuerit iudicandi habeat potestatem, sed alias eos determinari non faciat, verumtamen dominus eorum si de hominibus suis aduersariis eorum iustitiam facere voluerit et querela ante banum peruenerit, pro hominibus suis ante banum is solo tali casu teneatur respondere.*“

⁸⁶ Smičiklas Codex. II. 297. „*Quod si tu uel iudices iusticiam nolueritis exhibere et aliquis iudices tuos propter hoc uoluerit conuenire, tunc pro homine vel hominibus tuis sub bano nostro uel sub nostra (t. i. a herceg) clemencia iudex ille, qui iusticiam noluit facere, respondebit.*“ — Adómentessége 1199: u. o. 339, 1200: u. o. 354, 1201: u. o. III. 12, 1217: u. o. 147.

A Frangepánok Modrus területének birtokában felségjogokat gyakoroltak. Népeiket egyedül a földesúri szék előtt lehetett perbehívni. Ha azonban a bán ezen a területen megfordult, tartózkodása ideje alatt a modrusi földesúri népek felett ítélkezhetett. Olyan esetekben, midőn a földesúr idegen megkeresésére vonakodott igazságot szolgáltatni s a bán elé került az ügy, népeiért a földesúr felett.

Hasonló tartalommal nyerte el az immunitást a zágrábi püspökség is. András herceg 1198-ban kelt oklevele szerint a földesúri népek felett a bíraskodás joga egyedül a püspököt illette meg. Annak, aki az egyház jobbágját perbe akarja fogni, igazát a püspöknél vagy a püspök curiális comesénél kellett keresnie. Ha a püspöki bíró vonakodott igazságot szolgáltatni, nem a jobbágyot, hanem a bírót idézték a bán avagy a herceg ítélőszéke elé.

Ezeken az alapokon épült fel az immunitás intézménye Magyarországon. Ahogyan a német Vogt képviseli az egyházat és népeit az idegen bíróságok előtt, ugyanúgy volt a magyar comes is az egyház érdekeinek szószólója, ha a causa királyi bíróság elé került. Nem a megvádolt jobbágy, csupán a földesúri szék bírója volt köteles a királyi bíróságok előtt az igazságszolgáltatás megtagadása esetén megjelenni.⁸⁷

Hogy mely esetek tartoztak a megyés comes bírói széke elé, az az immunitás terjedelmétől függött. Tekintetbe kell venni, hogy a *jurisdictio* tetszés szerint kiterjeszhető fogalma a gyakorlatban merev korlátok közé nem volt szorítható. A *potestas* lényegében ható *principium*, amely statikus szempontból alig ragadható meg, miután folyton nő, egyre változik. Az immunitás éppen az a „súly“, mely a nagyobb kilengéseket gátolta meg.

Nagy általánosságban a XIII. század joggyakorlata szerint a comes hatalma alá a nemesek és egyházak népei egyedül pénz, azaz valutáris ügyekben, továbbá a tized és a criminaliak tekintetében tartoztak. Ezt nemcsak a törvények szögezik le,⁸⁸ hanem átmegy a gyakorlatba is.⁸⁹ A szepesi prépostság számára kiállított kiváltságlevelél „nobilis“, nemes

⁸⁷ Pl. 1290: Wenzel Codex. IX. 522. — 1244: Fejér Codex. IV. 1. 326—9. városi.

⁸⁸ „Comites parochiani praedia servientium et villas Ecclesiarum non discutiant nisi in causa monetae et decimarum“ (1231: Arany Bulla). Hasonló az 1222. évi határozat is. *Marczali*: I. m. 136.

⁸⁹ 1252: Hazai okm. VI. 74. „volentes, ut nullis casibus, in quibus comites populos aliarum ecclesiarum et nobilium iudicare consueuerunt, nullius alterius nisi nostro (t. i. király)... iudicio astare teneantur...“ Ugyanígy a esuthi prépostság kiváltságlevelé 1264: Mon. Strig. I. 513. — Továbbá: 1232: Mon. Strig. I. 287. csak a király ítél az érsekség népei felett. — 1274: Hazai okm. VI. 196. — 1267: Pánn. rendt. II. 331.

egyházaknak nevezi azokat, melyek gazdaságuknál és tekintélyüknél fogva ennek a három ügynek kivételével a comes jurisdictioja alól mentesültek.⁹⁰ A XII. század oklevelei viszont azt sejtetik, hogy a bíraskodás a királyi egyházaknál többnyire királyi közegek kezében nyugodott. Az egyházi birtokok gazdasági vezetését ellátó comesek, a földesúri népek előljárói, a király familiájából kerültek ki. A bakonybéli monostornak egyik comese egyben *judex regius*, kerületi királybíró.⁹¹ A XII. században a királyi egyházak birtokainak kormányzása összefolyt a királyság javainak igazgatásával, az egyik tisztjeit a másik szolgálatában találjuk. Mindez a király földesúri, kegyúri jogából könnyen megmagyarázható. Az immunitás ezt a patrimonialis kezelésmódot szüntette meg azáltal, hogy az egyházak a királyi közegek introitusát csak bizonyos esetekben engedik meg. A szepesi prépostság oklevele szerint a pénz, tized és a crimináliak terén a comes jurisdictioja továbbra is fennállott. Ezt a hármas főntartással megadott kiváltságot azonban csak az előkelőbb egyházak vívják ki, számos kisebb egyház ezután is „királyi magánigazgatásban” maradt.

A fokozatosan erősödő rendi mentalitás a jogok generalizálására törekedett és pedig a függetlenség, a *libertas* jegyében. Az egyesek kiváltságaiból sokak kiváltsága lesz. A fenti exentióra minden nemes, minden egyház igényt tartott. Az Arany Bulla ennek az óhajnak ad visszhangot avval a tételével, hogy az egyházak és a nemesek birtokai a comes jurisdictioja alól mentesek legyenek. A kiváltságnak egyetemessítése hozta magával, hogy a *gratia ezen felül* kívánt egyeseknek kiváltságokat biztosítani. Így terjedt el a XIII. században a magyar egyházak körében a „pura immunitás”. A pura immunitás alapján az egyház előljárója és comese a bűnügyekben is eljárhatott, a nehéz ügyekben viszont a király vagy megbízottja bíraskodott.⁹²

⁹⁰ 1274: Hazai okm. VI. 196—7. „et quia eciam eadem ecclesia est de nobilibus ecclesys regni nostri... concessimus... quod ydem, populi in presencia comitis de Scyepes pro tempore constituti non nisi in tribus articulis furti videlicet decimarum et monete astare teneantur...”

⁹¹ Pann. rendt. VIII. 269. V. ö. 1234: Wenzel Codex. XI. 266. — Később is, amennyiben a földesúri ispán nem bíraskodott, delegált bíró szolgáltat igazságot. Pl. 1217: Fejér Codex. III. 1. 241.

⁹² 1200 kör.: Sopron m. okl. I. 4. — 1211: Smičiklas Codex. III. 106. — 1212: Fejér Codex. III. 1. 120. — 1252: Hazai ok. VI. 74. — 1255: Fejér Codex. IV. 2. 301. — 1256: Fejér Codex. IV. 2. 381. — 1262: u. o. VII. 5. 107. — 1270: Fejér Codex. V. 1. 277. — 1278: u. o. V. 2. 471—2. stb. Ha az immunitas a bűnügyekre is kiterjedt, a nehéz vagy kényes esetek jutottak a felsőbb bíróság elé. Pl. 1254: Fejér Codex. IV. 2. 217. „Volumus etiam... vt populos ecclesie memorate in maioribus et arduis, negociis nullus Iudicum debeat indicare preter nostram

Hol vonták meg a határt a crimináliák terén a comes és földesúri bíraskodás között? Megkülönböztetnek maiores és minores eseteket, továbbá civil, pecuniarius és criminalis ügyeket.⁹³ A causa pecuniaria a compositióval kiegyenlíthető és a mulctában kifejezésre jutó vétség és büncselekmény, így pl. a vindicta sanguinis is ebben a csoportban említik.⁹⁴ Ezzel szemben állnak a tulajdonképeni crimináliák, melyeknek büntetése a pénzzel meg nem váltható — halál, vagy a testi megsebesítés. A középkor etikai nézőpontja a büntettet az erkölcsi defectus, a becsstelenség principiumai szerint ítélte meg. A latrorság nem eshetik kegyelem alá. Az emberölés csak akkor von maga után bűnvádi eljárást, ha a becsstelenség, gonoszság kellékei forognak fenn.⁹⁵ Röviden ezeket a criminális eseteket a furtum fogalmában foglalják össze,⁹⁶ olykor a causa sanguinis a típust jelző elnevezés.⁹⁷ Ha a források az egyes delictumokat részletezik, azokat hármassal csoportba osztják: a furtum, homicidium és az effusio sanguinis csoportjába.⁹⁸ A felsőbbfokú bíraskodás nemcsak a criminaliákra terjedt ki, hanem magába zárta a vagyonekbevitelét, a szabadságvesztés eseteit is,⁹⁹ továbbá az egy márkán túli pereket.¹⁰⁰ A causae maiores köre tehát nagyobb, mint a crimináliáké. A felsőfokú igazságszolgáltatás Magyarországon nem volt pusztán „Blutgericht“,

presentiam aut illius, cui in nostra curia hoc duxerimus committendum, cum ipsam Ecclesiam in protectionem nostram specialem receperimus ac tutelam.“ — 1268: Wenzel Codex, VIII. 212—3. István kalocsai érsek rimavölgyi bányászainak igazságszolgáltatási kiváltságát ad. — A comes elvesztette a földesúri népek előkelőbbjei, szabadjai felett is a bíraskodás jogát, pl. 1268: Fejér Codex, IV. 3. 435. — a földesúr bírása, officialisa ítélkezett a jobagiok ügyeiben, pl. 1269: u. o. 518. Csak a XIV. században kristályosodik ki a gyakorlat, hogy „quilibet nobiles et viri ecclesiastici suos iobagiones et famulos in possessionatos... iudicandi habeant facultatem.“ A nemes familiarisok ennek következtében a nemesekkel egyenlő elbánásban részesültek. (1391: Pann. rendt. II. 582.)

⁹³ 1248: Fejér Codex, IV. 2. 455—7. Az évszám javítva *Szentpétery*: Regesta, I. 885. sz.

⁹⁴ 1246: Fejér Codex, IV. 1. 440. „Item in omnibus causis pecuniariis, praeter vindictam sanguinis, pro mulcta debent dare...“

⁹⁵ *H. Hirsch*: I. m. 80—89.

⁹⁶ 1267: Pann. rendt. II. 331. — 1273: Fejér Codex, V. 2. 113. — 1274: Hazai okm. VI. 196—7.

⁹⁷ 1244: Fejér Codex, IV. 1. 330. — 1243: u. o. 333. Évszám *Szentpétery*: Regesta, I. 752.

⁹⁸ 1247: Fejér Codex, IV. 1. 456. — 1272: Fejér Codex, V. 1. 176. — 1279: Hazai okm. V. 61.

⁹⁹ 1243: Fejér Codex, IV. 1. 297.

¹⁰⁰ 1246: Fejér Codex, IV. 1. 442.

mint a XIII. században azokban az országokban, hol a germán jog uralkodott.¹⁰¹

A *causae minores* jóformán teljesen kiváltak a *comes* hatásköréből és az ú. n. nagyobb ügyekben is hovatovább az immun terület bírósága tartott törvényszéket. Ilyen körülmények között a *comes*, mondhatni, elvesztette *jurisdicti*óját az immunitást élvező birtokok fölött, már csak azért is, mivel a kiváltságlevelek legtöbbször az adókról sem feledkeznek meg.¹⁰² Az a felfogás jegecesedett ki, hogy a kiváltságolt egyházak az olyan adónak, melyre nem volt mentesség, csak a felét tartoztak beszolgáltatni.¹⁰³

A legtöbb egyház azonban nemcsak a *comesek* *jurisdicti*ója alól mentesült, hanem népei számára azt a jogot is biztosította, hogy a *curia* rendes bírái se ítélhessék meg őket. Az immunitásnak lényegét éppen ott kereshetjük, hogy a kiváltságolt egyház avagy világi közvetlenül a király hatósága alá került. Az immun terület tulajdonképi bírója maga a király volt. Az immunitást élvező földesúri népek egymásközti pereit, éppen úgy a kívülálló megkeresései nem tartoztak a *comesek* és az ország rendes bírójának joghatósága alá. A király rendszerint valamelyik hívére bízta az ügy eldöntését, egy delegált bíróra, személyesen ritkán szolgáltatott igazságot.¹⁰⁴ Ezen a ponton kapcsolódik bele az immunitás jogkörébe a XIII. századnak egy másik virágzó intézménye: a delegált bírászkodás.

Az immun terület igazi bírójának azonban a földesúr *officialis*ait kell tulajdonképen tekintenünk, akik nem a király, hanem a földesúr képében ítéleztek. A földesúri népek pereit csak kivételes esetekben vitték a király elé. A jobbágyok egymásközti pereit a földesúri szék intézte el, de legtöbbször az idegeneknek is nem a király, hanem a földesúr vagy tisztje szolgáltatott igazságot. Ilyen értelemben kell felfognunk azokat az okleveleket is, melyek a földesúri szék joghatóságát nem említik fel, s melyek az immun terület egyedüli bírójának a királyt nevezik meg.¹⁰⁵

¹⁰¹ *H. Hirsch*: I. m. 50—68.

¹⁰² 1200: Sopron m. okl. I. 4. — 1217: Fejér Codex. III. 1. 240. — 1217: u. o. 208, stb.

¹⁰³ 1193: Mon. Strig. I. 142 csak két birtokra kap mentességet. — 1198: Fejér Codex. II. 329. — 1269: Pann. rendt. II. 332—3. — 1273: Fejér Codex. V. 2. 113. Ilyen esetekben az adóbeszedés úgy történt, hogy a királyi adószedő már csak az összegyűjtött adót vette át.

¹⁰⁴ Pl. 1217: Fejér Codex. III. 1. 241.

¹⁰⁵ Ez világosan kitűnik a nyúlzigeti apácák okleveleiből 1272: Wenzel Codex. VIII. 394. — 1278: u. o. IX. 203. — 1290: u. o. 522. — V. ö. 1281: u. o. IX. 298.

Visszatekintve eredményeinkre, elsősorban az tűnik fel, hogy az immunitás határai átnyúlnak más intézmények területeire, hogy tehát az immunitást fogalmilag más intézményekkel szemben mereven elszigetelni nem lehet. Jelentőségére csak úgy juthatunk el, ha a fogalmat az oszthatatlan történeti valóságra visszavetítjük. Ebből az egyetemes szemszögből kutattuk az immunitás nyomait Magyarországon. Szent István ülteti át német minták hatása alatt, de nem terjed el az utódok alatt, senyved, tengődik. Immunitásról Magyarországon a XI—XII. században nem lehet beszélni. Délről, a régi Horvátország területéről indul el hódító útjára, s csakhamar elterjed a patrimonialis királyság felbomlásával... A XIII. század végén éri el virágzását.

Váczy Péter.

ZUR GESCHICHTE DER ÄLTESTEN UNGARISCHEN UNIVERSITÄTEN UND DES MAGISTERS BENEDIKT VON MAKRA.

Die osteuropäischen Universitäten des Mittelalters haben eine in ihren Anfängen recht schwierige und undurchsichtige Geschichte. Einzig die Prager Hochschule, die als Lieblingskind des Böhmenkönigs Karl IV. 1348 entstand, macht hierin eine Ausnahme. Wohl der damals bereits erwachende tschechische Nationalismus bestimmte die Nachbarfürsten zur Errichtung eigener Landesuniversitäten. So trat 1363 der Polenkönig Kasimir der Grosse mit Urban VI. in Verhandlungen, die zur Gründung der Universität Krakau am 12. Mai 1364 führten; das aus den drei Fakultäten der Juristen, Mediziner und Artisten bestehende studium generale ging indes noch vor dem Tode des Königs (1370) ein. Erst 1400 erneuerte König Wladislaus mit päpstlicher Bestätigung die Universität.¹ Nicht viel besser erging es anfangs dem Wiener studium generale, einer Gründung des hochsinnigen Rudolf IV.² Das Schicksal der unter glänzenden Auspizien begonnenen Universität, an der ein namhafter Philosoph Albert von Rikmersdorp, gewöhnlich Albertus de Saxonia genannt, lehrte, war auf Jahre hinaus besiegelt, als der Stifter, kaum 26jährig, am 27. Juli 1365 starb und Magister Albert am 21. Oktober 1366 seinen Lehrstuhl mit dem Krummstab des Bistums Halberstadt vertauschte.³ Erst vom Jahre 1377 an und besonders seit der wegen des grossen Schismas erfolgten Abwanderung aus Paris, die dem Gelehrtenhimmel der habsburger Universität Sterne allererster Grösse wie Hein-

¹ Über die Krakauer Universität berichtet ausführlich Cas. Morawski: *Histoire de l'université de Cracovie*. Traduite par P. Rongier. (Paris & Cracovie, 1900.) Vol. I. Die Urkunden siehe bei Stanislaus Krzyzanowski, *Poselstwo Kazimierza Wielkiego do Awinionu* (Krakowa, 1900), p. 55 ff.

² Über die Wiener Universität in ihren Anfangsjahren vor allem K. Schrauff: *Die Universität in Geschichte der Stadt Wien II*, 2. (Wien, 1905), 961 ff.

³ Siehe über Albert die Monographie v. G. Heidingsfelder. Münster, 1916.

rich von Langenstein und Heinrich von Oyta einfügte, erholte sich Wien ziemlich rasch und stellte bald die ältere Schwester an der Moldau in den Schatten.

Die Fünfkirchner Universität wurde 1367 auf Betreiben König Ludwigs des Grossen von Ungarn durch ein Privileg Urbans V. errichtet.⁴ Doch auch sie hatte kein langes Leben; zum letzten Male hören wir am 16. Januar 1376 von ihr, wo Gregor XI. die Mitglieder des *studium generale* von ihrer Residenzpflicht auf fünf Jahre enthebt; es ist aber fraglich, ob bei dem schematischen Urkundenwesen an der päpstlichen Kurie eine derartige Massnahme unbedingt den Weiterbestand der Hochschule zur Voraussetzung haben muss. Zwar glaubt der verdienstvolle Geschichtsschreiber der Fünfkirchner Universität Békefi eruiert zu haben, dass das dortige *studium generale* noch 1401 bestand, und andere sind ihm darin gefolgt.⁵ Doch ist ihm dieser Beweis nicht gelungen. Er führt eine Urkunde vom 24. Februar 1402 an, aus der hervorgehe, dass ein gewisser Lucas Ladislai im vorausgehenden Jahre Schüler der dortigen Universität gewesen sei.⁶ Die fragliche Stelle lautet: *Exhibita siquidem nobis (sc. Bonifacio papae IX.) nuper pro parte Luce Ladislai clerici Quinqueecclesiensis diocesis peticio continebat, quod cum ipse in camera sue habitationis ac in studio quidam acolitus, eius socius et constudens, existerent, . . . eum percussit.* Einmal heisst olim durchaus nicht im vorhergehenden Jahre, auch handelt es sich bei dem Worte *studium* wohl nur um eine beliebige Dom- oder Stiftsschule; denn der *terminus technicus* für Universität ist damals *studium generale* gewesen.⁷ Schliesslich ist mit keiner Silbe gesagt, dass das betreffende Studium in Fünfkirchen war. Es wäre doch höchst auffällig, wenn diese Notiz vom Bestande einer Universität gelten sollte, von der wir zwischen den Jahren 1376 und 1465 kein Lebenszeichen mehr haben. Somit dürfte erwiesen sein, dass das dortige *studium generale* nach höchstens zehnjährigem Bestande eingegangen ist. Auch die von Békefi angeführten Stellen für die Behauptung, dass um 1400 die Hochschule frequentiert war — es werden drei Schüler mit Namen

⁴ Über die Fünfkirchner Universität siehe die Monographie von Békefi Remig: *A pécsi egyetem.* Budapest, 1909.

⁵ Békefi a. a. O. S. 47. Danach H. Schönebaum: *Die ungarischen Universitäten im Mittelalter im Archiv für Kulturgeschichte XVI.* (1925), 50.

⁶ *Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia.* Ser. I. Tom. IV. (Budapest, 1889), Nr. 371., p. 412—413.

⁷ Denifle H. S.: *Die Universitäten des Mittelalters* (Berlin, 1888), S. 2—9. und z. B. 582. Anm. 1465.

genannt — können diese These nicht umstossen;⁸ die dort erzählten Vorgänge sind gleichfalls mit dem Worte olim versehen, ja einmal heisst es: quod olim tu, dum in iuventute constitutus eras.⁹

Eine weitere Bestätigung unserer Ansicht finden wir in dem Umstande, dass 1389 eine Universität in Ofen errichtet wurde.¹⁰ Wenn wir den Stiftsbrief auch nicht erhalten haben, so hat Denifle doch seine Ausstellung nachgewiesen.¹¹ Es wäre nun höchst auffällig, wenn Ungarn zwei Universitäten besessen hätte, die sich gegenseitig die Schüler weggenommen hätten. Obwohl Ofen mit allen vier Fakultäten ausgestattet war,¹² wenigstens dem päpstlichen Stiftsbrief nach, haben wir von dem Leben und Treiben an der Universität keine positiven Nachrichten. Fraknói will zwar behaupten, dass 1396 der Mag. Johann de Horow dort sein Magisterium gemacht habe¹³ und der Altmeister der Universitätsgeschichtschreibung Heinrich Denifle stimmt ihm hierin bei.¹⁴ Veranlassung dazu gab eine Notiz in den Acta facultatis artium der Wiener Universität zu diesem Jahre, die Fraknói teilweise mitgeteilt hat. Sie lautet vollständig:¹⁵ Item eodem die (2. Juli 1396 in einer Versammlung der Artistenfakultät war auf der Tagesordnung) tercio ad audiendam supplicacionem cuiusdam magistri pro dispensacione de tempore et actibus complendis et supplicavit M. Johannes de Horow promotus ad collegium in universitate Budensi, cum quo dispensatum est, ut posset stare in universitate Budensi, sed in nulla alia nisi prius completeret tempus et alia sibi in facultate iniuncta. Der Ausdruck promotus ad collegium in universitate Budensi besagt nicht, dass Johannes dort promoviert habe, sondern dass er von Wien nach Ofen gegangen sei und dort im Lehrerkollegium Aufnahme gefunden habe. Das geht deutlich daraus hervor, dass der genannte Magister 1395 in Wien über das aristo-

⁸ Békefi a. a. O. S. 41 ff. nach Monumenta p. 219., 281. Es sind Urkunden des Jahres 1400; die darin behandelten Zustände liegen aber, wie aus dem Wortlaut klar hervorgeht, längere Zeit zurück.

⁹ Monumenta p. 281., lin. 16/7.

¹⁰ Abel Jenő: Egyetemeink a középkorban (Budapest, 1881), p. 57.

¹¹ Denifle a. a. O. S. 419.

¹² Dies ist aus dem Umstande zu schliessen, dass seit Urban VI. die Universitäten — ich nenne Orvieto, Ferrara, Fermo, Heidelberg, Köln, Erfurt, Krakau 1400, Wien 1384 — gleich als vollständige Studia generalia aufkamen; siehe auch unten.

¹³ Abel a. a. O. S. 60. nach Fraknói: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a 14. és 15. században 1874 p. 14.

¹⁴ Fraknói a. a. O. Denifle, Universitäten 450.

¹⁵ Excerpt aus Acta fasc. artium I, 73a im Wiener Universitätsarchiv.

telische Lehrbuch de generatione et corruptione las.¹⁶ Er wurde 1389 im Sommersemester als Johannes Fabri de Horb zusammen mit einem Landsmanne Georg Wetzels intituliert und zwar zuerst in der rheinischen, dann in der österreichischen Nation.¹⁷ Gerade die zweifache Eintragung beweist, dass die beiden keine Ungarn sind, wie man glaubte,¹⁸ vielmehr handelt es sich hier sicher um die heutige württembergische Oberamtstadt Horb am Neckar, die 1381 von Herzog Leopold dem Grafen Rudolf von Hohenberg abgekauft wurde.¹⁹ Der Rektor, ein Schlesier, hat offenbar von dem vor acht Jahren erfolgten Kauf keine Kunde gehabt, weshalb er die beiden wie die meisten Schwaben unter den Rhenenses eintrug; erst nachdem er erfahren hatte, dass diese Gebiete vor kurzem österreichisch geworden waren, nahm er die Umschreibung vor. Johann Fabri von Horb hatte die ordentliche Laufbahn eines Mag. artium durchgemacht und sollte nun gemäss den Statuten mindestens zwei Jahre in Wien Vorlesungen halten;²⁰ nach Ofen berufen aus Gründen, die wir nicht kennen, bat er um die erforderliche Dispens. So dürfte also feststehen, dass der einzige akademische Grad, der an der ungarischen Universität angeblich verliehen worden ist, eine Erfindung ist. Ausser der Ernennung des Kanzlers zum Promotor der Universität und der Erwähnung in den Akten der Wiener Universität ist das studium generale Budense in dieser Zeit in gleichzeitigen Aufzeichnungen nicht erwähnt.²¹ Indessen können wir noch manche indirekte Schlüsse tun, die uns die Wirkung der Hochschule auf die benachbarte Wiener Konkurrenz zeigen. Es ist interessant, dass vom September 1391 bis in den Juni 1397 in der ungarischen Nation der Wiener Artistenfakultät kein einziger Magister war,²² während vorher fünf bis sechs

¹⁶ S. Aschbach, Geschichte der Universität Wien I. (Wien 1865), 151 nach Acta fasc. art. I, 73b.

¹⁷ Matrikel I., f. 13b. (Handschriftlich im Wiener Universitätsarchiv.)

¹⁸ Schrauf Károly: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen (Magyarországi tanulók külföldön II. Budapest 1892.), 160.

¹⁹ A. Huber: Geschichte Österreichs II. (Gotha 1885.), 307/8.

²⁰ R. Kink: Geschichte d. kais. Universität zu Wien 2. (Wien 1854.) 205: ... novellus magister debet stare hic in Universitate et in nostra facultate arcium post promocionem suam immediate sequentes integre per duos annos et legere et regere in artibus...

²¹ Siehe Ábel, a. a. O.

²² Nach den Acta fac. artium passim eruiert. Vgl. auch Aschbach, a. a. O. 143. Vorher waren in der Fakultät Michael de Wacia, Benedictus de Macra, Ladislaus, Leo, Christannus de Septemcastris. Als 1397 25. Juli die beiden neupromovierten Magistri Jacob und Christian de Septemcastris einen kurzen Urlaub nahmen, musste als Examinator pro Ungaris am 22. Sept. 1397 Mag. Johannes de Fürstenvelt aus der rheinischen Nation einspringen.

genannt werden. Zweifellos hängt dieser Ausfall mit dem Besuch der Ofener Universität zusammen. Auch dass der Magister Leo de Ungaria 1390 verschwindet und erst 1398 wiederkehrt, ohne einen andern Grad erworben zu haben,²³ wird nicht zufällig sein. Wir können auch aus den Frequenzziffern der ungarischen Nation während der Jahre 1390 bis 1400 den Schluss ziehen, dass die Ofener Hochschule ziemlich stark besucht wurde.²⁴ Besonders empfindlich war die Gründung der Ofener Universität im Jahr 1392 zu bemerken, wo 43 Neuintitulierten in der ungarischen Nation in Wien vom Jahre 1389 nur mehr 11 gegenüberstanden. In den folgenden Jahren nimmt ebenfalls der Zulauf nach Wien erheblich ab; erst das Jahr 1401 bringt die erstaunliche Zahl von 52 neuen Studenten, ein Zeichen, dass die ungarische Hochschule stark im Abgang begriffen war. Noch am 13. Dezember 1400 hatten die ungarische und sächsische Nation nur je einen Magister in der Artistenfakultät, einen Johannes Cesaris de Septemcastris und Christannus de Susato (Soest in Westfalen). Den Sachsen hatten Prag und Erfurt (gegr. 1392), teilweise auch Köln (gegründet 1389) und Heidelberg (gegründet 1386) die Schüler weggenommen, den Ungarn zweifellos Ofen.

Bekanntlich wurde die Ofener Universität 1411 mit vier Fakultäten erneuert; auf dem Konstanzer Konzil erscheinen Abgeordnete der Hochschule; doch ging sie wohl vor Siegmunds Tod (1437) wieder ein.²⁵ Erst Mathias Corvinus erweckte sie zu neuem, blühendem Leben. Bisher war lediglich bekannt, dass in Ofen nach der Gründung von 1389 eine Artistenfakultät war; die Frage, ob auch andere Fakultäten dort vertreten waren, muss hier eingehend erörtert werden. Eine theologische Fakultät hat sicherlich dort bestanden; das geht aus der Tatsache hervor, dass das Generalkapitel der Dominikaner römischer Obödienz — das Schisma von 1378 hatte auch diesen Orden gespalten²⁶ — zum Jahre 1390 einen Frater Johannes Mar zum Studium nach Ofen schickte.²⁷ Den Mitglie-

²³ Ad. fac. art. 83b.

²⁴ Die Zahlen bei Schrauf, Magyarországi tanulók 12—22 sind:

1389	43				
1390	25	1394	13	1398	16
1391	23	1395	34	1399	32
1392	11	1396	32	1400	20
1393	43	1394	34	1401	52

²⁵ Abel wird von Denifle a. a. O. 422 korrigiert.

²⁶ Darüber jetzt am besten A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands V, 3—4. (Leipzig 1929.), 722/3.

²⁷ B. Iványi, Bilder aus der Vergangenheit der ungarischen Dominikanerprovinz in *Mélanges Mandonnet* t. II. (Paris 1930.), 459 nota 1.

dern der Bettelorden war aber das Studium der artes an den weltlichen studia generalia untersagt und manch hitziger Streit hat deswegen getobt; auch das in seiner Verfassung liberalere Wien machte darin keine Ausnahme.²⁸ So kam für Johannes Mar nur eine der oberen Fakultäten in Frage, wohl die Theologie. Dass auch das kanonische und weltliche Recht in Ofen vertreten war, mag uns der Lebenslauf eines interessanten Mannes bestätigen, der schon einige Male die Aufmerksamkeit der ungarischen Forschung auf sich lenkte, des Mag. Benedictus de Gaczialken, alias de Macra seu de Ungaria, welcher im politischen Leben Ungarns zur Zeit König Sigismunds eine beachtliche Rolle spielte.²⁹ Über sein Leben wollen wir uns hier nicht mehr als nötig auslassen; zu den bekannten Daten ist nachzutragen, dass Benedikt auch auf dem Konstanzer Konzil an einer Versammlung, welche am 5. Mai 1415 stattfand, unter den Abgesandten der deutschen Nation als magister Benedictus, miles regni, utriusque iuris doctor vorkommt.³⁰ Aber gerade diese Bemerkung wirft die Frage auf, wo der Genannte sein Doctorat in beiden Rechten erworben hat. Dass er diesen Titel wirklich besass, geht auch aus den Erwähnungen im Dienste des Kaisers Sigismund, für den er wichtige Missionen ausführte, hervor.³¹ Nun wissen wir, dass er in Prag sich das Magisterium der freien Künste erwarb, dann nach Wien kam, hierauf Paris bezog, noch 1398 dort den Titel eines doctor decretorum erwarb.³² Zwar wird er nur licentiatus in iure canonico genannt; aber dem Lizentiat folgte in Paris unmittelbar — oft noch in der gleichen Woche — das Doktorat. Hier kann nun Benedikt die Würde eines Doktors in weltlichem Recht (doctor legum, legista) nicht erworben haben, da die Päpste das Studium desselben und damit die Verleihung von Graden in demselben an dieser Universität ausgeschlossen hatten.³³ Die Frage, wo unser Gelehrter seine weitere Würde errang, ist schon

²⁸ Vgl. die Lebensbeschreibung des Franz v. Retz von P. Gall Häfele Innsbruck 1918.

²⁹ Fraknói Vilmos: Nyomozások egy középkori magyar tudós életviszontagságainak földerítésére. Századok 28 (1894.), 387—395. Karácsonyi János: Egy adat Makray Benedek volt óbudai egyetemi tanár életéhez. Századok 32 (1898.), 658/9. Sörös, Makrai Benedek. Századok 36 (1902.), 952/3. Karácsonyi J. Makrai szülőhelye és családja. Századok 39 (1905), 40—44. Sörös, Makrai Benedekről ebenda 69.

³⁰ Hermann v. d. Hardt, Magnum oecumenicum Constantiense consilium tom. 4 (Frankfurti et Lipsiae 1699.), 160.

³¹ Regesta imperii. Bd. 11. Die Urkunden K. Sigmunds 1410—37. bearb. v. W. Altmann I. (Innsbruck 1896.), nr. 363, 2844, 3714.

³² Fraknói, Századok 28, 387.

³³ Denifle, Universitäten 757.

dahin beantwortet worden, dass dies in Ofen geschehen ist.³⁴ Benedikt soll vorher in Padua (1401) studiert haben;³⁵ doch dürfte das wohl nicht richtig sein.³⁶ Wahrscheinlicher ging er gleich von Paris nach Ofen, wo er auch doctor in legibus geworden sein mag. Liesse sich diese begründete Vermutung erhärten, so wäre der Beweis erbracht, dass auch beide Rechtsfakultäten an der ungarischen Universität vertreten waren. Sicher hat indes Benedikt dort gelehrt; doch die Beteiligung an einem Aufstand gegen Sigismund hat nicht nur ihm langjährige Kerkerhaft, sondern auch der jungen Universität das Ende gebracht; der Luxemburger dürfte wohl das studium generale, das anscheinend für den Anjou Ladislaus war, unterdrückt haben; vielleicht erklärt sich daraus der eben um diese Zeit erstarkende Rückstrom der ungarischen Studenten nach Wien, die es mit dem Herrscher über Deutschland, Ungarn und Böhmen nicht verderben wollten. Der Gefangene wurde 1408 begnadigt und bald von Sigismund mit wichtigen Aufgaben betraut; er ist nach England und Aragon mit seinem Herrscher gegangen; auch musste er als Schiedsrichter in des Königs eigenem Auftrage zwischen Ladislaus von Polen, Johann von Masowien und Boguslaw von Stolp einerseits und dem Hochmeister des Deutschordens Heinrich von Plauen in den Jahren 1417 bis 1418 vermitteln.³⁷ 1421 war er Administrator des Bistums Erlau, im gleichen Jahre erhielt er auch von Martin V. die Würde eines comes sacri palatii Lateranensis.³⁸ Auch seine Familie ist durch ihn zu Macht und Ansehen gekommen. Die lange von Sörös und Karácsonyi diskutierte Frage, welches die Heimat unseres Gelehrten und was vor allem unter dem Gaczialken der Wiener Matrikel gemeint sei, wird durch untenstehende Urkunde, die ich der Freundlichkeit von Prof. Áldásy verdanke, entschieden; es kommt dadurch nur die im Komitat Szatmár ansässige Familie in Frage. Bereits 1335 vermag ich einen Demetrius filius Petri de Makra de comitatu Zathmar³⁹ zu nennen; 1353 ist ein Johannes de Makra als Collector königlicher Zehnten zu belegen;⁴⁰ 1398

³⁴ Auctarium, Chartulari universitatis Parisiensis I. (Parisiis 1894.), 927.

³⁵ Andrea Gloria, Monumenti della università di Padova Tom. II. (Padova 1888.), p. 363: als Zeuge am März 1401 Benedictus de Ungaria, artium doctor. — Denifle Auctarium I. I. — Pór Antal: Adatok a bolognai és padovai jogegyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Századok 31 (1897.), 785.

³⁶ Die blosse Bezeichnung Benedictus de Ungaria ist vieldeutig; warum aber nur artium doctor, da er doch auch zur selben Zeit schon decretorum doctor war?

³⁷ Wien Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Register Sigismunds F. 91 r.

³⁸ Századok 32, 658.

³⁹ Nagy Imre, Anjou-kori okmánytár 3. (Budp. 1883), Nr. 105. S. 179.

⁴⁰ Ebda 6 (1891.), Nr. 94. 5, 150.

kommt ein Hofrichter Fabianus de Makra vor;⁴¹ Sigmund nennt in einer Bestätigungsurkunde, datiert in Temesvár am 3. Dez. 1419, Nicolaus, Georg, Gregor und Blasius, Söhne eines Johann von Makra.⁴² 1439 findet sich ferner ein Peter aus diesem Geschlechte,⁴³ 1497 und 1498 ein Richter Lorenz,⁴⁴ 1548 ein procurator Daniel.⁴⁵ Das Geschlecht wurde 1610 von einem schweren Schläge getroffen; Peter von Makra wurde des *crimen laesae maiestatis* gegen Gabriel Báthory schuldig erkannt; seine Besitzungen wurden an Gabriel Bethlen verliehen.⁴⁶

Anhang.

1419 Dezember 3.

Relatio Piponis de Ozora
comitis Themesiensis.

Nos Sigismundus dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Crouatie etc. rex, memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos consideratis et diligenter premetitis fidelitatibus et uberimis laudedignis obsequiis et multifariis fidelibus servitiis ac virtuosis complacentiis fidelis nostri Nicolai filii Johannis de Macra per ipsum nobis et sacro nostro regio dyademat in plerisque nostris et regni nostri arduis expeditionibus prosperis scilicet et adversis agilitate strenua et solitudine indefessa locis et temporibus opportunis iuxta nutum nostre voluntatis et honoris nostri inmensum incrementum exhibitis et impensis, volentes sibi pro huiusmodi suis virtuosis gestis et sinceris famulatibus regali occurrere cum favore, ut ipse nostre regie remunerationis antidoto pregestatus ad servitia nostre maiestatis promptius et solertius incitetur, predictam possessionem Macra in comitatu Zathmariensi habitam, in cuius dominio eiusdem Nicolai ac Georgii carnalis necnon Gregorii et Blasii filii Johannis de eadem Macra condivisionalium fratrum suorum progenitores pacifice, ut dicitur, prestitissent, forentque et ipsi de presenti, necnon totum ius nostrum regium, quod nobis in eadem possessione Macra pertineret et deberet pertinere, simul cum universis suis iuribus, iurisdictionibus, utilitatibus, presertim terris cultis et incultis, pratis,

⁴¹ Géresi: Gróf Károlyi család oklevéltára 1. (Nagy-Károly 1882.), Nr. 299, S. 491.

⁴² Siehe unten.

⁴³ Karácsonyi: Magyar nemzetiségek II. (Bp. 1901.), 180.

⁴⁴ Géresi, 3 (1885.), Nr. 13. S. 23 u. Nr. 17, S. 28/9.

⁴⁵ Ebenda 3, Nr. 146. S. 242.

⁴⁶ Ebenda 4 (1887.), Nr. 34. S. 51—55.

vineis, silvis, aquis pisseinis, molendinis et ceteris cunctis comoditatibus, campestribus scilicet et silvestribus et quibusvis pertinentiis, sub eisdem veris metis et antiquis limitibus, quibus eadem per quoscumque suos possessores legitimos tenta fuit et possessa, prelatorumque et baronum nostrorum consilio et ex certa scientia nostre maiestatis denuo et ex novo nostre donationis titulo et omni eo iure, quo eadem nostre rite incumbit collationi, eidem Nicolao et per eum fratribus suis premissis, eorundemque heredibus et successoribus universis dedimus, donavimus et contulimus, ymmo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio litterarum, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate. Datum in Themeswar, die dominico proximo post festum beati Andree apostoli anno domini millesimo quadringentesimo decimo nono, regnorum nostrorum anno Hungarie XXXIII. Romanorum vero decimo.

Konrad Heilig.

*

Original auf Papier, beschädigt, mit aufgedrücktem Siegel, im Archiv der Familie Leövey.

HATÁRSZÉLI VISZÁLYAINK AZ OSZTRÁKOKKAL A JAGELLÓK URALKODÁSA ALATT.

1491 november 7-én egyfelől III. Frigyes német császár és fia Miksa, német király, másfelől II. Ulászló magyar király követei által Pozsonyban megkötött béke rendeltetése többek között az volt, hogy az osztrák-magyar határszélen jóformán Zsigmond király halála óta állandósult viszályoknak, határsértéseknek, fegyveres becsapásoknak és nyugtalanságoknak lehetőleg örökre véget vessen.¹ Ezt a jó szándékot a valóságban azonban éppoly kevésbé lehetett teljes mértékben keresztülvinni, mint a békekötés egyéb fontos intézkedéseit. Így pl. a béke 11. pontja értelmében Miksa örökösödési jogának az elismerése céljából az egyházi és világi méltóságoknak a hivatalba lépésük alkalmával mindenkor eskülevelet kellett volna adni, azonban 1493 után erre esetet már nem találunk, noha II. Ulászló ez okból Sopron városát még 1494-ben is felszólította.² Hasonlóképen a béke 23. pontjának intézkedése szerint II. Ulászló hadikárpótlás címén két éven belül négy részletben 100000 magyar aranyforint lefizetésére kötelezte magát, ami ismét csak csekély részben történt meg, pedig Miksa e részletek felvételével kezdetben Ungerspach Simont, 1493 augusztus 7-én pedig Gruenenwald Jánost bízta meg³ és a maga részéről elkövetett minden lehetőt, hogy a hadisarcot megkapja. Amennyire meg lehet állapítani, úgy Ulászló több kisebb részletben 10000 aranyforintnál nem igen fizetett többet.⁴

¹ A pozsonyi békét egész terjedelmében kiadta *Firnhaber: Beiträge zur Geschichte Ungerns* c. munkájában, amely viszont *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* c. gyűjteményes mű II. évf. 2. kötetében jelent meg. A béke szövege u. i. a 469—490. lapokon olvasható.

² *Házi: Sopron története* I. 6. 126—7. l.

³ *Staatsarchiv Bécsben, Maximiliana, fasc. 1/b. 1493 ápr. 12. és aug. 7-i darabok.*

⁴ 1492 jún. 18-án Ulászló 3000 rajnai forintot fizetett (l. *Firnhaber* i. m. 541. l.), 1492 okt. 26-án 2400 magyar forint értékű árut (*Maximiliana, fasc. 1/a.*), 1493 nov. elején értékben ismeretlen mennyiségű szarvasmarhát kapott Miksa, melyből 100 darabot Zsigmond főhercegnek ajándékozott (*Maximiliana, fasc. 1/b. 1493 okt. 28. és nov. 18-i levelek*), 1495-ben pedig 578 drb ökröt küldött

Az osztrák-magyar határszéli viszonyok rendezésével a pozsonyi békének számos pontja foglalkozik. Ide tartozik az Ausztriában és Magyarországon kölcsönösen egymás hatalmában lévő várak záros határidőn belül való visszaadása, azonban Kismarton, Szarvkő, Fraknó, Kabold, Kőszeg és Borostyánkő nevű határmenti várak zálogjogon továbbra is a német császár kezén maradnak, kinek halála után 40000 forintért azok ismét visszaválthatók, míg Sárfenék vára a 35. pont értelmében a magyar király fennhatósága alatt a Grafenegg-árvák birtokában hagyandó. A semleges álláspontot elfoglaló Sopron városának a 32. pont szerint bántódása nem eshet. A kereskedők a jövőben újból szabadon üzhetik foglalkozásukat, ha pedig a két ország alattvalói között pereskedésre kerülne a sor, az illetékes királyi vagy császári tisztviselők kötelesek köztük igazságot tenni és ha valaki annyira vakmerő lenne, hogy önmaga bíraskodnék, avagy fegyverrel kísérelné meg a sérelmet megtorolni, az ilyen ellen uralkodója a legkíméletlenebbül járjon el.

Noha a békekötés világos és határozott intézkedése szerint Miksának Sárfenék várát vissza kellett volna adni a Grafenegg-árvák részére a magyar király fennhatósága alá, ez mégsem történt meg,⁵ mi azért fontos körülmény, mert Sárfenék ekkor veszett el véglegesen a Szent Korona számára.

Ennek az egy várnak szinte észrevétlen elbirtoklása azonban a két ország közti békés állapotot távolról sem veszélyeztethette, de annál nagyobb baj volt az osztrák és a magyar nép közti idegenkedés, mely a hosszú évszázadok során valóságos ellenszenvvé hatalmasodott el és politikai téren rendkívül káros következményekkel járt.⁶ Ezt az ekkor már erős gyökeret vert kölcsönös bizalmatlanságot eloszlatni a pozsonyi béke annál kevésbé tudta, mert a magyar azt magára nézve nem ok nélkül megalázonak tekintette és mindenkor keserőséggel gondolt rá, amikor az osztrák részről később oly sokszor hivatkoztak arra. Ilyen kedvezőtlen alakulású közfelfogás mellett a határszéleken csakhamar panasz panaszra halmozódott és mivel, mint látni fogjuk, azok orvoslására komoly lépések mindig elkésve történtek, folytonosan feszült volt a viszony, amelyből háborús szikrát kicsiholni nagyon könnyen lehetett volna bármikor.

Ulászló Miksának 2312 forint értékben (Zsigmond pécsi püspök számadáskönyve, Nationalbibliothek, Wien, 3418. sz. kézirat, 284/a lap.).

⁵ Miksa pl. 1501 febr. 12-én Sárfenék várát Neidegker Györgynek adja „phlegweise.“ Staatsarchiv, Urkunden.

⁶ Jellemző erre nézve a későbbi évekből Krzyezky Endre przemisli püspök kijelentése. *Jászai*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 293. l.

Mivel Magyarország gazdasági kihasználása osztrák részről ekkor vette kezdetét, ennek visszahatásaképen a magyar kereskedők voltak azok, akik a békekötés után először jajdultak fel és akik mindenáron régi szabad mozgásuk visszanyerésére törekedtek. Amikor a szabadkereskedés és a jogtalanul magas osztrák vámok miatti panaszaik eredményel jártak,⁷ Bécs város árumegállító jogának érvénytelenítésére fogtak össze. Bécs városának már 1221 óta megvolt az árumegállító joga, melyet az osztrák fejedelmek újból és újból megerősítettek, de amelynek megvalósításához Bécsnek mindeddig hiányzott az ereje. Bécs most elérkezettnek látta az időt, hogy e rendkívül fontos kiváltságának érvényt szerezzen, de törekvéseiben szemben találta magát a magyar kereskedők egyöntetű, elkeseredett ellenállásával, valamint Sopron, Pozsony és Nagyszombat városok hasonirányú, azonban merőben ellentétes szándékával, amely városok éppen Bécs példáján felbuzdulva, ugyancsak arra törekedtek, hogy a már 1402 óta meglevő, Mátyás király által pedig újból felújított árumegállító jogukat a külföldi, főleg pedig az osztrák kereskedőkkel szemben alkalmazzák. Ujlaki Lőrincnek felkelése és az ezzel kapcsolatos belső zavarok, valamint egy osztrák-magyar háború lehetősége, amellyel Miksa már annyira számított, hogy Frigyes szász herceg és Erik braunschweigi herceg parancsnoksága alatt csapatokat kívánt az osztrák határra küldeni,⁸ egy időre elodázták az árumegállító jog körüli szenvedélyes viszály kitörését, mihelyt azonban 1495 tavaszán Ujlaki felkelése kudarcba fulladt, Miksa pedig meggyőződött arról, hogy e belső harc nincs összefüggésben párhíveinek szándékos üldözésével, ez a viszály fokozott erővel kitört és nagyon természetesen az osztrák-magyar határszél mentén éreztette leginkább hatását. A bécsi kormánytanácsnak és a budai királyi udvarnak sok fejtörést okozott a teljesen ellentétes kívánságok mikénti teljesítése és mivel kezdetben egyik fél sem volt hajlandó engedni, 1499-ben már odáig fajult el a helyzet, hogy bár nyíltan ki nem mondott, de valóságban kereskedelmi háborúhoz hasonló állapot volt a két ország között.⁹ A feszültség e csúcspontja után mindkét részről megnyilvánuló engedékenységnek sikerült olyan formát találni, amely lassankint békét teremtett a két ország kereskedői között. A magyar részről ez a megoldás abban nyilvánult meg, hogy bár Sopron, Pozsony és Nagyszombat városok árumegállító joga továbbra is érvényben maradt, az osztrák

⁷ *Házi*: i. m. I. 6. 107. és 108. l., Vilmos eichstädti püspök kérvénye Miksához, Maximiliana, fasc. 38. sorszám 35.

⁸ A bécsi kormánytanács jelentése Miksához 1495 március 16-án, Maximiliana, fasc. 3/a.

⁹ *Házi*: i. m. I. 6. 183. o. és Pozsonyi városi levéltár, Lad. 24. Nr. 2525.

és általában a külföldi kereskedőknek meg volt engedve, hogy a szokásos utakon egyenesen Budára mehetnek áruikkal és ott azt eladhatják, de Budán kívül másutt kereskedniök nem volt szabad az ország belterületén.¹⁰

Ebben az enyhült helyzetben sikerült Bécsújhely városának is azt a régebben már élvezett kiváltságát, hogy polgárai Magyarország területén fekvő szölleik termését harmincad fizetése nélkül vihették ki, újból megerősíteni Ulászló részéről, aki a közigazgatási hatóságokhoz e célból kiadott parancsában még azt is elrendelte, hogy a bécsújhelyi polgárokat mások adósságáért és vétkéért letartóztatni a jövőben ne merészeljék.¹¹

Míg a városok és kereskedők tehát egymás ellentétes érdekeit úgy ahogy kiegyeztették és félig-meddig elcsitult a mindkét fél részéről nagy buzgósággal szított lárma zaja, addig a magánfeleket ért sérelmek megoldatlanul maradtak, pedig, hogy ilyenek is voltak feles számmal, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy már 1504-ben a két uralkodó szükségesnek tartotta, hogy e célból Sopronban vegyes bizottság üljön össze. Magyar részről a győri püspök, Kanizsai János, Kanizsai György, végül Horváth Markó voltak tagjai a bizottságnak, akik Sopronban maguk részére már szállást is rendeltek.¹² Hogy mi okból maradt el mégis e bizottság összejövetele, eldönteni nem tudjuk, az újabb tárgyalások lehetőségét pedig egyelőre megghiúsította a nemzeti királyság érdekében 1505-ben alakult konföderáció, mely kifejezetten Miksa örökösödési joga ellen irányult és amelynek nyomában a háború elkerülhetetlennek bizonyult. Miksa a határmenti várakat már 1505 őszén megerősítette és a rendelkezésére álló csapatok ezekben teleltek át, ő maga is sietett veszélyeztetett osztrák tartományaiba, ahova 1506 legelején megérkezett és innen folytatta tárgyalásait Ulászlóval. Kezdetben úgy látszott, hogy nem kerül háborúra a sor, Miksa és Ulászló követeknek megbeszélésre Sopronba kellett volna összejönni,¹³ Ulászló pedig egész udvartartásával személyesen is Sopronba készült,¹⁴ de a békés megegyezésből nem lett semmi, mert május 7-én a magyarok váratlanul megüzenték a háborút. A német sereg Bruck a/d. Leithánál gyülekezett, ahonnan Kismarton alá vonult. Miksa június 17-én maga

¹⁰ *Házi*: i. m. I. 6. 238—41. l.

¹¹ Bécsújhelyi városi levéltár, *Scrinium VIII.* Nr. 4. és 5.

¹² Sopron város levele Pozsony városához 1504 jún. 20-án. Pozsonyi városi levéltár, Lad. 34. Nr. 5199.

¹³ Miksa levele Ulászlóhoz 1506 márc. 5-én. Maximiliana, fasc. 10/a.

¹⁴ *Házi*: i. m. I. 6. 223. l.

is itt tartózkodott,¹⁵ a soproni követek három nappal később azonban már nem neki, hanem Vilmos jülichi hercegnek adták át a város hódolatát. Úgy látszik, hogy Miksa csupán Sopron meghódolására várt, mert csapatait visszavonta Kismarton alól és a Dunán átvive, Pozsonytól nem messze táborozott serege, ahol farkasszemet nézett a magyar csapatokkal, amikor a magyar trónörökös megszületésének hírére rövidesen béke jött létre és így véget ért úgy Miksa, mint Ulászló részéről a kedvetlenül folytatott háború anélkül, hogy a magyarok által felgyújtott Széleskút és Feketeváros nevű helységeken kívül¹⁶ más hadieseményről lenne tudomásunk. Sopron határában Miksa gyalogosai 170 rajnai forint kárt okoztak, amit a városi tanács a már Pettauban időző Miksa királytól megtéríteni kért és kívánságuk valóban teljesült is.¹⁷

Fel kell tételeznünk, hogy a béketárgyalások során újból elhatározták, hogy Sopronban a magánosok panaszainak meghallgatására és elintézésére vegyes bizottság üljön össze rövid időn belül, mert 1506 október 19-i kelettel ismerünk Miksa királytól egy rendeletet, amelyben Hardegg Henrik grófot e tárgyalásra kiküldi,¹⁸ de ez alkalommal sem jöttek össze a biztosok, előttünk ismeretlen okból, pedig a kölcsönösen elkövetett sérelmek folytonosan szaporodtak. Ezek a panaszok általában nem voltak főbenjáróak, többnyire kisebbmértvű hatalmaskodások jellegével bírtak, de mégis alkalmasak voltak arra, hogy osztrák és magyar részen nyugtalanságot szüljenek és előidézői legyenek súlyos bonyodalmaknak. Amikor pl. Stubenberg báró az esztergomi érseknek néhány hordó borát hatalmasul elvette, ezen Bakócz Tamás annyira felindult, hogy Miksa követe előtt egyenesen háborúval fenyegetőzött, ha elégtelt nem kapna.¹⁹

Mint jellegzetes esetet, hogy mivé tudott fejlődni néha egy-egy ilyen határmenti viszály, felhozzuk a Lánzsér-vár birtokjoga körül keletkezett nézeteltérést, amely élénk fényt vet Ulászló közismerten gyöngye uralkodására.

Sopron közvetlen szomszédságában fekvő Lánzsér várát még Mátyás király adományozta a Frigyes császártól hozzá pártolt Grafenegg Ulriknak, akinek halála után, mivel kiskorú gyermekeket hagyott hátra, úgy intézkedett a király, hogy e fontos határszéli várat megőrzésre Mrakse

¹⁵ Maximiliana, fasc. 10/a.

¹⁶ Széleskút Fraknó várához, Feketeváros pedig Kismartonhoz tartozott, vagyis elzálogosított falvak voltak.

¹⁷ Miksa rendelete 1506 szept. 17-én Ernauer Lénárthoz, Maximiliana, fasc. 10/b.

¹⁸ U. o.

¹⁹ U. o. Fürst Vid jelentése Miksához 1506 nov. 7-én.

Jánosnak és Péternek gondjaira bízta. Amikor Ulászló trónra lépett, Mátyás ez intézkedését a maga részéről szintén érvényben hagyta.²⁰ Mrakse testvérek e várat továbbadták zálogjogon Weispriach Ulrik krajnai kapitánynak, aki egyúttal a szomszédos Kabold-vár zálogbirtokosa volt. Weispriach Ulrik nem sok idő múlva meghalt²¹ és ekkor Ulászló úgy döntött, hogy a várat az özvegytől váltsa meg kedvelt királyi tanácsosa, Czoborszentmihályi Czobor Imre, kinek hűséges szolgálatait, főleg követjárásai során szerzett érdemeit így kívánta a király megjutalmazni.²² Ez a királyi elhatározás azonban nem kerülhetett kivételre, mert az özvegy makacsul ellenszegült és sem a szép szónak, sem a bírói ítéletnek nem engedelmeskedett az országos törvény ama rendelkezésére támaszkodva, hogy az özvegy és kiskorú gyermekei ellen nem lehet ítéletet hozni, míg azok nagykorúakká nem válnak és így nem maradt más hátra, minthogy fegyverrel hajtassék végre a bírói ítélet, amelynek foganatosítására Trenka György soproni városkapitány kapott parancsot.

Hogy ez a kérdés ennyire elmérgesedett, ebben Miksa császárt határozottan mulasztás terheli, mert soha sem tulajdonított nagyratörő tervei és folyonos egyébirányú elfoglaltsága közepette az osztrák-magyar határszéli sérelmeknek olyan fontosságot, hogy a már 1504 óta húzódó vegyesbírószági tárgyalás valóban végbemehetett volna. Így 1511 elején is Ulászló sürgette a maga részéről e vegyesbírószág összejövetelét, a bécsi kormánytanács hasonló értelemben nyilatkozott és ugyancsak szükségesnek tartotta és javasolta a császárnak, hogy intézkedjék már egyszer, mert a magyarok egyenest rájuk hárítják az e mulasztásból származó vétkességet,²³ azonban a császár nem cselekedett. Mivel ezidőben Ulászló az országtól távol tartózkodott, helyettese, a nádor volt az, aki Laetare vasárnapjára szeretne volna a bizottságot Sopronba összehozni. E tárgyban többször is írt a bécsi kormánytanácsnak, amely kellő felhatalmazás hiányában nem tehetett mást, minthogy válaszában igyekezett mentegetni a halogatást, de hogy ez mennyire nem tudta a magyarokat megnyugtatni, mi sem bizonyítja jobban, minthogy megtorló intézkedések alkalmazását kezdték hangoztatni, és az osztrák kormánytanács komolyan tartott a nyílt ellenségeskedések kitörésétől.²⁴ Bár a helyzet válságos volt, Miksa csak ez év őszén, Ulászló ismételt sürgeté-

²⁰ *Házi*: i. m. I. 6., 2. és 86. l.

²¹ 1506 okt. 12-én már néhainak van említve Maximiliana, fasc. 10/b.

²² Ulászló oklevele 1508-ból. Herceg Esterházy levéltár. Rep. 12. fasc. A.

Nr. 1. et NB.

²³ Maximiliana, fasc. 17. A bécsi kormánytanács Miksához, 1511 febr. 7-én.

²⁴ U. o. fasc. 18. A bécsi kormánytanács Miksához 1511 ápr. 13-án.

sére határozta el magát arra, hogy végre meghatalmazást adjon a vegyes bizottság kiküldésére, de az utasítás, amelyet e tekintetben adott a bécsi kormánytanácsnak, nem volt alkalmas arra, hogy a határszéli viszályok gyökeresen megoldassanak. Miksa u. i. csak a jelentéktelen ügyek elintézését engedte meg a kiküldendő osztrák biztosoknak, míg a fontosabb kérdésekben ezek nem határozhattak, hanem tartoztak a kényesebb ügyeket véleménynyilvánítás céljából a bécsi kormánytanács elé terjeszteni, amely viszont ezeket döntés végett a császárhoz továbbította volna.²⁵ Eszerint tulajdonképpen kétszer kellett volna a vegyes bizottságnak összeülni: először elintézték volna a jelentéktelen panaszokat, a súlyosabbakat pedig összegyűjtötték volna és az uralkodók határozatát bevárva, a másodszori összejövetel során ennek értelmében hozták volna meg ítéletüket.

Miközben az első komoly lépés a határmenti sérelmek elintézésére újból megtörtént, Lánzsérral kapcsolatban a fegyveres fellépés és beavatkozás már olyannyira elhatározott dolog volt, hogy megakadályozni semmiképpen sem lehetett. Mivel Weispriach Ulrik özvegye Kabold révén osztrák alattvaló is volt, nehogy Miksa azt gondolhassa, hogy a tervbe vett karhatalmi eljárás ellene irányul, úgy Ulászló, mint Trenka György értesítették az özvegy ellen szándékolt lépésükről, amelyekre válaszolva Miksa, mindkettőt arra kérte, hogy mivel legközelebb Sopronban a vegyes bizottság össze fog ülni, ennél fogva, mielőtt bármiféle erőszakos eljáráshoz folyamodnának, várják meg e bíróság működését és az egész kérdést ott tárgyalják le.²⁶

De nemcsak Miksa volt ellene a fegyveres végrehajtásnak egyrészt abból a téves felfogásból kifolyólag, mert Lánzsért Ausztriához tartozónak képzelte, másrészt kedvelt emberének az özvegyéről volt szó, kinek ügyét szíven viselte, hanem Sopron városának sem tetszett a dolgok ilyen állása, mert a városi tanács jól tudta, hogy jobbágyfalvaira a biztos pusztulás vár, kereskedőinek szabad járása veszélyeztetve, a polgárok földjeinek a megművelése pedig késleltetve lesz, esetleg megakadályozva. Ezért Sopron nem kívánt résztvenni semmiképpen sem a végrehajtásban, igyekezett semleges maradni, akárcsak Miksa 1490. és 1506. évi hadjáratai folyamán. Különösen az váltott ki Sopronban mély felháborodást, hogy Trenka mindenféle gyanús embert szolgálatába fogadott, kik a városbíró is életveszélyesen megfenyegették. Sopron erélyeshangú felterjesztésében nyíltan tudomására adta a király-

²⁵ Miksa utasítása 1511 okt. 20-án az osztrák kormánytanácshoz. Maximiliana, fasc. 19/b.

²⁶ Miksa levelei 1511 nov. 28-án és dec. 3-án a nevezettekhez. U. o.

nak, hogy ezt a rablónépséget nem fogja falai közé beengedni, a jövőben pedig megbünteti azokat, akik közülök a város belbékéjét veszélyeztetik és az ellen tiltakoznak, hogy Trenka ezt az egész műveletet Sopronból vezesse. Ulászló hozzájárult ahhoz, hogy Lánzsér ostromától távoltartsák magukat, egyéb bejelentésükre nézve azonban nem nyilatkozott. Sopron meg is maradt feltett szándéka mellett és amikor Trenka Lánzsér alól egy alkalommal csapatával visszatért, nem engedték be a városba, miáltal Trenkának el kellett mulasztania azt a kedvező alkalmat, hogy Lánzsért az éj leple alatt könnyűszerrel elfoglalhassa. Emiatt Ulászló a várost meg is dorgálta, egyébiránt semleges álláspontjukat csak helyeselni tudta.²⁷

Mivel Miksa az özvegy pártját fogta, a bécsi kormánytanácsnak nehéz volt a helyzete. Ők tudták nagyon jól, hogy Lánzsér magyar terület volt mindig és így nem avatkozhatnak bele jogosan ilyen kizárólag magyar ügybe és erről Miksát meggyőzni igyekeztek, de másrészt viszont uruk akaratát is teljesíteni óhajtották és ezért fegyverszünetet hoztak létre az özvegy és Trenka között abban reménykedve, hogy Ulászlót időközben engedékenységre fogják bírni. Ulászló azonban most nem engedett.²⁸

Míg ezek a tárgyalások tartottak, amelyek teljesen eredménytelenek maradtak, az özvegy felbátorodva Miksa részéről tanúsított eddigi támogatáson, elkezdett hatalmaskodni és egyik soproni kereskedő kocsiját minden rajta lévő áruval egyetemben lefoglalta. Amikor a bécsi kormánytanács nyugalomra intette a császár nevében, erre azt a választ adta, hogy Lánzsér magyar területen fekszik, tehát nem köteles a császári parancsnak, mint magyar alattvaló engedelmeskedni. Az özvegy e meggondolatlan kijelentésével azonban magára zúdította a veszélyt, amelytől idáig is csak Miksa pártfogása védte meg, mert Ulászló ezek után végre mert cselekedni, kiadván a parancsot Lánzsér ostromára, mely célból részleges felkelést rendelt el és a csapatok vezetésével Bazini és Szentgyörgyi Péter grótot, az országbíró bízta meg.²⁹ Lévén aratás ideje, a megyék és a főurak nem siettek a parancsot teljesíteni, Pozsony városa pedig igyekezett a csapatküldés kötelezettsége alól magát mentesíteni, mit azonban elérni nem tudott.³⁰ Magának az országbírónak sem tetszett Ulászló intézkedése, mert tartott attól, hogy eset-

²⁷ *Házi*: i. m. I. 6. 265—9. l.

²⁸ A bécsi kormánytanács levele Miksához 1512 ápr. 7-én. Maximiliana, fasc. 20.

²⁹ *Házi*: i. m. I. 6. 272—7. l.

³⁰ Pozsonyi városi levéltár, Lad. 24. Nr. 2478. és 2479.

leg a császár megneheztel rá, miért is arra törekedett, hogy a legközelebbi Szentgyörgynapig függesztessék fel a bírói ítéletnek karhatalommal való végrehajtása abból a célból, hogy időközben a császár olyan megoldást találjon ki, amely elejét vegye minden további eljárásnak.³¹ Az országbíró e közvetítése azonban a királyi udvarban sikertelen maradt, mert Ulászló megmaradt korábbi elhatározása mellett, úgyhogy Péter gróf Köpcsényből kénytelen volt elindulni Lánzsér falai alá.³²

Az özvegynek a lassú hadikészülődés során elég ideje maradt, hogy a védelemre kellőképpen berendezkedjék és valóban, csak csodálkozhatunk azon az erélyen, bátorságon és kitartáson, amit a veszély e napjaiban részéről tapasztalhatunk. Janewitz Hermán személyében, kire Lánzsér vár védelmét bízta, olyan kiváló katonát nyert meg magának, hogy Wolfstein Albert, aki Miksa megbízásából járt az özvegnél, nem győzte eléggé dicsérni Serntein Ciprián kancellárhoz írt levelében.³³ A túlerővel szemben azonban Lánzsérnek el kellett volna előbb-utóbb esni, ha Miksa császár egész tekintélyével és befolyásával nem állott volna az özvegy mellé. Minél súlyosabbá vált az özvegy helyzete, annál erősebben és nyomatékosabban nyilvánult meg vele szemben a császári támogatás. Hogy Miksát mi indította erre az állásfoglalásra, biztosan nehéz volna megmondani, de úgy hisszük, hogy az özvegy ügyét személyes ügyének tekintette és császári méltóságával nem tartotta összeegyeztethetőnek, ha e mind súlyosabbá váló kérdésben alul marad. Amikor a harcoló felek már szemben állottak egymással és várostrom helyett kölcsönösen egymás területét égették fel és pusztították el, úgyhogy Sopron várfaláig minden tönkrement, Miksa legügyesebb követét, Cuspinianus Jánost azonnal Ulászlóhoz küldte azzal az utasítással, hogy fegyverszünetet hozzon létre, az özvegynek pedig a már fentebb említett Wolfstein Albert útján hozta tudomására akaratát, mely abban állott, hogy a fegyverszünetet fogadja el, Lánzsér várát pedig adja át neki, mivel meg volt győződve, hogy Ulászló vele szemben meghátrál. Az özvegy annál is inkább hajlott a fegyverszünetre, mert teljesen kimerült, minden pénzéből kifogyott, zsoldosait már élelmezni sem tudta és éppen ezért egyik embere, Kanndorffer Pantaleon révén saját elhatározásából Ulászlótól szintén fegyverszünetet kért, azonban arra, hogy Lánzsért a császárnak átadja, nem tudta magát elhatározni, mert attól tartott, hogy Miksa a várát visszaadja Ulászlónak és akkor ő a szomszédos Kabold várát sem lesz képes megvédeni a magyarok bosszú-

³¹ Saurer Lörine levele Miksához 1512 szept. 2-án. Maximiliana, fasc. 21/b.

³² Pozsonyi városi levéltár, Lad. 24. Nr. 2480.

³³ Maximiliana, fasc. 21/b., 1512 nov. 13.

jától. Lánzsér várát illetőleg tehát az volt a válasza a császári felszólításra, hogy Miksa vagy váltsa vissza a nála lévő összes zálogbirtokot, nevezetesen Kaboldot, Lánzsért és Kostelt, vagy pedig ne kérje tőle Lánzsért.³⁴

A császár közbenjárása, az özvegy személyes kérelme, az országbíró tanácsa kapcsolatban a török váratlan támadásával és Zrebernik vár elestével, nem maradtak hatás nélkül Ulászlóra és ezért 1512 október 30-án felhatalmazta az országbíró, hogy a legközelebbi Gyertyaszentelő napjáig kössön fegyverszünetet az özvegygel,³⁵ a Lánzsér közelében táborozó csapatokat pedig sürgősen a török által veszélyeztetett Délvidék védelmére rendelte.³⁶

Noha ez a fegyverszünet csak ideiglenes megoldást jelentett, mindazonáltal Miksa további közreműködésének és az özvegy fáradhatatlan tevékenységének sikerült elérni, hogy a fegyverszünet lejárta után új perfelvétel történjen Lánzsér ügyében, amely per 1515-ben is folyt még³⁷ és bár nincs tudomásunk a befejezéséről, de az a körülmény, hogy az özvegy a vár birtokában maradt, eléggé bizonyítja egyrészt az özvegy bámulatos szívósságát, másrészt Miksának Ulászlóra való igen nagy befolyását.

Miként Sopron előre látta a fegyveres fellépés következményét, úgy történt az teljes mértékben: elpusztult a város mind a nyolc községe, tönkrementek a polgárság gondosan ápoltságai és gyümölcsösei. Az egyéves égetés és dűlés, valamint a kereskedés terén beállott kényszerű szünetelés olyan anyagi kárt jelentett Sopronnak, amelynek hatása alól hosszú ideig nem tudott szabadulni. A jobbágyfalvainak a király részéről adott 10 évi teljes adómentesség és a város négyévi mentesítése a rendkívüli adó fizetése alól, az elszenvedett csapásokhoz viszonyítva, csekély kárpótlás volt,³⁸ de mindenesetre alkalmas arra, hogy az elszéledt jobbágyok ismét visszatérjenek, a polgárság pedig újból hozzáfogjon szőlői és gyümölcsöseinek kiültetéséhez.

Ez az egyéves hadakozás azonban éppen azért, mert félmegoldással ért véget, a határszéli viszonyokban nagyon elmérgesítette az amúgy sem kedvező helyzetet. Az elszenvedett károkkért, amelyek ilyen csatározások alkalmával elkerülhetetlenek, és olyan területeket is érintettek innen is, onnan is, melyeknek a viszályhoz semmi közük sem volt, a

³⁴ Az özvegy levele Miksához 1512 nov. 3-án. Maximiliana, fasc. 21/b.

³⁵ U. o.

³⁶ *Házi*: i. m. I. 6. 284. l.

³⁷ U. o. 312. o.

³⁸ *Házi*: i. m. 289–90. l.

magyar az osztrákot, az osztrák pedig a magyart okolta és arra, hogy e kölcsönös vádaskodások megszűnjenek, az ideges hangulat valamilyen lecsillapodjék, annál kevésbé lehetett számítani, mert a bécsi kormánytanács éppen a lánzséri vizzályon okulva, annyira nehéznek találta e határszéli sérelmek orvoslását, hogy Miksa szűkkörű felhatalmazása alapján eleve kilátástalannak és tisztára költséges és céltalan vállalkozásnak tekintette a vegyes bizottság összejövetelét Sopronban, és erre való tekintettel azt javasolta a császárnak, hogy a magyar királlyal személyes találkozásban állapodjék meg és míg ez bekövetkezik, a panaszos felek mindkét részről tartoznak nyugodtan és békén várni.³⁹

A bécsi kormánytanácsnak a vegyes bizottság összehívása és működése iránt megváltozott felfogása még annak a lehetőségét is kizárta, hogy a határszéli sérelmek orvoslása dolgában reményt lehessen táplálni. Ámbár ezután is hallunk olyan javaslatot osztrák részről, hogy történjék valami e téren, így Saurer Lőrinc alsóausztriai vicedominus Serntein Ciprián kancellár figyelmét felhívja a napról-napra előforduló határmenti zavarokra, miért a helyzetet aggasztónak tekinti, hisz a régi sérelmek sincsenek elintézve, könnyen súlyos bajok fejlődhetnek ez áldatlan vizzálykodásokból,⁴⁰ de az ilyen hangoknak nem támad visszhangja, mivel Miksát a franciák és a velenceiek elleni háborúja teljesen lekötötte, éppen ekkor folyamatban lévő rendkívül élénk és egész Európát átfogó diplomáciai tevékenysége közepette a kockán forgó nagy érdekekhez viszonyítva jelentéktelen határszéli civakodással komolyan foglalkozni sem kedve, sem ideje nem volt, Ulászló udvarában pedig a törökvész és a nehéz belpolitikai viszonyok, melyek állandóan változtak és olyan bonyolult helyzetet teremtettek, hogy nem akadt senki, ki törődött volna az osztrák határ mentén uralkodó zavaros állapotokkal.

Mivel sem az uralkodó, sem az illetékes hatóságok nem tettek semmit a magyar és osztrák alattvalók egymás elleni panaszainak az elintézésére, az elkeseredés állandóan növekedett, annyira, hogy már háborús hírek is keltek szárnyra, amelyek még azt is tudni vélték, hogy a magyarok egyszerre két sereggel fognak támadni stb. Ezzel szemben a valóság az volt, és ez adott alapot a kósza híreknek, hogy Bazini Péter gróf úgy a brucki, mint a bécsújhelyi polgároknak birtokain fekvő szöllei után nemcsak a dézsmát, hanem a kilencedet is beszédette, mi azután a két osztrák város polgárai között szenvedélyes kifakadá-

³⁹ A bécsi kormánytanács Miksához 1512 dec. 20-án. Maximiliana, fasc. 21/b.

⁴⁰ Saurer Lőrinc levele Sernteinhez 1513 júl. 18-án. Maximiliana, fasc. 23/a.

sokra adott alkalmat, a bécsi kormánytanács pedig kénytelen volt emiatt Ulászlóhoz fordulni.⁴¹

Ezek a háborús hírek a következő évben ismét megújultak, de most már komolyabb formában, mert Miksa, aki a házassági szerződések ünnepélyes alakban való megkötését sürgette, tényleg tartott attól, hogy Szapolyai János gróf szövetségese a császárral ellenséges viszonyban álló Münsterberg Bertalan herceggel, sereggel tör be Ausztriába és ezért a szükséges óvintézkedéseket a határok védelmére a maga részéről megtette.⁴² Szapolyai János azonban, noha a parasztlázadás leverése folytán népszerűségének a tetőfokán állott, annál kevésbbé gondolhatott háborúra, mert sógora, eddigi legfőbb támogatója, a lengyel király is kénytelen volt Miksával a megegyezés útját keresni. Így következtek el 1515-ben a pozsonyi tárgyalások a három uralkodó között, majd a személyes találkozás, amely rendkívül fényes külsőségek között ment végbe, de mindezeknek a kihatásaikban korszakot jelentő megállapodásoknak gyakorlati haszna az osztrák-magyar határszéleken uralkodó ellentétek megszüntetése céljából egyáltalában nem volt.

Alig húnyta le szemét Ulászló király, Sopron és Lánzsér között újabb ellenségeskedés tört ki, amelynek a felszítója néhai Magas Imre soproni tanácsos fia, Ferenc volt, aki így kívánt szülővárosán bosszút állani azért, mert nem jutott gyámapja örökségéhez. Olyan rablóvilág honosult meg Sopron megyében, amelyhez hasonló idők csak a Maeskkő várába magukat befészkelő husziták korában jártak. Mire Weispriach Ulrik özvegyét gyermekeivel egyetemben és utóbb Magas Ferencet sikerült elfogni és így ez áldatlan fosztogatásnak és gyujtogatásnak véget vetni, Sopron városa több ezer aranyforint anyagi kárt szenvedett.⁴³

A lánzséri tűzfészek kiirtásával sem lett nyugalom e határszélen. Az idők folyamán sokkal több gyűlölség magva hintődött el, semhogy gyökeres intézkedések nélkül rendet lehetett volna teremteni a határmenti elvadult állapotokban. Újabb és újabb sérelmek lavínája indult meg, amelyek már nemcsak az egyes alattvalók életét mérgezték meg, hanem a Ferdinánd főherceg és Lajos király közti jó viszony fennállását is veszélyeztették. Ilyen közjogi vonatkozású vita keletkezett a két fejedelem között a tekintetben, hogy a borsmonostori apátság felett ki gya-

⁴¹ Saurer Lőrinc levele Sernteinhez 1513 szept. 21-én. Maximiliana, fasc. 23/a.

⁴² Miksa levele Saurer Lőrinchez 1514 szept. 11-én. Maximiliana, fasc. 25/b.

⁴³ L. e. vizályra vonatkozólag *Házi*: i. m. I. 6. és 7. kötetben közölt okleveleket

korolja a kegyúri jogot. Az osztrákok azzal érveltek, hogy Borsmonostor a kőszegi vár tartozéka, ennél fogva az osztrák főherceg határoz az apáti méltóság betöltése felett, ezzel szemben a magyarok azt állították, hogy Borsmonostornak Kőszeghez semmi köze és így a magyar király hatáskörébe tartozik a kegyuraság. Mivel mindkét fél göresösen ragaszkodott álláspontjához, súlyos bonyodalmak keletkeztek. II. Lajos az apátságot Cziráky Györgynek adományozta, aki erővel el is foglalta a javadalmat, de az osztrákok sem hagyták magukat, hanem ők is fegyverhez nyúltak és az apátságot visszafoglalták, Cziráky Györgyöt pedig fogságra vetették. Ebből a fogságból Cziráky György csak úgy tudott kiszabadulni, hogy reverzálist adott a bécsi helytartótanácsnak, amelyben megígérte, hogy jogai érvényesítése érdekében a jövőben erőszakos lépéseket nem fog tenni, hanem bevárja nyugodtan a két fejedelem megállapodását. Ebben az ügyben a két uralkodó biztosai valóban össze is ültek Sopronban, de megegyezni nem tudtak, hanem tárgyalásaikról jelentést tettek fejedelmeiknek. Még mielőtt a külföldet járó Ferdinánd főhercegnek a válasza megérkezett volna, a magyarok megleptésszerűen ismét megtámadták Borsmonostort, amelyet úgy elpusztítottak, hogy az osztrák értesülés szerint az épületeken egyetlen ép ajtó nem maradt és ha a kőszegi várnagy hamarosan el nem kergeti a megszálló csapatot, úgy minden a földdel egyenlővé lett volna téve. Ebben a harcban a magyarok közül néhányan elestek, többen súlyosan megsebesültek, míg mások fogságba estek, akiket a bécsi helytartótanács kihallgatva arra a meggyőződésre jutott, hogy a győri püspök az értelmi szerzője e hatalmaskodásnak, miért is a főhercegnek azt a tanácsot adták, hogy dézsma-jogát megtorlásképpen az elzálogosított várak területén vegye el tőle.⁴⁴ Ferdinánd úgy határozott, hogy a foglyok váltságdíjából legyen az apátságnak okozott kár megtérítve, de ez lehetetlennek bizonyult, mivel a foglyok mindnyájan szegények voltak, ezért a bécsi helytartótanács ismét azt javasolta, hogy a győri püspökön kerestessék a kárpótlás.⁴⁵ Időközben kiderült, hogy a győri püspök ártatlan az egész dologban. II. Lajos királynak pedig az volt a véleménye, hogy úgy ebből kifolyólag, mint a többi határszéli panasz elintézésére vegyes bizottság küldessék ki.⁴⁶

A vegyes bizottság kiküldésére annál inkább égető szükség volt, mert osztrák részről Bécs és Bécsújhely, magyar részről pedig Sopron,

⁴⁴ A bécsi helytartótanács levele Ferdinándhoz 1523 febr. 13-án. Staatsarchiv, Hungarica, fasc. 355.

⁴⁵ U. o. 1523 május 12-i fogalmazvány.

⁴⁶ U. o. 1523 júl. 29-i fogalmazvány.

Pozsony és Nagyszombat városok között az árulerakójog körül újból fellángolt a harc, amelynek folyamán ott ártottak egymásnak, ahol csak bírtak. Ferdinánd megtiltotta például, hogy az osztrák marhakereskedők Magyarországra jöhessenek szarvasmarhát venni,⁴⁷ hasonlóképpen a magyar bor bevitele Ausztriába a legszigorúbb büntetést vonta maga után és e tilalom folyománya volt, hogy Sopron városának az a régi kedvezménye, hogy évente 200 dreiling bort Alsó-Ausztrián át Morvaországba szállíthatott, szintén vissza lett vonva.⁴⁸ Sopron a maga részéről úgy állott bosszút az osztrákokon, hogy birtoka területén nem engedte meg az osztrák tulajdonban lévő szőlők megművelését, ami főleg a bécsújhelyi polgárokra nézve volt roppant sérelmes és amely intézkedés élenken mutatja, hogy mennyire elfajultak az egymás ellen alkalmazott megtorló rendszabályok.

Az eddig elmondottakból világosan kitűnik, hogy a magyarok több ízben megsürgették a vegyes bizottság kiküldését, de Miksa császár életében soha annyira nem jutottak, hogy e bizottság valóban összeülhetett volna tárgyalni, attól az időtől fogva azonban, hogy Ferdinánd főherceg vette át az uralmat az osztrák tartományok felett, nagy változás állott be e tekintetben. Ferdinánd főherceg nemcsak hogy Miksa császárnak magyarországi befolyását kívánta bírni, hanem azon túlmenőleg arra törekedett, hogy tudta nélkül semmi sem történjék a magyar királyi udvarban. Ebből a célból nagy súlyt helyezett a két ország közti békés szomszédság megteremtésére és ezért 1523 október 20-án, amikor Lajos király Bécsújhelyt találkozott vele, megállapodtak abban, hogy november 30-án Sopronban üljön össze a vegyes bizottság és ez minden határszéli viszályt intézzen el.⁴⁹ Az időpont tekintetében utóbb Lajos király úgy határozott, hogy majd Ferdinándnak udvarában időző követe útján fogja megüzenni az összejövetel végleges napját és ezt a körülményt a főherceg mindenható tanácsosának, Salamanca-nak értésére is hozatta, azonban Ferdinánd valamiképpen mégsem szerzett tudomást Lajos ez utólagos döntéséről, mert november 29-én Theodor bécsújhelyi püspök, György klosterneuburgi apát, Vogt Gábor enzesfeldi tiszttartó és Cuspian János személyében kijelölt biztosainak és a melléjük rendelt Kaufmann Jánosnak, mint ügyésznek kiállította a meghatalmazó levelet,⁵⁰ akik pontosan meg is érkeztek András napjára Sopronba, azonban a magyar biztosokra három napon át hiában várakoztak,

⁴⁷ Körrendelet 1522 júl. 19-ről. Hofkammerarchiv, N. Ö. fasc. H. 16.

⁴⁸ *Házi*: i. m. I. 7. 74. l.

⁴⁹ *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 185. l.

⁵⁰ Staatsarchiv, Urkunden.

hanem ehelyett Schnaidpeck János főhercegi követ levelét kapták kézhez december 2-án, amely arról értesítette őket, hogy Lajos király biztosaira ne várjanak, mivel magyar részről a tárgyalások időpontja sincs megállapítva.⁵¹ Az elmaradt tárgyalások miatt Ferdinánd szemrehányó levelet írt Lajos királynak és egyúttal komolyan figyelmeztette, hogy biztosait egy újból meghatározandó napra küldje ki, mert míg a határszéli sérelmek elintézve nincsenek, addig a két ország közti jó szomszédi viszony veszélyben forog és ő sem lesz képes országaik megvédése céljából keresztülvinni komoly és nagyszabású terveit.⁵²

Ferdinánd e levelének meg is lett a kívánt hatása, mert a vegyes bizottság összejövételének idejéül 1524. év Oculi vasárnapja lett kitűzve kölesönös egyetértéssel, helyéül pedig ismét Sopron városa lön kijelölve. Úgy a magyar, mint az osztrák részről egy-egy körrendelet hozta az alattvalók tudomására e tárgyalást azzal a paranccsal kapcsolatban, hogy mindazok, akiknek panaszuk van, nyujtsák be írásban Gyertyaszentelő napjáig a bécsi kormánytanácsnak, illetve a magyar királynak, ők maguk pedig Oculi vasárnapjára jelenjenek meg személyesen Sopronban, ahol ítéletet fognak mondani a kiküldött biztosok.

Az osztrák részen fennmaradtak e határszéli panaszok és ezek az első összeállításban, amelyet a biztosok valószínűleg 1523. András napjára vittek magukkal, csak öt pontból állottak, még pedig:

1. Ambár Borsmonostor Kőszeggel egyetemben az osztrák házhoz tartozik, mégis úgy e monostor és uradalom, valamint más uradalmak jobbágysai a magyar tisztviselők részéről harmincad és adó fizetésére kényszerítettek. Ez a békekötés értelmében jogtalan eljárás szüntessék meg.

2. Mivel Cziráky György a borsmonostori apátságot reverzálisa ellenére elpusztította, az okozott kárt térítse meg és azonkívül méltó büntetésben részesüljön.

3. Bazini gróf ellen kétféle panasz van. Az egyik az, hogy jobbágysai feldúlták Lamberg Jánosnak a birtokát Alsó-Ausztriában és egyik jobbágysát elhurcolva, még most is fogságban tartják, míg a másik panasz ellene az, hogy Alsó-Ausztria területén egy bajor kereskedőt törbe esalt, aztán erőszakkal Magyarországra vitette és csak váltságdíj ellenében engedte szabadon. A gróf vegye el büntetését csakúgy, mint

⁵¹ Schnaidpeck János levele Pozsonyból 1523. dec. 2-án Ferdinánd biztosaihoz. Staatsarchiv, Öst. Acten, N. Ö. fasc. 2. Schnaidpeck lévén Schönkirchen bárója, aláírásában rendszerint e címet használja.

⁵² Ferdinánd levele Lajos királyhoz Nürnbergből 1523. dec. 19-én. Hungarica, fasc. 1. Conv. D.

Trenka György, aki Weispriach Ulrik özvegyét gyermekeivel egyetemben fogságba vetette, úgyszintén Felsőlindvai Széchy Tamás és Bánfy, akik a főherceg alattvalóin állandóan hatalmaskodnak.

4. A szökevény lázadók kiadassanak, így Dulther György bécsi polgár, aki Magyaróvárott lakik, Walitzkó Pál pedig Ujlaki Lőrinc pártfogását élvezi és még mások.

5. A jövőben a magyarok represszáliákat az osztrák alattvalókkal szemben ne alkalmazzanak és annak, aki igazát keresi, ne húzzák el végtelenségig a pörét, hanem minél előbb hozzanak ítéletet.⁵³

Ezekhez, nagyobbára a főherceg részéről fennforgó sérelmekhez csatlakoztak most a magánosok panaszai, amelyek összefoglalva, összesen 37 pontot tettek ki és a legkülönfélébb természetűek voltak.⁵⁴

A magyarok részéről felhozott panaszokat csak annyiban ismerjük, amennyiben Cuspinian János osztrák biztos jelentésében erről megemlékezik, de hogy ez oldalon sem lehetett kevesebb, mint az osztrákokén, egész biztosnak látszik.

Ilyenformán a vegyes bizottságra nagy munka elvégzése várt és amikor az osztrák biztosok négyen 1524 Oculi vasárnapján, amely március 1-ére esett, pontosan megérkeztek Sopron városába, már ott találták a magyar biztosokat is, akik szintén négyen voltak, nevezetesen a győri püspök, György esztergomi prépost, Dédi György és Amadé István, ez utóbbiak mindketten a budai királyi bíróság ülnökei. Azonnal közös megbeszélésre jöttek össze a ferencesek refektóriumában, ahol a későbbi tárgyalásokat is tartották és megállapodtak abban, hogy ámbár hiányzik semleges részről egy döntőbíró jelenléte, aki egyenlő szavazatok esetén határozott volna, hozzáfognak mégis a panaszok megvizsgálásához.

A legjobb előjelek mellett ült össze másnap reggelén elsőízben hivatalosan a bizottság és elhatározták, hogy egy hírnökkel Sopron minden utcájában magyar és német nyelven kihirdetik, hogy a panaszosok az ebédet követő délutáni első, vagy második órában jelenjenek meg előttük és írásban nyujtsák be sérelmeiket. Abban is megegyeztek, hogy először magyar, ezt követőleg pedig osztrák panaszt fognak felváltva elintézni. Még mielőtt ez első ülés véget ért volna, a bizottság színe elé járult négy győri kanonok, akik gróf Hardegg János fraknói várnagya ellen emeltek súlyos panaszt, ki nemhogy a tized beszédését megengedné, hanem még a tizedszedőket is csúfosan elkergeti. Hasonlóképpen megjelent a bizottság előtt Cziráky György is, hangosan jajveszékelve és

⁵³ Öst. Acten, N. Ö. fasc. 2.

⁵⁴ Hungarica, fasc. 1. Conv. D. 1524 febr. 9.

kérte a borsmonostori apátság birtokába való visszahelyezését, ahonnan fegyveres erővel elűzték, Fürst Ernő kismartoni kapitányt pedig erősen szidalmazta, mivel őt szégyenletes módon megrabolta és előmutatta a magyar királyné ajánló sorait, aki ügyének sikeres elintézését kívánta. Mindkét panaszos félnek az osztrák biztosok jóindulatulag azt felelték, hogy az ebéd után, miként határoztak, nyujtsák be írásban sérelmeiket és legyenek meggyőződve, hogy igazságos elintézését fognak nyerni.

Az ebédet követő második ülésen az osztrák tartományokból, nemkülönben magyar részről is minden rendű és rangú panaszos jelent meg nagy tömegben és írásban átadták a biztosoknak sérelmeiket. Az osztrák biztosok szerették volna a személyesen jelenlévő krajnai Möttling vár kapitányának ügyét tárgyalni legelsőnek, mert a vár a török támadásoknak volt kitéve és így kívánatosnak látszott, hogy a kapitány mielőbb visszatérhessen hazájába, azonban a győri kanonokok, de Cziráky György is azt követelték, hogy az ő panaszai nyervek első sorban orvoslást. Ekkor lépett elő a magyar király ügyésze, ki azt ajánlotta, hogy mindenekelőtt a két fejedelem közti sérelmek, tehát a közjogi vonatkozású ügyek vétessenek tárgyalás alá, minő a dézsma szedésének a kérdése is, mert a király a legfőbb kegyúr és ha már mindezek az ügyek elintézését nyertek, kerüljön sor a magánosok panaszainak meghallgatására, vagyis a magánjogi természetű sérelmek megvizsgálására.

Alig távoztak el a panaszos felek és ültek össze a biztosok ismét tárgyalásra, amikor kiderült, hogy az osztrák és a magyar biztosok álláspontja között át nem hidalható ellentét van. Mivel az osztrák biztosok meghatalmazása csak a magánosok sérelmeinek az elintézésére szólt, ennél fogva arra törekedtek, hogy a fejedelmek közti ellentétekkel ez alkalommal egyáltalában ne is foglalkozzanak, ezzel szemben a magyarok azzal érveltek, hogy nekik megvan a felhatalmazásuk nemcsak a magánosok, hanem a fejedelmek közti panaszok elintézésére is és ők abból nem engedhetnek, hogy ne először az uralkodók ügyeit vegyék tárgyalás alá. Mivel egyik fél sem volt hajlandó felfogásán változtatni, a meddő vita e napon azzal ért véget, hogy az osztrák biztosok az éj folyamán gondolkodjanak a kérdésen és másnap reggel elhatározásukat hozzák a magyar kiküldöttek tudomására.

A következő napon, március 3-án reggel, mielőtt még az osztrák biztosok nyilatkozhattak volna arról, hogy miként döntöttek, a magyar biztosok a heves szemrehányások egész áradatát zúditották rájuk, melynek az volt a lényege, hogy az osztrák biztosok egész szereplése csak szemfényvesztés, mert csak látszatát akarják annak kelteni,

mintha törekednének a két ország közti békés viszony helyreállítására, valójában pedig távol áll tőlük minden ilyen szándék. Az osztrák biztosok nevében Cuspinian vitte a szót, aki nem maradt adós a felelettel. A drámai szenvedélyességgel folytatott vita hevében Cuspinian jelentése szerint csak az osztrák kiküldöttek higgadtságán mulott, hogy ott a helyszínen egymással hajba nem kaptak azok a biztosok, akiknek pedig az lett volna a feladatuk, hogy véget vessenek a két ország közti viszályoknak. Mivel a magyar kiküldötteket abban az elhatározásukban, hogy előbb a fejedelmek egymás közötti sérelmei orvosoltassanak, semmiképen sem lehetett megingatni, az osztrák biztosok végezetül azt kérték, hogy várjanak legalább addig türelemmel, amíg a bécsi kormánytanácstól újabb utasítást nem kérnek. A magyarok ebbe, ha nem is szívesen, de beleegyeztek, mire az osztrák követek még az ebéd előtt gyorsfutárt küldtek Bécsbe.

Március 4-én a biztosok nem jöttek össze, hanem az egész nap vára-kozással telt el, mely alatt az osztrák kiküldötteknek keserűen kellett tapasztalni a néphangulat ellenük való fordulását, mert nemcsak a magyar, hanem az osztrák panaszos felek is egyhangúlag helyeselték azt a magyar álláspontot, hogy mindenekelőtt a fejedelmek vitás ügyeit kell elintézni és azután kerüljön sor a magánosokéra.

Március 5-én hajnalban megérkezett a bécsi kormánytanács felelete, amelyben az osztrák követeknek megparancsolták, hogy a kapott felhatalmazáson túl ne menjenek és így az ezt követő ülésen, melyen a Sopronban összegyülekezett és időközben türelmüket veszített panaszosok is megjelentek, nagy lárma keletkezett, amikor az osztrák követek bejelentették, hogy utasításuk értelmében nem tehetnek mást, mint amit eddig javasoltak. Mindenki ellenük beszélt a saját anyanyelvén és annyira izzóvá vált velük szemben a hangulat, hogy komolyan életveszélyessé kezdett rájuk nézve a helyzet kialakulni. E válságos pillanatban, a fenyegető kiabálások közepette, melyekre Cuspinian napokkal később is, mikor jelentését írta, kellemetlen érzéssel gondolt vissza, csak a zajongó tömeg elbocsátásával lehetett a szenvedélyek kirobbanásának elejét venni, mi azután meg is történt, miközben az osztrák feleket az osztrák biztosok, a magyarokat pedig a magyar követek próbálták lecsillapítani egy kilátásba helyezett, közeljövőben összeülő és minden tekintetben teljhatalommal rendelkező bizottság működésével és addig is, míg ez végbemehet, kölcsönösen szigorúan meghagyták az alattvalóknak, hogy további jogtalanságok elkövetésétől tartózkodjanak.

Az osztrák biztosok már-már távozóban voltak, amikor az utolsó pillanatokban még három súlyos panaszt hoztak tudomásukra. Ezekből kettő a magyar kereskedőktől származott, hogy az osztrákok a magyar

pénzt nem akarják fizetési eszközül elfogadni másként, mint hogy két magyar dénárt egy bécsi dénárba számítanak és hogy az osztrákoknak el van tiltva, hogy Magyarországra jöhessenek állatot vásárolni.

Az osztrák biztosok mindkét panaszra kielégítőképen azonnal megtudtak felelni: Veressen a magyar király jó pénzt és akkor nem lesz zavar a fizetésnél, az osztrákoknak pedig azért van eltiltva, hogy Magyarországra menjenek állatot vásárolni, mert a magyarok viszont megtiltották az élő állatok kivitelét.

A harmadik panasz Sopron város részéről hangzott el a fraknói várnagy, a bécsujhelyi polgárok és Ferdinánd főherceg ellen. A bécsujhelyiek ügyvédje nyomban válaszolt, hogy ők nem vétettek a soproniaknak semmit és ők nem hibásak abban, ha a főherceg nem teszi azt meg, mi a soproniaknak tetszenék és mégis a soproniak rajtuk töltik ki a mérgüket, mikor szölleik megművelését határukban megakadályozzák.

Az osztrák biztosok e kegyetlen eljárás miatt a magyar követek támogatását kérték, kik szintén elismerték, hogy a soproniak cselekedete nem menthető, miért is megígérték, hogy közülök kettőt az ebéd után melléjük küldenek abból a célból, hogy a két város közti viszályt elsimítsák.

Amadé István és a királyi ügyész ebéd után meg is jelentek az osztrák biztosok szállásán, ahol a soproniak ügyvédje, Dr. Abhauser János, a bécsi egyetemen a kánonjog nyilvános előadója, kétórás beszédben fejtette ki Sopron város panaszát a fraknói várnagy ellen, aki a magyar határszéleken boraikat elvétette, a bécsujhelyi polgárok ellen, akik tőlük szokatlan vámot követelnek, a bécsi polgárok ellen, akik Sopronba bort vásárolni jövő kocsikat feltartóztatják, végül a főherceg ellen, aki visszavonta a soproniaknak azt a kiváltságát, hogy Alsó-Ausztrián át kétszáz dreiling bort vihettek ki Morvaországba. A bécsiek ügyvédje erre válaszolva kijelentette, hogy a panaszt a bécsi tanács elé fogja terjeszteni, míg a bécsujhelyiek ügyvédje nekítámadt Abhausernek, hogy ahelyett, hogy a saját fejedelme ellen jár el, inkább tanítana az egyetemen, a soproniaknak pedig nem lenne szabad önnön bírójuknak lenni és nekik minden isteni és emberi törvény ellenére megtiltani a szölleik megművelését. A magyar biztosok azzal az ígérettel távoztak el az ülésről, hogy a soproni polgárokat rábirják a bécsujhelyiek ellen kiadott tilalom visszavonására, mert ha a szőlők sürgősen megmetszve nem lesznek, az egész termés veszélyeztetve van.

Március 6-án reggel a magyar biztosok útra készülődtek és közben közölték az osztrák követekkel, hogy a soproni tanáccsal tárgyaltak és azok jó válasszal fogják őket felkeresni. Úgy nyolc óra tájban csakugyan megjelent négy soproni polgár az osztrák követek lakásán és kijelen-

tették, hogy a bécsujhelyi polgároknak csak abban az esetben engedik meg szölleik megmunkálását, ha az osztrák főherceg is visszavonja a boraik átszállítása ellen kiadott rendeletét. Hasztalan volt minden rábeszélés, a soproniak nem engedtek és ebben a makaesságukban ügyvédjük, a bécsi egyetem lektora látszik bűnösnek, mert ő adta a soproni polgároknak ezt a tanácsot.

Így hát kénytelen volt az osztrák küldöttség Sopronból eltávozni anélkül, hogy a legesekélyebb eredményt elérte volna, mi annál inkább leverőleg hatott rájuk, mert érezniök kellett, hogy a közfelfogás szerint is e csúfos kudarc minden súlyát nekik kell viselniök. Különösen sértette e sikertelenség Cuspinian önérzetét, aki mintegy 16 éven át volt Miksa császár követe a budai udvarnál és fényes diplomáciai sikerekre tekinthetett vissza. Jelentésében, amelyet Ferdinánd főherceg számára készített küldetésükről, nem minden elfogultság nélkül a magyaroknak a németek iránt táplált gyűlöletével próbálja mentegetni útjuk eredménytelenségét, akik készebbek a német nép ellen inkább fegyvert fogni, mint a török ellen, de leplezetlen bosszúsággal tud Sopron városára is visszagondolni, ahol rettegniök kellett az életükért, mert az egész lakosság ellenséges érzülettel viseltetett velük szemben, úgy, hogy a főherceget óva inti attól, hogy ha e tárgyalások megismélnédnének, újból Sopron legyen a színhely, mert Sopronba menni egyet jelent a vágóhídra való küldetéssel.⁵⁵

A bécsi kormánytanács sietett a főherceget értesíteni a tárgyalások lefolyásáról és ehhez fűzött javaslatában, míg az alattvalók ügyeinek rendezését sürgősnek tartotta, mert félni kell attól, hogy tettelegességre kerülhet már a sor, addig a fejedelmek közti sérelmek elintézését kifejezetten helytelenítette egyrészt azért, mert okirati bizonyítékok nincsenek kéznél és másrészt háborús veszélyt látott ilyen kényes természetű viták felidőzésében. Ennek megfelelőleg tehát azt tanácsolta a főhercegnek, hogy a magyar királlyal egy újabb összejövételben állapodjék meg, ahol kizárólag csak az alattvalók sérelmeit intézzék el és ez összejövétel színhelye arra való tekintettel, hogy kétízben már Sopron volt, most a Lajta melletti Bruck, vagy Hainburg, esetleg más osztrák helység legyen, mivel az osztrák követeke élete magyar területen nincs biztonságban.⁵⁶

A bécsi kormánytanácsnak ez az álláspontja magyarázza meg, hogy Lajos király életében nem ült össze ismét a vegyes bizottság, mert amitől Bécsben féltek, a magyarok éppen azt akarták elsősorban rendezni: a

⁵⁵ Cuspinianus jelentése fennmaradt egykorú másolatban a Hofkammerarchiv Hungarn című gyűjteményében.

⁵⁶ Hofkammerarchiv, fasc. 16666. A bécsi kormánytanács a főherceghez, 1524 márc. 11-en.

határszéli várak elzálogosítása folytán beállott túrhetetlen állapotoknak a békekötés értelmében való szabályozását. Ezeknek a kérdéseknek elintézése a magyarok szemében fontosabbak voltak, mint a magánosok sérelmeivel való bibelődés, mihez éppen azért nem akartak előbb hozzáfogni, mert attól tartottak, hogy a közjogi természetű ellentétek elsimítására az osztrák akadékoskodás folytán így sohasem fog sor kerülni. Ilyen ellentétes felfogás mellett Lajos királynak az a törekvése, hogy 1525 november 11-én a vegyes bizottság újra összeüljön Sopronban, a Németországban tartózkodó főherceg távolléte miatt helyette intézkedő kormánytanács szándékos lassúsága miatt nem valósulhatott meg, noha a magyar király idejében, még augusztus 24-én kelt levelében kinyilvánította ebbeli óhaját, mégis a bécsi kormánytanács az idő rövidségével mentegette húzódozását és amikor Lajos király november 30-át hozta javaslatba, a válasz erre szintén hasonló volt. Nagyon természetesen a bécsi kormánytanács részéről mindez csak üres kifogás volt, ellenben a főhercegnek írt levelükből megtudjuk a tárgyalást elutasító válaszuk igazi okát, mely nem volt más, mint félelem attól, hogy az elzálogosított várak egyike-másika esetleg visszakerül Magyarországhoz. Erre való tekintettel azt javasolták a főhercegnek, hogyha hozzájárulna olyan tárgyalás megtartásához, ahol a határkérdések, a határszéli birtokok és általában a közte és a magyar király közti vitás ügyek is elintéztessenek, ez esetben szüséges lenne, hogy Károly német király követei is megjelenjenek, az osztrák rendek álláspontját pedig előzetesen szintén meg kellene tudni, egyszóval a bécsi kormánytanács alig, vagy legalább is nehezen megvalósítható feltételekhez szerette volna kötni a vegyes bizottság kiküldését.⁵⁷

A magyar király részéről a török közeli támadására való tekintettel nem ismétlődött meg az ajánlat a határszéli sérelmek rendezésére, Ferdinánd főherceg pedig a bécsi kormánytanács eljárását nem rosszalta, de az általuk annyiszor említett pozsonyi béke szövegét közelebbről megismerni kívánta és ezért elrendelte, hogy azt másolatban küldjék meg neki. Ez intézkedésnek 1525 dec. 2-án a bécsi kormánytanács eleget is tesz, sőt buzgóságában még tovább megy, mert minden egyéb, részben a határszélre, részben a trónöröklésre vonatkozó és az alsóausztriai kancelláriában feltalálható oklevél másolatát is felterjesztik neki.⁵⁸

A török 1526. évi támadása, majd a kettős királyválasztást követő harcok egy időre háttérbe szorították az oly sokszor elhalasztott határmenti panaszok általános rendezését, de hogy mennyire égető kérdéssé

⁵⁷ L. erre vonatkozó iratokat Öst. Acten, N. Ö. fasc. 2.

⁵⁸ L. u. o.

váltak e sérelmek, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy Ferdinánd király, mielőtt távozott volna az országból János király ellen indított győzelmes hadjárata után, 1528 február 24-én még Esztergomból intézkedett, hogy Sopronban Oculi vasárnapjára a vegyes bizottság ismét egybeüljön, mi meg is történt. Mivel a közös uralkodóra való tekintettel közjogi természetű kérdésekkel a vegyes bizottság nem foglalkozott, ennél fogva a három hétig tartó soproni ülés sok panaszt intézett el, a súlyosabbakat pedig, valamint az időközben felmerülő ügyeket a következő évben, 1529-ben Jubilate vasárnapján Sopronban újból összejövő vegyes bizottság egyhónapos munkájával oldotta meg.⁵⁹

Az elmondottakból kitűnik, hogy a határmenti sérelmek békés elintézése csak a közös uralkodó alatt vált lehetségessé, melyre ha nem került volna sor, egészen bizonyosnak vehetjük, hogy Magyarország és Ausztria között előbb-utóbb nyílt háború tört volna ki, mert mindazok a harcok, amelyek 1526-ig bezárólag a két ország között dultak, elsősorban ilyen határmenti, néha jelentéktelen ellentétekből fejlődtek ki.

Vitéz Házi Jenő.

⁵⁹ *Házi*: i. m. I. 7. 272—4, 277, 280—300, 350—1, 354—5. l.

SIGISMUND VON HERBERSTEIN AM HOFE KÖNIG LUDWIGS II. VON UNGARN.

Sigismund von Herberstein, der als Gesandter Kaiser Maximilians I. und Karls V., insbesondere aber Ferdinands I. während seiner fast ein halbes Jahrhundert langen diplomatischen Tätigkeit häufig mit den schwierigsten Missionen betraut, nahezu an allen europäischen Fürstenthöfen wohl bekannt und immer hochgeachtet war, hat auch den ungarischen Königshof nicht selten — unter König Ludwig II. allein zwölfmal — im Auftrage Maximilians I. und Ferdinands I. besucht. Zudem verknüpfte ihn vertraute, ja vielfach freundschaftliche Beziehungen mit hervorragenden Persönlichkeiten dieses Landes.¹ So darf er, der geniale Erforscher Russlands, wohl auch als ein guter Kenner Ungarns gelten. Welches Bild er im Laufe der Jahre von der Natur des Landes, seinen Bodenschätzen, wie von seinen Bewohnern nach ihrer Abstammung, Sprache, Tracht und Sitte, durch eigene Beobachtung gewann, zeigt uns die bei aller Knappheit wohl gerundete, eine Fülle von Kenntnissen bergende Schilderung, die er in seiner Selbstbiographie Ungarn rückblickend, widmete.² An anderer Stelle³ in einer historischen Übersicht grossen Stils, sagt Herberstein, er könne nicht ohne Seufzen und grossen Schmerz daran denken, wie dieses einst blühende, mächtige

¹ So z. B. mit dem späteren Palatin, Thomas Nádasdy, mit dem damaligen Schatzmeister Alexius Thurzó (s. Herbersteins Selbstbiographie, in *Fontes rer. Austriacar.* I. 1, S. 382), ferner mit dem geistreichen Humanisten, Sigismund von Thorda, (s. dessen Tagebuch in: *Covachich, Scriptorum rer. Hungaricar. minores* I. S. 112—128, unter dem 25. VIII. 1560), wie mit dessen Schwiegervater und Amtsvorgänger, Georg Wernher, dem Präfekten der oberungarischen Kammer und Hauptmann der Burg Sáros unter Ferdinand I. — Wernher verfasste seine wertvolle kleine Monographie über die ungarischen Thermen (*De admirandis Hungariae aquis Hypomnemation*, abgedruckt in: *Rerum Moscoviticarum Commentarii, Sigismundo Libero Barone a Herberstein Authore, Antverpiae, 1557, fol. 180^r—198^v.*) auf Herbersteins Anregung hin. (S. darüber die Einleitung von Wernhers Schrift!)

² Selbstbiographie a. a. O., S. 382—385.

³ *Rer. Moscoviticar. Commentarii* a. a. O., fol. 153^v—157^v.

Reich für alle teilnehmenden Betrachter so plötzlich zum allerbeklagenswertesten herabsinken musste. Doch erblickt er, der Staatsmann, nicht eigentlich in der Macht des Schicksals, die nach dem grossen Gesetz des Werdens und Vergehens auch dem Leben der Herrscherreiche ein Ziel setze, sondern vielmehr in einer ungerechten Verwaltung die Ursache von Ungarns Untergang. Dass Sigismund von Herberstein selbst einer der Kronzeugen dieser Tragödie war, ist bisher noch nicht gewürdigt worden.⁴

Die Eindrücke, die er anlässlich seiner beiden Gesandtschaften im Frühling 1523 und im Sommer 1525 in Ofen von den innerungarischen Zuständen empfing, spiegeln sich in einigen seiner bisher noch unbekannt gebliebenen Briefe⁵ an Gabriel Salamanca, Grafen von Ortenburg,⁶ den Schatzmeister und damals allmächtigen Günstling Erzherzog Ferdinands von Österreich wieder. In Verbindung mit anderen, gleichfalls noch unbenützten Korrespondenzen der Zeit⁷ gewähren diese Dokumente manche neuen Aufschlüsse über die massgebenden Persönlichkeiten, wie über die schwierigen Verhältnisse des ungarischen Hofes und Reiches am Vorabend der Katastrophe von Mohács.⁸

⁴ Selbst L. v. Ranke kennt darüber nur Herbersteins Schilderung der ungarischen Zustände von 1518. (Selbstbiographie Herbersteins a. a. O., S. 135) S. L. v. Ranke: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, Berlin 1839, II., S. 404/05.

⁵ Wiener Staatsarchiv, Grosse Korrespondenz 25^b, fol. 115^{r/v}, ex Vienna 28./IV. 1523; fol. 116^r—117^v, ex Buda, 5. V. 1523; fol. 118^r, ex Buda, 7. V. 1523; fol. 119^r—121^v, ex Nova Civitate, 22. V. 1523. — Ferner ein Brief Herbersteins an Ferdinand, jene ergänzend, ebenda: Gr. Korr. 25^b, fol. 60^r—61^r, jetzt in Acta Extera 1523, Karton 23, v. 1523 (sämtlich: lat. Or. eighdg.)

⁶ Über Salamanca siehe: Alfred Stern, Gabriel Salamanca, Graf von Ortenburg. Histor. Zeitschr. 131. 1925. Bd. I., S. 19—40. Ferner die von Stern nicht benützten, zahlreichen Vermerke in den Gedenkbüchern des Wiener Hofkammerarchivs und die dortigen, auf ihn bezüglichen Akten, besonders aus den Jahren 1525/26. Auch eine Abschrift des Lehensbriefes des Erzherzogs von Österr. an Gabriel v. Salamanca bei der Verleihung der Grafschaft Ortenburg ddo. 20. III. 1524, im gräflich Herbersteinschen Familienarchiv in Eggenberg bei Graz. (Sign. L. 4. f. i. Nr. 259). S. ferner G. Kirchmair, Denkwürdigkeiten s. Zeit in Font. rer. Austriacar a. a. O., S. 461 f.

⁷ Die lat. Or. Briefe: 1. d. Andrea da Burgo an Ferdinand I. W. St. A. Acta Extera 1523, — Die lat. Or. Briefe: 2. d. Andrea da Burgo an Salamanca, W. St. A., Gr. Corr. 25^b, — Die lat. Or. Briefe: 3. d. Johann Bornemissza an Andrea da Borgo, Acta Extera 1523, — Die lat. Or. Briefe: 4. d. Chr. Frangepán an Ferd. I., Acta Extera 1523, — Die lat. Or. Briefe: 5. d. Bischofs Peter v. Triest an Ferdinand I. Acta Extera 1523, — Die lat. Or. Briefe: 6. d. Stefan Pempflinger an Salamanca, Gr. Corr. 25^b.

⁸ Über diese und die Zustände Ungarns in der unmittelbar vorangehen-

Herberstein wohnte zusammen mit dem kaiserlichen Gesandten, Andrea da Burgo⁹ dem auf den St. Georgstag 1523 nach Ofen berufenen Reichstag bei, zu dessen Eröffnung die ungarischen Majestäten in Begleitung Burgos nach fast einjähriger Abwesenheit aus Böhmen zurück erwartet wurden. Häufig hatten Abgesandte des ungarischen Reiches, ja auch der selbst nach Böhmen geeilte Woywode von Siebenbürgen, Johann Szapolyai das junge Königspaar von der täglich wachsenden Bedrohung Ungarns durch die Türken, infolge der Belagerung Peterwardeins, wie mancher Grenzfestungen und der neuerlichen gewaltigen türkischen Rüstungen, und nicht zuletzt auch von den verderblichen inneren Zwistigkeiten des Landes unterrichtet und zur schleunigen Heimkehr ermahnt.¹⁰ Bis endlich ein stattliches Aufgebot der vornehmsten ungarischen Magnaten den König und die Königin feierlich, wie im Triumph, über die heimische Grenze nach der Hauptstadt geleiten durfte.¹¹ Hohe Erwartungen der Nation knüpften sich an die

den Zeit orient. in einer Sammlung von Einzelaufsätzen, die von Lukinich Imre herausgegebene ungarische Gedenkschrift: *Mohácsi Emlékönyv*, Budapest, 1926, vgl. auch Wilhelm Fraknoi: *Ungarn vor der Schlacht bei Mohács. (1524—26)*, Budapest, 1886.

Die Hinweise auf ung. Literatur verdanke ich Herrn Dr. K. Schünemann-Berlin.

⁹ Für Burgo s. Karl Stoegmann: *Über die Briefe des Andrea da Burgo, Gesandten König Ferdinands I. an den Kardinal und Bischof von Trient, Bernhardt Cles. Sitz. Berichte d. philos. histor. Klasse der Wiener Akademie d. Wissenschaften, 24. Bd. (Wien, 1856), S. 159—259.*

¹⁰ S. A. da Burgo an Erzherz. Fer. v. 22. III. 1523 aus Pardubitz, a. a. O., Karton 22, fol. 245^r—246^r, ferner vom 2. IV. 1523, a. a. O., Karton 22, fol. 277^r—278^r, aus Olmütz; Johann Szapolyai war nach Olmütz zum König gekommen und hatte ihm das Gerücht von der Einnahme von Rhodos (21. XII. 1522) durch die Türken bestätigt. Diese seien zwar auf die Kunde hin, das ganze ung. Reich stehe gegen sie in Waffen, von Peterwardein gewichen, doch seien ihre häufigen Einfälle in Ungarn zu fürchten; denn Balybeg, der Kapitaneus von Nandoralba (Belgrad) stehe mit viel Volk im Felde. Ferner. v. 8. IV. 1523 aus Olmütz, a. a. O., Karton 22, fol. 281^r und 282^{r/v}.

Ausserdem hatte Szapolyai dem König von einem Abgesandten des Königs v. Frankreich berichtet, der sich anfangs in Ungarn für einen Boten des Kaisers ausgab, ihn und andere ung. Herren jedoch dann vor den böswilligen Verleumdungen durch jenen, wie durch Erzherz. Ferdinand bei König Ludwig II. v. Ungarn gewarnt und ihm selbst grosse Anerbietungen im Namen des französ. Königs gemacht habe, für den Fall, dass er dessen Partei ergreifen wolle.

¹¹ Derselbe an denselben: *Ex castro Schinta, 24. IV. 1523, a. a. O. Fol. 341 (Karton 22).* Die Majestäten seien am 16. IV. von Olmütz aufgebrochen und nahe der mährischen Grenze von Bornemissza und dem Schatzmeister Alexius

Ankunft des nun gereifter erscheinenden Herrschers, ohne dessen Anwesenheit man nichts beschliessen konnte.¹²

In dieses Chaos von Hoffnungen und einander feindselig kreuzenden Entwürfen tritt Sigismund von Herberstein auf jenem Reichstag ein. Am 5. Mai gibt er in einem Briefe an Salamanca¹³ ein anschauliches Bild von der dort herrschenden Verwirrung und Unschlüssigkeit der ungarischen Stände. Man lebt immer noch in Vorbereitung; die bereits gefassten Beschlüsse werden stündlich wieder abgeändert. Die Magnaten verstehen die Propositionen des Königs¹⁴ zunächst kaum und wissen nicht, wo er hinaus will. Zwar bewilligt schliesslich der niedere Adel

Thurzó an der Spitze einer Schaar von 500 Edelleuten, lauter königlichen Dienern, zu Pferde empfangen worden. — Ferner schreibt Burgo an Ferdinand I. in Castro Bude 5. V. 1523, a. a. O. Karton 23, Fol. 3^r—4^v, dass am 25. IV. ihnen auch der Erzbischof von Gran (Georg Szakmáry) bis 4 Meilen vor Gran entgegenkam, sie und ihr Gefolge am nächsten Tage dort prächtig empfing und den König wie die Königin mit silbernen Gefässen beschenkte. Am 27. V. bei ihrem Einzug in Ofen holte sie auch der Palatin, jedoch wegen seines Podagras nur eine halbe Meile weit ein. Ebenso kam ihnen der seit einem Monat aus Polen zurückgekehrte päpstliche Nuntius entgegen.

¹² Siehe Burgo v. 24. IV. 1523, a. a. O.: „Totum Regnum cum maximo desiderio expectat has Majestates et maior pars cupit bonam ordinationem Regni quam Deus concedat. — Bornemissza vom 2. III. 1523 ex Buda an Burgo a. a. O. Fol. 198^r—199^r (Karton 22) setzt nunmehr grosse Hoffnungen auf die Wiederkehr des Königs, nachdem dieser so energische Massnahmen in Böhmen getroffen habe. König Ludwig selbst spricht seine damalige zwiespältige Stimmung und richtige Erkenntnis der inneren und äusseren Lage Böhmens und Ungarns in einem Briefe an Sigismund I. von Polen Acta Tomiciana VI. No. 151 bezeichnend genug aus: „Ungaria tota distracta est ob nostram presertim absentiam... alia confinia patent hostibus, omnia undique etiam in absentia nostra lacerantur. Revocant nos Ungari, Bohemi detinent. Si infectis rebus hinc recedemus, et hos et illos perdemus hos per intestinam seditionem illos per externos hostes...“ — Nach H. Marzali: Ungar. Verfassungsrecht, Tübingen 1911, (Das öff. Recht der Gegenwart, XV. Bd.), S. 80, erhielt die ungarische, genau wie die engl. Reichsversammlung ihren Charakter als Reichstag erst durch die persönl. Anwesenheit des Königs oder seines eigens dazu ernannten Kommissars. Insbesondere musste der feierliche Eröffnungsakt im königl. Schlosse zu Ofen durch diesen oder durch den König selbst vorgenommen werden.

¹³ Herberstein an Salamanca, ex Buda v. 5. V. 1523, a. a. O.

¹⁴ Nach Marzali: a. a. O. war es auf den ung. Reichstagen Sitte, dass der Kanzler nach der lateinischen Thronrede des Königs, — die der Erzbischof-Primas lateinisch beantwortete — die Propositionen des Königs dem Reichstag übergab und dabei ungarisch sprach — s. ebenda auch über das Wesen und die Zusammensetzung des Reichstags.

dem König seine Hilfe, doch der höhere erteilt sichtlich widerstrebend seine Zustimmung. Herberstein erblickt den Hauptgrund für die Störrigkeit und Unbotmässigkeit des Adels in der jugendlichen Charakter unreife des Königs und meint, dass ein erfahrenerer Herrscher, als der 18-jährige Ludwig II. es sein konnte, vom Adel, also der Nation, alles erlangen könnte, was er nur wünschte. In dieser Ansicht begegnet er sich sowohl mit den ungarischen Patrioten, so z. B. dem ehrwürdigen, einstigen Erzieher Ludwigs, dem edelgesinnten Johann Bornemissza — dem, wie keinem zweiten der Gram über das Unglück des Vaterlandes am Herzen nagte —,¹⁵ wie mit dem Vertreter des Kaisers, Andrea da Burgo,¹⁶ und auch mit dem päpstlichen Nuntius Campeggio.¹⁷ Dass Herberstein über die Persönlichkeit des jugendlich schönen, unendlich liebenswürdigen Königs, der zwar in fremden Sprachen, Musik und allen ritterlichen Künsten vollkommen gebildet, jedoch in Regierungsgeschäften gänzlich unbewandert war und darum nur zu sehr dem oft verderblichen Einfluss seiner Räte anheimfiel,¹⁸ — sich jedes eigentlichen Urteils enthält, wirkt als *testimonium ex silentio* freilich beredt

¹⁵ Bornemissza an Burgo: vom 2. III. 1523, a. a. O. s. Anmerk. 12. — Nachdem er über die gänzliche Vernachlässigung der Reichsverteidigung, ja über verräterische Preisgabe der Grenzen an die Türken durch die ung. Höflinge bitter geklagt hat: „Cogor tacere quia hic stultum esset loqui sine presentia Regiae Maiestatis Regentis, sed nullus est calamus nec lingua qu(a)e sciret singula pericula huius Regni per negligenciam et favores declarare... Cogitur Regia Maiestas ostendere se esse Regem illis qui volunt eorum temerariam voluntatem renuere...“ Ferner derselbe an denselben, ex arce Budensi, feria tertia post Reminiscere 1523, wünscht, dass sich nun bewahrheiten möge, was ihm kürzlich der Bischof von Waitzen (Johann de Országh) über die nunmehr eingetretene geistige Reife des Königs gesagt habe. Er könne jedoch solchen Worten nicht eher glauben, als bis er sie durch Taten erwiesen sähe.

¹⁶ Burgo an Salamanca v. 5. V. 1523, a. a. O. Karton 23. fol. 26r/v: „Tota Nobilitas et totus populus est pro Rege et maior pars Dominorum. Utinam sua maiestas haberet Annos, Imperaret ut vellet etc. Et utinam postquam non habet Annos etc. Deus concederet quod posset fieri unum bonum et sincerum et concors Consilium...“

¹⁷ Campeggio, der päpstl. Legat äusserte in Bezug auf König Ludwig II. v. Ungarn: „Wehe dem Lande, dessen König ein Kind ist!“ Vgl. s. Depeschen aus Ungarn v. 29. Dez. 1524, u. 5. I. 1525, bei Fraknoi a. a. O. S. 62 u. Anmerkung.

¹⁸ Vgl. darüber die Schilderung d. Persönlichkeit König Ludwigs II. in der Finalrelation des venetianischen Gesandten Vincenzo Guidoto über Ungarn v. August 1525 bei Fr. Firnhaber: Vincenzo Guidotos Gesandtschaft am Hofe König Ludwigs von Ungarn 1523—1525, in Quellen und Forschungen zur vaterländ. Geschichte, Literatur u. Kunst, Wien 1849. Nr. III. S. 135.

genug!¹⁰ Jedenfalls ist es dem scharfblickenden Diplomaten nicht entgangen, dass dem schwachen Erben eines zerrütteten Reiches zu dieser schweren Bürde noch eine Erziehung zuteil geworden war, die dem Ernst seiner Stellung keineswegs entsprach.²⁰ Ob Herberstein, wie Ludwigs II. väterlicher Oheim, König Sigismund I. von Polen,²¹ durch strenge Ermahnungen oder etwa durch beschwörende Bitten versuchte, auf den bei aller Dürftigkeit des eigenen Hofhaltes verschwenderisch freigebigen, über die Massen lebenslustigen königlichen Jüngling einzuwirken, — der sich über seine schwere Gemütserschütterung nach dem Fall von Belgrad nur allzu rasch durch ausgelassene Lustbarkeiten hatte hinwegtrösten lassen,²² oder ob er es von vornherein aufgab, hier die Rolle des Mentors spielen zu wollen, — wissen wir nicht. Wohl aber sehen wir ihn mit eindringlichem Ernst sich an die liebreizende, junge Königin wenden.²³ Bei all ihrer Neigung zu heiterer Geselligkeit findet

¹⁰ Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O.: „De persona regis vestre Magnificentiae scribere non est necessarium, quia que aliquanto vestra dominatio ex me audivit ita et nunc se res habent.“

²⁰ Vgl. Herberstein: *Rer. Moscoviticar. Commentarii*, a. a. O. fol. 154r.

²¹ Vgl. die Briefe König Sigismunds I. v. Polen an Ludwig II. v. Ungarn in *Acta Tomiciana VI* (anno 1522/23) Nr. 53; 95; 152; 234; 235. („De corrigendis moribus.“)

²² Über die Armseligkeit des königl. Hofhalts vgl. ausser d. Zeugnis der venezianischen Botschafter, so des Guidoto a. a. O., auch die besonders charakteristische Stelle bei Szeremi György II. Lajos és János Királyok Házi Káplánja: *Emlékirata Magyarországnak Romlásáról 1484—1543*, = Georgii Sirmiensis *Epistola de Perdicione Regni Hungariae*, közli Wenzel Gusztáv M. Akad. = T. Pest 1857 in *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores I*, 96: „Post unam mensem rursus venerunt ad Regem Ludovicum, Ipse pauper libenter destribuisset, hoc videbam: attamen proventum suum totaliter magnates gubernabant, et nil ei tantum ad mensam ferculum unum poterant preparare. Et hoc possum etiam scribere, quod sepcies cenam et prandium preparare non poterant; attamen cocus magister Mathias Bossniak de prelatibus et de magnatibus mendicabat ad tabulam suam Regie Maiestatis. Quinque Ecclesiensis scio, quod centum marcas dederat ad kokuinam suam.“ — Vgl. auch Pray, *Annales Regni Hungariae, Vindobonae 1767, Pars IV, Liber V, S. 61. f.* Über ausgelassene Fastnachtslustbarkeiten am ung. Königshofe, s. auch: Ort-vay Tivadar, *Mária, II. Lajos Magyar Király Neje (1505—1558)* Budapest, 1914, S. 108/09; ebenda S. 149, über die grosse Armut des Königshofes. — S. dagegen aber Szerémy György a. a. O. S. 100/01, wonach König Ludwig II. seine Räte getadelt hätte, dass sie ihn durch Leichtfertigkeit über das Gefährliche seiner Lage täuschten.

²³ Herberstein an Salamanca, Nova Civitate 22. V. 1523 a. a. O.: „Serenissima domina regina claret ingenio. Et spero quod in brevij utj et promisit reformabit curiam suam. Inter alias collocationes accidit sermo quod dabatur mihi occasio dicendi mihi vedere (sic!) quod sua reginalis Maiestas haberet

er in der ihrem geliebten kaiserlichen Grossvater so wesensverwandten, kühnen Reiterin und Jägerin jene hohe geistige Begabung und ihrer Würde bewusste Seelengrösse,²⁴ die ihn eine letzte rettende Wendung im Kurse des gefährdeten ungarischen Staatsschiffes durch Marias ungebrochene Tatkraft erhoffen lässt.²⁵ Scheint ihm doch ihr verständnisvolles, ja dankbares Eingehen auf seine dringenden Vorstellungen, wie ihre Bereitwilligkeit, das Reich notwendigen Reformen zu unterziehen, — woran sie bisher ihre allzu grosse Jugend und ihre vielen Reisen gehindert hätten, — das Beste für Ungarns Zukunft zu versprechen! Trotz aller düsteren Vorahnungen, die schon jetzt sich ihm aufdrängen wollen. Doch was vermochte alle kluge Einsicht und Entschlossenheit der jungen Königin gegen die Übermacht der unglückseligen Zustände im damaligen Ungarn! Wie tief Herberstein durch das Scheitern dieser Hoffnung sich später enttäuscht sah, hat er selbst an jener schon erwähnten Stelle seines Werkes über Russland erschütternd und nicht ohne Bitterkeit ausgesprochen.²⁶

Von den Grossen des Reiches, die am Hofe anwesend sind, erregen vor allem die mächtigen Prälaten Herbersteins Aufmerksamkeit. Allen voran der kleine, schlaue, viel gewandte, skrupellos egoistische Bischof von Erlau, Ladislaus Szalkay,²⁷ der Kanzler des Reiches und einflussreichste Ratgeber des Königs. Dem prüfenden Urteil des österreichischen Diplomaten erscheint er als der fähigste ungarische Staatsmann, voll Scharfblick und Festigkeit in der Behandlung der öffentlichen

ad minus duos maturos viros In curia sua sibi semper astantes ad tabulam In Exeundo In Publicys audiencys et consily, affirmabat sibi placere et excusabat se quod hucusque non poterat rebus suis providere propter itinera et etatem.“ — S. dagegen des Venezianers Massaro gehässige Schilderung der Persönlichkeit der Königin Maria v. Ungarn, bei Firnhaber a. a. O. S. 80. Noch schlimmer bei Szerémy György a. a. O. S. 92.

Weit lebenswürdiger aber urteilt Guidoto über die junge Königin, bei Firnhaber a. a. O. S. 135. Vgl. für diese im übrigen Ortway a. a. O.; ferner, vielfach auf diesem Werk fussend Bruckner Győző, Magyarország Belső Allapota a Mohácsi ütközet előtt, in Mohácsi Emlékkönyv, 1526, a. a. O. S. 20 f.

²⁴ Vgl. z. B. d. Brief, den die 14jährige Prinzessin Maria kurz nach dem Tode ihres Grossvaters, Kaiser Maximilian I., am 28. II. 1519 aus Innsbruck an ihren Bruder, den Erzherzog Ferdinand, schrieb, bei Wilhelm Bauer: Die Korrespondenz Ferdinand I., Familienbriefe, Wien 1912. S. 10. Nr. 11. (Veröff. der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, Bd. 1.)

²⁵ Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523: a. a. O.: „Credo quia capit consilia, possit adiuvari.“

²⁶ *Rer. Moscoviticar. Commentarii*, a. a. O. fol. 155^r/v.

²⁷ Vgl. über ihn Massaro, a. a. O. S. 82, ferner Ortway a. a. O. S. 143, f., auch Bruckner a. a. O. S. 29 f.

Angelegenheiten.²⁸ Wie denn auch fast alle Geschäfte des Königs, bei seiner Habgier und Gewalttätigkeit,²⁹ freilich mehr zum Verderben des Reiches, in seinen Händen liegen.

Mit ihm in die Macht sich teilend, ist der weise, würdevoll stolze, doch milde Erzbischof Primas von Gran, Georg Szakmáry, den das junge Königspaar wie einen Vater liebt,³⁰ dagegen stets auf Mässigung der wilden inneren Parteiungen bedacht. Obwohl er, wie Cuspinian weiss, sich seine Stimme für die Kaiserwahl Karls V. noch teurer hatte bezahlen lassen als selbst Szalkay,³¹ findet Herberstein in ihm den wärmsten Befürworter Erzherzog Ferdinands. Wie Szakmáry auch schon ein treuer Parteigänger Maximilians I. von Österreich gewesen war. Er wird nicht müde, Herberstein auf alle Anfeindungen aufmerksam zu machen, die namentlich von Mitgliedern der ungarischen Nationalpartei³² gegen jenen erhoben werden, ja, ihn zur Verteidigung seines

²⁸ Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O.: „Cancellarius qui nunc ferme omnia negocia regis in manibus habet se valde humiliter commendat. Et credo quod inter Hungaros ipse sit unus qui sciat tractare publica. Et In quo sit aliqualis firmitudo.“ Ähnlich lobend äussert sich Andrea da Burgo über die amtliche Tätigkeit des Kanzlers Szalkay, für den er sich in Sachen des Erlauer Bistums um Befürwortung an den Papst bei Erzherzog Ferdinand verwendet hatte, in seinem Briefe an den letzteren vom 10. IV. 1523 aus Olmütz (Karton 22) fol. 285^r/v. Auch empfiehlt er in seinem Briefe an Salamanca aus Prag vom 15. II. 1523 (Gr. Corr. 25^b, fol. 3^r, lat. Or.) Ferdinand möchte diesen Mann, in dessen Händen so viel Macht liege, durch Gnadenerweisungen an sich zu ziehen suchen.

²⁹ Kardinal Campeggio bemerkt bei aller Anerkennung von Szalkays Begabung, er habe von dessen schmutzigem Geiz reden hören. (vgl. Campeggios Schreiben an Jacobo Sadoletto, Budae, XXIX. Dec. 1524 in Monumenta Vaticana Hungariae, Budapest, 1884, Nr. 32. S. 106.) Szalkays grossen Geiz und Gelddurst bestätigt auch der ihm sonst freundlich gesinnte Massaro a. a. O. S. 82. Über Szalkay Herkunft und Charakter vgl. auch Fraknoi a. a. O. S. 44/45. Für Szalkays brutalen Charakter bezeichnend ist der von Istvánffy in seiner Historia Hungarica, Colonia Agrippina 1685, S. 76, berichtete Streitfall zwischen jenem und dem kroatischen Grafen Christoph Frangepán.

³⁰ Burgo an Salamanca, Datum Castro Pragensi, 15. februarj 1523: (Gr. Corr. 25^b, fol. 2^r.) „...quamvis Juro Deum Immortalem Rex et aliqui boni servitores eius Maiestatis praefatum dominum Archiepiscopum nihil tale cogitantem, ad hoc induxerent, praecipue ob bonum publicum et ut beneficium senem quem tanquam patrem diligunt in hoc extremo Vite sue etiam his dignitatibus ornarent.“ Gemeint ist die Beförderung Szakmárys zum Kardinallegaten, die Erzherzog Ferdinand in Rom befürworteten sollte.

³¹ Vgl. darüber Bruckner a. a. O. S. 29 u. ebenda Anm. 109.

³² Deren Führer Johann Szapolyai, deren geistiges Oberhaupt jedoch Szapolyais getreuer Freund Stephan Werbőczy, der humanistisch gebildete, rednerisch begabte Verfasser des Tripartitum und Präsident des königl. Ge-

Herrn zu drängen. Szakmáry scheint sich nicht wie die meisten ungarischen Prälaten es damals taten, aus dem Staatssäckel bereichert zu haben. Dafür spricht seine letztwillige patriotische Verfügung, die aber schmähhlicher Weise nicht ausgeführt wurde.³³ Wenn man nicht etwa der Behauptung seiner Gegner glauben will, er habe — ähnlich dem burgundischen Kanzler, Nicolas Rollin, — jene nur getroffen, um seine bei Lebzeiten geübte Habsucht nach seinem Tode vergessen zu machen.

An herbstem Tadel gegen das in Weltlichkeit verstrickte, staatsverderbende Treiben des damaligen hohen ungarischen Klerus hat es denn auch in dessen eigenen Reihen nicht gefehlt.³⁴ Dass so manche seiner Vertreter, so Szakmárys Nachfolger im Kanzleramt, wie im Erzprimat, Ladislaus Szalkay, freilich aber auch der edle, heldenhafte Erzbischof von Kalocsa, Paul Tomori, den Tod auf dem Schlachtfelde von Mohács fanden, erscheint wie eine Sühne dafür, dass vor allem der Übermut der allgewaltigen Prälaten das Reich in den Abgrund gestürzt hatte.

Nur flüchtig erwähnt Herberstein den schweigsamen Bischof von Raab, Johann Gosztóny, Kanzler der Königin Maria, der jedoch der Wortführer der ungarischen Abordnung auf dem Reichstag zu Nürnberg gewesen war.³⁵ Wie der Venetianer Massaro behauptet, der in ihm

richtshofes war. Vgl. darüber und über die Opposition der ung. Nationalpartei gegen die Hofpartei Fraknoi a. a. O. S. 4 ff., Ferner Joh. Christian Engel: Geschichte des ungar. Reichs, Wien 1813, III, 2. S. 59 f. u. S. 175/76 ff über Werbőczy s. Bruckner a. a. O. S. 35 u. Anmerkg. 147, auch Engel Gesch. d. ungar. Reichs, III, 2, a. a. O. S. 175 über Szakmárys Haltung gegenüber Kaiser Maximilian I., vgl. Joh. Christian Engel, a. a. O. S. 149.

³³ Über Szakmárys Tod († 7. IV. 1524) und Hinterlassenschaft siehe besonders Istvánffy a. a. O. S. 68. Über sein patriotisches Vermächtnis s. Joh. Christian Engel a. a. O., S. 243/44.

³⁴ So übte schon der Erzbischof von Kalocsa, Peter v. Varda († 1501) in seinen Epistolae (ed. Carolus Wagner, Kaschau u. Pressburg 1776) schärfste Kritik an seinen sittlich tief gesunkenen Standesgenossen; ebenso schildert der bischöfliche Vikar von Ragusa Ludovigo Cervario Tubero den Verfall des ungarischen Klerus ganz offen in seinen Commentaria suorum Temporum. Rhacusii 1784. Auch das vernichtende Urteil des Laien Dernschwamb über den verderblichen Einfluss der ungarischen Prälaten auf die Geschicke des Staates fällt als das eines zeitgenössischen Beobachters schwer in die Waagschale. Dernschwambs Chronik, s. bei Engel (Joh. Christian) Geschichte Ungarns und seiner Nebenländer, I. Teil (49. Bd. der Allgemeinen Welt-Historie), S. 190, ff.

³⁵ Über die ung. Gesandtschaft auf dem Reichstag zu Nürnberg im November und December 1522, vgl. Deutsche Reichstagsakten unter Karl V., bearbeitet von Adolf Wrede, Gotha 1901. III. Bd. S. 319 ff. (Die Namen der mit 150 Pferden am 12. X. 1522 in Nürnberg einreitenden ungar. Abgeordneten

einen entschiedenen Gegner der Signorie, — im Gegensatz zu so manchen anderen hohen ungarischen Geistlichen³⁶ — findet, hätte er schon damals seine Macht im Reiche eingebüsst und sich vielleicht darum vorsichtig zurückgehalten.³⁷

Den erst nach der Festlegung der Beschlüsse auf dem Reichstag eingetroffenen Bischof von Siebenbürgen,³⁸ hatte Herberstein im Auftrage Ferdinands nicht mehr aufsuchen können.

Gleich grosse Ergebenheit für diesen wie bei Szakmáry findet er unter den weltlichen Magnaten, vor allem bei dessen Neffen, dem Königlichen Schatzmeister, Alexius Thurzó.³⁹ Seinen unausgesetzten

(a. a. O. S. 323) sind: Johann Goszthóny, Bischof von Raab; Ladislaus Macedoniay, erwählter Bischof von Sirmien; Schenk Johann Drágffy, von Belthewk; Peter von Korlathkew, Oberhofmeister; Stephan Werbőczy, in *judicio locumtenens regis* (= Personal); Johann Khetay, Vicepalatin; Sigmund Pogán de Chrab; Michael Kenderessy. — Über den Inhalt der von Johann Goszthóny verfassten, von dem beredten Ladislaus Macedoniay am 19. XI. 1522 vor den deutschen Reichsständen und dem Erzherzog Ferdinand gehaltenen Rede s. Nr. 55, S. 324—28, a. a. O. — Über die Denkschrift, die sie am 3. XII. 1522 den deutschen Reichsständen, auf eine baldige Antwort dringend, überreichten, vgl. deutsche Reichstagsakten unter Karl V. a. a. O. Nr. 58, S. 333—35. — Die Antworten der Stände an sie vom 15., 19., und 22. XII. 1522, s. ebenda, S. 330—52.

³⁶ Massaro, a. a. O. S. 82, will vor allem im Bischof v. Erlau und Kanzler des Reiches, Ladislaus Szalkay, den eifrigsten Anhänger der Signorie gefunden haben. Den ihr anfänglich feindlich gesinnten Erzbischof-Primas von Gran, Georg Szakmáry, habe der Bischof von Scardona, der Gesandte des Papstes, zu ihrem warmen Freunde gewandelt, der darin seinem Vorgänger, dem Kardinal Thomas Bakáts, gleichen wolle. Auch des Erzbischofs Neffe (Simon Erdődy), der Bischof von Agram, rühme sich noch heute, dass er einst als armer Student im Dienste der Republik vor Padua mitgekämpft habe.

³⁷ Massaro a. a. O. S. 82. Ebenso venedigfeindlich findet ihn, — der inzwischen Bischof von Siebenbürgen geworden war, — noch Guidoto in seiner Finalrelation vom August 1525, bei Firnhaber a. a. O. S. 136.

³⁸ Ihm wirft Massaro a. a. O. S. 82 äussersten Geiz und ausgeprägte Bosheit vor, wohl, weil auch er wie Johann Goszthóny, ein Feind Venedigs ist. — Ob der Bischof von Siebenbürgen damals (1523) noch Petrus de Porta war, scheint nach Gams, *Series episcoporum*, nicht sicher zu sein. S. auch Herberstein an Erzherzog Ferdinand v. 22. V. 1523 a. a. O.

³⁹ Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O.: „*Thesaurarius Thurso est certe homo qui Indefesso negocia regis tractat. Ille est cuius opera et diligencia Ille conventus sic feliciter progressum habet, Dicit si Serenissimus princeps confidet sibi. Et aliquando de Negocys vell (sic!) intelligere, quod Ex ipso tantum habere possit quam Ex nullo alio In regno eius. — Ideo dominatio vestra si placet poterit ordinare ut habeat aliquas graciosas literas, a Serenissimo principe ad relacionem meam. Ego credo quod se talem prestat*

Bemühungen ist der glückliche Fortgang dieses Reichstages zu danken. Wie er überhaupt unermüdet für König Ludwig wirkt. Sein Anerbieten, dem Erzherzog fortlaufend berichten zu wollen, verdient nach Herbersteins Urteil volles Vertrauen. Und dieser steht nicht an, ihn seinem Herrn warm zu empfehlen. Eine solche, doch nur gelegentliche und zumeist geheime Berichterstattung an Erzherzog Ferdinand übte auch Johann Bornemissza, Graf von Pressburg und Kastellan von Pest, der einstige Erzieher König Ludwigs. Man sehe im übrigen nur, mit welcher nahe an Hochverrat grenzenden Freiheit, — allerdings unter anderen Verhältnissen, — z. B. polnische Magnaten, wie etwa Szydlovicz, oder Severin Bonar und seine Söhne sich dem mächtigen Habsburger zu nähern wussten!⁴⁰

Wenn die ungarische Hofpartei auch im Ganzen dem Erzherzog geneigt zu sein scheint, — wesentlich anders lautet allerdings die sicherlich parteiisch gefärbte Darstellung der venetianischen Gesandten darüber,⁴¹ — so fehlt es doch selbst in ihren Reihen nicht an Nörglern, die, wie auch Burgo bestätigt, alles, was jenen betrifft, gerne zum Schlimmen deuten, ja ihn offen angreifen.⁴² Einer dieser, — vielleicht

uti pollicetur.“ Ganz ähnlich schreibt Herberstein über ihn in einem einzelnen Brief an Erzherzog Ferdinand vom gleichen Datum a. a. O. — Dort sagt er überdies von Thurzó: „Cumque sit a Serenissimis rege et regina dilectus, Et in Intimis consiliis est.“

⁴⁰ Vgl. die zahlreichen Schreiben der Genannten an den Erzherzog, u. an den späteren König Ferdinand aus verschiedenen Jahren in der Abteilung Polonica des W. St. A.

⁴¹ Vgl. Massaro, a. a. O. S. 85, — Dagegen Lorenzo Orio v. 22, XII. 1523, ebenda S. 75/76. über Ferd. I. Persönlichkeit, s. Verhältnis z. Kaiser u. zur Signorie. Wie sehr die ungar. Magnaten im übrigen es liebten, sich zur Erreichung ihrer ganz persönlichen Ziele der Vermittlung und Einwirkung Erzherzogs Ferdinands v. Österr. bei König Ludwig II. zu bedienen, zeigt eine Reihe von Briefen in der Abtlg. Hungarica des W. St. A.: So z. B. bittet der Bischof von Raab den Günstling Ferdinands, Gabriel Salamanca, er möge jenen ersuchen, in Sachen des Weinzehnten in seinem Bistum Ordnung schaffen zu helfen. Buda, 24. IX. 1524. Hungarica, Fasc. I. Convolut D. (1523—1525), fol. 116r, lat. Or. — Oder Petrus Erdödi bittet Salamanca, er möge durch den Erzherzog bei König Ludwig II. erwirken lassen, dass seinem Bruder Simon, Bischof von Agram, das Bistum Erlau während dessen Vakanz verliehen werde, wie Salamanca es ihm bereits im vorigen Jahre bei seiner Anwesenheit in Wiener-Neustadt zugesagt habe, Strigonium, 16. IV. 1523, ibidem, fol. 58r, 59r, (lat. Or.) u. a. m.

⁴² Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O. (fol. 119r/v. u. fol. 121r/v.): „De domino Scharkhan timeo quod et ipse sit offensus, dicebat una dierum coram quibusdam quod banus Croacie haberet quandam Intelligenciam

aus unbefriedigtem Ehrgeiz mit Ferdinands Verhalten gegenüber Ungarn Unzufriedenen tritt dem österreichischen Diplomaten in dem *Judex Curiae*, Ambrosius Sárkhán, der mit Ladislaus Szalkay und Paul Varday, Bischof von Veszprim, gleichsam ein Triumvirat bildete, entgegen. Er schneidet vor ihm in aller Öffentlichkeit die schwierige kroatische Frage an und zwingt dadurch Herberstein zur offiziellen Richtigstellung des Sachverhaltes: Ferdinand, der ja ohnehin den Grenzschutz für kroatische Schlösser übernommen hatte,⁴³ — zahle dem dortigen Bán (Franz Batthyány) allerdings jährlich 1000 Dukaten für Türkenkundschaften und beabsichtige, ihm auch ein weiteres Stipendium für die Erhaltung von 100—200 Reitern zu leisten, damit jener, dem ja sonst niemand helfe, nicht etwa aus Mangel an Verteidigungsmitteln gezwungen sei, zu den Türken überzugehen.⁴⁴ Das sei des Erzherzogs „verdächtiges“ Einvernehmen mit dem kroatischen Bán! — So laufen mancherlei ungünstige Gerüchte über Ferdinand in Ungarn um, die lediglich auf falscher Deutung wirklicher Tatsachen beruhen, sagt Herber-

cum Serenissimo principe, Et hoc me presente. Cuj dixi esse verum. Et multa talia proferentur apud hungaros de principe meo, que vera sunt, si ita ut sunt et non aliter Interpretata dicerentur... In Summa apud comitatum Est mirabiliter dilectus princeps noster. Alij autem id mirabiliter Impediunt.“ — Ganz ähnlich äussert sich Burgo darüber in seinem Brief an Salamanca, in Castro Buda, 24. VI. 1523 a. a. O. (Karton 23) fol. 36^r/v. u. 38^v. — In seinem Brief an Erzherzog Ferdinand vom 14. III. 1523 a. a. O. (Karton 22) fol. 233^r—234^v nimmt Burgo mit Recht Machinationen des französ. Königs als Grund dafür an, dass Ferdinand in Ungarn so vielfachen Verdächtigungen ausgesetzt sei. Über Ambrosius Sárkány vgl. u. a. Ortway a. a. O. S. 92 u. Anmerk. 2.

⁴³ Bereits 1522 hatte Ferdinand (nach Engel, Geschichte des ungr. Reichs III, 2, S. 232/33 angeblich auf Szalkays Vorschlag hin) die kroatischen Grenzfestungen Clissa, Zengg, Knin, Seradin, Ostrowitza, Crupa, Lica, Jaicza, von deren Sicherheit auch die seiner eigenen Länder abhing, unter seinen militärischen Schutz genommen. Vgl. Istvánffy a. a. O. S. 67. Sein in Carlstadt postierter Generalkapitän über Kroatien führte den Titel *Styriae et Gentium Caesarearum in Confiniis Croatiae et Slavoniae Capitaneus*. Vgl. Engel, Geschichte Ungarns und seiner Nebenländer. Halle, 1798, II, S. 201/02; 223; 300; 565. Nach Fraknoi a. a. O. S. 55/56 wäre Erzherzog Ferdinand bei seiner opferwilligen Unterstützung Kroatiens von dem Wunsche geleitet gewesen, dieses schon damals in seinen Besitz zu bringen, sei jedoch mit seinem Plane bei den ungarischen Räten auf entschiedenen Widerstand gestossen.

⁴⁴ Wie Stefan, der Woywode der Moldau. Vgl. Engel: Geschichte Ungarns und seiner Nebenländer, Halle, 1804, IV, S. 164 ff. Wie auch ferner Wlad und Radul, Woywoden der Walachei, vgl. Engel a. a. O. IV, S. 204/05. Dem Moldauer habe der Türke denn auch seinen Sieg über Rhodos, wie einem Freunde mitgeteilt. So Burgo an Erzherzog Ferdinand vom 22. III. 1523, aus Pardubitz a. a. O. fol. 245^r—246^r.

stein.⁴⁵ Schlechtes hätten auch die ungarischen Abgesandten vom Nürnberger Reichstag berichtet.⁴⁶ Sie hatten freilich Grund zur Klage, dass man sie trotz der eindringlichen Vorstellungen ihres Sprechers⁴⁷ über die grauenvolle Türkennot ihres Vaterlandes, den der päpstliche Nuntius Chierigatti⁴⁸ warm unterstützte, einen vollen Monat lang hatte auf Antwort warten lassen und auch dann nur mit ganz ungenügenden Zusicherungen einer Reichshilfe, — die durchaus nicht nach Erzherzog Ferdinands Sinn waren, — abgefertigt hatte.⁴⁹ Viel schlimmer noch war es freilich dort dem greisen, tapferen Bernhard Frangepán, Grafen von Zengg, Veglia und Modrusch ergangen, der vergebens unter Tränen, auf den Knien die Reichsversammlung um Kriegsausrüstung für seine unbesetzten, kroatischen Grenzschlösser, die der Feind wiederholt schwer heimsuchte,⁵⁰ angefleht hatte.⁵¹ Eben damals, während Herbersteins

⁴⁵ Vgl. Anm. 42!

⁴⁶ Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O.: „Dixit mihi dominus andrea de burgo quod illi oratores hungari qui fuerunt In Nurnberga, fecerunt malam relationem de omnibus.“ Burgo selbst äussert sich in seinem Brief an Salamanca in Castro Bude vom 24. VI. 1523 a. a. O. darüber so, dass es scheint, als habe er auf einen Verdacht Salamancas hin Nachforschungen über etwaige Äusserungen jener ungar. Abgeordneten vom Nürnberger Reichstag angestellt und dabei das Folgende erfahren: „Vidi quae scripsit mihi Dominatio Vestra in litteris datis 23. Juny (sic!). Non omnes oratores illa retulerunt ex Nuernberga sed aliqui etc., et fuerunt reputata maligna dicta, quanvis sub colore aliquo fuerit locutus, secreta me absente. Ita fuit dictum, nescio si sit verum... Alij oratores honeste locuti sunt.“

⁴⁷ Vgl. Anm. 35!

⁴⁸ Vgl. über ihn deutsche Reichstagsakten unter Karl V. a. a. O. 321—23, und über sein nochmaliges Eintreten für die Bitten der ungar. Abordnung vom 10. XII. 1523 vor dem Reichstage, ebenda S. 329 ff.

⁴⁹ Erzherzog Ferdinand hatte aus der Erkenntnis heraus, welche ungeheure Bedrohung der österr. Länder die ungar. Türkengefahr darstellte, die Bitten der ungar. Gesandtschaft auf dem Nürnberger Reichstag fast leidenschaftlich unterstützt. Darum konnte er dann auch mit der ihnen dort erteilten, geringfügigen, so „verklausulierten“ Zusage nur unzufrieden sein. Vgl. dazu H. Baumgarten, Geschichte Karls V., Stuttgart 1886, II. S. 214/15.

⁵⁰ Vgl. darüber die bewegliche Darstellung seines Sohnes, des Grafen Christoph Frangepán in seinem Brief an Erzherzog Ferdinand aus Postvina (= Adelsberg am Kast), Calendis Martijs 1523, a. a. O. fol.

⁵¹ Darüber, wie über die Bittschrift des Grafen v. 3. XII. 1522, an den Reichstag und deren schleppende Erledigung und schliessliche Nichtgewährung (im Februar 1523!) durch die Stände vgl. Deutsche Reichstagsakten a. a. O. S. 297/98; 362/63. — Unter denen die am 3. XII. 1522 am Reichstag zu Nürnberg von Seiten der Stände an Bernhard Frangepán abgesandt wurden, um von ihm zu hören, wie den Kroaten am besten gegen die Türken zu helfen sei, befand sich auch Georg v. Herberstein, Sigismund v. Herbersteins ältester

Anwesenheit auf dem ungarischen Reichstag, herrschte am dortigen Hofe grosse Erregung wegen angeblicher Unterstützung eines Gewaltstreiches dieses Bernhardt Frangepán und seines Sohnes, des abenteuerlichen Kriegshelden Christoph Frangepán,⁵² gegen die kroatische Hafenstadt Zengg⁵³ durch Erzherzog Ferdinand.⁵⁴ Herberstein und Burgo sind mit äusserster Vorsicht bemüht, die Gemüter der wichtigsten Persönlichkeiten des Hofes in dieser Sache zu erforschen, ehe sie entscheidende Schritte darin unternehmen. Und Herberstein sieht sich veranlasst, seinen Herrn ganz öffentlich, auch vor König Ludwig, der eine eigene Aufforderung zur Rechtfertigung an seinen Schwager hatte ergehen lassen,⁵⁵ gegen so schwere Verdächtigungen zu verteidigen.

Bruder; s. S. 293. — Für die dringend notwendige Unterstützung der Grafen Frangepán als unentbehrliche, angestammte Verteidiger der wichtigen kroatischen Grenzen gegen die Türken, tritt der Bischof Peter von Triest warm ein in seinem Briefe an Erzherzog Ferdinand, Nova Civitate, 16. III. 1523, a. a. O. Karton 22, fol. 236^r—237^r. — Über den Ursprung und die Schicksale des Geschlechtes Frangepán vgl. Engel, Geschichte des ungr. Reichs und seiner Nebenländer, a. a. O. II. S. 559 ff. — Ferner: Codex Diplomaticus Comitum de Frangepanibus in Monumenta Hungariae Historica Diplomata Vol. XXV. u. XXXVIII. Budapest 1910 u. Budapest 1913. Für das Land Kroatien Joh. Christ. Engel, a. a. O. S. 269 ff.

⁵² Vgl. über ihn Istvánffy, a. a. O. S. 71 ff., ferner Stephan Katona, Historia Critica Regum Hungariae stirpis mixtae, Bude 1793, Tomus XII, ordine XIX (1516—1526), S. 485 ff. auch Hammer, Gesch. d. türk. Reiches, Pest 1834, II, 26 ff. Ferner für seine Beziehungen zu den Habsburgern auch Marini Sanuti Leonardi Filii: de successu Rerum Italiae et totius mundi Libri LVI quasi Ephymerides opuscula, közli Wenzel Gusztáv, Magyar Történelmi Társ., Budapest 1877, XXV. Liber 32, S. 260. Für Bernhardin Frangepáns Beziehungen zu Venedig s. ebenda Liber XXXIII, S. 265 ff. Schliesslich Christof Frangepáns, Biographie von Mesic in „Rad Jugoslavenske akademie...“ Bd. III, XVIII—XXIII.

⁵³ Für Zengg, die starke Bergfeste und wichtige Salzhafenstadt, die einst Eigentum des Frangepán'schen Stammes war, vgl. Engel, Geschichte des ungr. Reichs und seiner Nebenländer a. a. O. II. S. 300; ferner Stanojević Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatska-Slovenač unter „Senj.“ mit Literaturangaben.

⁵⁴ Eine Darstellung oder auch nur Erwähnung des hier berührten Vorfalles konnte ich in keinem, nur irgendwie für diese Frage in Betracht kommenden Geschichtswerk finden. Vielleicht lag eine Strafexpedition der Grafen Frangepán gegen ihre altangestammte Stadt wegen deren häufigen Seeräuberien vor.

⁵⁵ Siehe Ludwig II. Schreiben an Erzherzog Ferdinand, Neutra, 24. IV. 1523, W. St. A. Hungarica I, 2, fol. 330^r lat. Or. (jetzt Acta Extera 1523, Karton 22.) im Auszug abgedruckt b. Wilh. Bauer, Die Korrespondenz Ferdinand I. a. a. O. Nr. 31, S. 47/48. — S. darüber auch Burgos auf Betreiben König Ludwig II. an Erzherzog Ferdinand gerichteten Brief v. gl. Dat. a. a. O.,

Er berichtet darüber, was ihm von Christoph Frangepáns Weggang vom Hofe Erzherzog Ferdinands, in dessen Diensten jener gestanden hatte, bekannt geworden war. Auch weist er darauf hin, dass die Regierung zu Wiener-Neustadt durch öffentliche Edikte das Verlassen der österreichischen Grenzen zum Zwecke der Annahme fremder Kriegsdienste strengstens verbiete und zu verhindern suche.

Eine ähnlich schwierige Aufgabe erwächst Herberstein einer etwas problematischen, viel umstrittenen Persönlichkeit, dem um die territoriale Machtentwicklung des Hauses Brandenburg-Preussen hochverdienten Markgrafen Georg von Brandenburg,⁵⁶ einem der früheren Erzieher Ludwigs II. gegenüber, den die neuere ungarische Geschichtsschreibung mit Ausnahme Engels⁵⁷ als den leichtfertigen Verderber seines königlichen Zöglings verurteilt.⁵⁸ Auffallend bleibt, dass Herber-

Karton 22, fol. 341^r–343^v. Burgo führt u. a. an, er habe König Ludwig gesagt, falls deutsche Söldner an jenem Unternehmen der Frangepán gegen Zengg teilgenommen hätten, so könnten sie nur aus dem Reich stammen, niemals aber Untertanen Ferdinands sein. Im übrigen dringt er ernstlich in Ferdinand, sich durch ein entschiedenes Schreiben, das am ungar. Reichstag gezeigt werden soll, von jenem Verdacht zu befreien. So allein könnte allen jenen, die gern Zwietracht zwischen beiden Majestäten säen möchten, eine Gelegenheit, Böses zu tun, entrissen werden. Dass die Angelegenheit auch am 5. V. 1523 noch nicht beibelegt war, geht aus Burgos Brief an Salamanca von diesem Datum (a. a. O. fol. 26^{r/v}) hervor. Ebenso aus seinem Schreiben an Erzherzog Ferdinand v. gl. Tage. Nach diesem hatte sich die Sache durch einen neuen Überfall der Frangepán auf Zengg noch verschärft. Ferdinand soll endlich die ihn belästigenden Verdächtigungen energisch zurückweisen a. a. O. Karton 23, fol. 1^{r/v}). Am 14. V. 1523 noch berichtet Burgo darüber an Ferdinand (ibidem, fol. 47^{r/v} u. 49^{r/v}), dessen Schreiben an König Ludwig in dieser Angelegenheit vor dem versammelten Reichstag verlesen werden soll.

⁵⁶ Über seine Erwerbung des Herzogstums Oppeln vgl. Burgos Brief an Erzherzog Ferdinand, Praga, 7. III. 1523, a. a. O., Karton 22, fol. 211^{r/v} u. 213^{r/v}. Wie eifrig indessen Sigismund I. v. Polen, der erbitterte Gegner seines Bruders, Albrechts v. Brandenburg, Hochmeisters des preuss. Ordens, jene zu hindern bestrebt war, erhellt z. B. aus des poln. Königs Schreiben an d. Böhmen, Georg v. Dobellenberg, dessen Besitz an das Herzogtum Oppeln stiess. Acta Tomiciana VI., Nr. 278. Über die offiz. Intervention Sigismunds I. durch seinen Gesandten bei Ludwig II. in d. Sache der schles. Herzogtümer s. d. Brief Burgos an Erzherzog Ferdinand v. 2. IV. 1523, aus Olmütz, a. a. O. Karton 22, fol. 277^r–278^r.

⁵⁷ Vgl. Engel, Gesch. d. ungr. Reichs, III., 2, a. a. O. S. 193.

⁵⁸ Ihre schärfste Zuspitzung erreicht die Kontroverse in W. Fraknóis Aufsatz, Brandenburgi György II. Lajos Nevelője, in Budapesti Szemle XXXVI, Budapest, 1883, S. 337–356.

Fraknói will in dieser Arbeit eine vollkommene Antithese zu Louis Neu-

stein, dem des Markgrafen ewige Klagen, ja Vorwürfe über die Nichteinhaltung der ihm und seinem Bruder von Seiten des Kaisers, anscheinend auch Ferdinands gemachten Versprechungen unter anderem der einer Pension, lästig genug fallen mussten, ebenso wie Burgo keinerlei derartige Beschuldigungen gegen den lebenslustigen Brandenburger vorzubringen weiss. Herberstein begegnet seiner Erbitterung mit der kühlen Zurechtweisung, dass er hier ja nicht den Kaiser zu vertreten habe. Er kann auch nicht umhin, ihm gelinde Zweifel an der Erfüllbarkeit seiner Forderungen, wie der Ansprüche seines Veters Joachim auf die Hand der kaiserlichen Prinzessin Katharina, zu erwecken.⁵⁹ Trotz Ludwigs und Marias persönlicher Freundschaft für den Markgrafen scheint dessen Stellung am Ofner Hofe schon damals unhaltbar gewesen zu sein. Wenigstens lässt Herbersteins Bemerkung darauf schliessen: jener fühle sich von den übrigen fünf Räten (Ladislaus Szalkay, Johann Bornemissza, Johann Goszthóny, Bischof von Raab, Alexius Thurzó und Andrea da Burgo) die neben Georg von Brandenburg sogleich nach des Königs Rückkehr aus Böhmen zu dessen ständigen Begleitern bestellt worden waren, verachtet.⁶⁰ Diese sechs Räte hatten, wie Herberstein erzählt, kurz vor seiner Abreise eidlich versprechen müssen, dass keiner von ihnen etwas insgeheim, ohne Wissen der übrigen verhandeln würde.⁶¹

Die innere Not des ungarischen Reiches wird grell beleuchtet durch die gleichfalls nur von Herberstein berichtete Scene zwischen König Ludwig und dessen abenteuerlichen Thronrivalen, Johann Szapolyai: Ludwig zieht den Woywoden in Gegenwart der Königin, des Erzbischof-Primas von Gran, einiger Bischöfe, wie des Markgrafen und Herbersteins zur Verantwortung wegen der laut ge-

stadts apologetischer Auffassung des Markgrafen Georg in seinem Buche, Markgraf Georg v. Brandenburg als Erzieher am ungar. Hofe, Breslau 1883, bieten. — Das Leben des Brandenburgers bis 1515 behandelt L. Neustadts kleines Buch, Aus der Mappe eines Hohenzollern am ungar. Hofe, I. Heft, Bayreuth, 1892, das neben einer Skizze seines Lebens 49 Aktenstücke über ihn zum Teil im Auszug bringt.

⁵⁹ Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O.: „In summa semper stimulat et conqueritur quod non sit solutus, non potui transire quin eciam sibi scrupulum Injicere.“

⁶⁰ Ibidem: „Inciderat aliquale odium inter ipsos, dominus Marchio, credebatur se contempny etc.“

⁶¹ Herberstein v. 22. V. 1523 an Salamanca a. a. O.: „Nunc cum exirem budam tractabatur quod sex consiliarij semper manentes apud regem facerent Juramentum. Et quia erat aliqualis simulatio Inter Eos (folgt ein gestrichenes Wort) concordarentur, Jurarint denique quod nullus quiquam secretj tractaret, sine scitu alterius...“

wordenen, hochverrätherischen Umtriebe seiner Diener, die allen in Olmütz dem König geleisteten Versicherungen Hohn sprechen.⁶² Herberstein kann die geschickte Selbstverteidigung des schlaunen Führers der Nationalpartei nicht genug bewundern! Listet doch dieser dem König die Erlaubnis ab, sich an einem andern Tage vor all seinen jetzt anwesenden Anklägern besser vorbereitet verteidigen zu dürfen! Vom König zur Herausgabe der ihm verpfändeten königlichen Güter aufgefordert,⁶³ weiss er sich ausweichend auf seine alten Rechte und Privilegien zu berufen.⁶⁴ Dass Herberstein diesen mächtigsten Bedroher des ungarischen Königtums,⁶⁵ in seiner ganzen Furchtbarkeit erkennt, zeigt

⁶² Von solchen Versicherungen, die Szapolyai bei seinem Aufenthalte in Böhmen dem Königspaar geleistet haben könnte, weiss Burgo, der über des Woywoden Zusammenkunft mit den ungar. Majestäten in Böhmen berichtet (s. Anm. 10), allerdings nichts. Jedenfalls muss es aber dort zu einer ernstern Aussprache zwischen Szapolyai und dem Königspaar gekommen sein, da jener damals nach Burgos Aussage diesem gegenüber sich gerühmt hatte, die hochverrätherischen Anerbietungen des Königs von Frankreich, wie dessen Verdächtigungen gegen den Kaiser und gegen Erzherzog Ferdinand entschieden zurückgewiesen zu haben. Als Burgo darauf dem Woywoden vorhielt, wie ihm schon durch Kaiser Max. I. u. jetzt durch Kaiser Karl V. u. Erzherzog Ferdinand zahlreiche Gnadenerweisungen durch Briefe u. Gesandte zuteilgeworden seien, habe Szapolyai dies zugegeben u. ihm verprochen, ein treuer Diener beider Majestäten sein zu wollen. Auch von Anerbietungen des Türken an Johann Szapolyais Gesandten für seinen Herrn weiss Burgo nach des Woywoden eigenen Bekenntnis zu berichten. Siehe Burgos Brief an Ferdinand v. 16. IV. 1523 a. a. O., Karton 22, fol. 300^{r/v}.

⁶³ Vgl. Burgos Brief an Erzherzog Ferdinand ex Castro Schinta, 24. IV. 1523, a. a. O.: Gestern seien sie in die dem Woywoden und seinem Bruder Georg seit langer Zeit verpfändete königl. Stadt Tyrnau gekommen. Dort habe jener den König und seine Höflinge mit prächtigem Aufwand empfangen, ebenso, wie der Schatzmeister (Alexius Thurzó) dies heute in seinem Schlosse Schinta getan habe. — Vgl. auch Burgos Brief an Ferdinand aus Olmütz v. 12. IV. 1523 a. a. O., Karton 22, fol. 296^{r/v}, wonach die in Olmütz versammelten böhm. Stände König Ludwig versprochen, ihm zur Wiedererlangung seiner verpfändeten Güter behilflich sein zu wollen, damit er nicht immer betteln müsse und auch seine Diener belohnen könne. Über den grossen Szapolyaischen Güterbesitz und seine Herkunft vgl. Engel, *Gesch. d. ungar. Reichs* III. 2, a. a. O. S. 63/64 und Ranke a. a. O. S. 403.

⁶⁴ S. Herberstein an Salamaca v. 5. V. 1523 a. a. O. „Ipse se mirabiliter excusat, petit coram constitui eum accusantes, velit purare se, dicit habere privilegia et Jura sub bonis que possidet, petit administrari Justicia et designari alia hora qua posset cum maiori fundamento cum serenitate sua et regina loqui, praesentibus qui tunc Intererant, Strigoniensi, birczensi, Vaciensi et marchione. Et date est.“

⁶⁵ Dass Joh. Szapolyai das Streben nach der Königswürde gleichsam als

sein Wunsch, ihn so bald als möglich seines Woywodats entsetzt zu sehen. Wie eine unmittelbare Vorahnung der Katastrophe klingen seine Befürchtungen für den Fall, dass das Königtum einmal wirklich zur Erledigung komme.⁶⁶ Charakteristisch für Szapolyais zweideutige Haltung dem Habsburger gegenüber erscheint es fast, dass er sich bei Herbersteins dreimaligem Besuch nicht in seiner Herberge finden lässt,⁶⁷ obwohl er nach demütiger Inempfangnahme des an ihn gerichteten Schreibens Ferdinands dessen Gesandten dringend zu sprechen gewünscht hatte.

Auch die brennende äussere Not des Landes durch die ständige Türkengefahr flammt vor den Blicken des teilnehmenden Beobachters zu immer gewaltigerer Höhe empor! Mitten in die Geschäfte des Reichstags hinein, auf welchem sich der König anschickt, mit einem Ausschuss von 42 Vertretern der Prälaten, der Barone (also Trägern der Reichswürden und der Hofämter) und des niederen Adels zu verhandeln,⁶⁸ dringen Schreckensnachrichten, die aus Siebenbürgen an Johann Bornemissza gelangt sind: Vom unaufhaltsamen Vorrücken türkischer Streitkräfte über die Save, von der abermaligen Flucht des Woywoden der Walachei,⁶⁹ und schliesslich Gerüchte von der Belagerung Clissas in Kroatien.⁷⁰ Herberstein sieht schon jetzt, im Mai 1523, die äussere Lage des Landes als so gefährdet an, dass ihm die einzige Hoffnung auf

Tradition schon als Kind von seinem Vater empfangen, erwähnt Herberstein auf Grund einer Äusserung des Gnesener Erzbischofs Johann Laski, die dieser als erbitterter Gegner Ferdinands des öfteren ihm gegenüber gleichsam triumphierend wiederholte, in seinen *Rer. Moscoviticar Commentarii* an der Ungarn betreffenden Stelle a. a. O. (s. Anm. 3).

⁶⁶ Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O. ... „quia astutus et prudens est, multos habet in hungaria qui favent sibi. Et ipse asperabat ad regnum. Nescio quid nunc faceret, si casus accideret.“

⁶⁷ *Ibidem!*

⁶⁸ Herberstein an Salamanca v. 5. V. 1523, a. a. O.: „Alia adhuc non habemus quia adhuc sunt In officina et nihil conclusum omni hora mutantur, sunt Ex spiritualibus et baronibus et nobilitate electi quadraginta duo Cum quibus incipiet rex cras tractare.“ S. auch Herberstein an Salamanca v. 7. V. 1523 a. a. O.: „Voluj ad Mandatum V. M. de omnibus ad eandem perscribere. Et quia hodie nuncii venerunt quod Turci circa mandaralbam (Nandor Albam = Belgrad) transiverunt Savam, Equestres et pedestres, non tamen In valde magno numero. Et litteras hodie Vidi que ad dominum bornemissam sunt scripte ex transilvania, que dicunt Vaivoda transalpinus iterum fugit ex sua Valachia... Dicunt et obsiderj Clissam In Croacia...“

⁶⁹ Vgl. Joh. Christ. Engel, *Geschichte des ungr. Reichs u. s. Nebenländer*, IV. (Halle 1804) S. 204/05.

⁷⁰ Vgl. *ibidem* II. (Halle 1778) S. 223.

Rettung für die Ungarn in der Flucht zu bestehen scheint. Führen doch alle, gerade für diesen Reichstag auf dem Programm stehenden Verhandlungen über die Verteidigung des Reiches nur sehr langsam zu wirklichen Entschliessungen. Ob diese dann jemals durchgeführt werden können, erscheint ihm nach den bisherigen Erfahrungen sehr zweifelhaft.⁷¹ Auch die venetianischen Botschafter wissen von gänzlichem Mangel an patriotischer Opferwilligkeit bei den reichen Magnaten zu berichten.⁷² Wie gross zudem die allgemeine Unsicherheit selbst in der Hauptstadt des Reiches ist, erkennt Herberstein an dem dreisten Raubmord, der an dem königlichen Sekretär Franciscus Atzell in unmittelbarer Nähe der Wohnung des Palatins verübt wird.⁷³ Es sei daher nicht geraten, sich jetzt mit nur wenigen Dienern in Ungarn aufzuhalten.

Nach all dem muss Herbersteins Wunsch, dieses unglückselige Land so bald als möglich zu verlassen, nur zu begreiflich erscheinen. Dass aber auch der kaiserliche Gesandte und Mitgesandte Herbersteins, durchaus sogleich nach beendetem Reichstag abreisen will,⁷⁴ dünkt ihm ein wahres Unglück für die ungarische Nation und für das Königtum. Burgos Weggang müsse darum zum mindesten im gegenwärtigen Augenblick verhindert werden, wo durch sein diplomatisches Geschick bereits ein guter Grund zur Ordnung der ungarischen Verhältnisse gelegt worden sei, auf dem nun weitergebaut werden könnte. Der schon bejahrte

⁷¹ Herberstein an Salamanca v. 7. V. 1523, a. a. O.: „...quamvis nunc tractatur hic de defensione regni, et contribuent, timeo tamen quod illa si conclusa perducent In effectum, quod hucusque et raro contigit, nymis tarde accedent.“ Die Beschlüsse dieses Reichstags s. in, Magyar Törvénytár 1000—1526. évi Törvények (Corpus Juris Hungarici) Budapest 1899, S. 808—827, ferner in Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros, Tom. II. (Bude 1800, pag. 511—555. Ebenso bei Kovachich Vestigia Comitiorum apud Hungaros (Bude 1790) S. 548—49, auch Engel, Geschichte d. ungar. Reichs, III. 2. (Wien, 1883), S. 235. ff.

⁷² Vgl. Massaro b. Marino Sanuto, ed. Wenzel a. a. O. Lib. XXXV, S. 280, b. Firnhaber, a. a. O. S. 77, vgl. im übrigen auch Engel, Gesch. d. ungar. Reichs, a. a. O., III. 2. S. 231/32, m. Anm. 3, über die v. d. ungar. Städten geübte Hinterziehung des Rauchfanggeldes, das für die Reichsdefensionskasse bestimmt war.

⁷³ Vgl. darüber auch Szerémi György a. a. O. S. 75/76, der den Palatin Stephan Báthory als den Urheber der Ermordung Atzels aus persönlicher Rachsucht bezeichnet und die Tat merkwürdigerweise in das Jahr 1518 verlegt. Prag, Annales Reg. Hungar. Pars IV. (Vindobonae 1767) S. 71 spricht sogar von einem Giftmordanschlag gegen den König.

⁷⁴ Herberstein an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O.: „Dixit Etiam mihi quod vellet discedere ex hungaria etiam si aliquantulum offenderet Serenissimum Principem, quia non posset diutius manere, pro certa dominus sit qualis cunque.“

Burgo mochte ihm wegen seines milden, stets zur Vermittelung zwischen schroffen Gegensätzen geneigten Charakters einzig geeignet erscheinen, um das von ihm erfolgreich begonnene Werk der inneren Befriedung Ungarns unter so schwierigen Umständen glücklich zu Ende zu führen.⁷⁵ Gerade jetzt, wo der König endlich über einen gewissen Modus verfüge, könne er Burgo mehr und mehr ins Vertrauen ziehen. Dass Herberstein dessen Eintreten in den Rat der Ungarn auch für die Hebung des Ansehens Kaiser Karls V. und Erzherzog Ferdinands in Ungarn ausgenützt wissen möchte, darf bei einem so treuen Diener der Habsburger, wie Herberstein es sein Leben lang war, nicht Wunder nehmen. Er selbst, den Burgo in seinem Drängen nach Enthebung von seinem ungarischen Posten⁷⁶ gern an seine Stelle treten sehen möchte, fühlte sich in seiner

⁷⁵ Hatte schon Johann Bornemisza die glückliche Erledigung der königl. Geschäfte, wie die günstige Veränderung Ludwigs II. in Böhmen hauptsächlich dem heilsamen Einflusse Burgos zugeschrieben (s. Bornemiszas Brief an Burgo, Buda, feria secunda post Reminiscere (2/III.) 1523 a. a. O. Über die erfolgreichen Verhandlungen König Ludwigs mit den böhm. Ständen, wie über seine strengen Massnahmen gegen die untauglichen Träger der böhm. Staatsämter, s. bes. Burgo an Erzherzog Ferdinand, Praga, 7. III. 1523, a. a. O. Karf. 22, fol. 211^{r/v} und 213^{r/v}.) so ist Herberstein von der Unentbehrlichkeit Burgos f. d. Rettung Ungarns überzeugt. Die Ereignisse sollten ihm jedenfalls darin recht geben. Daher sagt er in seinem Brief an Salamanca v. 22. V. 1523 a. a. O.: „Ego credo si antequam firmata sunt negotia regis et in alium modum deducta et ordinata ipse discedet, quod erit tanta confusio quam antea nunquam fuit, quia nunc omnia stant in manibus regis, et plures sunt qui velint ruinam regis, et non possit subtilior modus inveniri quam cum inordinate procederet ut tandem comitas alienaretur ab ipso et forte alia cogitaret, meo iudicio deberet sibi mandari ut maneret ad tempus saltem, et hoc aliud tempus est in consilijs hungarorum ubi nullus unquam fuit, neque etiam credo in posterum erit, tunc non erit talis reputatio Caesaris et principis nostri in hungaria, Nescio etiam nunc talem in hijs nostris provincijs, qui taliter sciret se ingerere. Cum autem rex habeat nunc aliquem modum et accipiet regimen in se, poterit uniusquisque sic acceptare, quod adhuc illo anno non erit.“

⁷⁶ Vielleicht bewog ihn dazu die damals stark ausgeprägte Abneigung der Ungarn gegen alle Fremden, die wohl auch er zu fühlen bekam, von der er in seinem Brief an Ferd. vom 18. III. 1523 in Castro Kuttnerberg, a. a. O., Karton 22 fol. 241^{r/v} sagt: Rex et ipsi tali domino et in Armis et domi in Consilio et in Legationibus indignant, (gemeint ist Albrecht v. Brandenburg, dem König Ludwig II. gern den Oberbefehl über sein Heer übertragen wollte) sed non volunt libenter pati externos“. — Vgl. f. Burgos Wunsch, Ungarn zu verlassen u. Herberstein dort an seine Stelle zu setzen. — über dessen bevorstehende Ankunft er sich freut: „Quia probus est“, — besonders seinen Brief an Erzherzog Ferdinand v. 16. IV. 1523 aus Olmütz a. a. O., (s. oben Anm. 62.)

leidenschaftlicheren, entschlossenen Wesensart wohl nicht geneigt, für längere Zeit in dem von heftigen Parteikämpfen zerklüfteten Lande zu wirken. Sicherlich auf seinen Vorschlag hin liess Ferdinand den bewährten und in Ungarn nicht nur beim Königspaar beliebten Italiener⁷⁷ trotz dessen ständigen Ansuchens, Ferdinand endlich einmal persönlich über politische Angelegenheiten, die dem Papier nicht anzuvertrauen seien, berichten zu dürfen,⁷⁸ noch bis in den Spätsommer 1523 hinein Am Ofener Hofe. Dorthin ist er dann auch trotz seiner Bereitwilligkeit, nach einer Erholungspause wieder auf seinen Posten zurückzukehren, nicht mehr gekommen.⁷⁹

Wie Herberstein, — der am 20. Mai Ofen verlassen hatte, — am 22. Mai 1523 von Wiener-Neustadt aus an Salamanca berichtet, wohnte er auf diesem ungarischen Reichstag auch der Absetzung des verbrecherischen Palatins, Stephan Báthory bei.⁸⁰ Diese forderte mit dem glühenden Ankläger Werbőczy an der Spitze die Nation in seltener Einmütigkeit stürmisch vom König, unter der Androhung, ihm, wenn er sich weigern sollte, keine Heeresfolge zu leisten. Andernfalls aber versprachen die Magnaten, persönlich mit ihm ins Feld zu ziehen.⁸¹ So tief

⁷⁷ Dass Burgo trotz aller Freundschaft u. Wertschätzung, die er in Ungarn genoss (vgl. Stoegmann a. a. O., S. 65/66), bereits sehnsüchtig die Tage seines dortigen Aufenthaltes zählte, und obgleich er d. Kaiser u. d. Erzhs. selbst mit Aufopferung seines Lebens zu dienen wünschte, zeigt sein Brief an Salamanca, Buda, 15. V. 1523, a. a. O. fol. 31r: „Et alij fruuntur hoc mundo, in quo ego sic vivere non possum, nec corpus nec animus est et quando Serenissimus Princeps me audiet dicet me habere rationem.“ Überdies sieht er die Lage in Ungarn ziemlich optimistisch an und glaubt, für dieses Jahr nicht an eine unmittelbar drohende Türkengefahr.

⁷⁸ Nach Burgos Brief a. Salamanca, Olmütz 12. IV. 1523, a. a. O. fol. 18r/v wären für seinen Wunsch aus Ungarn wegzugehen, ebenso sehr politische als persönliche Angelegenheiten massgebend gewesen.

⁷⁹ Vgl. darüber Stoegmann a. a. O. S. 179. — Burgos letzter Brief aus Ofen an Salamanca datiert vom 9. VIII. 1523 mit der Ankündigung, er hoffe dass die Reichstagsbeschlüsse in 6—8 Tagen fertig abgefasst sein werden u. er dann abreisen könne, a. a. O. fol. 33r. Sein nächster Brief an Salamanca v. 15. XII. 1523 lautet schon von seinem Schlosse Enn aus Tirol. Er entschuldigt sich darin, dass er an niemand habe schreiben können nach seiner Abreise aus Innsbruck: „Precipue quod fui corpore et animo summersus, ex egritudine anime mee et ex aliis.“ Ibidem fol. 44r—45v.

⁸⁰ Herberstein hatte Ofen am 20. V. 1523 verlassen, S. Burgo an Ferdinand, Buda 25. V. 1523, a. a. O. Karton 23, fol. 62r—63v. — Über des ehemaligen Woywoden v. Siebenbürgen, Stephan Báthory niedrigen Charakter u. gänzliche Unbildung, vgl. Engel, Gesch. d. ungar. Reichs, a. a. O. III, 2. S. 7. f.; S. 38, Anm. 2.

⁸¹ S. Massaro, bei Wenzel a. a. O. S. 287.

wie Báthory hatte sich seit dem Bestehen des Palatinats noch kein Träger dieser höchsten ungarischen Reichswürde erniedrigt!⁸² Herberstein, der seine, ja in aller Munde lebenden Verfehlungen zwar im einzelnen nicht nennt,⁸³ bekommt selbst seine Dünkelhaftigkeit zu spüren, die indessen am Tage seines Sturzes in die demütigste Unterwürfigkeit dem österreichischen Gesandten gegenüber umschlägt. Herberstein beobachtet, dass an diesem Schicksalstage Szapolyai um die eigene, längstverdiente Absetzung bangt.

Zu welcher erschreckenden Steigerung seiner Macht der Woywode durch diese Angst vor der Vernichtung und durch den Groll über so manche unvergessene Kränkung seiner unersättlichen Ehrsucht und Habgier⁸⁴ angetrieben wurde, sollte Sigismund von Herberstein bei seinem Aufenthalt in Ofen im August 1525 deutlich genug erfahren:⁸⁵ Szapolyai hat durch den Beschluss, den Zehnten angeblich zur Ver-

⁸² Burgo an Salamanca, ex Castro Bude, 25. V. 1523 a. a. O. fol. 33^r erwähnt die Absetzung des Palatins, dem auch das Komitat von Temesvár abgenommen werden solle und sagt mit starker Übertreibung: „Non fuit simile factum iam quinque centum annis erga ullum palatinum;“ — denn er habe den Hass aller Untertanen und Herren erweckt und würde schlimmer bestraft worden sein, wenn man nicht Rücksicht auf seine Familie und edle Herkunft genommen hätte. Burgo beklagt vor allem Báthorys erlauchte Gattin (Herzogin Sophia von Masovien), der er sich erst kürzlich vermählte. S. Sophias Korrespondenz mit König Sigismund I. von Polen wegen ihrer Hoheitsrechte in Masovien und Sigismunds I. Befürwortungsbriefe für ihren Gemahl etc. nach dessen abermaliger Absetzung. Acta Tomiciana VIII, Nr. 148—169. Dazu vgl. Fraknói, Ungarn et. a. a. O. S. 14.

⁸³ Massaro sagt, er habe die Steuern und andere königl. Einkünfte, die zu Rüstungszwecken und zur Befestigung der Grenzen bestimmt waren, in Höhe v. 700.000 Dukaten, während seiner Statthalterschaft für den abwesenden König, unterschlagen, ja mit türk. Abgesandten in seinem Hause hochverräterische Unterhandlungen gepflogen u. seinem Bruder, Andreas Báthory, erlaubt, falsche Münzen zu schlagen. Bei Firnhaber a. a. O. S. 79.

⁸⁴ Durch die Vorenthaltung der Hand der Prinzessin Anna v. Ungarn, wie des von ihm erstrebten Palatinats, und schliessl. der von ihm erbittert umkämpften herzogl. Ujlakischen Erbschaft. Vgl. Engel, Gesch. d. Ungar. Reichs, a. a. O. III, 2. S. 158/59; S. 187; S. 244 ff. W. Fraknói, Ungarn vor der Schlacht v. Mohács, a. a. O. S. 205/06.

⁸⁵ Das erfolgreiche Vordringen d. Szapolyaner schildert knapp u. klar Sacher-Masoch (Leopold v.) Ungarns Untergang und Maria v. Oesterreich, Leipzig, 1862, S. 48. ff. S. auch den Brief d. päpstl. Nuntius in Ungarn Antonio del Burgio an Jacobo Sadoletto, Bude, 30. VII. 1525 in Monumenta Vaticana Hungariae a. a. O. Nr. LXIV, S. 246—51; S. 249: „Lo Vaivodo favorita dal re e dalla Regina, ogni giorno cresce grande Signore et è suspicion che tenga conserto con Persten (Pernstein) di Moravia et con quello Persten di Boemia etc.“

stärkung des Fonds für die Reichsverteidigung einziehen zu lassen, alle Geistlichen gekränkt. Ja, — wie nur Herberstein berichtet, — sollte er sich sogar angemast haben, einige wider alle Satzungen, Privilegien und königlichen Dekrete ihrer Ämter zu berauben.⁸⁶ Die Zahl derer sei nicht klein, die es mit den also schwer Beleidigten halten und Szapolyai entgegenzuwirken suchen. Herberstein scheint nicht abgeneigt zu sein, Erzherzog Ferdinand zum Eingreifen in diese inneren Wirren zu veranlassen. Er spricht dabei von einer sonst nirgends erwähnten „Liga“, die in Ungarn zu errichten geplant sei.⁸⁷

Allerdings hatten damals die Vorgänge auf dem Rákos, der bewaffneten Adelsversammlung vom Mai 1525, auf welchem der von den Szapolyanern entfesselte Sturm mit voller Gewalt gegen den „Feind des Adels“, den bestgehasstesten Gegner Szapolyais, den Kanzler und Erzbischof-Primas Ladislaus Szalkay, wie gegen dessen Helfershelfer, den Convertiten Szerentsés,⁸⁸ aber auch gegen die Ausländer, Lutheraner und fremden Gesandten am Hofe, losgebrochen war,⁸⁹ — und ferner der nicht minder erregte Verlauf der auf den St. Johannestag 1525 zu Hatvan zusammengetretenen Adelsversammlung von Szapolyais und seines

⁸⁶ Herberstein an Salamanca v. 7. VIII. 1525, ex Buda a. a. O.: „Ceterum Voluij Vestere graciae significare quod palatinus transilvanie. In proximo conventu habito multos in hoc regno lesit Et ferme omnes spirituales quibus voluit adimere omnes decimas. Et alios quibus adempta dicuntur officia sine causa Et contra statuta ac privilegia aut decreta regni, hijs plures adherent, Et condolent, Et Machinantur practicas contra eundem, Et forte Serenissimo principi nostro pro nunc aliquid agendum esset.“

⁸⁷ Ibidem: „...de liga autem qui In hoc regno vult erigi non dubito vestram gratiam Ex ipso pempflinger Intellexisse ad quem me remitto.“ — Pempflingers Schreiben an Salamanca v. 3. VIII. 1525, a. a. O. fol. 232^r enthält jedoch nichts über diese „Liga“.

⁸⁸ Vgl. über ihn Bruckner in Mohácsi Emlékkönyv a. a. O. S. 25; Engel, Gesch. d. ungar. Reichs. a. a. O. III. 2. S. 251. ff.: besonders auch die Schilderung in Antonio Burgios ital. Brief an den päpstlichen Sekretär Jacobo Sadoletto, Bude 30. V. 1525 a. a. O. Nr. L. S. 184—188; S. 187/88.

⁸⁹ Die Beschlüsse dieses Rákos in 46 Artikeln s. im Magyar Törvénytár a. a. O. S. 828—839, ferner in Vestigia Comitiorum a. a. O. S. 557 ff., dazu die Darstellung in Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros III (Bude 1801), S. 1—5. Auch das ital. abgefasste Diarium Conventus Regni Hungariae Pestini celebrati, X—XXII. Maii 1525 von Antonio del Burzio a. a. O. No. LI, S. 188—191. S. auch die dokumentierte Überschau über die Reichsverhandlungen, seit 1523 bei Katona, a. a. O. S. 549 ff. — Die Artikel des Rákos v. 1525 (Mai) ebenda, S. 513—54. Schliesslich auch die Darstellung bei Engel, Gesch. d. ungr. Reichs a. a. O. III. 2, S. 243 ff. und bei W. Fraknói, Ungarn v. d. Schlacht bei Mohács, a. a. O. S. 91—107.

getreuen Stefan Werbőczy Gnaden,⁹⁰ denen sich jetzt sogar Szalkay in feigem Selbsterhaltungsdrange anschloss, — den nationalen Zwist in Ungarn auf den Gipfel getrieben.

Auf dem Hatvaner Tage war auf Betreiben des unter Szalkays Schutz als Schatzmeister wieder zu Gnaden gelangten Emerich Szerentsés, — der dadurch die Anklage gegen seine Schuld an der Münzverschlechterung und der Beraubung des Staatsschatzes von sich abwälzen wollte, — die Konfiskation des Bergwerksbesitzes und aller Habe der Fugger⁹¹ in Ungarn beschlossen und vom König vollzogen worden. Szalkay und Szerentsés hatten dem Königspaar grosse Erträge aus diesen Bergwerken zu Gunsten der Reichsverteidigung in Aussicht zu stellen gewusst. Daher scheinen Herberstein und sein Mitgesandter, Stefan Pempflinger, in ihrem Bestreben, in Ferdinands Auftrag die Aufhebung der Gewaltmassnahmen gegen die Fugger und ihren Geschäftsfreund Alexius Thurzó, — deren Verurteilung am 1. August sie anscheinend beiwohnten,⁹² — zu bewirken, am Ofener Hofe auf grosse Schwierigkeiten gestossen zu sein. Stefan Pempflinger weiss zu berichten, dass die Beraubung der Fugger nur bei wenigen Ungarn ungeteilten Beifall finde.⁹³ Nach seinem, wie nach Herbersteins kurzem

⁹⁰ Die Hatvaner Artikel (die im *corpus juris Hungarici* fehlen) S. in *Vestigia Comitiorum*, a. a. O. S. 23—54. Über Hatvan ferner bei Katona a. a. O. S. 554—567. In *Supplementa etc.* a. a. O. S. 6—17.: Das *Diarium Conventus Hatvaniensis*, nochmals abgedruckt b. Martin Georg Kovachich, *Sammlg. kl., noch unedr. Stücke I* S. 97—110. S. auch Engel, *Gesch. d. ungr. Reichs* a. a. O. III, 2, S. 261 ff. und W. Fraknoi, a. a. O. S. 139—157.

⁹¹ Siehe darüber Engel, *Gesch. d. ungar. Reichs*, a. a. O. III, 2, S. 266 ff.; ferner Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger*, Jena 1922, I, S. 116/17. Vor allem auch Dobel, *Bergbau u. Handel der Fugger in Ungarn*, in *Zeitschr. d. histor. Ver. f. Schwaben u. Augsburg*, VI, S. 42 ff. — Neuerdings besonders auch Jakob Strieder, *Jakob Fugger, der Reiche*, München 1926.

⁹² Herberstein an Salamanca, Ex Buda, 7. VIII. 1525 a. a. O. „*Intellexit sine dubio gracia (sic!) Ex Stephani pempflinger litteris, quod Juxta tenorem Instructionis nostre Egimus coram rege et regina. Et illa Eadem die lata et promulgata est sententia contra dominos Tursonem Et fukaronem. Et condemnaty sunt In suma prius ob eis petita et postulata, Et hoc acta sunt prima die Huius presentis mensis.*“

⁹³ Siehe Pempflingers Schreiben an Salamanca, Buda, 3/VIII. 1525, a. a. O., fol. 232^r. „*Egimus In Negocio fukaronis Certe diligentissime. Sed Crastina die habebimus responsum fere conclusivum. Certe mirabili ordine et abhorrendo agitur Cum illo bono viro Jacobo Fuggero, Sed est mos eorum, paucj hungarj id laudant.*“ — Ebensowenig ist Antonio del Burgio von der Schuld der Fugger u. Thurzós wie von der Gerechtigkeit des gegen sie ergangenen Strafgerichts überzeugt. S. seinen Brief an Jacobo Sadoletto, Bude 30. VII. 1525, a. a. O. S. 248, wo er auch Sigismund v. Herbersteins Sendung in

Schreiben an Salamanca vom 3. August und 7. August 1525 ist die Gelegenheit, die sie betreiben, noch in der Schwebe.⁹⁴ Und damit schliessen Sigismund von Herbersteins hier zum ersten Male als Quelle für die Zustände Ungarns unmittelbar vor der Katastrophe von Mohács herangezogenen Mitteilungen rein persönlicher Art⁹⁵ an Gabriel Salamanca.

Die Augenblicksbilder, die Herberstein in seinen Briefen an Salamanca anlässlich seiner 1523 und 1525 jeweils kaum einen Monat währenden Gesandtschaften in Ungarn von dessen innerer und äusserer Lage entrollt, können sich an Umfang und Gehalt selbstverständlich nicht mit den gleichzeitigen, Ungarn betreffenden feierlichen Finalrelationen, den offiziellen Rechenschaftsberichten der venetianischen Botschafter vor der Signorie, messen. In ihrer bewussten Gestaltung bringen diese jedoch in weit stärkerem Masse bestimmte politische Tendenzen zum Ausdruck als die schlichten, ungezwungenen Briefe Sigismund von Herbersteins. Seine Schilderungen spiegeln Menschen und Dinge vielmehr aus den unmittelbaren Eindrücken des scharfblickenden, unparteiischen Beobachters heraus. Und die warme Anteilnahme des österreichischen Diplomaten für Ungarns Geschick, seine

dieser Sache erwähnt: „Li negocii Ungareski sono in la medesima perturbatione. Al presente attendino in li conti di Turso et Fucari, A mi par consecere che non ci sia quella fraude che primo si dicea perche son redotti ad non poter probari altro che per una coniectura che Fucari hano continuamente tenuto trecenti battitori di moneta che deveano battere tanto al giorno et battendo tanto, il Re doveria haver tanto guadagno che loro non li han donato... Finalmente la cosa si reduce a volere destruere Turzo; et alcuni sono insieme con la Regina che have posti gli occhi a tre castelli che tien nel Regno. La Serenità del Principe have mandato un Sigismondo per ambaxatore in favore delli Fucari, alli quali senza dubio fan torto, non vo dire in la giustitia che ancora non si e vista; ma d'haverli spoliati de quanto teneano nel regno avanti che il negocio si vedesse par pur torta cosa.“

⁹⁴ Herberstein an Salamanca v. 7. VIII. 1525, a. a. O.: „Nos semper expectabamus responsum quod in scriptis nobis promissum erat, quod de die indiem dilatatum...“ Pempflinger an Salamanca vom 3. VIII. 1525, a. a. O.: „Sed utcumque jam Magnifitenti(a)e vestre nihil firmij scribere possum...“ Antonio Burgio in seinem Briefe an Jacobo Sadoletto, Bude. 9. VIII. 1525, a. a. O. No. LXV, S. 251—257; S. 253, bes. weiss schon von beginnenden Ausgleichsverhandlungen zwischen dem König und den Fuggern zu berichten.

⁹⁵ Sigismund v. Herberstein Persönlichkeit u. gesamte diplomatische Tätigkeit gedenke ich demnächst in einer grösseren Arbeit dazustellen, für welche mir die Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft in Berlin die Möglichkeit gewährt, das einschlägige reiche Material in Wiener und auswärtigen Archiven, wie Handschriftensammlungen zu erforschen. Auch beabsichtige ich, die von mir gesammelten, zahlreichen, wertvollen Korrespondenzen Sigimund von Herbersteins zu veröffentlichen.

brennende Sorge, das zerrüttete ungarische Staatswesen zu kräftigen und das von aussen drohende Unheil von ihm abzuwenden, steht hoch über der kalten, ränkevollen Staatsrason, mit der die Venetianer, innerlich unbeteiligt und nicht ohne Ironie, Ungarns Untergang wie ein seltsames Schauspiel betrachten. Sigismund von Herbersteins Briefe aus jenen beiden ungarischen Gesandtschaften lassen den fiebernden Pulsschlag einer schwerkranken Nation verspüren. Sie haben vor jenen, kühl abwägenden venetianischen Berichten bei aller Knappheit der Schilderung den frischen Reiz der grösseren Lebensnähe voraus.

Elfriede Rensing.

A XVI. SZÁZADI VÁRÉPÍTÉS MAGYARORSZÁGON.

A kettős királyválasztás külső támadásokkal és belső viszályokkal telített idejében, a legszervezetlenebb a honvédelem kérdése. A Mátyás király által felállított állandó hadsereg és a kiépített déli végvárrendszer már a Jagellók idejében tönkre megy; a rendiség kereteire támaszkodó honvédelem s vele a nemzeti önbizalom a mohácsi csatamezőn foszlik szét; az országnak, 1526 után, sem támadásra, sem védelemre alkalmas haditényezője nincs többé és hogy egyhamar ne is lehessen, gondoskodik róla a két király közt pártoskodó egyéni érdek, személyi önzés, szerzési vágy! János király országának kikapcsolódása a „kereszténység védelmének“ európai értelmezéséből, szükségszerű következménye a kényszerű török barátkozásnak. A század első felében a félhold minden ereje kizárólag az ország nyugati felére zúdul. Két évtizedig tart a Duna-Tisza köze és a Dunántúl pusztítása s hogy ez a pusztítás akár évről-évre megismételhető legyen, a török az ország kapuin: a végvárokon tartja a kezét. Csak rabol és pusztít, de nem hódít. E rablóhadjáratokkal szemben a magyarság mást, mint elkeseredett guerillaharcot már csak azért sem képes nyújtani, mert határvárok hiányában nincs a hadműveletekre alkalmas bázisa, különben is minden erejét a legfontosabb ügynek tartott királykérdés megoldása veszi igénybe. Tűzzel-vassal pusztít a polgárháború, főleg azokon a területeken, melyeket a törökvész nem érintett s alkalmat meg ürügyet szolgáltat arra, hogy a „török szövetségést“ újra meg újra az országba hozza.

A viszonyok változását, a kölcsönös kimerültség jeleként, a váradi béke hozza meg: elvileg fenntartja az ország egységét s kilátásba helyezi annak tényleges bekövetkezését János király halálával. Ez a zűrzavarból való kibontakozás első világos jele, amely a török politikában is éles fordulatot vált ki. A török politika nem óhajthatta a két király országának egyesülését, viszont Erdély János király halála után sem nyújtott garanciát az eddigi önállóság tartós fenntartására. A török dicsőség fennmaradása, további jövedelmező rablóhadjáratok folytatása csak tényleges hódítással biztosítható. A török tehát az ország szívére: Budára

teszi a kezét s ezzel éket ver az egyesüléssel fenyegető nyugati és keleti országrész közé, akárcsak Mátyás király, annak idején, Szilézia elfoglalásával, a szövetséges cseh és lengyel nemzet közé. A török által meghódított terület, Budától dél felé, háromszög alakban, addig terjeszkedik, ameddig csak ellenállni tudó magyar vár meg nem akasztja. A török az egyszer kezébe került magyar várat azonnal védhető állapotba hozza, erős őrséggel látja el, hogy a további hódítás céljára kész haderő álljon fegyverben a hódítandó terület szomszédságában. Mindez oly gyorsan, néhány év alatt történik, hogy a nemzet még akkor is tehetetlenül állt volna a hódítás előtt, ha a királykérdés nem is veszi igénybe minden energiáját. Ez a török hódító és a hódítást várakkal biztosító politika, amely annyira hasonlít Mátyás királynak a bosnyák-szerb délvidéket meg a sziléziai területeket biztosító várrendszeréhez, adja a nemzet kezébe a védekezés módját és eszközeit is.¹ De hús esztendőnek kellett polgárháborúban eltelnie, míg a nemzet ismét megtalálta a helyes utat és módot — nem ugyan az egész ország visszafoglalására, erről a Habsburg-dinasztiának is, a nemzetnek is egyelőre le kellett mondania —; hanem a megmaradt területek védelmére. E heroikus védekezés, az újonnan felállított, illetve a haditudomány fejlődésének megfelelően átépített várakból történt. És bár a töröknek kellett kikényszerítenie, hogy a nemzet rádöbbenjen újra igazi európai hivatására, a „Propugnaculum Christianitatis“ magasztos méltóságára, tette ezt a magyarság oly hősiessé szívóssággal, hogy ezzel kivívta a keresztény Nyugat érdeklődését, sőt hódolatát és támogatását is.²

*

Hevenyészett építések kora. 1541—1556.

A hivatására ébredt nemzetnek első és fő célja más nem is lehetett, mint a török hódítás megállítása. Ez is meghaladta a magyar nemzet erejét, mert hisz az ország belsejében nincsenek XVI. századi értelemben

¹ Csánki D.: Mátyáskori várak. Hadtört. Közl. 1888, 369. Saebisch: „Atlas Schlesischer Festungen“ c. kéziratát a boroszlói városi könyvtárból, kiadta: Ebhardt Bodó: „Deutsche Burgen.“ Berlin 1911 c. füzetes munkája. Közli többek közt Gröditzburg várával kapcsolatban Mátyás királynak az egyik boltozatjáról vett címerét, mint „ismeretlen címet“.

A sziléziai várakról lásd a „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens“ évfolyamait, különösen az 1897. évit; azután Wernicke: „Gröditzburg.“ Bunzlau 1897 c. munkáját.

² A török hódítás technikájáról s a magyar közállapotokról lásd: Hóman—Szekfű: Magyar történet IV., különösen 411. skv. lapok. — (Szilágyi)—Acsády: A magyar nemzet története V. — A török várakra: Jászai: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846, 33. skv. lapok.

vett várak, csak családi lovagkastélyok, fallal körülvett városok. Hogy ezekben, mint határvárakban, meg lehessen állítani a török hódítást, sürgős átalakításokra volt szükség. Buda elfoglalása után lázas építőmunka indult tehát meg, Horvátország meg nem szállott részeitől kezdve, Zala megyén át, a Balaton nyugati partja mentén, Veszprém, Palota, Tata, Komáromon át, Eger, Ónod, Tokaj irányában. Ezt a várépítési korszakot, amely átlag 1541-től 1556-ig tart, *szükségépítkezés korának* nevezhetjük. E várvonal hevenyészett kiépülésében nagy szerepe van az egyes várvidékek természetes életosztónének, hiszen egy-egy vár megerősítése az egész környék számára élet-halál kérdés s hogy a török túrni volt kénytelen e várvonal felállítását — bár elvileg folyton tiltakozott ellene —, megmagyarázza az a tény, hogy ő sem volt előnyösebb helyzetben: a magyar könnyűlovasság száguldásának csak a jól megerősített török várak vethettek gátat. S mivel, mindkét részről, egy-egy vár hatósugarát az abban állandóan készenlétben álló könnyűlovasság szabja meg, ebből következik, hogy a kisebb várakat nemesak modernizálni kellett, hanem nagyobbítani is, illetve az ily várak közötti nagyobb távolságokat új erődök emelésével rövidíteni. Erre mindkét oldalon az erődítésre alkalmas terep, de még inkább egy-egy köépület (templom, kolostor, kastély) jött számításba. Bármelyik fél fogott is új erődítésbe, a másik rögtön megakadályozni igyekezett a munkát, vagy, ha ez nem sikerült, új erődöt építtetett a másikkal szemben. Az ily vármodernizálások, nagyobbítások, összekötő- és előrs-erődök építése a Takáts Sándor által felkutatott s általa magyar várépítési módszernek elnevezett módon történt.³

Hogy e szükségerődítéseknek mennyi közük van az Árpádkori gyepűépítéshez,⁴ mennyi a Mátyáskori végvárrendszerhez, mennyi a bizánci eredetű török technikához, eldönteni nem fogjuk tudni mindaddig, míg tudományos ásatások összehasonlító eredményei e kérdéseket meg nem világítják! Az tény, hogy még a XVI. század elején meglevő magyar várak is most kerülnek átépítésre, a tüzéség haladása folytán elavult XIV—XV. századbéli formájukból, tehát abból a formából, ahogy a köztudat a lovagvárakat, például Vajdahunyad várát ismeri.⁵

Ha az egykorú várerődítéssel foglalkozó szakmunkáknak ily elavult várak modernizálására vonatkozó utasításait nézzük,⁶ azt látjuk, hogy

³ Takáts: Rajzok a török világból. Bpest, 1915, II., 1—132. és Száz. 1907, 729. l.

⁴ Bartalos Gyula: Magyarország önállóságának... fenntartása... a csörszárkok által. Eger, 1910.

⁵ Petrik: Magyar várak. (Budapesti építőmesterek V. évkönyve, 1909.) — Soós Elemér: A magyarországi várak történeti fejlődése. Budapest, 1915.

⁶ Dürer A.: Etliche Underricht zu Befestigung der Statt,... Schloss...

a lovagvárak falmagasságából mindenütt lebontanak,⁷ mert a magas falakat a védők fejére rontotta volna az ágyúk tüze. Az alacsonyított falakat, belül, nedvesen döngölt földtöltéssel vastagítják, sőt külső, fakötéses földtöltésekkel is ellenállóbbá teszik. Az alacsony falak természetesen a könnyű megmászhatóság veszélyét rejtették magukban, ezért a falak közti tornyokat és karsú bástyákat nemcsak lebontják bizonyos magasságig, de ki is szélesítik ezeket ágyútelepek számára, melyeknek a falak keresztútzben tartása a hivatásuk. Mélyített és szélesített várárkokkal is nehezítik az ellenségnek a várfal alá jutását. Az ily árok-szélesítésből kikerülő földtömeget részben a falak belül való vastagítására, a vár belső szintjének emelésére, ágyútelepek működésére alkalmas belső földdombok készítésére használják fel, részben töltésképpen az árkok külső oldalán, magasra húzzák, hogy az a földtöltés a vár falait minél jobban takarja s lehetlenné tegye az ellenség ágyúi számára a vár falainak derékban való lövetését. A középkori vár karsú tornyait és bástyáit már csak azért is szélesíteni kellett, hogy az ellenség tüzéségének megfelelő ágyútelepek legyenek rajtuk elhelyezhetők, ami a kistérfogatú középkori tornyoknál nem lett volna lehetséges. Ezek a széles s eleinte kerek, de csakhamar három-négy-ötszögalakú alaprajzot mutató, — a várfalak vonala elöl kiugró — nagyterjedelmű bástyák ágyútelepeikkel kitűnően tudták oldalazni a bástyák közötti falakat s így mindaddig lehetlenné tették az ellenség számára a roham sikerét, míg az a bástya ágyúit el nem hallgattatta. A támadó félnek tehát elsősorban a bástyákat kellett ágyútűzzel támadnia, ez bizonyos tehermentesítést jelent a bástyák közötti — sokszor régi és gyenge — falak számára.

Ily nagyarányú várátalakítás — rövid idő alatt — másképp, mint föld- és famunkával el sem képzelhető. A rögtönzött várerődítések mindig így történnek, Lombardiában éppúgy, mint Flandriában. Mikor a török 1529-ben váratlanul Bécs várát ostromolta meg, Bécs erődítése is hevenyészett földbástyákkal történt, a város egész lakosságának bevonásával, de híres olasz várépítésszek vezetése alatt.

Nürnberg, 1527 c. munkáját lásd Imhoff: Dürer in seiner Bedeutung für die moderne Befestigungs-Kunst. Nördlingen, 1871. — Schwendi L.: Kriegs-Diskurs... c. kézirata. (Magyar Nemzeti Múz. Milit. 1833.) — Salm R.: Kurzer Auszug... ienen Band aufzustellen... Köln, 1556 c. munkáját lásd: Jähns M.: Geschichte der Kriegswissenschaften. München, 1889, I. skv. lapok. — Tartaglia: Quesiti et inventioni... Venezia, 1538 c. munkáját lásd Jähns: i. m. I. 774. — Lanteri: di Paratico Giacomo: Duo libri de modo di fere le fortificationi di terra intorno alle Citta... Venezia, 1559 (Kriegsarchiv könyvtára: Fe. 4^{1/2}, D. L.)

⁷ Eberle L.: Wien als Festung. (Meyer A.: Geschichte der Stadt Wien, IV.) 220.

A hevenyészett várerődítés mindig így készül nálunk is, akár régi várat kellett átalakítani, akár újat emelni. Így emelkedik egész sora a dunántúli palánkerődítéseknek, meg a felvidéki, polgárháborúdúlta régi váraknak. Részletesen leírja e palánkerődítési módszert — Ungvár megerősítésével kapcsolatban, melyet Schwendi vezetett — Szamosközy.⁸ Középkori várainknak rögtönzött munkával való átalakítását nyomról-nyomra kísérhetjük pl. Eger vára átalakításainál. Eger vára 1527-ben még elavult erősség,⁹ bástyái még nincsenek, pedig Buda után a legfontosabb ütközőpont a két király között, de éppen elavultsága miatt nem tartható, megesik, hogy egy évben háromszor is gazdát cserél. Ekkor kezdődik a vár rögtönzött átalakítása földmunkával, de kapitánya: Loránth Péter nincs vele megelégedve, a nádornak azt javasolja, hogy a várerődítést jobb volna kőépítkezéssel megoldani.¹⁰ A vár 1537 táján a hatalmas Perényi Péter kezébe kerül, aki a maga Eger-vidéki kiskirályságának biztosítására a várat az akkori hadászati követelmények szerint alakítja át, olasz építésszel, akik közül egyet, De Milano Miklóst, még 1526-ban szerződtetett.¹¹ Ő fogadta fel az egri vár alakítására De Vedano Sándort is, aki Perényi halála után királyi építész lett, magyar nemességet kapott, s mint sárospataki lakos, késő öregségében halt meg.¹² Ő vezeti a huszárság számára szánt külső vár építését, a belső vár új bástyájának felállítását, a belső vár keleti falának újjáépítését; az utóbbi munkálatoknak áldozatul esik a gyönyörű székesegyház szentélye, a szentélyzáródásból pedig a templombástya épül.¹³

Ferdinánd 1548-ban kikényszeríti Egert a Perényi-család kezéből, nemcsak azért, mert erre vezet a legrövidebb út Bécsből Erdélybe, hanem azért is, mert a Budáról kiinduló török hódítás már a Felvidék

⁸ Mon. Hung. Hist. Írók. XXI. I. 74.

⁹ Ursinus Velius: De bello Pannonico... Liber V., p. 43. (Kollár kiadása. Bécs, 1762.)

¹⁰ Loránth levele, kelt 1530 máj. 1. Egervárból. (Orsz. Levéltár. Nádasdy-féle levelezés.) — A tokaji várnagyok 1530 szept. 2-án azt jelentik, hogy a Cserépvárabelieknek volna az erődítéshez fájuk elég, de nincsenek mestereik, ácsaik, ezek nélkül pedig semmit sem tudnak építeni. (M. Nemz. Múz. törzsanyag.)

¹¹ Történeti Tár, 1900, 132. (Mai kiejtése Da Milanó volna, hasonlóképen: Da Vedano, Da Veza stb....)

¹² Herzog J.: Adatok a hazai építészet XVI. századi történetéhez. (Magyar Művészet, 1926, 242. l.)

¹³ Az egri várban, dr. Möller István irányítása mellett és dr. Pálosi Ervin vezetése alatt 1925 óta folyó ásatások feltárták e templomerődítés még meglévő alapfalait. Perényi és Dobó építkezéseit felsorolja Tinódi (Régi M. Költők Tára, III. 108.).

e kapujáig ér. A vár erősítése még csak most kezdődik igazán, módszerét részletesen leírja Tinódi Sebestyén. Tőle tudjuk, hogy a várnak voltak ugyan kőbástyái, „vékony, keskeny“ kőfalai, de ezeket erősítetteti Dobó István 1549-től szakadatlanul az 1552-es ostromig. Az új építés között csak egy új kőbástya van: a Dobó-bástya, a többi földmű: palánkbástya és belső földdomb, hogy az ágyúknak ezekről, a falak fölött legyen kilövésük. Olyan építkezés ez, amelyet „magyar módszerű“-nek ismerünk. De ha a vár eredeti számadáskönyveit nézzük,¹⁴ azt látjuk, hogy az egész erősítést külföldi: olasz és német szakemberek végezték. A kőművesek élén Kléber Mihály mester dolgozik 12 segéddel, azt is megtudjuk, hogy 1549—50 telén a nagy hideg miatt nem dolgoztak, erre az időre nem is kaptak fizetést, de panasszal fordultak Bécsbe a kancellárhoz (az egri püspökhöz, aki felfogadta őket), ennek rendeletére utólag ki kellett fizetni számukra 96 forintot. Az olasz kőfaragók és kőművesek vezetője ugyanekkor magister Joannes Maria, akit másfél hónapon át Szolnokon is dolgoztatnak. Mindkettő havi 12 forint fizetést kap. Szerepelnek magyar kőfejtők is, mint „*Servitores moratorum*“, de ezek napszámosok, egész havi keresetük sem tesz ki 3 forintot. De a pallérok és ácsok, akik a palánkok gerendáit faragják, sem magyarok, hanem olaszok és németek. A pallér (seu demonstrator) Buselio Jakab, két napig Szolnokon is dolgozott, az ácsok feje: Finger János mester, Wagramer Pongrác és Grajnecker János, kilenc legényük mind idegen.¹⁵ Szóval nemcsak a munkavezetők, de a szakmunkások is idegenek. Dolgozik ugyan Eger környékének magyar népe is, de robotmunkában, falvanként beosztva, fát, meszet, követ, agyágot, vizet fuvaroznak, az aszszony- és gyereknép is, tapossák a palánkok, belső földmagasítások nedves földjét, sározzák a kész palánkok gerendakötéseit.¹⁶ Ugyanez a helyzet egész az ostromzárig, a két következő évben, amikor még két építőmester érkezik Bécsből: Fonthana András és Valchatko Antal. Az építőmunkások, a környékből származó Borsos Máté és Török András segédmunkásokat (csekély fizetést kapnak!) kivéve, mind ide-

¹⁴ A M. Nemz. Múzeum Levéltárának a „Városi számadások“ c. csoportjában Fol. lat. 1180 alatt ránk maradt 18 drb számadáskönyv 1540—90 közti évekről. A köteteknek sem kötet-, sem lapszámozása nincsen. A számadáskönyv évének megnevezésénél pontosabb meghatározást a belőlük vett adatokról nem adhatunk.

¹⁵ „Georgius Salahon, Joannes Podesd, Wolfgangus Wolner, Oswaldus Pygel, Georgius Kury, Vitus Mayringer, Marcus Sinderbergh, Simon Swyngenhomer.“

¹⁶ Fol. Lat. 1180. Számadáskönyv 1549 dec. 17—1550 dec. 31-ig.

genek.¹⁷ Mind névszerint kapják a fizetésüket, a legények, inasok és szolgákét azonban a mesterek veszik fel, az útiköltséget pedig az építész-vezetők. A fizetést szerződésben kötik ki a Bécsből való elutazás napjától, az odaváló visszaérkezés napjáig. Ez arra enged következtetni, hogy még az olaszok is bécsi építőcéhnek voltak tagjai. Voltak közöttük olyanok, akik az ostrom idejére is szerződtek s éjjel-nappal dolgoztak a sérülések kijavításán.¹⁸ Ugyanez az eset Szolnok váránál, mely Eger elővárául, hirtelen, egy hónapon belül elkészült, természetesen földből és fából.¹⁹ Megépítése Salm Miklós és Dobó István vezetése alatt történt. Az építőmester: Gaballio Bernát, aki hat olasz kőművessel dolgozik, az ácsok németek, de Egerből is jött négy magyar ács, szerszámokért külön Bécsbe küldték az egyik német ácsot. Akár Szolnok egykorú képét nézzük,²⁰ akár Eger ú. n. „párizsi képé“-t, mindegyikről lerí az uralkodó palánképítkezés.

Az építők tehát szakmunkások voltak, a palánkerődítésekénél is; a várépítés éppúgy hivatásuk volt, mint a föld népéé a földművelés, vagy az udvarbíráké a gazdálkodás. A „magister“ cím nemesak mestert jelent, építőmestert, mérnököt is; a céh keretein belül, ez időben még, éppúgy nincs címbeli különbség az egyszerű kőműves meg az építőmérnök között, ahogy nincs különbség címben a mázoló és a festőművész között.²¹ Így, csak „magister muratorum“ címen ismerjük, jóllehet munkaköre az építőmérnökségre mutat: Di Novara Torielli Fülöpöt,²² aki 1544-ben Esztergom és Komárom erődítését vezette. Az egri mesterek között is akad egy-egy olyan név, amely alatt előkelő és a saját korában jól ismert

¹⁷ Joannes Maria mester segédei: Jakab és Jeromos. Munkásai: Spaczo Pál és Baptista, Melott Antal, Redak Antal, Faken János, De Tirano Tamás, („Német“) Máté, Brwdalya Mariano. Valchatko (Walchaseo) mesternek van három „jól dolgozni tudó“ inasa, munkásai: Poletha Antal, Mariano Alexio, *Brwgalya János, De Tirano János, és Vienna Mátyás, *Fontana mester munkásai: Coronas Bernát, Stoffh Benedek, *Fencz (Funcz) Antal, Rupert, Fombregalis János, Fotelini (Folelmi) Bertalan, *Bysan Ferenc, Bressano (Bressarech) Mátyás, Wentiman Péter, Noninas Gergely, *De Menasio Gergely, *De Veza Maffeo, *Volatina Mátyás, (De Tirano?) Bertalan és (Italus, Olasz) János. — Az 1551. és 1552-es évek számadásai.

¹⁸ Az előbbi jegyzetben a *-gal megjelöltek.

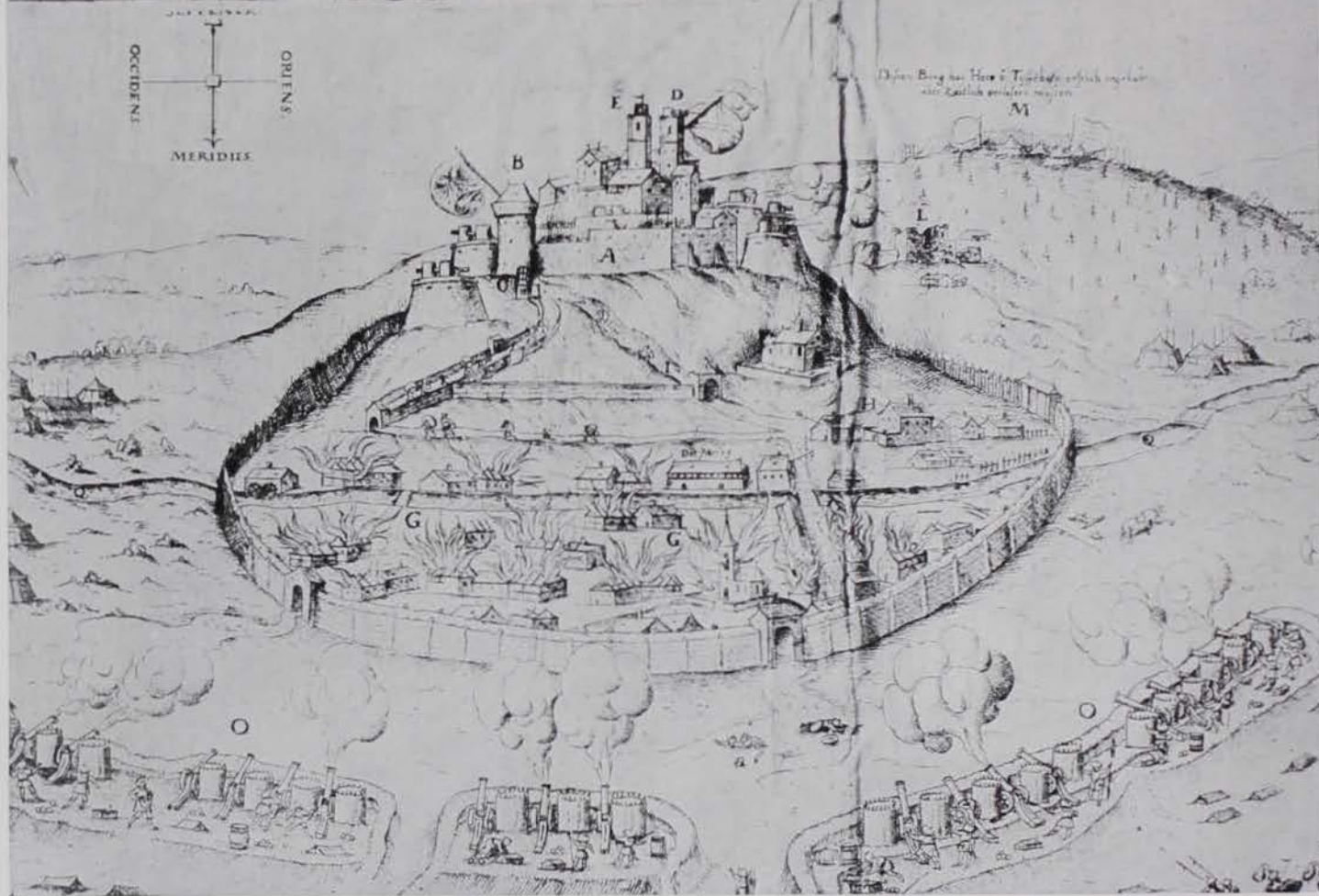
¹⁹ Dobó beszámoló levelét közli a Hadtört. Közl. 1912, 306. A részletes kiadási jegyzéket közölte Illésy János a vár egykorú rajzával, Hadtört. Közl. 1888, 623.

²⁰ Hadtört. Közl. 1888, 623.

²¹ Szendrei—Szentiványi: Magyar Képzőművészetek Lexikona. I. XVI. l.

²² Maggiorotti A. L.: Gli architetti militari italiani in Ungheria... (A „Rivista D'Artigleria e Genio“-ban, Roma, 1930, 1177. l.)

Vue de la forteresse de S. Laurent ou Agrie assiegée par Le Turc l'an 1596. Et gagnée.

EGER. A párizsi „Bibliothèque Nationale” 19.877. számú 1604-ből való kéziratából. A vár az 1596. évi török ostrom magyarázataul van a kéziratba ragasztva; az az ismeretlen német könyv is, amelyből való, az 1596-os ostromnak megfelelő német feliratokat alkalmaz. Pedig kétségtelen, hogy a kép a várnak az 1568-as alaprajznál is régibb állapotát tükrözi vissza. A kép nem mondható légből kapottnak, mert a két templomtorony románizálású formáját, nemkülönben a Varkoch-kapú alakját képzeletből nem találta volna el a rajzoló. A gotikus támívek, a földbástyák elhelyezése, a város és a vár összefüggése, a vármögötti veszélyes domb elhelyezése is a valószínűség látszatát keltik. Viszont ez a tény, hogy a városnak csak három kapuja van meg (1552 előtti állapot), a külső várnak pedig még nyoma sincs, viszont a belső vár keleti falán egymást érik a földbástyák, azt a meggyőződést keltik bennünk, hogy a kép talán még a Ferdinánd—Szapolyai harcok idején készült, egy újsághír illusztrálására, az 1552-es ostrom magyarázataira ismét használták, az 1596-os ostrom magyarázataira pedig ismeretlen szerző — akinek sejtelve sem volt a vár többszörös átépítéséről — újrametszette (Siebmacher-rel?) az 1596-os ostromra vonatkozó feliratokkal együtt. — A képnek francia magyarázata a következő: A) Le château d'Erlau. B) La grande Porte. C) Corps de garde. D) Lentinelle. É) Cloche pour l'alarme. F) Eglises des Lutheriens. G) Le bourg brûlé par les nôtres. H) Hospital proche d'une hotellerie. I) Chemin du charriot vers le château. K) Lente à pied. L) Le vieil Château. M) Vignoble où était logé Tieffenbach. N) Camp des Turque. O) La batterie. P) Egervitz fleuve. Q) Agrie fleuve.

építőfamilia rejlik. Ilyen a Spaczo, Spacio, Specia név,²³ amely az Udine tartománybeli Erto e Casso községből való származását jelenti, mai kiejtése Spesso di Casso volna.²⁴ Egerben két Spaczo dolgozik: Pál és Baptista.²⁵ Márton építette fel Váradi Pál esztergomi érsek pozsonyi palotáját 1548-ban, s ugyanő támaszt pénzbeli követeléseket néhai Losonczy Istvánnal szemben, úgy látszik Temesvár erősítésével kapcsolatban.²⁶ De Spacio György 1523-ban a Görz-i kerület császári építőmestere; Jakab 1526—27-ben Wienerneustadt várán dolgozik, meg a

²³ Mivel kutatásunk ettől kezdve főleg oly levéltári forrásokra támaszkodik, amelyeknek folytonos teljes meghatározása fölösleges, a következő rövidítéseket fogjuk használni:

BP. dátum-aktaszám = Magyar Kamara-i „Ben. res.“ akták (Orsz. Levéltár.)

BS. dátum-aktaszám = Szepesi Kamara-i „Ben. mand.“ akták. (O. Ltár.)

H. kötetszám-lapszám = Az Udvari Kamara „Hungarica“ anyagának egykorú regesztakönyvei. (Hofkammer-Archiv.)

Hf. fasciculusszám-dátum = Az Udvari Kamara „Hungarica“ anyagának ki nem selejtezett aktái. (Hofkammer-Archiv.)

K. kötetszám-lapszám = A Haditanács „Hungarica“ anyagának egykorú regesztakönyvei. (Kriegsarchiv.)

KA. dátum-aktaszám-darabszám-lapszám (ha van) = A Haditanács eredeti s ki nem selejtezett aktái. (Kriegsarchiv.)

L. lapszám = Szendrei—Szentiványi: Magyar Képzőművészetek Lexikona. I. Bpest, 1915.

M. évfolyamszám-lapszám = A „Magyar Művészet“ e. folyóiratban Herzog József levéltári adatai.

N. dátum = A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának „törzsanyaga“.

Q. évszám = M. Nemb. Múz. levéltárának „Városi számadás“ csoportjában Fol. Lat. alatt őrzött eredeti számadáskönyvek.

S. dátum = Az Államlevéltár „Hungarica“-i (Haus-Hof-Staatsarchiv.)

U. kötetszám-regesztaszám = Urkunden und Regesten (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses II. Teils.).

²⁴ Magiorotti: i. m. 1179. — Az idegen nevek írásában teljes következetlenség uralkodik forrásinkban; az olasz neveket hol magyarosan, hol németesen, de legtöbbször latinosan írják, de egyugyanazon forrás is ugyanazt a nevet néha minden esetben másképp írja. Fokozza a nehézséget az, hogy a nevek az akkori olasz köznyelv egyik vagy másik dialektusának kiejtése szerint torzultak el. Hogy ne vétsünk ott, ahol biztosan nem javíthatunk, jobbnak láttuk az eredeti kiejtés megállapításának biztos eredményt úgy sem adó próbálgatása helyett, forrásainkhoz betűhíven ragaszkodni a tulajdonnevek írásában.

²⁵ Mint segédek napi 18 dénár bérért 1551 tavaszától 1552 szept.-ig Q. 1551 és 1552.

²⁶ M. 1926, 243. Még egyszer feltűnik 1554-ben, amikor De Puteo Franciscoval együtt követeli bérét az Udvari Kamarától, de az a Magyar Kamarához utasítja. H. 213—207.

bécsi Kärtner- és Burg-bástyákon; Ferencet Salm Miklós küldi 1547-ben a magyar várak felülvizsgálatára; Antal a Wienerneustadt-i királyi palota építőjeként hal meg 1553-ban.²⁷ Egy másik Spaczo Antal kéri 1554-ben az udvari kamarától fizetését Erdélyben végzett munkáiért.²⁸ Specio néven ismeretes egy Hans nevű, aki 1532—47 között a pozsonyi királyi várpalotán dolgozik.²⁹ A prágai Belvedere-t Giovanni kezdi építeni, 1553-ban bekövetkezett halála után Giovanni (Jhan, Zuan, Johann) Maria de Specie Casa fejezi be.³⁰ Valószínűen utóbbit említik az egri számadáskönyvek „Johannes Maria magister Italus lapicidarum” címen 1549 decemberétől kezdve 1551 őszéig, még pedig nemcsak a vár erősítésénél, mert közben egy hónapig a káptalan foglalkoztatja és fizeti; nyolc olasz mester, két segéd és két inas dolgozik ekkor alatta.³¹ Ismét Egerben dolgozik 1552 márciusától, a számadáskönyv azt mondja róla, hogy „magister frater (!) dictus Joannes Mariá”-t az egri püspök szerződtette Bécsben és küldte Egerbe. A következő év nyarán az Udvari Kamarától vesz fel útiköltséget egri útjára,³² ősszel Zólyomból jelenti ugyanennek, hogy De Pisa Zsigmond küldte meg térképekkel ellátott részletes jelentését az egri és murányi vár rendbehozatala körüli teendőkről, de még választ nem kapott, addig pedig nem tud mást javasolni, minthogy a télen Egerben szélesítsék az árkokat.³³ A következő év tavaszán De Pozzo Ferencel indul Egerbe,³⁴ júniusban már Egerből értesíti az udvari kamarát, hogy Besztercebányára készül és onnan Bécsbe, hogy jelentést tegyen körútjáról.³⁵ Besztercebányát erősíti 1555-től kezdve, segédje: De Orlando Simon; az utolsó adat magyarországi szerepléséről is innen való.³⁶

²⁷ Müller R.: Wien geräumliche Entwicklung. (Mayer: Gesch. d. Stadt. Wien. IV. Band. Wien, 1911), 311 l.

²⁸ Kérelmével Vass Lászlóhoz, Ferdinánd erdélyi haderejének egyik kapitányához utasítják. H. 213—116.

²⁹ Müller R.: i. m. 311. azonosnak véli Zoan Maria de Neaplis-szal, aki 1532-ben a dunai századosok kapitánya.

³⁰ 1550 szeptemberében Komáromban is dolgozik. Maggiorotti: i. m. 1179.

³¹ Q. 1550 és 1551.

³² U. VI.—4879.

³³ Hf. 14.338. nov.

³⁴ Jelenti az Udvari Kamarának H. 213—21. — 1554 ápril 6-án Sárvárról két levelet intéz a nádorhoz. Ezekben bizonyos várkapitányságról van szó. E levélen maradt reánk gyűrűpecsétje is, amelyen a koronás címer jobbról balra haránt dülő három kiemelkedő pólyából áll. — Nádasdy Tamáshoz írt levelek közt Johann M. Specia Casa levelei. (Országos Levéltár.)

³⁵ H. 213—12.

³⁶ 1555 márc. 15. Müller R.: i. m. 316. — 1557 máj. „baumeister zu Neuzol”. H. 228—70.

Eger vára az 1552-es, öt hétig tartó ostromból győztesen, de romhalmazzként kerül ki s mert féltő, hogy a következő év új ostromot hoz a várra, a lázas építómunka ismét csak a palánképitkezéssel történik, de a legelőkelőbb szakemberek, a bécsi udvar építészeti szakértői adnak tanácsot erre a helyreépítésre. Bécs várának építő-főellenőrét: Schallautzer Hermest (Superintendens, Oberbaumeister der Stadt Wien) 1553 tavaszán, Győr alól rendelik hirtelen Egerbe 25 kőművessel,³⁷ azután a milánói De Pozzo (Podzo, Pocho) Ferencet, aki szintén előkelő ember, 1556-ban birodalmi lovag is és aki már 1552 őszén járt Egerben Remigio Márton építőmesterrel és mint Bécs Superintendense ment nyugdíjba.³⁸ Az egri építkezés személyes irányítója azonban De Prato Vecchio (De Prato Veteri, De Pretta, De Pretta de Pisa, De Pisa) Zsigmond, az ő kezéhez utal ki az udvari Kamara a kijavítás azonnali megkezdésére 2000 forintot, a pozsonyi Magyar Kamara pedig 3000 forintot és 3000 tokaji kőst a várkapitány kezéhez.³⁹ Ily elsőrendű szaktekin-télyek utasítása szerint vezeti a vár helyreállítását Voltolin (Valtelin, Valtholin, Wotellina, Volatina) Antal (Murator supremus, superintendens), ő lehet az az építész, akit Schallautzer vitt magával Egerbe, mert Schallautzer küldött részletes jelentést arról, amit ő és legényei dolgoztak.⁴⁰ Három esztendeig dolgozott tavasztól őszig Eger várán, 1555-ben is 5000 forintot vesz fel az Udvari Kamarától e célra, s mikor ez év őszén ismét Bécsbe ment, egy utcai verekedés alkalmával Ferdinánd spanyol zsoldosai megölték.⁴¹ Munkásai mind olaszok; az egri számadás-könyvek nem is vesződnek tulajdonnevek feljegyzésével, csak keresztnevük mellé tett Olasz vagy Italus szóval jelzik származásukat. E jegyző-könyvekből tudjuk, hogy újonnan építették a Csabi-bástya mellett a Zárkándy-bástyát, azután a külső vár bástyáit és még egy új bástyát építenek: Bornemissza Gergely diák-bástyát, ott, ahol a belső és külső vár érintkező falai annyira elpusztultak, hogy másképen nem lehetett rajtuk javítani.⁴² Érdekes, hogy ezek az építkezések még mindig az ó-olasz

³⁷ U. VI.—4878.

³⁸ Milanói származására lásd Müller R.: i. m. 316; birodalmi lovagságára U. VI.—4865, egri útjára H. 210—47, superintendens voltára U. V. 4423.

³⁹ H. 210—23. és 83, BP. 1553 febr. 20. 4/118, és 4/183.

⁴⁰ H. 210—47. M. 1926, 243. H. 213—28.

⁴¹ Q. 1553, 1554, 1555. — 1555 H. 214—221. Halálának napját a Q. 1555 okt. 24-re teszi. Egertől Bécsig való utolsó útiköltségét apjának: Fapulo Fülöp „welchischen maurer“-nek fizeti ki az Udvari Kamara. U. VII. 4926.

⁴² Q. 1551—54-es számadások s az 1560-as épületfelsorolás. Ezt a várrészletet az ásások szintén feltárták.

váráépítészeti stílus követelményei szerint épültek, jóllehet Olaszországban már régen az új-olasz rendszer uralkodik.⁴³

Az 1552-es esztendőből kezdve megszorodik a királyi építészek dolga, Erdély a török barátsággal szakítani készül, az „Antemurale Christianitatis“-t Kelet-Magyarország felé is sürgősen ki kell építeni. Gyulafehérvárt és Nagyváradot fenyegeti elsősorban a török támadás. Úgy látszik, Castaldo seregével mennek oda először a bécsi építészek.⁴⁴ A fél-szeg helyzet, amely a csekély császári sereget Erdélyben körülvette,⁴⁵ az építészeket sem engedte zavartalanul dolgozni; végzett munkájuk ki-alkudott bérét senkin sem tudják megvenni. A velencei származású Trevisano Andrásról pl. De Buffalo (Buppl, Bufalo, Bubafus) Antal azt írja, hogy visszautazott Bécsbe, mert az erdélyi püspök sokalta azt a bért, amelyet a király neki Bécsben ígért, mert Erdélyben nem tudják, milyen nagy művész ő. Trevisano aztán Vas Lászlóhoz fordult, Vasnak nem lévén pénze, adott neki egy levelet a kassai fizetőmesterhez, az tovább küldte a pozsonyi Kamarához. Itt aztán végre megszánták a mindenéből kifogyott idegent, de kifizetni nem merték, mert nem tudta eddigi munkáját elfogadható okmányokkal igazolni, adtak tehát neki élelmet és kocsit, hogy Bécsbe juthasson. Elismert tekintély lehetett a maga szakmájában, „supremus magister supra caeteros magistros muratores ac lapicides in Transsilvania“ címet használja.⁴⁶ Névszerint még De Bocol Sollin Zsigmond és Cavolin Sándor építészek erdélyi küldetéséről tudunk.⁴⁷

A Felvidék majd minden nevezetesebb várában találunk királyi építész. Brasco Ambrus Trencsén erődítésének terveit készíti.⁴⁸ Zólyom várát De Pozzo és Jakab mester, Nagyszombatot is az előbbi erődíti; Pozsonyt Ferabosco Péter, Tokajt De Candin Ferenc és Von Laibach Tartaria, De Pozzo ellenőrzése mellett.⁴⁹ Huszt várának és Muránynak építője: De Prato Vecchio.⁵⁰ Kassa és környékének De Pisa Félix az állandó építőmestere, Sáros és Nagybánya is hozzátartozik.⁵¹ Rendes

⁴³ Maggiorotti: i. m. 1165.

⁴⁴ De Buffalo Antal levele Castaldóhoz S. 1552 júl. 24.

⁴⁵ Szekfü: i. m. IV. 55.

⁴⁶ H. 219—28, H. 213—60 és 112. Az összes iratok Hf. 14.339 febr.—márc. alatt.

⁴⁷ U. VI.—4863.

⁴⁸ M. 1926, 242.

⁴⁹ 1553. U. VI.—4878. 1557. U. V. 2926.

⁵⁰ 1552. U. V. 4796 és M. 1926, 243 és Hadtört. Közl. 1894, 60.

⁵¹ M. N. Múz. Levéltára személyi akták No. 25. Wernher György jelentése. H. 219—11 és M. 1926, 243.

fizetést kap (ez a *sallarium*, évi 140 forint, benne van egy szolgának tartásdíja is), azonkívül munkabért (tavasztól őszig havi 12 forint 80 dénár) és évenként utólag, Pozsonyban, kiküldetéseinek megfelelő úti-költséget, amikor is a Magyar Kamara ellenőrzi számadásait.⁵² Léván Hercules architektort látjuk működni.⁵³

Dunántúlon működött építészekről is vannak adataink. Győr várát 1542-től, intenzíven 1551-től kezdik erősíteni, palánkokkal, a vezető Schallautzer és De Pozzo. Utóbbi az Alsó-Ausztriai várkerület építési ellenőre és fizetőmestere, Magyarországra csak külön küldeteskép és felülvizsgálatra jön.⁵⁴ Komárom építészé De Dalmacio Bartolagi, Lékán Domonkos királyi építész szerepel.⁵⁵ Dunántúlon Benigno Ferenc a fő-építész (*superintendens aedificiorum*), látjuk dolgozni Komáromnál, Magyaróvárott, Pápán, majd Szigetvárott és vidékén.⁵⁶ Dunántúl működik Ferabosco Péter is, először mint „Kriegsdientsmann und Veldmahler“. Önérzettel hivatkozik felségfolyamodványában arra, hogy öt évig dolgozott Magyarország véghelyein s többek közt Bécs, Komárom, Győr térképeit (modell) is ő készítette.⁵⁷

Ezek azok az adatok, amelyeket a magyar végvárrendszer fejlődésének első korszakára felkutatnunk sikerült. Annak hangsúlyozása mellett, hogy korántsem sikerült mindent felkutatnunk, mert hisz a publikálatlan anyag oly óriási, hogy jöllehet a központi kormányzat eredeti aktái többszörös nagyarányú selejtezésen mentek át, s e sorsot a magyar kamarák levéltári anyaga sem kerülte el, sőt itt a még meglevő anyagnak egy része rendezetlen is s így magánkutató számára hozzáférhetetlen, mégis egész tudományos társulat egy emberöltőn át való szorgalmas munkájára lenne szükség, hogy csak a „*Propugnaculum Christianitatis*“-ra vonatkozó anyagot köztudomásra hozza, mégis helyénvalónak látjuk a következő összefoglalás megtételét:

Az 1526—41 közti magyarországi vérvépvítésre adatot nem találtunk. Igaz, hogy a központi kormányzati szervek adatai e korban roppant hiányosak, de a magánlevéltárak eddigi publikációi sem nyújtanak adatot. Mivel pedig Bécsre vonatkozólag tudományos megállapítás az, hogy az olasz renaissance intenzív hulláma — amely az olasz haditudományt is

⁵² Számadásai az 1555. és 56-os évekről Hf. 14.342 alatt.

⁵³ M. 1926, 243.

⁵⁴ Villányi: Győr vára... (Győri bencés gimnázium értesítője. 1881—82.) 33; U. VI. 4878, U. V. 4161.

⁵⁵ 1555 Hf. 14.340. — M. 1926, 243; alighanem egy személy azzal a De Bonna Domonkossal, aki 1531-től Wienerneustadtot erősíti. Müller R.: i. m. 312.

⁵⁶ 1553 H.—210—23 és 104; H. 210—164; H. 219—18; 1558 H. 233—124.

⁵⁷ 1548 U. XV.—11 és 665; U. V.—2287.

Ausztria és Németország felé sodorta —, csak 1534 után indul meg, valamint az a tény, hogy maga Bécs is 1529-ig elavult erősség,⁵⁸ megerősíti azt a negatív megállapítást, hogy a törökkel szemben nálunk sincs — Buda elfoglalása előtt — érdemleges várépítkezés. Pszichológiailag is az a helyzet, hogy a mohácsi szerencsétlenség elfojtotta a nemzet lélekjelenlétét, önbizalmát! Nincs egyetlen adatunk sem arra, hogy a törökkel való szembehelyezkedést — akár szerény védekezés formájában is — magyar ember akkor eredményesnek merte volna reményleni másképp, mint az egész nyugati kereszténység, vagy legalább is a német császárság támogatásával. Komoly védekezés azért sincs, mert a török nem látszik állandó ellenségnek, jön, pusztít, de elmegy és a nemzeti királynak határozatosan pártját is fogja, tehát a nemzeti érzelműek szemében önzetlen barátnek és áldozatkész segítőnek látszik a tradicionális idegengyűlölet oldalán. Azért sem lehet komoly védekezésről szó, mert a magyarnak nincs ilyen irányú tudása. Az ország határain belül nem járt komoly ellenség a Hunyadiak óta s amit ekkor tanult a nemzet, az már rég elavult. A végvárakban volt komoly hadi tudás, de ezzel csak a király csapatai, a hivatásos katonák dicsekedhettek, az ország vezető eleme: a nemesség és a papság nem. Már pedig tornyos kúriában, a hatalom díszjeléül épült városi falak között vagy templomkerítésen belül felvenni a harcot a török ágyúkkal céltalan vakmerőség. Nincs tehát más mentés a török invázióval szemben, mint a fejvesztett menekülés, vagy, ha már ez is késő, a kétségbeeséstől megacélozott kar fegyvermarkolása tisztos halálért. Bécs és Kőszeg védelme, a magyar könnyűlovasság sikere, oszlatják el a török legyőzhetetlenség ködfátyolát a magyar szemekről, de Buda elfoglalása új helyzetet teremt. Bécsben is belátták, hogy mindent nem lehet visszaszerezni, egy új keresztsháború terve pedig — a vallásharcok idején — játék megvalósíthatatlan eszmékkal.

E védelemben Nyugat haditudása mérkőzött a magyarság nemzeti erején át Kelet haditudásával! A védelem leglényegesebb eleme a várrendszer. Nem mi találtuk ki; tanultuk, a Habsburg-dinasztia hozta közénk tanítókul a keresztény világ legkiválóbb szakembereit s hogy ezek a maguk elméleti genialitását az állandó alkalom folytán nálunk fejlesztették ki s hogy e kifejlesztéshez a magyar találékonyságnak, haditapasztalatnak is köze van, ez valószínű, de sajnos, még bizonyításra szorul a „hogyan“-t és „mennyiben“-t illetőleg! A „palánkmódszer“-t teljes egészében magyarnak mondani, súlyos hiba a történelmi objektivitás ellen!

⁵⁸ Müller R. és Eberle L. idézett munkái.

II. A Haditanács ó-olasz-rendszerű építkezései. 1556—1570.

A végvár vonal, alig tíz esztendőskorában, a Tokaj—Szatmár—Kisvárd—Nagyvárad—Gyula—Lippa—Temesvár vonallal megduplázódott, igaz, csak rövid időre! Viszont a királyság, már a Jagellók korában sem képes jókarban tartani az akkori Szörény—Jajca-i vonalat, hogy lenne képes a hódoltság és magánerőszakoskodás által alaposan megdezsmált jövedelemből ezt, az annál háromszor hosszabb vonalat, előbb kiépíteni, aztán fenntartani! Pedig meg kellett kísérelnie, mert a magánbirtokosok erre még képtelenebbek. Maguk az országgyűlések, az illetékes határ-birtokosok, valósággal könyörögnek a Felsőnek, vegye kezébe a végvárakat.⁵⁹ A királyság e téren határozottan nagy áldozatot hozott az ország érdekeiért, az ország belső és felső részeinek jól jövedelmező várbirtokait cserélte el a határmentén levő, részben már teljesen elpusztult várbirtokokért. De tagadhatatlan, hogy hoztak áldozatot egyesek is, különösen egyháziak, hogy nagyszerű példát említsünk: az egri püspökség összes földesúri és egyházi jövedelmének kétharmadáról (átlag évi 30.000 forint) mondott le a vár javára,⁶⁰ de a földesurasága alá tartozó falvainak egyrészét is feláldozta, még előzőleg, officiolatusok (hűbérés lovaskatonaság) létesítésére. Ha a kétharmadrész nem futotta, a püspök egyharmadából pótolta.⁶¹ Megesett, hogy a püspök egész évi összjövedelme alig tett ki 700 forintot.⁶²

Csak ily magánjogi áldozatok árán volt egyáltalában lehetséges, hogy a dinasztia hozzáfoghatott az ország egységes védelmének megkísérléséhez: a végvár vonal egységes kiépítéséhez. Főleg ebből a célból állította fel Ferdinánd 1556-ban az új központi kormányzatot: a bécsi Haditanácsot.⁶³ A Haditanácsnak elsősorban az volt a hivatása, hogy a drága pénzen vásárolt békeévek alatt megszilárdítsa a magyar végvár vonalat. Ez a megszilárdítás, legalább is ama nagyobb végváraknál, ahol olesón lehetett jó építőköhöz jutni, kőépítkezéssel történt. Az egész végvár vonalat kőből kiépíteni pénzügyi képtelenség lett volna, hiszen csupán Bécs erősítése 1544—1557-ig több mint 100.000 forintba került.⁶⁴ Győr átépítését az 1561-es költségvetés 140.000 forintba számítja.⁶⁵ A vár-

⁵⁹ Szekfü: i. m. 122.

⁶⁰ Már 1548-ban ez a helyzet a számadáskönyvek tanúsága szerint, Q. 1548 stb.—1557, ahol a szerződések másolatai találhatók.

⁶¹ 1553-tól kezdve, majd minden évben.

⁶² Veranesicsnak 1559 januári felségfolyamodványában. Hf. 14.344.

⁶³ Szekfü: i. m. 88. — Fellner—Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung I. 250.

⁶⁴ Eberle L.: i. m. 276.

⁶⁵ Villányi: i. m. 46.

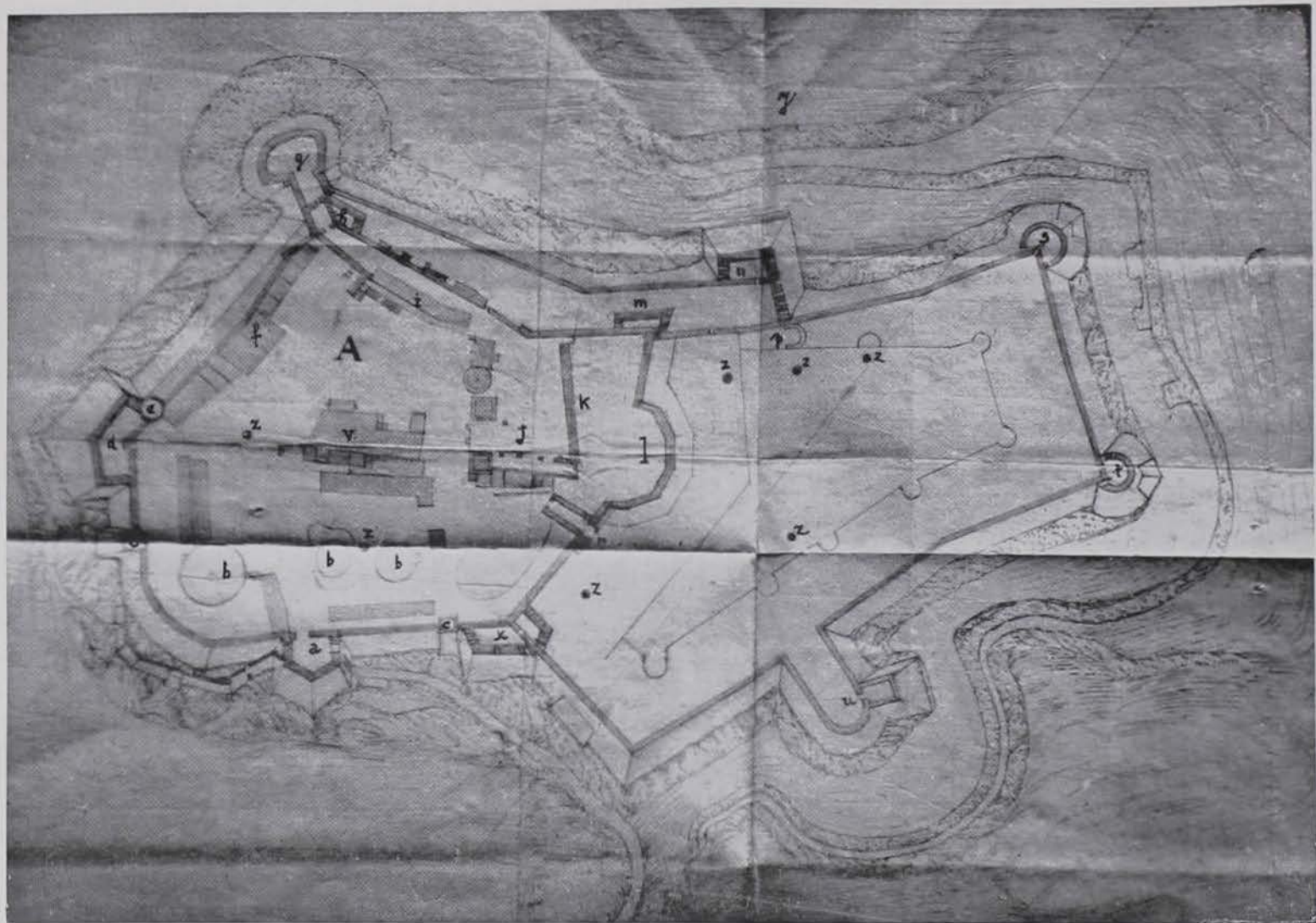
építészeti stílus még mindig az ó-olasz stílus. Ennek főjellemvonása: a háromszög- vagy négyszögalakú, a várfalak oldalozására szánt bástya a vársarkokon.⁶⁶ Ez a várépítészeti stílus elsősorban eltünteti a palánkmódszerrel épített, nagyobbrészt még kerek vagy esúcsban végződő földbástyákat, de csak ott, ahol a talaj a kőépítkezésre alkalmas. Ennek a kőépítkezésnek a pénzügyin kívül másik nagy nehézsége az, hogy a palánképítkezéshez képest rengeteg idő is kell hozzá. Hiszen pl. csak Győr váránál minimális számítással 50.000 köbméter falanyag kitermelésére és felfalazására van szükség,⁶⁷ ehhez pedig évtizedek kellettek, különösen, ha tekintetbe vesszük azt a szempontot is, hogy a palánkerősítéseket csak részletenkint lehetett eltávolítani és a kőfalakat kiépíteni, mert mindig számítani kellett egy esetleges ostromra, amelynek nem volt szabad az egész várat félig kész állapotban találnia.

Ily nehézségek mellett azt a kérdést is fel lehet vetni, nem lett volna-e olcsóbb és jobb ezeket a kőépítkezéseket meg sem kezdeni, hanem a palánképítkezéseket tartani állandóan jókarban. Ha azonban ismerjük a palánkok természetét, az átépítés rögtön észszerűvé válik. A palánk t. i. nem más, mint párhuzamos facölöpök közé szorított agyagsánc, amelyet rétegenként keresztgerendakötések szilárdítanak; a cölöpök között rőzsével sövényé fonták, a sövények közti teret nedves agyaggal töltötték, döngölték, a sövények külsejét pedig vastagon besározták. Az így épített és kiszáradt palánknak kétségtelenül nagy ellenállóereje volt az ágyúgolyókkal szemben. A száraz agyagfalba az ágyúgolyók korántsem tudtak oly réseket és töréseket vágni, mint a kőfalba. A palánk kétségtelenül előnyt biztosított a kőfal felett akkor, ha az ágyúgolyók merőlegesen vagy csaknem merőlegesen hulltak a falra. Ha azonban horzsolva érték a falsíkot, könnyen leverhették a külső agyagréteget, a gerendaváz kiszabadult s tűzzel el lehetett emészteni. Ha a gerendaváz elégett, a téglaporra égett agyagpalánkot könnyű volt szétporlasztani. Erre a török hamar rájött⁶⁸ s ettől kezdve a palánkok tűzérési támadással szemben létjogosultságukat elvesztették. Különben is a palánknak csak az elkészítése olcsó a kőépítkezéssel szemben, jókarban tartása már annál több időt és munkát követelt. Az időjárás viszontagsága — különösen a fagy — külső rétegét lehámlasztotta, sövénye, cölöpjei korhadni

⁶⁶ Jähns: i. m. I. 774.

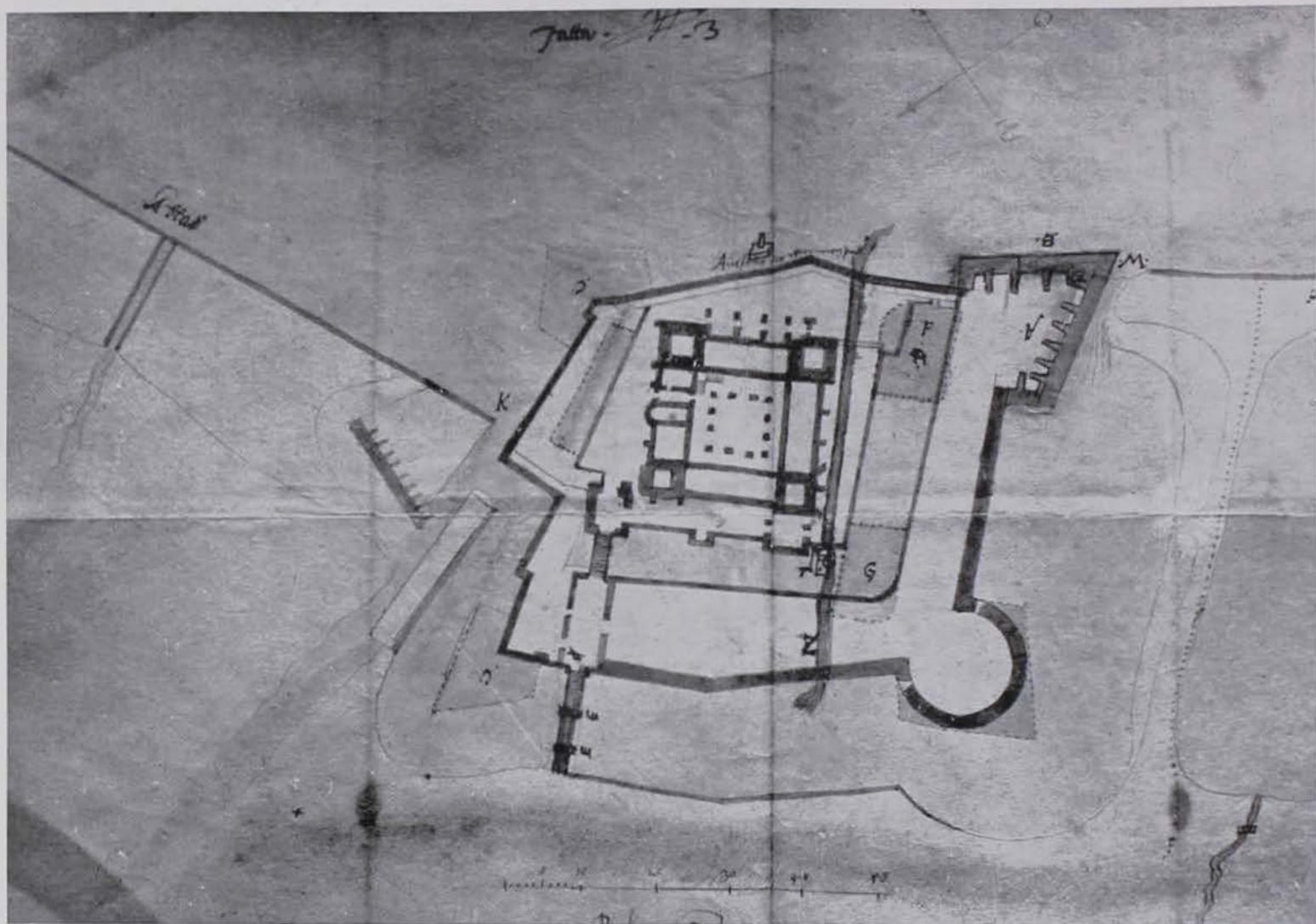
⁶⁷ A vár kerületére megbízható adatokat ad Villányi: i. m. 49. A falak magasságára, vastagságára pedig az építőmester egykorú adatai K. A. — 1572 május No. 77—1—5 alatt.

⁶⁸ Lásd Evlia Cselebit a magyar várak ostrománál ismételtén. (Karácson: Török történetírók III.) — Szamosközy az egri Földbástya ostrománál. (Történelmi Tár 1889, 52.)

EGER ALAPRAJZA 1568 FEBR. 26-ARÓL KELTEZVE. (Kriegsarchiv. Hofgerätliche Akten. 1572 máj. 77—0015 alatt.) Felülnézetben ábrázolja a várat. Csak a külsővárat veszi körül szárazárok és ellenlejt. — Részei, Tinódi és a vár 1560-as leltára szerint: a) A Varkoch-torony. — b) Ágyúdombok. — c) Lebontott középkori tornyok. — d) Dobóbástya (ó-olasz stílus). — e) Lebontott középkori kerek-torony. — f) A káptalan. — g) A Föld-bástya (palánkmű). — h) A Tömlöc-bástya. — i) A püspöki palota. — j) A Székesegyház maradványa, északi frontja az 1552. évi robbanáskor repült a levegőbe. Csúcsíves szentélyét a Perényi-építette k) fal vágta le, helyére magas földpalánk épült a keleti magaslat ellen. — l) A csúcsíves apsziszból alakított Templombástya. — m) A Sándor-bástya. (ó-olasz-stílusú oldalazó bástya.) — n) A Zárkándi-bástya. — o) A Csabi-bástya. (palánk-bástya) — p) A Közép-kapu az alagúttal. — q) Bolyki-bástya vagy Bebek-torony. (Kerek palánkbástya külső ékfalazással. — r) Bebek-bástya. — s) Ó-kapu-bástya. — t) Kutak. — u) Dobópalotája. — v) Bornemissza Gergely-diák bástyája (ó-olasz-stílusú kőbástya). — w) A Királyszek nevű magaslat. — [Az eredeti alaprajzon ninesenek betűjelzések.]

Jahr 173

TATA. Süess Orbán építészeti főfelügyelő rajza. (Kriegsarchiv. Hofgerätliche Akten 1572 máj. 77—7, 8.) Az alaprajzról leolvasható a vár építészetének egész története. A legbelső négyzet-palota még gotikus, mert külső támpillérei vannak, de már renaissance-építkezésre mutat a főhomlokzat külső és az udvarrészlet belső oszlopsora. A középkori palotát kerítő keskeny falak még látszanak, ezeket töri át a melegvíz, melynek befolyásánál malom, kifolyásánál („Ausfluss des warmen Pad“) fürdő van durván ábrázolva. A középkori várárok, amely helyenkint kettős-fal, illetve töltés közé van szorítva, részletekben már be van töltve. (G, F) A XVI-ik századi külső falak primitív formáján éppen Süess változtatott. Ő építette át a kerek bástyát háromszög-alakú oldalazó-bástyává, s ő kezdte meg az „A“ bástya építését belső támpalakkal. Azt írja róla, hogy ez még csak négy láb magas, s mielőtt egészen elkészülne, a „C“-vel jelzett két bástyát is fel kell építeni, csak így lehet majd az „A“ bástya „B“ oldalát is megvédeni.

kezdték, telenként a katonaság is belőle tüzelt, tavasszal aztán előlről kellett kezdeni faszerkezetének megszilárdítását, meg az új tapasztást. A fontos, nagyobb várak biztonságát tehát csak a kőépítkezés tudta megadni.

Ennek a korszaknak az építészei is mind idegenek. Legelőkelőbb köztük Ferabosco (Feraboschko, Veraboco, Verabitscha, Verabucha) Péter. Már apja: Márton Bécsben működött, a család a comói püspökség területéről Leynig (ma Laino) faluból származott.⁶⁹ Péternek hadirajzoló és vártervező működéséről már szólottunk. Elismert festőművész volt, mert a Burgban is festett, a bécsi augusztinusok folyosóját is ő festi Schallautzerrel együtt.⁷⁰ Ő kapja a megbízást a szentsír felállítására áldozócsütörtökön a Burg kápolnájában. Birodalmi lovag is.⁷¹ Ferdinánd is, Miksa is igen megbecsüli és többször kitünteti. Fiait Bolognába viszi jogot tanulni; 1588-tól évi 150 forint nyugdíjat kap, de csak 1598-ban hagyja egészen abba munkálkodását; Matteo nevű fia a speieri birodalmi kamaránál előkelő állású tisztviselő.⁷² Igazi renaissance-művész, a képzőművészet minden ágában járatos, mint szobrász is működik és éppen a pozsonyi királyi lakosztályban.⁷³ Eleinte mint palotaépítőt udvari építkezéseknél alkalmazzák. Évekig dolgozik a prágai királyi várban Wohlmut Bonifáccal és von Tirol Hans-szal együtt, a kerti pavillonépítkezéseket is reá bízák.⁷⁴ A bécsi Burg építésénél később is tevékenykedik, ő építi a klarisszák Dorothea-Gasse-i kolostorát is.⁷⁵ A pozsonyi palotaépítkezésekben is oroszlánrésze van, ő építi itt a hét öl hosszú, négy öl széles „nagy szobát“, a kápolna mellett, rakatja le a padlófedő téglákat, készíti a réztetőket, majd 1573-ban a pozsonyi koronázást előkészítő ünnepi alkalmi építkezéseket.⁷⁶

Mint várépítő elsősorban Bécsben dolgozik. Emlékiratában említi, hogy a Duna felőli megerősítést is ő végezte, „la quel e molto difficile“, továbbá, hogy a horvát-szlavon végeken is ő erősített. Emlékirata min-

⁶⁹ Müller R.: i. m. 316.

⁷⁰ 1550 U.—V. 4239 és 4342. — H—234—205.

⁷¹ 1555 U.—V. 4189 a szent sírért 80 f-ot kapott: U.—V. 4235 és 4244. — 1556 U.—XI. 6482.

⁷² U.—XV. 11.534, 11.610, 11.702 és U.—VII. 5358.

⁷³ 1557 Hf.—14.342.

⁷⁴ 1554 U.—V. 4529, 1555 U.—V. 4241, 1570 U.—VII. 5186, 1577 U.—VII. 5366. — U.—V. 4407. Miksa Prágába küldi „wegen den Anstrichs des Hölzernen Ganges in Lustgarten in Prag“.

⁷⁵ Müller R.: i. m. 321. — U.—XV. 11.605.

⁷⁶ 1557. évi pozsonyi számadásai Hf.—14.342. — 1563. U.—V. 4342., U.—XV. 11.534.

den szavának igaznak kell lenni, mert fizetésjavításért adta be s fizetését fel is emelik havi 24 forintról 40-re.⁷⁷ A Mülker-bástya átépítésének terveit Salm, Feraboscóval és Beldigara Ottavióval dolgoztatja ki. Mint várépítőt és vízvezetékkészítőt is említik. A pozsonyi hajóhidat és annak két kapuját ő építette, ugyancsak itt a várban egy földalatti vízvezetékét is.⁷⁸ Benne kell keresnünk az egri vár földalatti vízvezetékének készítőjét is.⁷⁹ Győr várának 1562-i átépítésével kapcsolatban is megbízást kap. A következő évben Hainburgban van dolga.⁸⁰ Ő a felügyelője (szuperintendens) 1564—65-ben a győri építésnek, állandóan itt tartózkodik, novemberben személyesen viszi a vár elkészült részeit feltüntető térképet Bécsbe, hogy a Felségnek bemutassa. A következő évben is itt dolgozik, azután Komáromban.⁸¹

A haditanács elsősorban a Dunántúlnak déli részét, a zalamegyei várakat erődítetteti s mivel, úgy látszik, sürgős az építkezés s megfelelő jó építőkövet sem lehet hirtelen előteremteni, a palánképítkezést alkalmaztatják. Ennek a várvidéknek Kanizsa a szíve. A Kanizsa vára körüli mocsarak lecsapolására 1568-ban Feraboscót küldik Peruzzi Salustio kapitánnyal, hogy a vár megnagyobbítható legyen. Ettől kezdve minden évben hosszabb-rövidebb ideig Kanizsán találjuk. Csak 1577 júliusában jelenti, hogy elkészült a faépítkezésekkel (Holzwerk) és Bécsbe küldte a várnak fából való mintáját, de a vár térképét is felkéri a haditanács.⁸² Az ő kanizsai tervének végrehajtója: Polath (Polat) Jeromos, aki 1556-ban még Győrben építési irnok (Bauschreiber), tőle való Kanizsának az a finom kidolgozású, színes alaprajza is, amelyet mellékelve közlünk, amely épülési stádiumában ábrázolja a két hatalmas új-olasz-szisztémájú palánkbástyát.⁸³ Szigetvár is épül 1558-tól kezdve,

⁷⁷ 1559 U. V. 4287.

⁷⁸ U.—V. 4353. M.—1927, 114. Ugyanitt felsorolva pozsonyi tevékenységének általunk nem említett része is.

⁷⁹ 1568 jan. Egerbe küldték nagyszabású munka elvégzésére. K. 148—47, febr. 16-án átveszi azt a 2000 frt-ot, amely a Szepesi Kamarához febr. 9-én érkezett, ahová az Udvari Kamara küldte jan. 31-én. B. S. 1568 jún. — Újabb 2000 frt-ot pedig ápril. 30-án. B. S. Elenchus I. 25. Majd 3000 tallért U.—XV. 11.534. — Az egri számadáskönyvek szerint ekkor alapozzák a belső vár keleti két bástyája közti új falat. Ebben pedig az ásások rátaláltak a beépített vörösfenyőből készült vízvezetékcsövekre. Feraboscót különben az ellenőrző hadibiztosok 1571-ben újra Egerbe hívják. K. 154—102. M.—1926, 114. Talán tőle való Egernek 1568-ból való alaprajza is, melyet közlünk.

⁸⁰ U.—V. 4324, 1563 K.—142—191.

⁸¹ K.—143—17 s 40 és 55. K.—146—213. K. 145—183.

⁸² 1568 U.—V. 4419 és VII. 5268. 1577 K.—155—192. K.—157—14, K.—165—143. A faminta Bécsbe küldése: K. 165—158, a térkép: K.—165—169.

⁸³ H.—227—69. Kanizsa alaprajza: KA—1572. Exp. máj. No. 77—0065. alatt.

az építés vezetője: Benigno Ferenc, Győr és Komárom szuperintendense, építőmesterei: Voltolin (Waldolina) Jakab és Delurac Jeromos, mindketten Schallautzer tanítványai.⁸⁴ Dunántúl vándorépítőmestere: Turekko (Türckho) Giulio, 1569-ben küldik ki a déldunántúli összes (elavult és modern) erődítések térképezésére, hogy ezek alapján a haditanács dönteni tudjon, melyiket érdemes átépíteni, melyiket kell lebontani; már a következő év elején óhaját fejezi ki arra nézve, hogy Prágába szeretné magát áthelyeztetni, de a haditanács erre csak abban az esetben hajlandó, ha a prágai királyi építésszek között akadna olyan, aki hajlandó vele állást eszerélni. Egy év múlva a haditanács a hadbiztosokkal Egerbe küldi, ahol már minden készen áll az építkezések megkezdésére. A következő évben már nincs az élők sorában, utódjául Scalvinio Józsefet nevezik ki.⁸⁵

Dunántúli működéséről egy csomó gyönyörű alaprajz maradt ránk. Ezek alapján a dunántúli várak 1570-es állapotát pontosan megállapíthatjuk. E várvonal legdélibb kis egysége: Légrád vára, a Mura és a Dráva összefolyásánál egy kis szigeten terül el, 20-szor 20 lépés területű, négyzetalapú, egyszerű cölöpkerítése a sarkokon félköralakú. Komár várát három oldalról mocsár veszi körül: kettős vár. A körülbelül 60-szor 20 lépés belső terjedelmű huszárvárat egyszerű cölöpsor keríti, a sarokbástyák félköralakúak. A belső vártól vízárók választja el, amelynek négy sarokbástyás palánkja van, ezen belül „L”-alakú kőépület. Északnyugati bástyája egy alacsony torony, ez alatt visz a huszárvárba az egyetlen híd. Délnyugati és északkeleti bástyája kerek palánkbástya, a délkeleti előreugró háromszögalakú. Gegye (?) (Geeggie) és Issabor (?) két kis cölöperődítés, magja mindegyiknek egy-egy kicsiny templom. Rajk is ilyen, de újabb keletű, mind a négy sarkán modern háromszögbástyák ugranak ki. Morizzel (Mórichely) és Bot Sn. Serig (?), templomerődítések. A csányi váracska két kis patak közé épült szigetre, egy kis kastély köré. Pölöske mocsárváracska. A kapornaki konvent földsánccal van körülvéve, ennek tetején cölöpkerítés, a sarkokon bástyák. Árok veszi körül, ezenkívül pedig kerítés. A Zala-folyó egy-egy kis szigetén látjuk Zalaszentgyórt és Zalabért, az utóbbi újabb erősség, háromszögbástyákkal. Kéménd meredek hegyre épült középkori lovagvár. Zalavár monostor-, Csákány és Sechen (a nógrádmegyei Szécsény) kolostorerődítések. Keresztúr és Monori cölöpkerítéses erődök a legkisebb fajtából. Keszthely is monostorerőd, gót templomát földtöltés védi, a többit csak vízárók. Szemenye körülbelül 5000 négyzetméter alapterjedelmű kerekbástyás

⁸⁴ 1558 H.—233—124. 1559 Hf.—14.344.

⁸⁵ K.—150—20 s 24 és 62. 1570 H.—151—2. 1571 K.—154—98, az egri építkezés: H.—154—3. 1572 U.—XV. 11.532.

palánkerőd, ez is egy kis kolostor köré épült. Fonyód belső erődje egy kis kőkerítés, ezt veszi körül az egyszerű palánk és vízárók, egyetlen kapuját külön cölöpkerítés és külön árok védi. Csobánca középkori lovagvár, egykori kőfala itt-ott romladozó, de palánk pótolja. Egy gyönyörű kivitelű barnaszínű tollrajz-látképet is ad róla a déli oldalról. Rezi, Tátika és Szigliget is lovagvárak, újabb erődítés nélkül. Sümeg is lovagvár, de északi oldalán egy ó-olasz rendszerű bástyával, a déli oldalon levő fellegvára pedig át van alakítva a XVI. század követelményei szerint; erős cölöpkerítés is védi. Tihany bencés monostorát cölöpsor, ezenkívül palánk, majd árok erődíti. Vázsony palotaerődítés, hídfőjét külön palánkbástya őrzi. Várpalota modern megerősítésén belül a négyzet-alaprajzú, négytornyú renaissance-palota minden részlete kivehető. Veszprém várának távlati, gyönyörű alaprajzán a székesegyház és a püspöki palota minden részlete ábrázolva van. Fellegvárát kerek bástya védi, a külső vár egyetlen kapuját erős palánk. A meredek sziklaoldal felé nincs cölöpkerítése. Csesznek lovagvár, modern megerősítés nélkül. Pannonhalma középkori monostorfalait nyolc ó-olasz-rendszerű bástyával erődített palánk, ezenkívül árok és latorkert védi.⁸⁶

E várak közül Keszthely, Tihany és a balatonmelléki várak már mind a győri vagy a „Duna és Balaton közötti Főkapitányság”-hoz tartoznak. Ennek a várkerületnek építési felügyelője: Suessenprunni Süess (Suss, Sies, Syes) Orbán, úgy látszik, bécsi származású német volt, mert Bécs mellett a grinzingi határban volt egy adómentes udvarháza.⁸⁷ Csesznen, Tatán és Veszprémben is épített, utóbbi helyen Gall Bernát az építész, Tatán pedig De Ponto Bertalan.⁸⁸ A következő évben a haditanács felajánlja neki a bécsi szuperintendensséget.⁸⁹ Benigno Ferenc szuperintendens is, úgy látszik, mellé van rendelve, mert 1561-

⁸⁶ Ezek a rajzok most mind KA. 1572 máj. No. 77 tétel alatt találhatók, megkülönböztető számaik: Légrád 0022, Komár 0064, Gegye és Izsabor 0073, Rajk 0021, Mórchely és Bot 0066, Csány 0072, Pölöske 0076, Kapornak 0078, Zalaszentgyőr 0057, Zalabér 0023, Kéménd 0077, Zalavár 0058 (monostortemploma egyhajós román templom, egyik sarkán toronnyal), Csákány 0020, Keresztúr és Monori 0019 (a keresztúri vár közepén igen érdekes alaprajzú román templom, vagy temetőkápolna), Keszthely 0056, Szemenye 0075, Fonyód 0047, Csobánca 0044, és 0043, Rezi 0054, Tátika 0051, Szigliget 0045, látképes tollrajza: 0046, Sümeg 0048 és 0049. (látkép), Tihany 0042. A Balaton felőli meredek oldalon a monostor falain kívül nincs már erődítés, Vázsony 0041, Várpalota 0033, Veszprém 0040, Csesznek 0030, látkép és 0031, Pannonhalma 0026 és 0027 látkép, Szécsény 0074.

⁸⁷ Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, I. Abt. II. reg. No. 5473.

⁸⁸ 1570 K.—151—157.—M.—1927, 589.

⁸⁹ 1571 K.—154—65.

ben Gaballio Bernáttal két gyönyörű alaprajzot készít Gyórról, terjedelmes jelentéssel az építkezés állapotáról, tőle való Győr erődítményének helyrajza is.⁹⁰

Legkevesebb az új építkezés a „Bányakerületi Főkapitányság” területén.⁹¹ Trencsén átépítési terveinek modelljét, ahogy ezt a nyitrai püspökkel megbeszélte, Florián Antal építőmester mutatja be, itt dolgozott Baldigara Giulio is.⁹² Hasonló célból Nyitrán találjuk Kölbél Benedek bécsi építő mestert, a bécsi „Maria am Gestade”-templom toronysisakjának s a prágai várnak építőjét, aki már 1558—62 között is nálunk működött Ferabosco mellett.⁹³ Trencsénben dolgozik Ranger Márton is.⁹⁴ Besztercebányán és vidékén pedig Falubreso (Faluberse, Lobersee, Obersee) Jakab építi a bányavárosok új bástyáit.⁹⁵

A „Felsőmagyarországi Főkapitányság” egész tevékenysége Egerre szorítkozik, de itt dolgoztat állandóan a haditanács is, mert állandó a török ostromra készülődés híre is. A palánkfalakat 1568-ig lassanként feleserélik kőfalakkal, a palánkbástyák közül is csak egy marad meg.⁹⁶ A mesterek és segédek mind olaszok, a munkálatok vezetői: Voltolin (Volatina) Mátyás és Bertalan, De Brugalia Flórián, aztán Lyztth mester, majd Donát mester (Czepus Donat Lugonienzis, Donatus Stephanus Luddunensis).⁹⁷ Az építkezésnél maga a püspök: Veranesics Antal buzgólkodik, állandóan beszámol az építés stádiumáról a királynak, a főhercegeknek, ő hívja Egerbe De Mirandula Pált, aki 1554 óta királyi építész és Győrnél dolgozott.⁹⁸ Egerben felveszi a vár alaprajzát, véleményyt ad arról, hogy mit kell javítani és három új bástyát tervez.⁹⁹ A tervek megvalósítására a Felső Egerbe küldi (Falubreso) Jakab alapozómestert (fundamentorum magister), Mirandula pedig Gyula megerősítésére megy.¹⁰⁰ Újra épül a Dobó- és Földbástya közötti fal, a Föld-

⁹⁰ Hf.—14.347 márc. alatt. — Villányi: i. m. 43.

⁹¹ Térképét lásd Szekfű: i. m. 304.

⁹² H.—242—7, 1559 jan. Hf.—14.344, 1569 K.—144—45, 1566 K.—147—102.

⁹³ M.—1927, 114. — U.—XVIII. 15.677. — U.—VI. 4849. — U.—V. 4277 és 4324.

⁹⁴ 1565 M.—1927, 114.

⁹⁵ 1554 H.—213—49, 1556 H.—227—63, 1557 Hf.—14.342.

⁹⁶ Lásd a mellékelt alaprajzot.

⁹⁷ Q.—1556 és 1557, — Q.—1159, — Q.—1559 és 1560.

⁹⁸ Mon. Hung. Hist. Írók. XIX. Szalay—Wenzel: Veranesics összes munkái 1868, I.—VIII. K. Mirandulára: H.—213—142, U.—V. 4269, 1556 H.—224—240 és 1557 H.—228—236.

⁹⁹ Veranesics levele, i. m. VIII.—182.

¹⁰⁰ Q.—1561 és K.—150—32. Falubreso felesége és gyermekei Bécsben éltek: K.—151—71, egri küldetése BS.—1569 márc. 28 és BS. 1571 aug. 10. No. 177. K.—167—234 s 237 és 281.

bástyán egy kavallero (felfalazott földdomb az ágyúk számára), a külső-belső várat elválasztó fal, az előtte levő száraz árok és benne a kutak, az északnyugati kapu, a Dobó-bástya és Varkoch-torony közötti fal.¹⁰¹ Mellette dolgoznak Tamás mester, De Laco de Como Péter, De Coira Kristóf, De Milano Babtiszta stb.; De Tridentino Mihály, De Milano Miklós, Damanas Gergely, De Milano Queron Baptiszta, De Milano István, Benedek és Kristóf stb. Még mindig sok a palánképzés, a palánkot enyhe téli időben sárral kenik be.¹⁰² Feltűnő a sok milánói származású kőműves, de Munkácsen is De Milano Simon vezeti az építést.¹⁰³ Gyula erődítője Mirandula tervei szerint Grobitschka Péter és Baldigara Cezare,¹⁰⁴ akit 1563-ban a pozsonyi várkapolna fafaragásaival bíz meg Licinio Giulio, ugyanőt küldi a kassai főkapitány Szatmárra, ahol Baldigara Giulio is dolgozik.¹⁰⁵

Ezek azok az adatok, amelyeket a második várépítészeti korszakról sikerült összegyűjtenünk. Látjuk, hogy a Haditanács irányítása mellett sem nagyszabású új várépítés — Győr kivételével — sem tiszta középképzés nem történik: biztosítják, amennyire lehet, — legtöbbször palánképzéssel — a meglévő várvonalat, új elővédeket emelnek kis palánkerődőkből, ahol a szükség úgy kívánja. Különben pedig bizonyos hivatalos szervezést, adminisztrációt kap a várépítés. Megjelennek az építési felügyelők és főfelügyelők, évenként többször bejárják területük erődjait, térképeznek, terjedelmes javaslatokat adnak be a tennivalókról. Kezd kialakulni egy bizonyos címfokozat és ranglétra, amelynek első fokán a kőművesmesterek (mauermeister, magister) állnak kőműveseikkel, azután következik az építésszek rangfokozata (baumaister, architectus), vannak köztük írnokok (bauschreiber), tiszttek (bauofficier), fizetőmesterek (bauzalmeister), felügyelők, ellenőrök (superintendens) és főfelügyelők (architectus summus). Valóságos tisztviselőkar ez. Csupa idegenből áll, csaknem kivétel nélkül olaszokból, itt-ott tünedeznek fel köztük egy-egy német.

Az is érdekes, hogy az olaszok gyakran mennek — különösen télen — vissza hazájukba. Ezek a hazautazások valóságos katonai szabadságolások, előzőleg engedélyt és útlevelet kérnek a Haditanácstól, ritkán

¹⁰¹ Veranesics: i. m. VIII. 269.

¹⁰² Q. 1561. — Q.—1562 és 1563. — A palánk tapasztása: Veranesics: i. m. VIII. 269.

¹⁰³ 1568—69, M.—1927, 589.

¹⁰⁴ K.—143—44. — K.—143—55.

¹⁰⁵ L.—75 és H.—242—24. — Szatmár: 1569 K.—143—44, Giulio: K.—146—102, U.—V. 4392. Giulio apja: Gáspár: K.—148—178, testvérei pedig: Octavio és Miksa, H.—245—146.

kapnak két hónapnál nagyobb szabadságot. Az egész várépítkezést ténylegesen a Haditanács irányítja, ez küldözgeti az építészeket, meg a kőműveseket ide-oda, ahol a szükség kívánja. Ebbe a személyadminisztrációba azonban gyakran beleszól az Udvari Kamara is, lehet ugyan, hogy itt is a Haditanács működik, a már rég kiépített adminisztrációs szerv által. Különben sem beszélhetünk mai értelemben tökéletes adminisztrációról, a hivatali ügyek még nincsenek modern szigorúsággal elkülönítve. Mégis bámulattal kell elismernünk ennek a kormánzatnak gyorsaságát, életrevalóságát, lelkiismeretességét — a központi irányítás e kétségtelen előnyeit —, különösen ahol az érkező elintézni való anyagot, rövid regeszta formájában elkönyvelik, a választ szintén bejegyzik s a könyvelés e mindkét fajtájáról pontos betűrendes katalógusokat készítenek. A dinasztia kétségtelenül rendet akart teremteni és tartani a végvárvalóság ügyeinek intézésében, még pedig a nálunk „német“-nek mondott bürokratizmus segítségével. Az is megállapítható, hogy ennek a csodálatraméltó adminisztrációs gépezetnek legnagyobb defektusa a pénztelenség volt. A várak állapotáról való jelentések, költségvetések pontosan befutottak minden év őszén és tavaszán, de mindig kevesebb és kevesebb a pénz azok megvalósítására. Hónapok múlnak el, s nem kezdődik az égetően szükségesnek mondott építkezés, vagy megkezdődik, de megakad. A pénzügyi adminisztráció mindenképpen nehézkesebbnek látszik a hadügyinél. Az egyes várakból évről-évre több panasz érkezik, a főkapitányságokon keresztül, a Haditanácshoz. A magyar kapitányok, hol latinul, hol magyarul (minden levél, még a latin is gondosan németre fordítva és iktatva), mind erősebben panaszkodnak, hogy fejükre dül a palánk, ha sürgősen nem küldenek pénzt a megjavítására. Sokszor a megígért építési pénzt sem képesek kivárni, maguk toldozzák-foldozzák — igen sokszor jogtalan robotmunkával — az omladozó erősséget. Eleinte inkább az Udvari Kamara fizeti a kiküldött építészeket, később csak a szerződést köti velük, a kialakított munkabérek kifizetését a hadfizető mesterekhez, meg a Magyar Kamarához utasítja; sok nehézség támad ebből is. Az egyes szakmunkások fizetése aránylag magas, átlag két-háromszorososa, néha négyszerese a hazai szakmunkás bérének. Érdekes azonban, hogy az egyszerű falrakó mester és az elsőrendű szakembernek elismert építész fizetése között aránylag csekély a különbség. Az előbbi átlagos fizetése havonként 8—12 r. forint, utóbbié 16—20 r. forint, s csak kivételesen éri el a 40 r. forintot.

III. Az újolasz-rendszerű építkezés. 1570—1600.

A XVI-ik századi végvárépítkezések harmadik korszaka 1570 táján kezdődik, még pedig oly heves lendülettel, hogy azt alig tudjuk mással

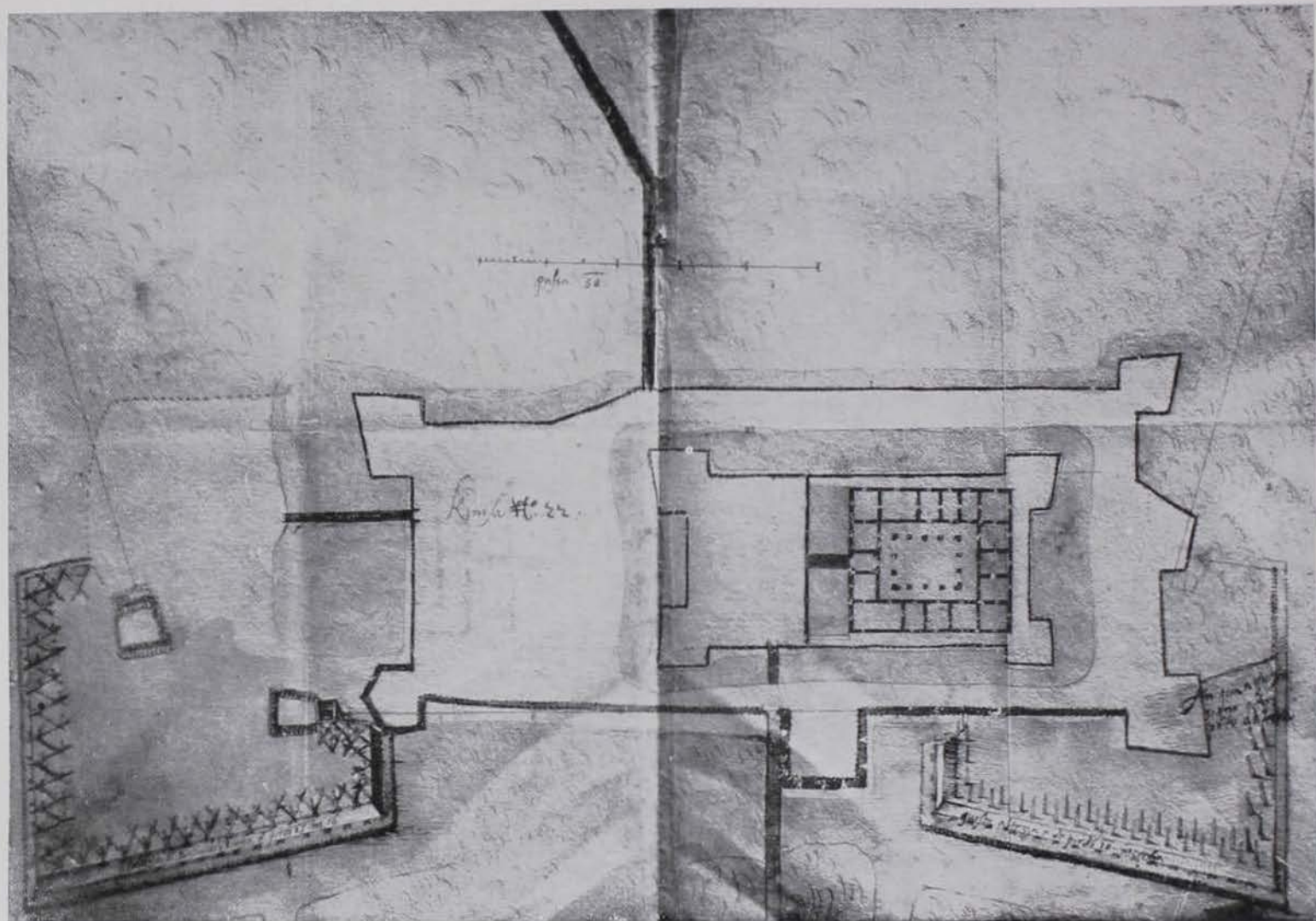
magyarázni, mint avval, hogy ekkorra készült el az egész végvárrendszer oly mértékű pontos felmérése és kimerítő jelentésbe foglalása, hogy a Haditanács a helyzetet áttekinthette s központilag elrendelhetette azokat a teendőket, amelyeket a folytonos végvári harcokban erősen kifejlődött haditechnika megkövetelt. A század közepe táján hevenyészve épült várak, huzamosabb ideig való védhetetlenségét megmutatta Szigetvár és Gyula elfoglalása. Az ezt követő nyolcesztendő béke a legjobb alkalom az építkezésre. E század három legkiválóbb hadiépítője: az olasz De Marchi Ferenc¹⁰⁶ és Theti Károly,¹⁰⁷ meg a német Speckle Dávid¹⁰⁸ új típusú vármintái az irányadók, utóbbi kettő, könyvének tanúsága szerint, személyesen is szakvéleményt nyilvánított egyes magyar várak építéséről. Várépítésben — sok ügyes újítással — a máig sem elavult erődépítés csíráit vetik el. Valamennyi újításukat hármas cél vezérelte, az t. i., hogy a tűzéréség, az aknatámadás és a rohamozás kifejlődött módszereivel szemben, megfelelő tökéletes védelmet találjanak fel. Újításaik általában a következők: a vár falait még alacsonyabbra veszik, az árkokat szélesítik és mélyítik, az így kikerült földből az árok tulsó oldalán hatalmas töltést (contrascarpa) raknak, valószínűleg eltakarják vele a várat, hogy az ellenséges tűzéréség vízszintes irányú (horizontális) lövetés számára minél kevésbé találjon célpontot a vár falain és belső területén. Az ellenséges tűzéréségtől különösen a védőütegeket védik, úgyhogy a bástyák visszatüremelő torkában helyezik el őket, hogy a bástyák kiugró sarka (orechion, orillon) takarja azokat. A védőőrség — néha emeletes — kaszárnyáit is föld alá építik és szellőztető aknákkal, kútakkal, vagy vízvezetékkel látják el. A vár ama részeit, amelyeket sehogysem lehetett a töltés mögé bujztatni (pl. a bástyák és falak tetején a löállásokat), jobbnak találják kőépítkezés helyett földtöltésekkel, földkasokkal, vagy vályogból, faszerkezettel épített és polyvás sárral vastagon betapasztott palánkfalakkal megépíteni. Az ellenséges aknák ellen a vár falainak alapjába alagútakat építenek (kazamata, contramina), hogy ezekből az ellenséges aknákkal szemben lehessen ellenaknát ásni. Minden bástyából lépcsők vezetnek ezekbe az ellenaknákba s ezek arra is jók, hogy ellenséges zárótűz esetén, az ostromolt bástyákba ezeken át lehessen segédsapatokat küldeni.¹⁰⁹ A roham

¹⁰⁶ Marchi F.: *Della architettura militare...* Roma. 1546 (Kriegsarchiv. könyvtára: Fe XII. D. L. alatt.)

¹⁰⁷ Theti C.: *Discorsi della fortificatione...* Venezia 1589. (M. Tud. Akad. Könyvtára: Hadtört. F. 23 alatt.)

¹⁰⁸ Speckle D.: *Architectura und Festungen...* Strassburg 1589. (M. Tud. Akad. Könyvtára: Hadtört. Q 31 alatt.)

¹⁰⁹ Mindezek feltárva és szemléltetővé téve az egri várban. Az új olasz

KANIZSA. Polath Jeromos „baumaister zu Kanisa“ eredeti rajza 1572-ből. (Kriegsarchiv, Hofgerätliche Akten, 1572 máj. 77—0065.) A legrégebbi és legelső rész egy palota, vagy kolostor, amelynek csak a kapu felé van vízesárka. Ezt védi a belső palánkvár, külön vízárokkal. A külső vár a belsőt egész körülöleli; kapubástyája még a XV-ik századból való, délnyugati sarokbástyája a XVI-ik század elejéről, ó-olasz stílusú, a többi már modernebb oldalazóbástya. A két nagyméretű bástya új-olasz-modorú és szintén palánkmódszerrel, épülőfélben van ábrázolva. A délnyugati bástya, második keresztgerenda-sora is be van kötve, már elkészültek a bástyatorok is, a bástyafülek mögött, cölöpfalból; a felirat azt mondja, hogy magassága 15 lábról 16-ra emelkedett. A délkeleti bástyában még hátrább áll a munka, ez még csak 10 láb magas, csupaszon meredeznek felfelé a hatalmas cölöpök, egyik szárnyán, alighogy elkezdődött a munka, csak a „piloté“-k vannak a mocsárba verve fundamentum gyanánt. Jól szemlélhető, hogyan építkeztek nálunk az idegenszármazású hadmérnökök „palánk-módszer“ szerint.

ellen különleges építkezéseket foganatosítanak. A talajlehetőségek szerint szabályos vagy szabálytalan sokszögűre tervezik a vár alaprajzát. Komárom pl. háromszög-, Tata négyszög-, Eger ötszög-, Újvár hatszög-alapidomban épült újjá. A sokszög minden sarkára egy kiugró bástyát építenek, úgyhogy minden előrefutó bástyaszárny (orechioon) oldalánál egy-egy visszahúzott torok van, honnan az ágyúk nemcsak a következő bástyaig húzódó falarcot (face) tudják stráfolni, hanem az árok egész szélességét is, sőt a szomszéd bástya arcvonalát is. Minden két bástya közötti falszakaszt (courtine, kortina) tehát legalább két-két ágyú tart keresztútban s a bástyák minden arcvonalát legalább a szomszéd bástya egy-egy ágyúja találhatja. Ezzel a megoldással feleslegessé válnak a vár belső területét kibővítő ágyúdombok (cavalliero), le is bontják őket. Számátalan formája és fortélyja van e bástya-elrendezésnek, Marchi 161 különböző formát tervez meg. A modern várépítés alapjait most teszik le az építésszek — az állandó alkalom folytán — éppen nálunk, Magyarországon.¹¹⁰

A várerődítés fokozottabb tevékenységét a „Balatoni és Dráva-közötti Főkapitányság“ területére vonatkozóan láttuk már a 70-es évek elején való térképezéssel kapcsolatban. Ennek a kerületnek várügyei Poppendorf Ferenc építési főfelügyelőhöz tartoznak, aki előkelő ember, a Haditanács tagja, azok között szerepel, akik 1577 táján Bécs erődítésének modernizálása ügyében tanácskoznak. Ő építteti a várfalakat a bécsi Schottentor-nál.¹¹¹ Úgy látszik, a „Varasdi Főkapitányság várai is hozzátartoztak, mert a Haditanács őt kérdi meg, mennyi munició

vár általános elveit, lásd Meynert: Geschichte des Kriegswesens II. 325. A vár — építés-védelem-támadásról modern kimerítő feldolgozások: Müller J.: Geschichte des Festungskrieges. Berlin, 1880. — Mersier A.: Histoire elementaire de l'architecture militaire. Tom. I.—VIII. Paris, 1911. — Reuleaux: Die geschichtliche Entwicklung der Befestigungswesen. Leipzig, 1912. — Reuleaux: Befestigungslehre. Berlin, 1913. — Zastrow A.: Geschichte der beständigen Befestigung. 1839.

¹¹⁰ E témáról egykorú munkák: Busca Gabrielo: Della espugnazione et difesa delle fortezze... Torino 1588. (Kriegsarchiv Könyvtárában Ff. 6. alatt). — Lanteri di Paratico Giacomo: Duo libri de modo di fare le fortificationi di Terra... Venezia 1559 (Kriegsarchiv Könyvtára Fc. 4. 1/6. D. L.) — Rövid, de igen jó összefoglaló magyarázatot ad Jähns: i. m. I. 803—865 és III. 859. — Schröder: Zur Entwicklung des Bastionärsystem. (Arch. für Artillerie- und Ingenieur-Offiziere. 84. kötet 196.)

¹¹¹ Címe „Supremus rerum armamentariorum et aedificiorum nostrorum praefectus“. 1569 nov. 29. Hf.—14356. — Oberster Zeugmaister 1571 K.—154—52. — Bécs átépítése: Müller R.: i. m. 225. Az eredeti okmányok: Camesina: Urk. Beitr. XXXVI. A Schottentor-i építkezés 1570 K.—152—85.

kell az itteni határvárakba; úgy látszik, Kaproncán személyesen is megfordult.¹¹² A Haditanácsnak ő küld véleményt Zalavár, Kanizsa és Légrád erősítését illetőleg, ahol Magno Bernardo is dolgozott.¹¹³ Mura-keresztúrra Secco Mártont küldi építőmesternek, Kanizsát pedig gyakran meglátogatja.¹¹⁴ Albertinus Antal építőmestert általa küldi a Haditanács Kanizsára, ide küldik Scalvino (Salvino) Józsefet is három kőművessel. Utóbbi 1572-ben engedélyt kér, hogy a Haditanács elé járulhasson és új tervezéseket mutathasson be, s úgy látszik, e tervek alapján nevezik ki havi 20 forintra a meghalt Turekhoz helyére. Secco Salustius-szal Boldigare Ottavio is dolgozott itt 1571-ben.¹¹⁵ Kanizsa főépítőmestere, Pollath Jeromos, előbb Győr építési irnoka.¹¹⁶ Ez az építkezés 1576–77-ben különösen fontos és sürgős lehetett, mert igen sok szaktekintélyt küld ide a Haditanács, miután Theti Károlyt is megkérdezték, így Süesst, Siebenbürger Tamás bécsi superintendenst a komáromi kapitánnyal, Ferabosco-t, aki Kanizsa modelljét készítette, Magno Bernáttal.¹¹⁷ Baldigara Octavióknak egy ideig itt is kell tartózkodnia.¹¹⁸ Wolf Jobst győri és Müller Hans komáromi irnokot is felszólítják, hogy hagyjanak félbe mindent és rögtön menjenek Kanizsára.¹¹⁹ Ennek az építésikerületnek Awer Fülöp volt az építésfizetőmestere, évi 600 forint fizetéssel, építési irnokával: Mitfelder Éliással neki kell mindent beszereznie az építéshez.¹²⁰ Utódja: Kuecher Jakab, aki Zrínyi várainak építésze is (baupallier),¹²¹ 1574-től 1584-ig Arconato (Arkanath) János az építőmester (bauoffizier), Süess tanítványa. Az utolsó év építési költségei 4671 forint 57 dénárba rúgtak.¹²² Építési irnoka: Hueber Perger Pál, a pallér: Dymon (Vimon?) Bernát, a kőművesmesterek: Pollanio Barnabás, De Savalia János, Antonio Péter, Pammer Bertalan, Perradl János stb. A fiatal Arconato azonban az építési pénzekből sik-

¹¹² 1571 K.—154—48. 1574. K.—159—228.

¹¹³ 1571 K.—153—26. 1571 K.—154—43. 1575 K.—161—254.

¹¹⁴ 1571 K.—153—658. 1574 K.—159—235 és 245.

¹¹⁵ 1577 K.—165—193. 1575 K.—160—255, K.155—93. — K.—155—93. — K.—154—555.

¹¹⁶ 1572 K.—155—66. H.—227—69.

¹¹⁷ Theti C. i. m. III. 77—78. — Süess: 1576 K.—163—288, 1577 K.—165—138. — Siebenbürger: K.—165—159. — Ferabosco: K.—165—143 és 169, terjedelmes jelentés KA. — 1578 jul. Nr. 155 alatt.

¹¹⁸ K.—165—146 s 162 és 184. Jelentése KA, 1583 júl. Nr. 83 és 1584 febr. Nr. 82 alatt.

¹¹⁹ K.—165—145 és 163.

¹²⁰ 1574 K.—159—220, K.—161—294. Mitfelder: 1577 K.—165—171

¹²¹ 1585 K.—177—182 és 196. — 1586 K.—179—235.

¹²² Hadtört. Közl. 1894—559. — KA, 1584 febr. Nr. 82.

kasztott s emiatt elfogták.¹²³ Az egész kerületben még csak Komár várának van állandó építész: Kapra Ferenc.¹²⁴

Még nagyobb arányú az erődítési tevékenység a „Duna és Balatonközi Főkapitányság” területén. Ennek a kerületnek főfelügyelője és ellenőre: Süess Orbán, fáradhatatlan ember, az egész esztendőben utazik egyik vártól a másikig. Szinte felsorolhatatlan és külön életrajzot érdemelne munkabírása.¹²⁵ A Haditanács és az udvari kamara regesztakönyvei tele vannak jelentéseivel, terveivel. Térképvázlatai a legpontosabbak és a legszemléletesebbek, a hozzájuk csatolt jelentésekben megadott egyes építési stádiumokat, külön színekkel jelzi a térképeken.¹²⁶ Szakadatlanul dolgozik 1577-től 1592-ig, csak 1584-ben kér egy kis szabadságot, hogy fürdőre mehessen gyógyíttatni magát.¹²⁷ Az ő személyes vezetése alatt épül újjá Győr, Komárom, Pápa, Veszprém, Palota, Németújvár, Tihany, Csesznek és Pannonhalma. A Haditanács 1573-tól kezdve, még egy szuperintendenst ad melléje: Magno Bernátot, nincs ugyan állandóan mellette, mert gyakran küldik a bányavidékre, de Pápán és Tatán gyakran megfordul.¹²⁸ Érdekes, hogy 1577-ben Sueszel együtt ő is beadja a lemondást — valami ellentét támadt köztük és a Haditanács tagjai között —, de a Haditanács évi 1500 forintot ígér neki, ha állásában megmarad, ezenkívül Nussdorfban házat ad neki és agyba-főbe dícséri, mint a legszorgalmasabb és legfáradhatatlanabb építőmestert. Ennek az ellentétnek lehetett a következménye, hogy 1578-ban gróf Salm Miklós Ferencet nevezi ki a Haditanács mindkettőjük fölé, mint „obrister baucommisarius“-t, aki azonban a következő év elején már el is tűnik.¹²⁹ Magnóról utoljára 1589-ben hallunk, mikor Surányt erődíti. Három évvel előbb kezd szerepelni fia: Hans, mint korponai építési őrnök.¹³⁰

Győrött, mint építési ellenőr, Poppendorf Ferenc is szerepel. Győr különben az első hazai újolasz-rendszerű modern vár, mert már 1561-ben „piata-forma“-i, azaz a hosszú falak egyenes vonalát megbontó, tompa-

¹²³ Zrinyi feljelentése 1584 K.—175—278. Felesége: Ottilia még a következő évben is hiába könyörög szabadonbocsátásáért. 1585 K.—177—182. Kanizsa ez időbeli térképe KA. 1586 máj. Nr. 76 alatt.

¹²⁴ 1585 K.—177—209 és 219, 1587 K.—181—246, 1589 K.—184—260.

¹²⁵ Egy részét lásd M.—1927—589 alatt.

¹²⁶ Pl. Győr várának alaprajza KA. 1572 máj. Nr. 77 1—5 alatt. — K.—175—278.

¹²⁷ K.—164—161, K.—165—138.

¹²⁸ U. XV. 11535. 1574 K.—159—237 és 246, 1576 K.—165—138.

¹²⁹ Süess és Magno lemondása: K.—164—161 és 176, K.—165—138 és 132 Salm szereplése K.—167—187.

¹³⁰ K.—184—33, Hans: K.—179—262.

szögű, bástyaszerű falkiugrásai vannak, a bécsi és budai kapu védelmére pedig hatalmas elővédjei (barbacan, vorwerck). E két kapu közti (Sforzia-) bástyáról van 1561-ből egy részlettervünk, ezt építői: Benigno Ferenc és Gaballio Bernát terjesztették — a vár építési költségének (132.000 forint) kifizetése érdekében — az Udvari Kamara elé.¹³¹ E részletterképnek különben az az érdekessége, hogy magyarázó szövege francia, még pedig észak-francia dialektus, a két rajzoló közül tehát legalább az egyik francia volt. A Sforzia-bástyának még egy új érdekessége van: ezen belül épült a karmeliták új rendháza, melynek „U“-alakú épületéből a középső szárny alá volt kazamatázva, egész a bástya csúcsáig. Győrött 1577—77 között Wolf Jobst az építési őrnök, Laxenburg erődítője, aki Palotán is dolgozott.¹³² Győrött dolgozik Graciol Donát is Molladt Antallal, a téglavetőmester: Temporal (Demporal) Domonkos.¹³³ Ide küldik egy alaprajzon ábrázolt építenivalókkal Minall Kristófot is 1575-ben, 1589-ben pedig Károly főherceg küldi ide az egri építész: Stella Kristófot. E század végén Győr építő- és petárdamestere (petardiero) La Marche.¹³⁴ Tata állandó építőmestere: De Roma Pál 1573—1592 között, itt épít a prágai építőmester: Kölber Benedek János fia is, azután Zimmermann Mátyás, Hoffmann Lőrinc és Dissebacher Benedek, 1581—85 között Graciol Donát.¹³⁵ Palota építőmestere Civital József aki Veszprém várát is erődíti.¹³⁶ Pápa építőmestere 1583—86 között Rotenberger Asverus, akivel Süessnek sok nézeteltérése volt, Dicoman (Tischoman) Vince az őrnök, Steiner Simon a segítőtársa.¹³⁷ Tihany várának újjáépítésénél jelenik meg az egyetlen magyar építész: Mesteri János.¹³⁸

Komárom igen fontos vár, átépítésére vonatkozólag igen sok szakértőt — külföldit is, pl. Specklét és Thetit is — megkérdezték, utóbbi a vár alaprajzát is közli, kétféle javasolt formában: az egyszerűbbet valósították meg némi változtatással, 1574-ben pedig Révai Ferencet

¹³¹ Poppendorf 1574 K.—159—191. A térkép: Hf.—14347 febr. alatt.

¹³² 1572 K.—155—86, Laxenburg: 1574 K.—159—197, Palota: 1574 K.—159—214.

¹³³ U.—XV. 11543, 1574 K.—157—36. — 1574 K.—158—192.

¹³⁴ Graciol: K.—169—260. — Temporal: 1574 K.—158—192. — Minall: K.—161—262. — Stella: K.—184—14. — La Marche: U.—XV. 11768. — Graciol: 1589-ben már a Nádasdy-ak sárvári építész. M.—1927—114.

¹³⁵ De Roma: 1573 U.—XV. 11538, 1588 K.—182—266, 1592 K.—188—190. Kölbel: 1586 K.—179—237, Graciol: K.—169—263.

¹³⁶ 1572 K.—155—26 és 31. — 1572 K.—153—91.

¹³⁷ K.—175—297, 1586 K.—179—287.

¹³⁸ 1586 K.—179—294, 1587 K.—180—241.

küldik, mint várszakértőt, a munkálatok megszemlélésére.¹³⁹ A század végén a spanyol De Medices János, Bécs egyik erődítője és Malatesta Simon az építőmesterei.¹⁴⁰

Ugyanekkor Esztergom új erődítésének végrehajtója: Cogonaro (Cogorana) Cladio, aki Magyaróvárott is erődített és Wallint (Bálint?) Antal.¹⁴¹ A Bányavidéki Főkapitányság várairól ismét gyérek az adataink, valószínűleg azért, mert ezt a kapitányságot nagyrészt a cseh és sziléziai adók tartották fenn.¹⁴² Pozsonyban a vár kútját mélyítik a Duna vízvonala alá, javítják a romladozó bástyákat s a naszádok számára kikötőt: „Domus Navalis“-t létesítenek. Mindezek Háger (Hág, Hóger) Mátyás „architectus aulicus“ alatt történnek.¹⁴³ A bányavárosok építőmestere: Angelini Natalis (Natali), aki 1572-ben egy új bástyamintát mutat be, amelyet azonban a Haditanács nem tart kivételre alkalmasnak; Csábrág várában is ő épít.¹⁴⁴ E kerület szuperintendense Ferrari Giulio 1578-tól kezdve. Az ő felügyelete alatt folyik az erődítés Bakabányán, ahol Markó Pál az őrnök, s ahol Gasparics (Gasparinc) János is dolgozik; azután Besztercebányán, ahol Ipl Vilmos és Roll Farkas a mesterek, Zenográdon, (?) Szászin (Zossy), Ocsován, ahol Lippert János dolgozik és Korponán.¹⁴⁵ Költségvetéseit Ferabosco P. és Baldigara O. vizsgálták felül.¹⁴⁶ Mint ellenőr, Magno is megfordul Csábrágon, Véglegesen, a bányavárosokban.¹⁴⁷ A Bányavidéki Főkapitányság területén új erősség is épül: (Érsek-) Újvár, a terveket Baldigara O.-ra bízták, aki 1580-ban fogott az építéshez s 1588 május előtt bekövetkezett haláláig, kisebb megszakításokkal, vezette is az építkezést. Keze alatt dolgozik Muregger Bálint. Ez lett hazánknak akkoriiban legnagyobb és legmodernebb vára; Ottavio halála után Baldigara Marcus Antonius fejezi be.¹⁴⁸

¹³⁹ Theti; i. m. III. 48. — lásd a megvalósított alaprajzot KA. — 1572 máj. Nr. 77 3–5 alatt. Révai: K.—159—212.

¹⁴⁰ 1594 K.—193 —37. — 1595 K.—194—2.

¹⁴¹ 1596 K.—196—198. — 1597 U.—XV. 11697.

¹⁴² Szekfü; i. m. 152.

¹⁴³ M.—1927—164, U.—XV. 11557.

¹⁴⁴ K.—155—97. — 1574 K.—159—181, U.—XV. 11551.

¹⁴⁵ U.—XV. 11567, Bakabánya: 1582 K.—172—237, 1583 K.—174—228, 1586 K.—179—270. — Marco: 1586 K.—179—299. — Casparics: 1593 K.—188—210. — Beszterce: 1583 K.—174—226, 1587 K.—181—226, 1588 K.—182—238. — Ocsova: 1585 K.—177—238. — Zenograd: 1585 K.—177—213. Korpona: 1586 K.—179—237. — Lippert: 1586 K.—179—239.

¹⁴⁶ 1583 K.—173—214.

¹⁴⁷ 1573 K.—159—178, 1575 K.—163—254, 1582 K.—171—210.

¹⁴⁸ Újvárról, lásd Balás György a Hadtört. Közl. 1888—206. Baldigara ter-

Ennek a korszaknak kétségtelenül a legkiválóbb hadiépítője: Baldigara Ottavio, az egri vár modernizálója. Mint felsőmagyarországi építész kezd nálunk működni 1569—70-ben.¹⁴⁹ Ugyanekkor Szepesség várait, Kassát is megtekinti: a következő évben Egerből Prágába megy rövid időre, s személyesen tesz jelentést a Felsősnél az egri vár átalakításainak terveiről.¹⁵⁰ Menyegzőjére 1573 áprilisában kap szabadságot, júniusban újra Egerben dolgozik, júliusban jelenti, hogy Poppendorfhoz készül Bécsbe, meg akarja a terveket beszélni vele, októberben jelenti a templombástyát eltávolító fal elkészültét.¹⁵¹ S bár egri építőmunkájában hol Szatmár, hol Tokaj erősítése, hol egyéb kiküldetések zavarják, 1583-ig személyesen vezeti a helyszínen az építést.¹⁵² Addig is, míg megérdemelt életrajzát megkapja, meg kell említeni Nagyvárad újjáépítését, amelyet, úgy látszik, olaszországi szabadsága után (1578) kezdett meg. Báthori István kérelmére a Felsősné parancsa küldi ismét Váradra s ott dolgozik 1584 derekáig. A következő évben Boroszlóba hívják.¹⁵³ Az Eger építésére vonatkozó tervezésben Poppendorf, Bécs főépítőmestere az osztályostársa.¹⁵⁴ Mődunkban van részletes betekintést nyerni e nagyszabású tervek keletkezésébe: 1568-ban térképezték az átalakítandó várat, Baldigara tervét nagyjából elfogadták s a megépítést elrendelték, a részletekről azonban, különösen arról, hogy hogyan kapcsolódják a külső vár a belső várhoz, még 1572-ben is tárgyal a Haditanács.¹⁵⁵ Baldigara közben megépíti a külső vár délkeleti (Bebek-) és északkeleti (Bolyki-) bástyájának egy részét és a belső vár délkeleti bástyáját majdnem egészen.¹⁵⁶ Az átalakítás terveinek függő-

vei KA. — 1583 szept. Nr. 82. —0023—0024—0025 alatt. (Alaprajz — metszet- és részlettérképek.) Baldigara munkája és halála: K.—173—1. U.—XV. 11664. Muregger: 1588 K.—183—225. (Érsek-) Újvár építész 1573-ig Gera Ferenc K.—157—13 és 38. — B. Marcus: 1589 K.—184—246.

¹⁴⁹ Életrajzi adatainak egy része M.—1927—589. — 1569 K.—149—24 és 28, K.—150—25.

¹⁵⁰ 1569 K.—150—54, BS. 1571 máj. 5—87. — U.—VI. 5238 és 5240. Írásbeli jelentései 1572 K.—155—25 és 158.

¹⁵¹ 1573 K.—157—16 és 27. — K.—157—16 és 27. — K.—157—39.

¹⁵² K.—159—161, K.—158—233.

¹⁵³ 1578 K.—166—26 és 219. — 1583 K.—173—1. — 1584 K.—175—1 és 213. — 1585 K.—177—211.

¹⁵⁴ 1569 Hf.—14356 nov. — 1571 K.—154—34. — 1574 K.—159—203.

¹⁵⁵ Az 1568-as térkép KA. 1572 máj. Nr. 77—0015 alatt. — Ezeket az előzetes terveket részben kisélejtezték, de nyomuk van K.—183—54 alatt, részben átküldték a Magyar Kamarához (K.—183—22 és 40), ahol nem sikerült még megtalálni. Egy e tervekből ismeretlen szerzőtől fennmaradt KA. 1572 Nr. 77—0014 alatt.

¹⁵⁶ Mindezek tervrajza, a megépített részek feltüntetésével 1572 márc.

ben hagyott részleteiről Poppendorf is beadta a maga tervrajzos véleményét, sőt Salm Miklós is, Poppendorf tervének javított mását.¹⁵⁷ A tárgyalások eredeti aktái nincsenek már meg, de a vár legutolsó felmérésének térképe, nemkülönben a helyszíni ásatások eredményei kétségtelenné teszik, hogy Baldigara ú. n. „C” tervrajza került kivitelre.¹⁵⁸ Az építés fizetőmestere maga Poppendorf volt.¹⁵⁹ Baldigara egri építőmesterei között Falubreso Jakabbal és De Ponto (Pon. Depont) Bertalannal találkozunk. Utóbbi 1576-ig működik Egerben, idősebb ember lehetett már, nézeteltérései is támadtak az egri várnaggyal, visszavonul az építéstől, de csak 1584-ben hal meg Egerben.¹⁶⁰ De Ponto segítőtársa: Graciol Pompeius és Stella Kristóf, utóbbi De Ponto helyébe lépett, havi 24, majd 30, végre 100 forint fizetést kapott s életét vesztette az 1596. évi ostrom alkalmával, egy későn — a robbanás pillanatában — meglelt török akna következtében.¹⁶¹ Magno Bernát egri működéséről is tudunk, Angelini Pál építőmesterrel küldi a Haditanács Egerbe.¹⁶² Ez a Baldigara-féle átalakítás horribilis összeget igényelt, az eddigi, évenként a vár építésére fordított (átlag évi 15.000 magyar forint) költségeken kívül. Előteremtésére négy vármegye jobbágmunkáját és robotváltságát, több vármegye hadiadóját, a hódoltsági területek (kunok-jászok földje, Közép-Szolnok, Békés vármegye, a váci püspökség) adóját és robotmegváltását, meg az egri káptalan egész anyagi erejét igénybe vették.¹⁶³ Baldigaranak sok nehézsége volt az ennyiféle forrásból táplál-

30-as dátummal KA.—1572 Nr. 77—0017 alatt. Jelentései KA. 1573 jun. Nr. 20 alatt.

¹⁵⁷ 1572 márc. 20. dátummal KA.—1572 máj. Nr. 77—0018 alatt. — Poppendorf és Salm együttes terve K.A.—1572 Nr. 77—0013 alatt.

¹⁵⁸ Baldigara e térképe 1572 már. 20. dátummal KA.—1572 Nr. 77—0013 alatt. Ennek a — csak a belső vár átalakítására vonatkozó tervnek, végső formáját, amely a külső várat is magába foglalja. — Közölte az eredeti fényképről vett rajzban Maggiorotti: i. m. 1174. — A vár 1704-ből való, metszetekkel ellátott térképe ugyanitt 1181. lapon. Ennek az eredetije Krigsarchiv Kasten-Abteilung K. VII. K 183 alatt.

¹⁵⁹ 1572 K 155—153, 1576 K 163—243.

¹⁶⁰ Falubresco-nak (Loberse) Baldigarával Bécsben kötött olasz nyelvű szerződése KA.—1572 nov. 1. Nr. 93 alatt. — 1568 K.—148—159. — BS.—1569 márc. 28. No. 75. K.—149—24, K.—150—32, K.—151—71. — Bs.—1571 aug. 10. Nr. 177. — De Ponto Baldigarával kötött olasz szerződése KA.—1572 nov. Nr. 93 alatt. — 1576 K 163—243, 1584 K 175—82 stb.

¹⁶¹ Graciol: 1572 U.—XV. 11530, K.—156—71. — Stella: 1572 K.—155—92 és 140, U.—XV. 11580; fizetése: 1590 K.—185/2—53; haláláról részletesen megemlékezik Szamosközy (Tört. Tár. 1889—53.)

¹⁶² K 161—258.

¹⁶³ A Káptalanra kényszerített szerződés: 1573 máj. Hf.—14362. — A Contri-

kozó pénzek behajtásával, ismételten újabb és újabb gyakorlati javaslat-
tal ostromolja a Haditanácsot, mert a fizetésbeli késedelmeket a munká-
sok sem bírják és elszöknek. Pedig minden intézkedésében takarékoságra
törekszik, majd mindegyik javaslatában ott szerepel ez a kitétel: „igen
kevés költséggel“, vagy „a Kamara költsége nélkül“ lehetne ezt, meg ezt
elvégezni.¹⁶⁴ Baldigara 1580-tól kezdve nem személyesen vezeti az egri
építést, hanem Cataneo János Pál által, aki milanói származású, két-
évenként haza is látogat hazájába, Tokajban, Kállón, Szatmárott is dol-
gozik, 1584-től kezdve ő a Felsőmagyarországi Főkapitányság főépítő-
mestere. Havi 30 forint a fizetése, ha utaznia kell, szolgástanul 2 forint
utazási pótdíjat kap, ha megállapodik valahol, napi 1 forintot. Egerben
ő kezdi meg a város palánkfalának erősítését is 1589-ben, 1595-től segítő-
társa Lassotta építész.¹⁶⁵

Elkészült-e a vár Baldigara-féle nagyszabású alkotása minden rész-
letében s vajjon utólagos változtatás nélkül-e, nem tudjuk. Erre nézve
adataink hiányosak, de arra mutatnak, hogy pénzhiány miatt a vár
1596. évi ostromáig sem készült el minden. A hadbiztosok 1588. évi
jelentésében azt írja Révai Ferenc, hogy a külső vár nagyobbik (dél-
keleti) bástyáját, amely oly rengeteg pénzt emésztett fel, nem kellett
volna megépíteni, de ha már megvan, a kisebbiket (északkeletit) jobb
karba kellene hozni, építőjének, Baldigaranak a terve szerint; a belső
vár átalakítását pedig minél előbb be kellene fejezni, szintén az eredeti
tervek szerint, vagy ha másképp nem lehet — hogy a munka olcsóbb
legyen és gyorsabban bevégeződjék —, akár kisebbitett formában is.¹⁶⁶

A Felvidék szepességi részén Salvagno (Salguano) András az építő-
és hídépítőmester, Tokajban is dolgozik, 1572-ben pedig Munkács építő-
mestere.¹⁶⁷ A tokaji fahidat a Tiszán át Baldigara tervezte, de pénzszűke
miatt nem lett belőle semmi.¹⁶⁸ Porro Octavian erősíti Szendrőt is,

butio: 1569 nov. Hf.—14356. — Robotváltság: 1573 BS.—júl. 16. — Nr. 200. A vár-
megyék hozzájárulása: BS.—1574 júl. 28. Nr. 197, BS. 1590 márc. 30. — Nr. 60.
A hódoltsági területek hozzájárulását lásd Q.—1560—64, 1589, 1590 alatt.

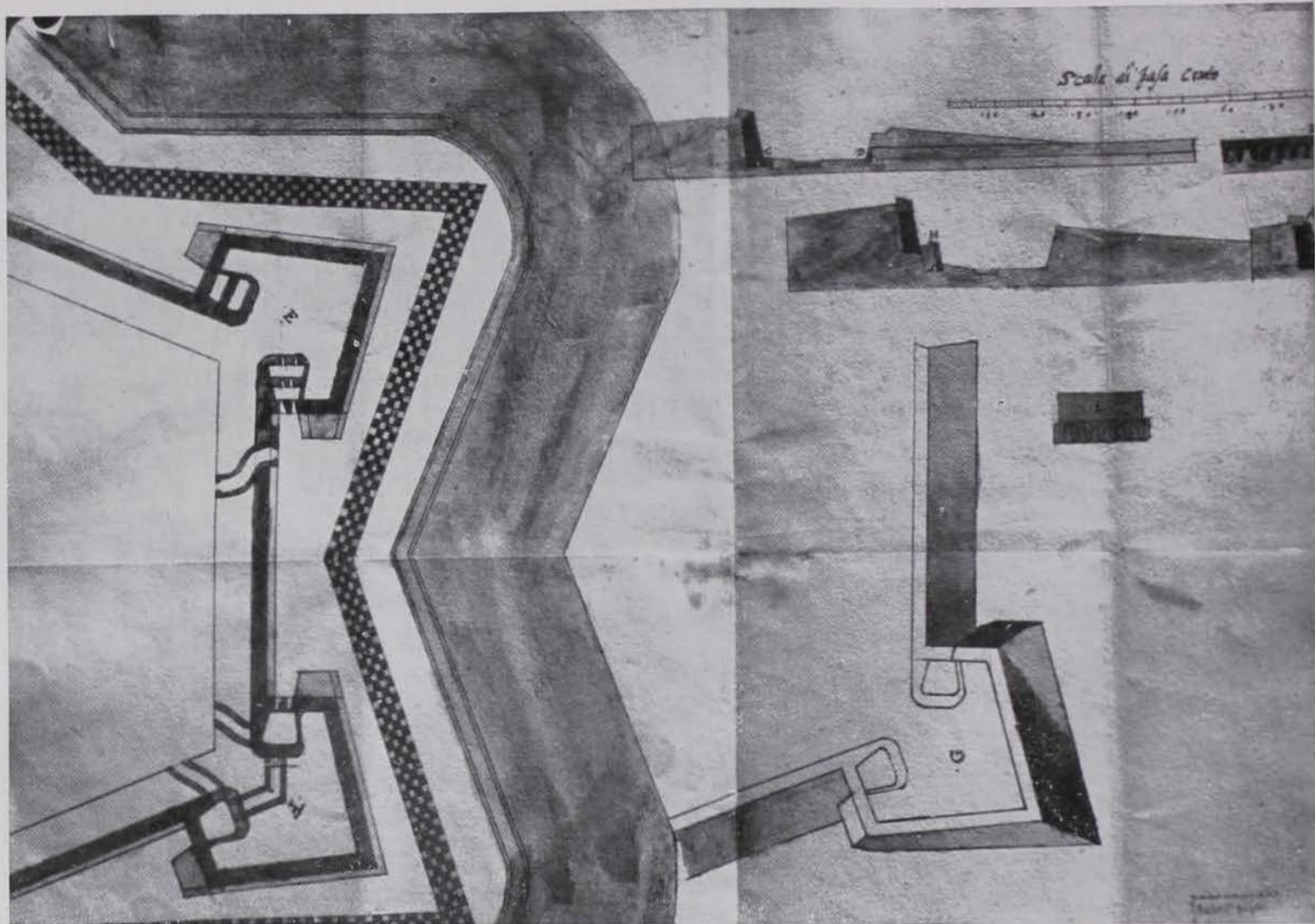
¹⁶⁴ Pl. KA.—1573 jun. Nr. 20.

¹⁶⁵ K. 168—255. — K.—175—284. — 1582 K.—171—288, — 1584 K.—175—199,
1586 K.—179—331, — Tokaj, Kálló: K.—174—42, — Szatmár: 1578 K.—181—276. —
Jövedelme: BS. 1584 aug. 6. Nr. 158. — Városhal: K.—185/1. — 60. — BS. 1590
márc. 19. és 30. Nr. 60.

¹⁶⁶ Tört. Tár. 1894—29. Van 1577-ből is egy részletes hadbiztosi jelentés a
felvidéki várakról (Hadtört. Közl. 1894—502), ebben azonban épp az Egerre
vonatkozó rész nincs közölve, a kismartoni herceg Eszterházy-levéltárban lévő
eredetit pedig még eddig nem sikerült a levéltárnak megtalálnia.

¹⁶⁷ H 295—48, K 154—29, K 155—153.

¹⁶⁸ A híd tervei KA. 1578 júl. Nr. 154.

BALDIGARA OTTAVIO RÉSZLETTERVE AZ EGERBEN ÉPÍTENDŐ BÁSTYÁKRÓL. (Kriegsarchiv. Hofgerätliche Akten, 1578 dec. Nr. 108.) A rajzhoz csatolt írásbeli jelentés, többek közt, a következő javaslatokra kér a Felsőgtől jóváhagyást:

9. A fal 6 öl magasságánál 1 ölet hajoljon befelé az alapvonaltól (G), 3 öl magasságnál belülről esökkenjék a falvastagság 1 öltre, s így épüljön felfelé még 5–6 ölet. Belül, egymástól 1 öl és 3 lábnyira, 1 öl széles pillérek (contraforti) támogassák. (A és B). Felül 18–21 láb vastag, $6\frac{1}{2}$ láb magas földmellvéd készüljön alkalmas lőrészekkel.

10. A bástyákat (E és F) széles szárazárok vegye körül, ennek közepén vizesárok legyen, amelybe $1\frac{1}{2}$ láb mély gödrök legyenek sakktáblaszerűen süllyesztve. Ott, ahol nem lehet az árokba vizet vezetni, a fal alapjában ellenakna készüljön, vagy a régi és az új fal között (A), vagy a várfalban és azon kívül (C). Mannsfeld gróf szerint az ellenlejtben is kell csinálni egyet (D), hogy ezekből meg lehessen figyelni, hol akar az ellenség beásni.

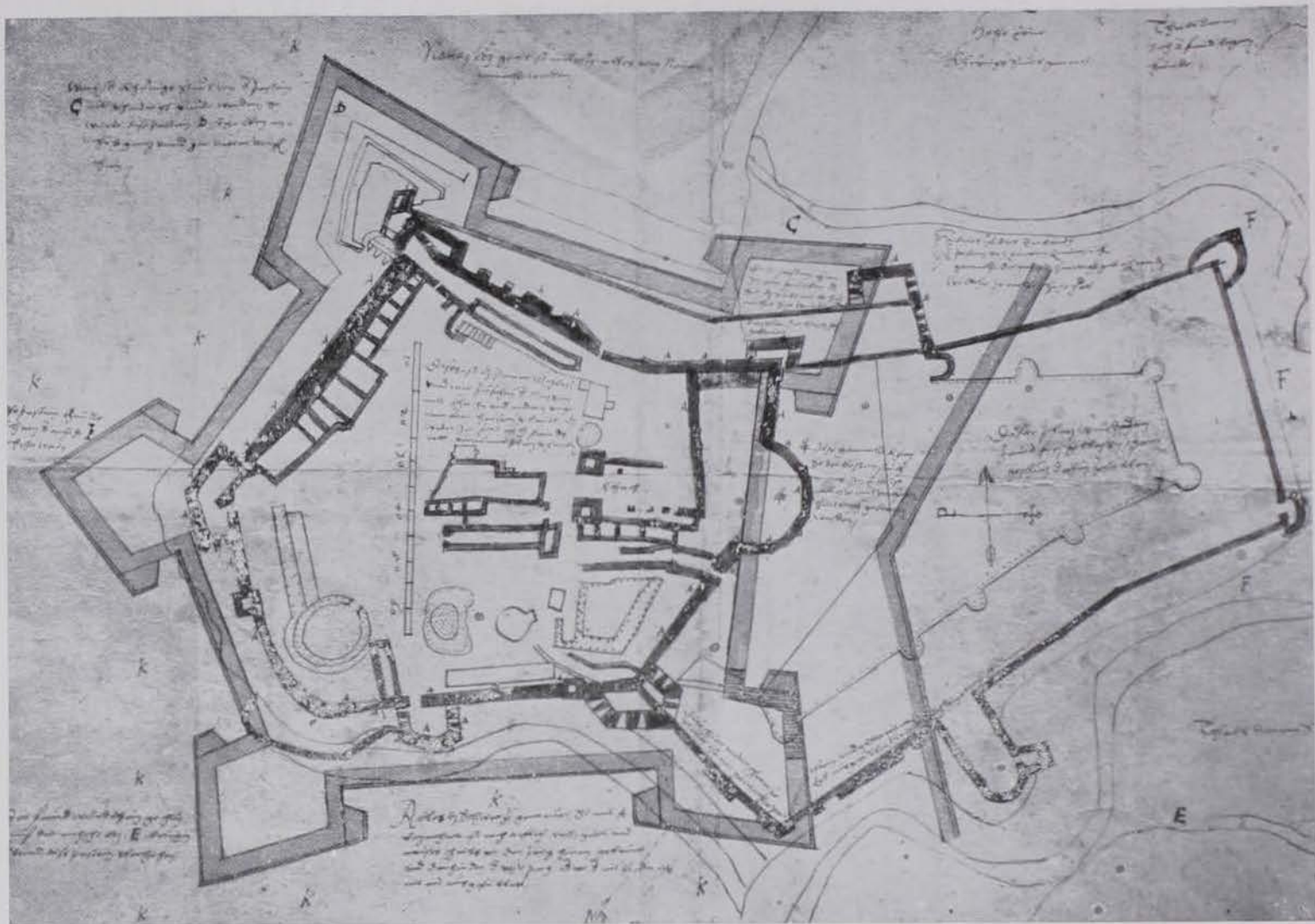
17. Ahol a talaj olyan, hogy az árokkal mélyre kell és lehet menni, mint (a külső vár) Királyszék és Tihamér felé néző bástyáknál, ott egy külső alacsony falat is kell építeni 4–5 öl magasságra, ezeket egyesek „barbacani”-nak, a franciák „rabelini”-nek, mások „fosa brea” (fossa brachea)-nak nevezik, és már a régi mesterek is alkalmazták (H). De nem kell mindenütt ezt alkalmazni, csak a külső várnál, mert másutt Egerben igen jó talaj van az építésre.

11. Mindegyik bástyán két rejtekkapu legyen az „orechion”-ok belső oldalán, ez oly széles és magas legyen, hogy egy lándzsás katona éppen ki és be tudjon rajta férni. Ezek vasajtóval legyenek zárhatók és béke idején be is legyenek falazva.

12. Az „orechion”-ok védelme alatt kétszer boltozott kazamaták készüljenek az ágyúk számára (F), akár egymás mögött három is (E), hogyha az elsőt az ellenség szétlőné, a többiből tovább lehessen az ágyúkkal löni. Ebbe Poppendorf is beleegyezett, s már az egyik bástyán meg is csináltuk.

13. Itt az a lőrés, amely legközelebb van a falhoz, úgy legyen elhelyezve, hogy az egész falhosszt, a saját orechionjának belső oldalát és az árok egész szélességét tűz alatt tarthassa. A másiktól, az orechion mellettiből, legalább a fal felét, a szomszéd bástya orechionjának sarkát és külső oldalát lehessen löni.

16. Így kell épülnie egy végvárnak, hogy megvédhető legyen, még ha 50–60.000 embert hajtanak is karddal az ostromra. Ilyen bástyák ostrománál az ellenség 10.000 embert is veszíthet, amint arra sok példa történt.

EGER VÁRA BALDIGARA OTTAVIO U. N. „C” TERVE a belső-vár
 átalakításáról. (Kriegsarchiv. Hofgerätliche Akten. 1572 máj. 77—0012.) A belső
 várat ötszög-alaprajzú új-olasz-stílusú várrá alakítja át. Lásd Marchi köny-
 vének 75-ik ábráját. — A bástyák orchion-okkal épültek. Minden bástyatorok
 a szomszéd bástya egyik arcvonaltól oldalazza. A régi ágyúdombok felesle-
 gessé váltak, ki vannak pontozva. Lebontásra került, mint felesleges, a Föld-,
 a Zárkándi- és a Templom-bástya. A keleti oldal árka szokatlan szélesre van
 szánva, az ellenlejt (contrascarpa) kőből építve. Feliratainak értelme balról,
 vízszintes sorrendben: A Királyszékeknek „C” bástyáról nem lehet ártani,
 viszont a „B” bástya tüzelésének egészen ki van szolgáltatva. — Jegyzet:
 ami sárga, (a fényképen világos) azt egészen újból kell építeni. — B) fennsík,
 Királyszékek nevezik. — A völgy, ahol az ellenség meg tud telepedni. — C)
 ez a bástya egy nagy gödörbe száll le, hogy a mezőt védje, ezért a rendes
 mértéken felül kell magasztani. — Ez a Zárkándi-bástya, jó kockakövekből
 épült, ezt szintén le kellett bontani a helyes magasságig. — Ez a belső vár, s
 amint látni lehet, annyira be van építve templomépületekkel s házakkal, hogy
 abban sem béke, sem háború idején elegendő tér nincsen. 1) Ez a bástya épp
 oly magasra építendő, mint az „I” magaslat. — q) ez a palánk a legrosszabb
 egész Egerben, nagy költséggel el kellett bontani. — Ez a tér átengedett az
 ellenségnek, hogy az odaállithassa ágyúit. — Az ellenségnek ágyúit „E”
 magaslatra kellene vinnie, hogy a bástyákat meghaladják. — A fekete színű
 falon, mindazok a részek, amelyek „A”-val vannak jelölve még mind erősek
 és jók s legnagyobbbrészt magaslatra vannak építve, itt nagyon erős a magas-
 lat s ahol magaslat nincs, földdel kell kitölteni. — Ez a fekete színnel jelzett
 bástya, elkészült bástya, egészen földdel van megtömve s szintén el kellett
 hordani. — (Lemaradtak a fényképről): (alul a kézjegy alatt) Ez a bástya
 veszélyeztetve van a magas hegyről. — (a délkeleti sarokban): Völgy, ahol
 az ellenség táborot verhet. — (az „F”-eknél): Itt végződik a magas hegy. Az
 ellenség az árokba mindjárt az első órában betelepedne s kész sáncái volná-
 nak — (ettől keletre): Ez a magas hegy csúcsa, ahonnan a belső várat min-
 den formában lehet löni.

Sárost is, Szendrőn Lurago Jeromos a baupallier, elődje Secco Márton János volt, akinek unokaöccse: Secco Baptista János szintén építész és Szendrő várának kapitánya.¹⁶⁹ Itt dolgozik Gera Amand is, Ferenc bátyja, 1574-ben pedig a hadbiztosok Plancken (Plank) Hanst ajánlják Szendrő építőjéül.¹⁷⁰ Eger utolsó építőmestere Cogonaro (Cogonara) Claudio, aki Flandriában dolgozott 12 esztendeig. A törököktől visszafoglalt Esztergom erődítését őrá bízták. Közvetlenül az 1596. évi ostrom előtt küldik Egerbe s a vár eleste után felelősségre vonják. Ekkor írta a maga védelmére emlékiratát, amelyben a vár gyengéjéül a vár közelében uralkodó magaslatot említi meg, mint amelyről kényelmesen lőheték a török ütegek a vár bármelyik pontját.¹⁷¹ Ez a keleti magaslat, amelynek ellensúlyozására épült a század elejétől kezdve a külső vár, tényleg sok fejtörést okozott a várerődítők között Baldigaranak is. Baldigara a külső erődöt — mint védhetetlent — le is akarta rombolni s csak a belső ötszög formára átépített erődre bízni a védelmet, mégis kiépítettik vele a külső erődöt is s ebben nem kis része van Theti Carlo tanácsának.¹⁷²

E század végén a várépítészetnél is érezhető az az erős spanyol áramlat, amely a Habsburg-udvart mindjobban elárasztotta. Mind több és több spanyol származású építőmester bukkan fel az olaszok között, akiknek legnagyobb része a milánói hercegség területéről származik. Mivel működésük s vele a spanyol-németalföldi építészeti stílus már a következő századra tartozik, csak nevüket említjük azoknak, akik már e században nálunk dolgoztak. Ilyenek: Colle Károly, Bécs építő- és petárdamestere, a Szentszék ajánlotta: De Monte Ferenc, De Spanoce Lelio, Porta Cesare, Cordonato (Cordovato) Emilio, aki a hidvégi csatában török fogságba esett és Savorgnano Germanio, akivel az elbocsátott Cogonaro helyét töltik be.¹⁷³

Érdekes különben a magyar szakértőnek: Révai Ferencnek véleménye az egri helyzetről, amelyből az általánosra is következtethetünk.

¹⁶⁹ 1592 BS. — jan. 114, K.—1889—181. — Lurago: 1589 K.—184—244. — A Secco család: M.—1927—189, 1569 BS.—Elenchus 1567 Nr. 42 és 50. 1571 szept. Hf.—14369.

¹⁷⁰ 1571 K.—154—14, Hadtört. Közl. 1895—152.

¹⁷¹ Századok 1895—397. Esztergom: U.—XV. 11639. — Emlékirata: M. Tört. Tár. XXXIII. 113.

¹⁷² Theti: i. m. Liber III.—41. A vár állapotára lásd még a szemtanu: Barton angol portai követ jelentését (Kropf: Eger vára..... Századok 1895—397.)

¹⁷³ K.—195—176. — K.—193—35. — K.—191—248. — U.—XV. 11697. — 1585 K.—177—221. K.—197 —11 és 268.

Szerinte sok is az építész Egerben, szerfelett sok pénzbe kerülnek s miattuk kevesebbet lehet a szükséges építésekből megvalósítani, valamennyit el kellene bocsátani — egy kivételével —, mert feleslegesek.¹⁷⁴

Végigtekintve adatainkon, az a vélemény alakul ki bennünk, hogy nálunk a modern várépítés és fenntartás csak 1541 után kezdődik, tanítómesterei pedig idegenek, főként olaszok. Ők hozták magukkal azt a várépítő stílust, melyet a haditudomány ó-olasz stílusnak ismer, valamint ennek javított formáját: az új-olasz stílust. De nemesak új stílust hoztak, hanem új módszert is: a kőépítkezés mellett a gyors és olcsó palánképítkezést is. Mert a palánkmunka sem magyar találmány, nem is magyar specialitás; külföldi építészek szakmunkáiban megtaláljuk részletes leírását s ugyancsak külföldi építészek hazai gyakorlatában alkalmazását! Nemesak az elsőrendű erősségeket, például Gyórt, Komáromot, Kanizsát, Egert és a másodrendűeket, például Tatát, Pápát, Veszprémet, Gyulát építik kizárólag ezek az idegen építészek, hanem a harmadrendűeket is! Ezek a nagy-vár körüli kis palánkok, huszárvárak, kastélyerődítések, amelyek rendszeres ostromot ugyan nem bírtak ki, de portyázó hadak ellen kitűnő oltalmak voltak s mondhatni valószínűságtól őrszemei és testőrei a nagyobb váraknak, szintén idegen építészek térképezése, vezetése, irányítása és ellenőrzése alatt emelődtek; hogy csak párat említsünk újra, ilyen Légrád, Keresztúr, Komár, Csány, Pölöske, Vázsony, Csákány stb., Somoskő, Szolnok, Kálló stb. Ez állításunkra vonatkozólag pozitív bizonyítékaink maguk az építészek, akiknek kiküldetését, térképeit, részletes helyi jelentéseit egykorú hivatalos iratokból idéztük; negatív bizonyítékunk pedig az, hogy ugyanezek a hivatalos akták magyar *építőkről* mitsem tudnak, ugyanakkor, amikor ugyane várak kapitányai, tisztjei, akik az építkezést és javítást sürgették, benne segédkeztek, csaknem kivétel nélkül mindig magyarok, a hivatalos akták szerint is! Az egész században csupán egy magyar építőmester: Mesteri János várkapitány nevével találkoztunk és egy magyar hivatásos várszakértővel: Révai Ferencével!

De ha XVI. századi várerődítésünk teljes egészében nem is magyar találmány, részleteiben sok eredeti vonást nyert hazánkban, amint ez természetes is, mert lehetetlen, hogy százados gyakorlat ne termelt légyen ki praktikus újításokat és fejlődést a várépítkezésben!

Ezeket a hazai vár-sajátságokat azonban valósággal újra fel kellene fedezni a magunk és a külföld számára, mert a mult rombolása és a jelen

¹⁷⁴ Történeti Tár. 1894—29.

feledése takarja őket! Ez a munka is kettős feladatot tartalmaz: a romokból való kiemelést s konzerválást és egyidejűleg a hazai és külföldi levéltárak — e témára vonatkozó óriási — anyagának publikálását. Az előbbi feladat a műemlékekkel foglalkozó hivatalos szervekre s a helytörténettel foglalkozó építészekre és történetírókra tartozik, az utóbbi pedig főleg a hazai és külföldi levéltárak kutatóira. Csak ezután következhetik a kritikai vizsgálat: a megmentett rommaradványok és a rájuk vonatkozó egykorú akták összehasonlítása az egykorú külföldi váremlékekkel és a hadiépítészettel foglalkozó egykorú szakmunkákkal. S csak ez a részletes összehasonlító kritikai munka fogja tudni megmondani, hogy a mi várainknál mi a hazai és mi a magyar specialitás? Mert a mi váraink különös sajátosságai kétféle eredetűek: vagy idegenből jött híres építészek először nálunk alkalmazott várépítési módszertökéletesítései, vagy magyar várvédők — várharcok közben szerzett — praktikus újításai. Csak az utóbbiakat mondhatjuk *magyarnak*, az előbbieket *magyarországinak*.

Nincs elegendő helyünk, hogy részletekbe mehessünk, azért a *magyar specialitások* közül csak a várfalak, sőt néha az árkok előtt is húzódó cölöpkerítéseket említjük (latorkert stb.),¹⁷⁵ mert ezeket nálunk dolgozó külföldi építészek is magyar sajátásnak említik¹⁷⁶ s mert kivétel nélkül alkalmazva látjuk őket kicsi és nagy várainknál egyaránt,¹⁷⁷ viszont egykorú külföldi váraknál nyomuk sincs! A *magyarországi specialitások* közül pedig példaképpen Eger várára hivatkozunk, mint amelyről az olasz hadtörténelem is elismerte, hogy egészében és részleteiben annyi praktikus, figyelemreméltó újítást tartalmaz, hogy Magyarországon kívül nincs mása.¹⁷⁸ Egerben e páratlan érték feltárása megkezdődött s hat év fáradozásának az eredménye a legszebb biztatás a jövőre. Csak a szakszerű feltárások és a történeti források párhuzamos felkutatása teremthetik meg újra az „Antemurale Christianitatis“ tudatának bizonyítékát nálunk is, a külföldön is.

¹⁷⁵ A várépítkezés magyar terminológiáját lásd Takáts: Rajzok a török világból II. 1—132., azzal a megjegyzéssel, hogy bár útmutatónk volt ez az alapvető értekezés, állításaival sokhelyütt ellenkező megállapításokra jutottunk, — adataink nyomán — így a palánképítkezés tiszta magyar voltára nézve is.

¹⁷⁶ Így pl. Cogonara is Egerre vonatkozólag: „...et coprisi la Piazza della eminenza del monte, secondo il uso de que paesi, n'havendo fatta una semplice palificata di pali distanti l'uno dall'altro un piede et colligati con legni più deboli...“ (M. Tört. Tár. XXIII.—114.)

¹⁷⁷ Lásd a dunántúli palánkok idézett alaprajzait.

¹⁷⁸ Lásd e megállapításokat a „Rivista d'Artiglieria e Genio“ 1930. évi augusztusi számában 1159—1187. lapokon.

Azt is örömmel állapíthatjuk meg, hogy a félholddal szemben felvett élet-halál küzdelmünkben Nyugat nem hagyott magunkra. Nincs nemzet, amelynek fiai ne siettek volna szaktudásukkal a szorongatott magyar nemzet segítségére. Nem ingyen tették, a Habsburg-dinasztia dúsán jutalmazta munkájukat, mégis az ő tudásuknak köszönhető, hogy — itt, nálunk — kiépülhetett egy olyan mesterséges határ, amelynek minden talpalatnyi rögét bizonyos szellemi és technikai fölényvel védhette a magyar a fanatikus hódítóval szemben! És ha talán szegényebbek lettünk egy illúzióval, ha mérsékelnünk kell is eddigi véleményünket a „magyar-módszer“ szerint épített végvárvonallal szemben, viszont finomodott történelmi tisztánlátásunk és gazdagabbak lettünk egy megállapítással. A Habsburg-dinasztiának nagy érdeme az, hogy ide vezényelte az idegen építőket, akiknek nem csekély mértékben köszönhetjük azt, hogy elkerültük a XVI. században a Balkán sorsát.

Pataki Vidor.

GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS.

Von BARON ERASMUS GEÖRG TSCHERNEMBL.

Im Wiener Kriegsarchiv liegt unter der Bezeichnung: Hofkriegskanzleyarchiv, Mil. Grenzverhandlungen, VII. nr. 64, ein Manuskript, dessen Titel lautet: *Verlauf mit Siebenbürgen, fürnemlich seit König Johannis de Zapolia Zeit bis hieher*. Das Manuskript besteht aus 30 unnummerierten Folioseiten und ist an vielen Stellen derart wasserfleckig, dass die Schrift kaum entziffert werden kann. Es ist eine zu Anfang des 17. Jahrhunderts entweder nach dem Original oder nach einem Originalkonzept angefertigte Kopie. Der Name des Verfassers ist auf der Aussenseite vermerkt: v. Tschernembl. Die Schrift, die diesen Namen niederschrieb, ist zweifellos neueren Datums, doch unterliegt es keinem Zweifel, dass man den Namen Tschernembl als den des Verfassers auf Grund verlässlicher Angaben aus seiner Zeit auf dem Manuskript vermerkte. Auch sonst haben wir keinen Grund, die Autorschaft Tschernembls anzuzweifeln. Alle Tatsachen und Vermutungen sprechen dafür, dass das Werk bei Gelegenheit des Linzer Generalkonvents 1614 entstanden ist.

Zwischen der Pforte und dem Wiener Hofe bestand damals schon seit Jahren ein mit den Waffen der Diplomatie geführter Krieg um den Besitz Siebenbürgens. Dieser Kampf endete nach der Niederlage Gábor Báthorys und mit der Wahl Gábor Bethlens zum Fürsten von Siebenbürgen einstweilen mit einem politischen Sieg der Pforte. In den Augen des Wiener Hofes war Bethlen kaum etwas anderes als ein in die politischen Dienste der Pforte getretener türkischer Statthalter. Daher beurteilte man hier die politische Lage dahin, dass eine Niederwerfung Bethlens nicht bloss im Interesse des Kaiserhauses, sondern zugleich auch in dem der ganzen Christenheit liegen würde. Es unterlag also keinem Zweifel, — und dessen waren sich auch die Anhänger des Wiener Hofes in Ungarn wohl bewusst — dass ein Versuch der Niederwerfung Bethlens leicht die Möglichkeit eines neuen Krieges mit den Türken heraufbeschwören könne. Daraus ergab sich die Frage, ob der Wiener Hof seine siebenbürgischen Pläne in einem solchen Grade entwickeln werde, dass er unter Umständen auch einen Krieg mit der Pforte in Kauf nehmen würde.

Matthias II. selbst wäre einem solchen Kriege nicht abgeneigt

gewesen. Er rechnete mit den verschärften Gegensätzen zwischen den drei politischen Nationen in Siebenbürgen, die es Bethlen unmöglich machen würden, einem Angriffe der Kaiserlichen auf die Dauer Widerstand zu leisten. Auch meinte er, dass die Pforte infolge der Unruhen in Persien während diesem Zeitpunkte kaum in der Lage sein werde, ihre Pläne gegen Siebenbürgen zu verwirklichen. Im Zusammenschlusse der Kräfte Ungarns, Böhmens und der österreichischen Erblande sah der Kaiser den Erfolg eines Krieges gegen die Türken gesichert, er musste sich gleichwohl vorher vergewissern, ob die Stände der Erblande seine Auffassung von einer Besitznahme Siebenbürgens teilten und ob sie auch die in dieser Hinsicht erforderlichen Opfer zu bringen bereit seien. Diese Frage zu beantworten, war der Zweck des Linzer Reichstages.

Auf diesem am 11. August 1614 beginnenden Reichstage (Generalkonvent) waren sämtliche Länder und Provinzen der kaiserlichen Krone vertreten. Ebenso Ungarn und Siebenbürgen, letzteres, weil der Kaiser auch Bethlen eingeladen hatte. Ungefähr 70 Vertreter waren hier erschienen, um zu erfahren, welche Beweggründe Matthias II. zu dieser ungewohnten Form der Beratung veranlassten. Allerdings war der grösste Teil von ihnen hierüber schon genügend unterrichtet. Aus der am 29. Januar desselben Jahres eröffneten, jedoch ergebnislos wieder geschlossenen Landesberatung in Budweis hatten sie bereits entnehmen können, welche Pläne den Kaiser damals beschäftigten, sie wussten also, welche Frage die Linzer Beratung behandeln werde. Und in der Tat, sogleich bei Beginn zeigte sich, dass Ursache und Anlass der Einberufung des Landtages auch diesmal, wie in Budweis, die Frage eines Krieges mit den Türken war. Man wies darauf hin, dass infolge der Umstände bei der Thronbesteigung Bethlens Siebenbürgen eine türkische Provinz geworden sei, weshalb von vielen Seiten in Siebenbürgen eine ehebaldige Rückkehr unter christliche Herrschaft ungeduldig gefordert werde und dass die Türken sich nicht damit begnügt hätten, entscheidenden Einfluss in Siebenbürgen gewonnen zu haben, sondern auch mit der Forderung heraus gerückt seien, der Kaiser möge ihnen einige Grenzfestungen überlassen. All dies waren Tatsachen, durch deren Beratung sich die versammelten Vertreter entscheiden mussten, ob sie die Friedensverletzung durch die Pforte annehmen wollten oder nicht, und welches ihre Stellungnahme gegenüber Siebenbürgen sein werde, ob sie also auch diese Provinz den Türken überlassen würden.¹

¹ *A. Gindely*: Der erste österreichische Reichstag zu Linz im Jahre 1614.

Die Versammlung nahm die aufgeworfenen Fragen im allgemeinen mit wenig Vertrauen entgegen. Besonders auf Grund der Rede des Erzbischofs von Kalocsa, Náprágyi, die darauf hinauslief, dass einstweilen eine Türkengefahr nicht bestehe,² war es den Anwesenden klar, dass der Hinweis auf den Türkenkrieg für den Kaiser einzig ein Vorwand zur Bewaffnung sei. Matthias II. wollte vor allem ein bewaffnetes Heer in der Hand haben, nicht so sehr gegen die Pforte, als vielmehr gegen Bethlen, da er unter dem Einflusse des Kardinals Khlesl³ Siebenbürgen auf jeden Fall in seine Hand bekommen wollte. Die Frage der Zugehörigkeit Siebenbürgens war für die in der Mehrheit erschienenen protestantischen Vertreter keineswegs gleichgültig. Sie sahen in dem selbständigen und seit der Regierung Bocskays überwiegend protestantischen Siebenbürgen nicht nur eine wichtige Garantie ihrer Glaubensfreiheit, sondern zugleich auch ihrer Macht und eine nicht unbedeutende Sicherung für die Entwicklung ihrer zweifellos zentrifugalen politischen Bestrebungen.

Eine Führungsgestalt der Opposition auf dem Linzer Reichstage war Baron Georg Erasmus Tschernembl, der in dem politischen Parteilieben Oberösterreichs schon oft eine bedeutende Rolle gespielt und im böhmischen Abschnitt des Dreissigjährigen Krieges zu den erbittertsten Gegnern des kaiserlichen Hauses gehört hatte. Bereits seit Jahren stand er in schärfstem Gegensatze zum Wiener Hofe, und hauptsächlich ihm schrieb es Kaiser Matthias zu, dass die Stände Oberösterreichs dem Hofe gegenüber eine fast feindliche Stellung einnahmen und die ungarischen Stände anlässlich seiner Krönung zum König von Ungarn mit Bedingungen an ihn herangetreten waren, die eine Einschränkung der königlichen Macht bezweckten.⁴ Als daher Tschernembl den Plan und Zweck des Linzer Reichstages erfuhr, beschloss er, für die hinsichtlich der Absichten des Kaisers unorientierten Vertreter eine Geschichte Siebenbürgens zu schreiben und hierbei besonders jene Umstände zu beleuchten, unter denen Bethlen den Thron bestiegen hatte, teils, um eine künstlich gebildete Stimmung zu entkräften, teils, um die Vertreter selbst zu einer objektiven

Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien, 1862. Bd. XL. p. 248—50.

² Khlesl an Molart de dato 12. okt. 1616. *Hammer-Purgstall*: Khlesl's Leben. (Wien, 1850.) III. p. 490.

³ *Angyal Dávid*: Az 1615-i bécsi török békének titkos pontjai. Gróf Klebelsberg-Emlékkönyv. p. 372—73.

⁴ Kaiser Mathias an Erzherzog Ferdinand, de dato 10. Nov. 1613. *Hurmuzaki*: Documente. IV. 1. p. 537. Vgl. *Károlyi Árpád*: Az ellenreformáció kezdete. Századok, 1921.

Betrachtung der Tatsachen zu bewegen. Er wollte darauf hinweisen, dass das Fürstentum Siebenbürgen, historisch notwendig, vom europäischen wie protestantischen Gesichtspunkte aus in gleicher Weise eine Mission zu erfüllen habe, weshalb er ihnen in sämtlichen, Siebenbürgen betreffenden Fragen eine besondere Vorsicht schon in ihrem eigenen wohlverstandenen Interesse nahelegte.

Tschernembl war die Geschichte Siebenbürgens wohlbekannt trotz manchen kleineren Irrthümmern in detail. Im besonderen war er mit jenen Staatsverträgen vertraut, welche Siebenbürgen mit der Pforte und mit dem Königreiche Ungarn abgeschlossen hatte. Seine Arbeit gelangt zu dem Ergebnis, dass die Verträge zwischen Siebenbürgen und der Pforte einer Entwicklung der inneren Kräfte des Fürstentums nichts in den Weg gelegt hätten, da die Pforte ausser ihren verhältnissmässig niedrigen Jahressteuern kaum das Land in irgendwelcher Weise belaste. Dem gegenüber seien die Verträge zwischen dem Königreich Ungarn und Siebenbürgen für keine der vertragschliessenden Parteien vorteilhaft gewesen. Der Kaiser sei im Falle einer Gefahr, besonders derjenigen eines türkischen Angriffes, ausser Stande, das Fürstentum zu beschützen, theils aus Mangel an materiellen Hilfsquellen, theils infolge der allzu grossen Entfernung des Fürstentums von den Erblanden und dem Deutschen Kaiserreiche. Jene kaiserlichen Streitkräfte aber, die von Zeit zu Zeit in Siebenbürgen auftraten, hätten nur Hass gegen die kaiserliche Macht gesät ohne das Land selbst gegen dessen Feinde genügend verteidigen zu können. An der Geschichte des Fürstentums weist der Verfasser nach, dass die Oberhoheit der Pforte weder Siebenbürgen, noch auch der christlichen Welt zum Schaden gereicht habe, da Siebenbürgen ja stets zur Pforte in gutem Nachbarverhältnis gestanden habe und noch stehe. Bethlen sei durch freie Wahl Fürst von Siebenbürgen geworden. Wohl sei er, von Türken und Tataren begleitet ins Land gekommen, doch hätten diese innerhalb von drei Monaten das selbe wieder verlassen, ohne durch ihren Aufenthalt oder anlässlich ihres Abzuges den Bewohnern irgendeinen Schaden zugefügt zu haben. Bethlen habe einen Schwur auf die Verfassung Siebenbürgens geleistet, die allen drei Nationen Siebenbürgens politische und Religionsfreiheit zusichere, so dass also in staatsrechtlicher Hinsicht keinerlei Veränderung entstanden sei.

Nach Tschernembl folgt aus allen diesen Erwägungen:

In Siebenbürgen waren seit dem Königtum Johann Szapolyais mit Ausnahme einiger Jahre ständig an die Pforte Steuern entrichtet worden,

die türkische Oberhoheit erwies sich von Beginn an für Siebenbürgen vorteilhafter als der Beistand durch die Christen,

die Siebenbürger hatten trotz der türkischen Oberhoheit doch nie dem Christentum entsagt und bezeugten offen ihre christliche Gesinnung, so oft sich hiezu die Gelegenheit ergab,

ein deutsches Bündnis vermochte die Siebenbürger nicht gegen die Türkei zu beschützen,

die Beschützung Siebenbürgens brachte dem kaiserlichen Hause und den Ländern mehr Schaden als Nutzen,

Siebenbürgen übte seine Rechte auf die Wahl seines Fürsten stets frei aus,

Siebenbürgen war nötigenfalls wohl im Stande, sich gegen die Kaiserlichen selbständig zu schützen, jedoch unfähig, auf längere Dauer den Türken Widerstand zu leisten,

Gross-Wardein (Nagyvárad) gehörte stets zu Siebenbürgen,

die mit Siebenbürgen gepflogenen Verhandlungen wurden fast stets vor den Türken geheimgehalten, schliesslich:

Bethlen hatte bis damals nichts zum Nachteile der siebenbürgischen Stände und Nationen oder zum Schaden der Christenheit unternommen, wie auch keinerlei doppelsinnige Beschlüsse mit den Türken gefasst.

Auf Grund all dieser Punkte erklärt Tschernembl alle Bestrebungen der kaiserlichen Politik, die auf eine Besitznahme Siebenbürgens, bzw. auf den Sturz Gábor Bethlens hinzielen, als gefährlich nicht nur für Deutschland, sondern für die ganze Christenheit.

Ohne Zweifel trug Tschernembls Arbeit in hohem Masse dazu bei, dass die Mehrheit des Linzer Reichstages gegen die aggressive Politik des Wiener Hofes in entschiedenster Weise Stellung nahm. So erklärten zum Beispiel die niederösterreichischen Stände, dass der mit den Türken geschlossene Friede in jedem Falle aufrecht zu erhalten sei; wohl sprachen sie sich gegen eine Preisgabe Siebenbürgens aus, wollten jedoch die siebenbürgische Frage ohne Entfaltung eines türkischen Krieges gelöst sehen. Auch die Oberösterreicher erklärten, keinerlei Anhaltspunkte dafür zu besitzen, dass der Sultan den Frieden brechen wolle, weshalb sie die Kriegsvorbereitungen des Kaisers als unbegründet ablehnten. In die inneren Angelegenheiten Siebenbürgens

gens wollten sie sich nicht einmengen: Gábor Bethlen sei nicht als blosses Werkzeug in den Händen der Sultans zu betrachten, da ihn doch die Stände im Wege einer freien Wahl auf den Thron erhoben hätten. Da die Mehrheit der anwesenden Stände eine ähnliche Auffassung bekundete, musste der Reichstag, wie bekannt, ergebnislos auseinandergehen. Hiezu hatte neben dem Einspruche Náprágyis entschieden die historische Arbeit Tschernembls am meisten beigetragen.

Dieses Werk, das von österreichischer Seite als erste entschiedene Stellungnahme für eine Selbständigkeit Siebenbürgens gegenüber der auf die Wiederherstellung der territorialen Einheit Ungarns hinzielenden Politik erscheint, ist trotz seiner unleugbaren Tendenz durch eine gründliche Kenntnis der Geschichte Siebenbürgens, eine klare Einstellung zur internationalen Position Siebenbürgens, wie auch durch eine überraschende Ruhe und Objektivität gekennzeichnet. Es ist eine instruktive Schrift, die einer verständnisvollen und freundschaftlichen Politik Siebenbürgen gegenüber das Wort redet.

Mit der Veröffentlichung dieses Werkes in seinem ganzen Umfange reihen wir eine neue Quelle zur Geschichte Siebenbürgens in die historische Quellenliteratur des Landes ein.

* * *

VERLAUF MIT SIEBENBÜRGEN, FÜRNEMLICH SEIT KÖNIG JOHANNIS DE ZAPOLIA ZEIT BIS HIEHER.

Wie eng und genau die Landschaft Siebenbürgen seit des ersten Geisa, des Sancti Stefani Vaters, Hertzogen und Königs in Ungarn, Regierung bis zur *Johannis I. von Zapolia*, so man *Janusch Waida*, oder Grafen Hansen in Zýps genent, Zeiten, bei 500 Jahren lang, ist der Cron Hungarn einverleibt und wie leicht sie solche Zeit über bei der Cron Ungarn durch die von denen Königen zue Hungern dahin gesetzten Waiwodas, oder Palatinos zuerhalten gewesen: so gantz ist bemelte Landschaft seit König Johannis Zeiten bis dato von der Cron abgetrennt und in ein gar absonderlichs Fürstentumb und kleines Königreich gekeret worden und so *schwer, ja fast unmöglich ist es auch ietziger Zeit ohne Gefahr des gantzen Teutschlandts und ohne augenscheinlichen grossen Schaden der lieben Christenheit solche mit Gewalt widerumb zur Cron Ungarn zu bringen.*

Vor dem Johanne I. war sie darumben notwendig bei Ungern, weil Siebenbürgen ein verschlossnes Landt, mit Pässen und Gewässern (?) wol verwahrt, mit der Wallacheÿ, Moldau, Reüssen nahent verwandtet

und benachbart, grosses Reichtums, mit Manschaft, Ross, Viehe und allen Gelegenheiten zue Kriegen treflich versehen, die denen in Ungerlandt residirenten Königen könten grosse Mühe und Ungelegenheiten zufügen. Derwegen sie dann durch König Geisam wider seinen Schwager Julam mit Gewalt und durch gefehrliche Krieg nothwendig hat müessen erobert und zu Ungarn gebracht werden. Nit schwer bei der Cron zu erhalten war es darumben, weil die Könige damals in Ungern residirt und sonst keinen so nahenten übermächtigen Feind gehabt. Und doch gleichwol da sich bemelte Landschaft Siebenbürgen unterweilen durch rebellionen von der Cron getrennt, haben die Könige durch alle glimpfliche Wege, oder doch ehe nit sie mit Gewalt wider zum Gehorsamb zue bringen versuecht, bis berürte Könige vorhero den einhelligen Willen der Ungarischen Ständten verspürt, hernacher zwischen den Landleuthen alle Irrungen und Missverstandt in der Cron hingelegt, die festen Ort nach Notturft im Landt wol versehen und bis sie allerdings vorher ihr Königreich mit der iustitia und gantzer administration aufs beste bestellt. Hiezwischen hat man an sich gehalten, wie aus denen Geschichten König Carls, so man den Kleinen genent und seines Sohns König Ludwigen, des ersten, auch zue König Matthiae Corvini Zeiten zu sehen und solches derwegen, weil Siebenbürgen alle Zeit für mechtig und dafür geachtet worden, dass wo man sie nur bei ihren Freiheiten und Herkommen ohnbeschwert behalten und geschützt, sie denen Königen von Ungarn treu und gewertig, auch der Cron ohne gesuechte Zertrennung gern einverleibt verblieben.

Bis erst auf Grafen Hansen in Zips, oder *Johannis I. de Zapolya* Zeiten,^{a)} welcher zwar nur als ein Waiwoda durch König Wladislaum, wie auch vor ihm sein Vater Stefanus durch König Matthiam in Siebenbürgen eingesetzt, aber wegen ihrer ritterlicher Verhaltung, sonderlich wegen des Stefani grossen Ansehen bei König Matthia und dass sein Sohn Johannes bei des Wladislai schläferigen Regirung in dem gefehrlichen Baurenkrieg^{b)} grossen Nahmen erlangt, nit anders, als für ein Herrn selbst in Siebenbürgen respectirt und geliebt worden. Als nun dieser Johannes Waiwoda wegen der a. C. 1526.^{c)} füngangenen Ungerischer Crönung von König *Ferdinando* mit Krieg überzogen und solchem Gewalt nit bestehen könte, hat er sich mit gantz Siebenbürgen von Ungarn, so dem König *Ferdinando* anhengig war, gentzlich getrennt

a) *Randbemerkung:* Johannes I. de Zapolya, oder Graf Hans in Zips, Stefani Zepusiensis Sohn, Emerici Enekl, Waiwoda in Siebenbürgen.

b) *Randbemerkung:* A. C. 1514.

c) *Randbemerkung:* A. C. 1526.

und dem Türkischen Schutz, dahin ihme Lasko den Zutritt gemacht; gegen jährlicher Raichung eines Tributs von 12 m. Ducaten unterworfen. Seit der Zeit, obwol König Ferdinandus und seine Nachkommen gross Gelt, Volk, Mühe und Zeit zur Widerbringung derselben Landschaft angewendet, auch oft die Waiwoda und Regenten selbst sambt der Landschaft hierin der lieben Christenheit zue Guetten gern hetten wilfahren mögen, so hat es doch fürnemlich wegen des Türken alzunahenter und in der Cron selbst albereit über Hand genomner Macht und wegen unsers Unvermögens und Entlegenheit von unsern Herrn, nie können bei der Cron Ungarn und derselben Schutz bestendiglich erhalten werden.

Und zwar dass König Ferdinand, deme doch sambt seiner Gemahlin, als Königs Wladislai Tochter, nit allein wegen angestorbener Erbschaft, sondern auch wegen der anno 1515.^{a)} zwischen Kaiser Maximilian I. und Wladislaum mit Einwilligung und Fertigung der ungarischen Stendt beschlossnen Succession, welchen der folgende Rackuschluss, dass nemblich kein König peregrini linguagii soll zur Cron gezogen werden, nit hat praeiudiciren können, durch des Waida Johannes Crönung gar unrecht geschehen, doch umb mehrer Ruhe willen obbemelte Trennung der Siebenbürgischen Provinzen eingangen. Das erscheinet aus der zwischen König Ferdinandum und Johannem anno 1538.^{b)} mit Guthaissen der Siebenbürgschen stendt dergestalt getroffenen Friedtshandlung, nemblich dass jeden Theil bleiben soll, was er zue selben Zeit innen hat, und dass König Ferdinand hinfüro dem Waiwoda Johannes den Königlichen Titul gebe und da nach Absterben des Waida seinen nachgelassnen Kindern König Ferdinandus wurde neben dem Waiwoda in Siebenbürgen andere Gelegenheiten zur gnuugsamen Unterhaltung auszeigen, so sollte Siebenbürgen und was sonsten Johannes in Ungarn hette, Ihrer Maiestät abgetretten werden.¹ Welches alles, obswol von beeden Theilen vor dem Solimanno in hoher Geheimb tractirt worden, hat ers doch zeitlich vor Aufrichtung des Friedens vermerkt und desswegen Ludovicum Gritti, des damals gewesten Hertzogen

^{a)} *Randbemerkung:* A. C. 1515. Zu Wien. In appendice Bonfinii, Petrus Ranzanus in Epit. fol. 265. König Maximilianus I. in der Ob der Enserischen Landtags-proposition a. 1505. mense Decembri gedenkt nach eines Vertrags mit Wladislao zu Pressburg, mit Einwilligung, Schwur und Verschreibung aller Ungarischer Stendten dahin aufgerichte, dass zum Fall Wladislaus ohn ehleibliche Manserben abging, die Cron Ungarn auf Maximilianum und seine Leibserben fallen solle.

^{b)} *Randbemerkung:* A. C. 1538.

¹ Laut dem in Nagyvárad am 24. Feber 1538. geschl. Frieden.

zu Venedig Bruedern, deme er viel andere grosse Sachen vertraut, nach Ofen abgefertigt, daselbst dem Johanni zu assistiren und den Frieden mit König Ferdinando zu verhüeten,² wie dann der tribut ein Weg als den andern geraicht, Siebenbürgen aber in Abwesenheit Johannis durch seinen Waidam Americum Czibo,³ welcher zue Wardein residirte, regiret ward.

Als nun nach König Johannis I. Todt (zuvor Waiwoda genant) sein Sohn *Stefanus*, so man gemeiniglich *Johannem II.* genent, noch unmündigen a. 1540 gekrönt,^{a)} sein verwittibte Mutter Königin Elisabeth^{b)} zur Regentin, der Bischof zue Wardein, so man den *Mönch Jörgen*⁴ genennt, neben dem Obristen Fiekh⁵ zue Gerhaben und Gubernatorn durch die Siebenbürgische Stendt gesetzt worden, hat König Ferdinand kraft der pactaten die Abtretung gegen Einraumung der Grafenschaft Zips an die Wittib begehrt, neben Betrohung des Kriegs auf die Verwaigerung, den er auch hernacher ins Werk gesetzt, unter andern Weissenburg und andere namhafte Ort in Ungarn, so König Johannes gehabt, eingenommen, Ofen, als des Johannis geweste Residenz, belägert. Darauf die Wittib dem Türken umb Hülff und Schutz ihres Sohns zugeschrieben, der sie des vergewisst und ihme Johanni II. die Lehen auf seine Erben und Nachkommen, wofer sie in der türkischen Protection verbleiben, verliehen, Ofen entsetzt und neben anderen Orten Weissenburg widerumb in seinen Gewalt gebracht. Also dass Siebenbürgen bis auf diese Zeit, ungeacht voriger heimlichen tractationen und Beredung mit König Ferdinando fürgangen, doch öffentlich in des Türken Protection mit Raichung des jährlichen Tributs allzeit verblieben.

Es hat zwar hernacher wegen des zwischen der Königin Elisabeth und dem Mönch Jörgen Bischoffen zue Wardein entstandenen Missverstandss und darunter des starken Zusetzens durch das kaiserisch Volk unter dem *Castaldo*, so in Siebürgen (sic!) Weissenburg belägerte, sich die Wittib zue einem *accordo* mit Gutheissen derselben

² Der Verfasser irrt sich diesbezügl., da Alois Gritti schon 1534 starb.

³ Emerich Czibak, den der auf seine Macht eifersüchtige Gritti töten liess.

a) *Randbemerkung*: A. C. 1540.

b) *Randbemerkung*: Elisabeth, Johannis I. Wittib, Sigismundi Königen zu Polen Tochter, Regentin in Siebenbürgen.

⁴ Frater Georg Martinuzzi. Hier sei bemerkt, dass Johann Sigismund, Sohn des Königs Johann, von dem Landtag zu Rákos im September 1540 wohl zum König von Ungarn gewählt, jedoch nicht gekrönt wurde, obwohl z. B. Paulus Jovius von einer Krönung des Johann Sigismund berichtet.

⁵ Irrtümlich statt Tirkh, unter welchen Namen Bálint Török gemeint ist, den der Landtag von Rákos zu einem der Gubernatoren Ungarns gewählt hatte.

Stendt auf nachfolgende conditionen a. C. 1545.^{a)} bereden undt weisen lassen, nemblich: dass König Ferdinandus ihrem Sohn Johanni II. ein gewiesses Einkommen bis in 25 m. Ducaten auszeigen, die Regentin ihrer wittiblichen Spruch bis 150 m. Ducaten befriedigen, hie zwischen aber und alsbald etlich vornehmere Ort in Ober-Ungarn Pfandtweis einraumen, dem Bischof zu Wardein neben dem Waiwoda in Siebenbürgen jährlichen 15 m. fl., wie ers beÿ König Johanne gehabt, neben anderer Zubuess erfolgen undt dass König Ferdinand seine Tochter Ertzhertzogin Johannam dem Johanni II., da er zue seinen Jahren gelangt,⁶ zur Gemahl geben und denen Stendten ihre Freÿheiten halten wolten etc. Darüber den die Wittib die Clainodien überantwortet, Siebenbürgen geraumet, nach Cascha ihre Wohnung gerichtet⁷ und ein grosses Frolocken wegen hoffentlicher gewünschter Ruhe bei denen Siebenbürgern verursacht.

Aber es hat keinen Bestandt gehabt, weilen Ihr Maiestät ungeacht des Reichs und dero Landten stetiger Hülftzutragung, gantz erschöpft, nit Mitl gefundten, die conditiones zu vollziehen, der Türck, alsbald er der Vergleichung mit König Ferdinando innen worden, die Siebenbürger, [da] er König Ferdinand nur die granitzen der Gebür versehen, geschweigen mit anderer Hülft aufkommen mögen, mit 80 m. Mann überfallen und König Ferdinandi Volek, uneracht der Bischof zue Wardein mit denen Siebenbürgern zugestossen, doch aller Orten viel zu wenig und gleichwol unbezahlt gewesen. Darzue ist kommen, dass Ihrer Maiestät eingebildet war, man solt nur den Mönch Jörgen Bischoffen zu Wardein und Cardinal aus dem Weg raumen, so sei alles nach Wunsch zu verhoffen, der ers doch mit Ihrer Maiestät und der Christenheit nit böss hat gemeint, sondern allein mit seiner Autoritet die auslendischen Generalobristen und Kriegsvolk Ihrer Maiestät von all zu unzeitiger Aussprengung und von der Beschwerung des gemeinen Volcks, der Stätt und des Landes müglichst abgehalten, aber er wardt unter dem Schein einer Conspiration mit dem Türcken, — durch den General Castaldo mit Vorwissen Ihrer Maiestät⁸ ermordet.^{a)}

^{a)} *Randbemerkung:* A. C. 1545. König Ferdinandus Herr in Siebenbürgen.

⁶ Die Vereinbarung kam nicht 1545, sondern im Sommer 1549 in Nyirbátor zu Stande.

⁷ Königin Isabella verlies erst nach der am 19. Juli 1551 getroffenen Vereinbarung von Szászsebes Siebenbürgen und übersiedelte nach Kaschau.

⁸ Am 17. Dezember 1551 in Alvinc. Bezügl. der Frage, ob Ferdinand I. von den Absichten Castaldos Kenntnis hatte, s. seinen vom 2. Jänner 1552 datierten Brief. Brüsseli Okmánytár, II. 313—314. l.

^{a)} *Randbemerkung:* Siehe Doglionium in der ungarischen Beschreibung.

Welches Ihrer Maiestät gesuchte und angehende Affection bei denen Sibenbürgern, auch dero Glück allenthalben noch geschmehlert, bis doch letztlich die Königin Elisabeth^{b)} mit ihrem Sohn, der unvolzogenen Pac-taten halber, das kaiserisch Volk aus Siebenbürgen mit Gewalt vertrieben und das Landt mit Einwilligung der Stendten für ihren Sohn widerumb⁹ eingenommen,^{c)} dabei sie sich fürnemblich durch des Türken Protection und dann durch Verbündtnussen der Wallachen und Moldauer bis nach abgang Ferdinandi und beynahent ins 1564. Jahr handgehabt. Hiezwischen ist Ungarn und Siebenbürgen in guter Ruhe gestandten.^{d)}

Diese hat folgens Jahres Melchior Balassi, Ihrer Maiestät Obrister zu Sacmar, sonsten ein redlicher und dem Haus Österreich getreuer Man, gantz unzeitig, zue seinem, Ihrer Maiestät und derselben Nachkommen und Landten nit geringen Schaden zerstört, in dem er gut Kaiserisch sich erzeigen wollen und auf den Siebenbürgischen granitzen und Gebiet etliche Ort eingenommen.¹⁰ Darauf Johannes II., als er die Connivirung bei Hof verspürt, sich der festen Sacmar bemechtiget,¹¹ daraus des Balassi Weib und Kinder gefenglich weggeführt, also ist man abermal in Krieg erwachsen. Kaiser Maximilianus II. hat sich des Römischen Reichs, seiner Königreich und Landten Hülfen, der Siebenbürger aber des Türken Protection gebraucht. Und obwol Johannes II. durch seinen Gesandten *Stephanum Bathori*, auch durch Königs Sigismundi von Polen Interposition den Frieden bei Ihrer Maiestät stark gesuecht,¹² weil aber hiezwischen die kaiserischen Generalobristen und Kriegsvolek wider den Siebenbürger nit gefeyret, hat hernach kein Mittel, so ihre Maiestät durch dero oratores Zernovic, Hussitoti¹³ und andere bei dem Türken gesucht, verfahren wollen, sondern der Türk ist unter dem Schein der versprochenen Siebenbürgischen Protection a. C. 1566^{a)} mit grosser Macht herausgefallen, deme gleichwol Kaiser Maximilian des Reichs, vieler auslendischen Potentaten und andere

^{b)} *Randbemerkung:* Elisabeth Regentin in Siebenbürgen.

⁹ Die Rückkehr der Königin Isabella und Johann Sigismund nach Siebenbürgen erfolgte im Herbst 1556.

^{c)} *Randbemerkung:* Stefanus, oder Johannes II. Waida in Siebenbürgen.

^{d)} *Randbemerkung:* A. C. 1564.

¹⁰ Menhardus Balassa trat Ende des Jahres 1561 zu Ferdinand I. über und besetzte überraschend mehrere Burgen im nordöstlichen Teile des Landes.

¹¹ Am 3. September 1564.

¹² Bezieht sich auf die anfangs 1565 eingeleiteten Friedensverhandlung.

¹³ Der Gesandte Maximilians, Hosszúthóti, wurde, wie bekannt, im Jänner 1566 von der Pforte gefangen genommen.

^{a)} *Randbemerkung:* A. C. 1566.

statliche Hülfen, dergleichen seithero wider den Erbfeindt in Ungarn nit gesehen worden, entgegen geführt, aber nit allein nichts abgewonnen, sondern auch nit hindern mögen, das die zwo statlichen Festungen und Päss in Teutsch- undt andere Lande, Sigeth und Jula,¹⁴ viel anderer Ort zugeschweigen, dem kaiserlichen Heer gleichsamb vor der Nasen, mit Gewalt und mit Niderhauen des ritterlichen grafen Niclas von Serin, sambt aller seiner Ritterschaft, seind hingenommen worden, zugeschweigen des grossen Verlusts vieler treflicher Leuth, so ihrer Maiestät ansehnliche treue Dienst gelaistet und des statlich versuechten Kriegsvolcks, so in disem Zueg geblieben; zugeschweigen auch des unsäglichen Schadens, so in disem Krieg in Ungarn an Gebäuen durch Brunst und in ander Weg, auch durch unser eigen Kriegsvolk beschehen und welches schmerzlich zu gedencken, dass damall der Türckh in die 150 Meil Wegs^{a)} nehenter den Fuess hieher in die Christenheit gesetzt.

Also das wir der Sibenbürgischen Praetension, oder Anmassung laider kein andern Nutz davon tragen, als das man den Feint hinfüro weniger als vor, verachten gelehrt, wie dann Kaiser Maximilian die Sibenbürger hernacher nit weiter beschwärt, sondern wegen Verschonung ihrer andern Königreichen und Landen, auch der gantzen Christenheit, sie ihrer Gelegenheit geleben, der Türkischen Protection geniessen und sich mit dem benüegen lassen, dass man gute Nachbarschaft gleichen Verstandt, Ruhe und Friede mit einander erhalten, welcher auch erfolgt, und ist Johannes II. des Türcken halber gegen jährlicher Raichung der 12 m. Ducaten Tributs in seinem Landt unbetrüebt verblieben.

Und obwol nach sein Absterben zwo grosse Factiones in Sibenburgen daher entstanden, das in sein Testament auf Vermanglung natürlicher Erben der Bekeschi¹⁵ zum successore benent, die Sibenbürgische Landschaft, aber sonsten zwar demselben Bekeschi nit ungenaigt, aber zue Erhaltung ihrer freien Wahl, *Stefanum Bathori* zum Herrn a. 1571.^{b)} fürgenomen und erkleret, der dann nach dem Exempel seiner Vorfordern vom Türkischen Kaiser das Lehen neben Erbietung des jährlichen Tributs empfangen, darüber Bekesch durch seinen Abgesandten Szegnei sich bei Kaiser Maximiliano beschwert, ihrer Maiestät Protection und Hülf neben Berühmung der Macht seiner Faction ersuecht,

¹⁴ Der Verlust der Festungen Szigetvár und Gyula.

^{a)} *Randbemerkung:* Bizarus: De bello Pannonico. Fol. 519.

¹⁵ Békés, oder laut Anderen Kaspar Bekes, genoss die unumschränkste Gunst des Johann Sigmund.

^{b)} *Randbemerkung:* Stefanus Bathori Waiwoda in Sibenbürgen. A. C. 1571.

haben ihre Maiestät doch keines Wegs darzue verstehen wollen, sondern den Szegnei mit der Antwort abgefertigt: Es sei kein Nagl in gantz Siebenbürgen,^{a)} welchen ihr Maiestät und dero Herr Vatter seeligster Gedechtnus nit bezahlt hetten; davon entpfundten sie kein andern Nutzen, als das sie ihr und ihren Landten grosse Beschwerden, Mühe und Schaden zugezogen. So dann Ihr Maiestät nachmals nit befunden könnten, das die gesuechte Protection weder ihrer Maiestät nützlich, noch auch dem Landt Siebenbürgen erspriesslich sei, weren sie nit bedacht sich der Sach anzunehmen etc.¹⁶

Damit ist Stefanus Bathori mit Ruhe Waiwoda in Siebenbürgen verblieben, welcher als er hernacher König in Polen worden,¹⁷ seinen Bruedern *Christoferum Bathory*^{b)} denen Stenden recommendirt, die den mit freier Wahl und zwar nit ohne consens des Türcken, denselben zue ihrem Wajwoda erklert,¹⁸ welcher auch das Lehen von Türkischen Kaiser empfangen, den jährlichen Tribut geraichet und sich dabei mit gantz Sibenbürgen so wol befunden, das er kein Bedencken genommen, seinen ainzigen Sohn Sigismundum an der Ottomanischen Porten erziehen zu lassen, da er in allem frei und einige Beschwerte annemblich tractirt und gehalten worden, derentwegen auch nach seinem Todt seines Sohnes Vormunder Johannes Gitzy, als der vornemste und gleichsam gubernator neben dem Dengeleghy und dem Kowachioczy, als verstendige undt weltweise Leuth, nit allein den vorigen jährlichen Tribut, sondern auch desselben Staigerung nit verwaigert und in allem ungefehr 15 m. Ducaten^{c)} geraichet, dabei Land und Leuth an sichern freien grossen Handtierungen, an Reichtumb und Vermögen ohne einige Be-
trangnus von dem Türcken dermassen zue und aufgenommen, dass es mit einem jeden grossen Hertzogthumb wol zu vergleichen gewesen. Daran sie auch die viel *unterschiedlichen Religionen mit ihren freien Exercitien* im Land, darunter sonderlich die Römische Catholische, die Lutherische, die reformirte, so sie die Schweizerisch nennen, die Francisci Davidis, die Socinianer, die Sabbatharii, die Chiliastae oder

^{a)} *Randbemerkung:* Martinus Schultetus.

¹⁶ Obwohl Maximilian Kaspar Békés offiziell nicht unterstützte, hinderte er ihn doch nicht, in den unter königl. Verwaltung stehenden Gebieten Mannschaften anzuwerben.

¹⁷ Am 14. Dezember 1575.

^{b)} *Randbemerkung:* Christoph Bathori Wajwoda in Siebenbürgen.

¹⁸ Er wurde am 28. Jänner 1576 mit dem Titel eines Wojwoda als Stellvertreter des Stephan Báthory gewählt.

^{c)} *Randbemerkung:* P. A. autenticus meldet von vierzigtausent Gulden Reinisch, dazu aber die Verehrung der Praesenten der Vesier und Bassa gerechnet.

millenarii (der Meinung etlich alte patres gewesen) nichte gehindert, dass sie nit mit einander ainig und friedlich gelebt und ohne Bedenken nach Teuglichkeit der Personen an einander zu denen Ämbtern, Magistraten und Diensten, noch auf dato kommen lassen.

Nachdem *Sigismundus Bathori* mit Erraichung seiner Jahren und Verstandt die Regierung angetretten,^{a)} die Lehen vom Türkischen Kaiser empfangen, den Tribut die ersten etlich wenig Jahr ordlich geraicht, das Landt mechtig und reich, vom Erbfeindt unbelästigt, die umbligenden Benachtbarten in gewünschter Ruhe und Friden, sonderlich auch die anrainenten Moldauer undt Wallachen in gleichen guten Verstandt mit ihm undt seiner Landschaft verspürt, hat er getracht sich des Türkischen Tributs frei zu machen, darzue aber die vornemsten ältisten, geschicklichsten im Landt keineswegs rahten, sondern solche Anschlege seiner Jugent, dem gefundenen Wolstandt und dass er der vorigen Zeiten Zustandt nit gedencke, zugemessen. Diser aber hat sich nit abhalten lassen, dem Türcken nit allein den Tribut mit allerlei Fürwendungen aufzogen, sondern auch sich zue könfiligen Defension undt Offension algemach geschickt, die Hinderungen aus dem Weg geraumet und damit er nur aller Verrähterei bei den seinigen versichert sei, hat er alle diejenige, auch unverschonet seines aigenen Geblüets, so die Renuncirung^{b)} des Türckenschutzes und Protection widerrahen, mit Strang, Schwerdt und auf allerlei Weg hinrichten lassen, darunter die vornembsten gewesen: Balthasarus Bathori, Wolfgangus Kowachioczy, Franciscus Kendy, Alexander Kendy, Gabriel Kendy, Stefanus Josica, Joannes Iffiu, Johannes Galffy, Paulus Giulaÿ, Gregorius Deack, Johannes Bornemissa etc. alle fürnehme statliche Leuth, deren Unschuld, Verstandt und Erfahrungheit in gemeinem Wesen, die folgenden Zeiten zuerkennen geben.

Darauf er alsdan denenjenigen, darunter fürnemblich dem *Stefano Botschay* gefolgt, welche ohne Zweifel aus guter Affection gegen der lieben Christenheit und ihrer Kais. Maiestät, sambt dero hochlöbl. Haus Österreich ihme von Mitteln, sich vielmehr des Christlichen, als Türkischen Kaisers Schutzes und Protection zugebrauchen, Andeutung gethan, bis endlich im 1595.^{a)} Jahr mit weilandt Kaiser Rudolf seeligster Gedachtnus auch nachfolgende conditiones geschlossen worden: dass Ihre Kais. Maiestät ohne den Siebenbürger keinen Frieden mit den Türcken eingehen; dass auch die Moldauer undt Wallachen alzeit in

^{a)} *Randbemerkung:* Sigismundus Bathori Waida, hernach Fürst in Siebenbürgen.

^{b)} *Randbemerkung:* A. C. 1594.

^{a)} *Randbemerkung:* A. C. 1595.

den Türckischen Frieden sollen gezogen werden; dass Ihre Maiestät dem Sigismundo eine Ertzhertzogin von Österreich verheiraten, dass gulden Flüss, den Titul und Stel eines Reichsfürsten ihm erlangen; dass sie ihme bei werentem Krieg wieder den Türcken jährlich 100 m. fl. in Casha erlegen lassen, darneben ein Anzahl Reutter und Fuessvolck bewilligen; dass auch alle Ort, so er Bathori also wurde aus des Türcken in sein Gewalt bekommen, ihm und seinen manns- und weiblichen Erben undt Nachkommen für freyaigen, ohne menniglichen Zuspruch, auch von der Cron Ungarn abgesondert verbleiben; dass wo die Notturft Festungen zu bauen, Ihre Maiestät neben dem Sigismundo gleiche Verlag thuen; da er Bathori sollte aus Sibenbürgen durch den Erbfeindt vertrieben werden, dass Ihr Maiestät ihn und andere der seinigen Vertribnen mit Reichslehen zue erlicher ihrer Unterhaltung versehen; dass Ihre Maiestät gegen den seinigen, sie seien Ungarn oder Sibenbürger, die sich vor diesem dem Haus Österreich widerig erwiesen, nichts dergewen könfutig äfern; dass er und die seinigen ihre in Windischlandt und in Ungarn liegende Güeter frei undt sicher besitzen und allen ihren habenden Sprüchen mit Recht nachsetzen; dass Ihre Maiestät ihn mit groben Geschütz, Krauth und Lott versehen. Hindwiderumb und dergegen der Sigismundus mit Hülff der Walachen und Moldauer 80 m. bewehrter Mann durch den gantzen Martium desselben Jahrs in Bereitschaft halten solle etc.¹⁹

An diesen accordo seind anfangs die Stendt unger kommen, weil sie aus den vorigen Zeiten sich erinnert, wie schwerlich es wider die Macht des Erbfeindts zu manteniren; damit sie aber nit dafür angesehen wurden, als hinderten sie gemeiner Christenheit Erweiterung und Zunehmung und damit nit viel unter ihnen in eben die Gefahr, wie vormals viel vornehme Leuthe geraichten, haben sie eingewilligt.

Als bald der Türck des erindert, hat er Siebenbürgen, Moldau, Walacheÿ und die Rätzn mit grosser Macht überfallen und zwar hat Sigismundus mit Zusammensetzung diser benachtbarten Landten fast ins dritte Jahr wider den Türcken und die Tartern (ungeacht die Polen in dessen viel Ungelegenheit mit feindlichen Einfällen in die Moldau verursacht) gross Glück gehabt; auch den Heirath mit *Ertzhertzogin Maria Christierna* durch seinen Gesanten, den Stefanum Botscai schliessen und die Copulation fürgehen lassen. Und hernach über den vorigen einen neuen accordo abermal mit Einwilligung der Stenden dahin geschlossen, dass Sigismundus Ihrer Kais. Maiestät^{a)} das gantz Fürsten-

¹⁹ Der am 28. Jänner 1595 geschlossene Vertrag.

^{a)} *Randbemerkung*: Kaiser Rudolfus II. Fürst in Siebenbürgen.

thumb Siebenbürgen sambt allem, was er allenthalben in Ober-Ungarn gehabt, gegen Einräumung des Fürstenthumb Opper in Schlesien, mit gewiessen Einkommen, so neben andern Vertröstungen durch Ihre Maiestät versprochen worden, abtreten solle etc. Darüber dem die Huldigung der Stendten in Siebenbürgen denen kaiserlichen Commissarien Szuhay undt Istwanfÿ beschehen. Der Bathory hat aus Siebenbürgen sich in Schlesien begeben; hiezzwischen sein Gemahlin neben erstbemelten kaiserlichen Commissarien Siebenbürgen gubernirt ist dergleichen völlige Cession nie mit allen Requisiten, so wol vorgesehen ins Werck kommen, daher sie billich einen Bestandt haben sollen.²⁰

Als aber Bathori die Beschaffenheit in Schlesien nit denen vertrösteten Conditionen gemess befunden, ist er nach Verfliessung 2 Monathen wider in Sibenbürgen ankommen,^{a)} hat die Stendt daselbst desto leichter zur Huldigung bewegt,²¹ weil neben albereit vielen Unordnungen in dem Regiment, auch bei so früher Unhaltigkeit des getroffenen accords sie in Misstrauen gerahten, dass nit Ihre Maiestät zum Nothfall, so der Türckische Kaiser ihnen betrohet, gleichfalls sie wurde stecken lassen. Dem Ertzhertzen Maximiliano aber, Ihrer Maiestät Herrn Bruedern, so mit einem kaiserlichen Kriegsvolk in Siebenbürgen raisen sollen und schon nahent gen Cascha gelangt, hat Bathori zurückgeschrieben, dass sich Ihr Durchlaucht weiter nit bemühen wollte, dann er das besichtigte Fürstenthumb Opper keineswegs beschener Vertröstung gemess befunden, dass ers mit Siebenbürgen auswechseln könnte.

Bald hernacher begibt sich abermal Sigismundus der Regierung aus Bewegnus seiner privat Zustendten, substituirt mit gesambten Stendten Verwilligung²² seinen Vetter *Andream Bathori Cardinal*;^{b)} aber kaum regiret diser das Jahr aus, so wird er durch den *Michel Wajda* in Nahmen Ihrer Maiestät aus Verdacht, dass er Cardinal die vorig Protection des Türckischen Kaisers tractirt, mit grosser Macht überzogen und in selben Zug nidergehaut.²³ Michel Wajda^{a)} regiret in

²⁰ Der neue Vertrag wurde am 23. Dezember 1597 zwischen Sigmund Báthory und Rudolf geschlossen. Die Übernahme Siebenbürgens durch die königl. Kommissäre vollzog sich im April 1598.

^{a)} *Randbemerkung*: Sigmund Bathori abermal Fürst in Siebenbürgen.

²¹ Während des Landtages im August 1598 zu Klausenburg.

²² Am 17. März 1599.

^{b)} *Randbemerkung*: Andreas Bathori Cardinal und Fürst in Siebenbürgen.

²³ In der Schlacht bei Sellenberk siegte der Wojwode Michael (28. Okt. 1599). Der fliehende Fürst wurde am 31. Oktober von den Secklern getötet.

^{a)} *Randbemerkung*: Michel Wajda Kaisers Rudolphi Woiwoda in Siebenbürgen.

Nahmen Ihrer Kaiserlichen Maiestät Siebenbürgen nit nach denen Freiheiten des Landts und wie denen Stendten ist von Ihrer Maiestät wegen bei der Huldigung zugesagt worden, sondern gewaltthetig und mit stetigem Kriegsvolk das Landt beschwerent. Solches konten die Stendt lenger nit erdulden, drunten hat sonderlich Stefanus Czaky, vornemen alten Herkommens, sich umb des Vatterlandts Noth angenommen, dem Waÿda als einen Feindt des Vaterlandts und nit als kaiserlichen Waiwoda und Gubernator abgesagt, damit er aber ohne Verdacht rebellischer Anmassung gehalten wurde, hat er Ihrer Maiestät damals gewesen General aus Ober-Ungarn *Giorgio Basta*, so mit Kriegsvolk umb Cascha gelegen, zu Hülf erfordert, mit dessen Beistandt er den Michel Waÿda aufs Haupt und aus dem Landt geschlagen.

Als bald schickten die Siebenbürgerischen Stendt aller Orten aus *Sigismundum Bathori*, welcher seit der andern Resignation in Polen, in Reussen und Moldau herumbgeraist und damals in Moldau sich in den Still aufgehalten, zur Regierung zu erfordern. Der nimbt sich drumb an^{b)} und wie Michel Waÿda ihm ins Landt fällt, schlegt er denselben mit Hülf und Beistandt des *Georgio Basta*, nahent bei *Goroszló*. Endlich wie Basta kein andern Weg siehet, in die leng Siebenbürgen seines Gefallens bei Ihrer Maiestät zu erhalten und zu schützen, stelt er mit Michel Waÿda ein Vergleichung an, und lest den übergegebenes Glait und getroffene Vergleichung durch seine bestellte Leuth in Zelt umbringen. Darnach wird *Georgio Basta* auch mit *Sigismundo Bathori* und denen Stendten so weit unainig, dass sie wider einander zu Feld ziehen und ofenen Krieg führen, aber *Stefanus Chiackÿ* schlegt sich drein und bemühet sich so stark, dass *Sigismundus* nit allein mit *Basta* sich vergleichen, sondern auch bei Ihrer Maiestät widerumb ausgesönnet wirdt, bis doch endlich *Sigismundus* der Sachen überdrüssig, sich a. C. 1598 zue andern Cession bewegen^{a)} und dass er nach Prag zum Kaiser sich begeben und den *Basta* allein völlig in Ihrer Maiestät Nahmen regieren lest, deme sich anfangs niemandt widersetzt. Als er aber mit seinem Kriegsvolk das Landt hoch beschwert, die Stätt seines Gefallen geschetzt, den Adel getruckt, ohne ordlich Recht und Gewonheit des Landes exequirt, einige Landfreiheit, Landtagschluss undt Herkommen wider Ihrer Maiestät Zusag und Landtagshandlungen in Acht genommen, alle Licenz und Ungebür seinen untergebenen verstattet und die Sächsische Stätte also in Grundt gelegt, dass noch heutigtags in

^{b)} *Randbemerkung:* Sigmund Bathori zum drittenmal Fürst in Siebenbürgen.

^{a)} *Randbemerkung:* A. C. 1598, Kaiser Rudolf Herr in Siebenbürgen.

mancher, welche vor diesem reich, fest und wol erbaut gewesen, nit über zehen Häuser sich finden, geschweigen, dass er aus dem Zeughaus zur Hermanstatt über 40 m. fl. Werth mit Gewalt nehmen lassen, setzt sich wider ihn *Moyses Siculus*,²⁴ einer von Adel und schlegt den Bastam mit dem kaiserischen Volek aus dem Landt. Weil aber dieser Siculus geringer Freundschaft und zum nachsetzenen geringen Vermögens, hat Basta in Nahmen Ihrer Maiestät den Moldawischen *Wayda Radul* durch Geld dahin behandelt, dass er mit Herzueziehung des Basta, wider den Moyses Siculum, Siebenbürgen für den Kaiser erhalten, darin alsdan Basta durch Ihre Maiestät für einen Gubernator erklet und publicirt worden.^{b)}

Als nun der Türckenkrieg wider angangen und Georgio Basta von Ihrer Maiestät derentwegen abgefordert worden, hat er zwar den Titul behalten, aber alle Handlungen in Siebenbürgen sind a. C. 1604^{c)} durch zween *kaiserische Commissarien*, den von Krauseneg und den Hoffman, hindangesetzt aller Freiheiten den Landts, also tractirt worden, dass wie zuvor durch des Basta Gubernament nichts ohne Gewalt, also itzt durch die kaiserischen Commissarien, so man die Cammer genent, nichts ohn Geschenck, List oder schädliche Neuerung zue grosser Beschwer-, Betrangnus, Verarmung und Undertrückung des gantzen Landts beschehen. Indessen hat nicht weniger der kaiserisch General in Ober-Hungern *Giohanni Jacomo Barbiani comte di Belgiojosa*, welcher in Abwesen des Basta Siebenbürgen schützen sollen, mit Reformirung der Religion und wider die ungarischen decreta und Herkommen, wie die Beschwer-schriften ausweisen, beschwerlich gehauset, die Landleut mit Kriegsvolek belegt, kein Zusagung gehalten, die sich beschwert, mit Gewalt bezwungen, geblündert, geschetzt, bis doch endlichen *Stefanus Botschay*, umb das er als Ihrer Maiestät alzeit treuen und wegen Herzubringung Siebenbürgen umb das hochlöbliche Haus Österreich wolverdienten ansehnlicher Landman, wegen eines gefangenen Vettern Banffi bei ihm General in Ober-Ungarn intercedirt und ihn von denen ungewöhnlichen processen verträulichen abgemahnet, durch bemelten Belgiojoso mit Kriegsvolek überzogen, dawider er sich aus Noth nit allein geschützt, sondern auch aus Vermanglung aller gesuchten Remedirung bey Hof, ist es durch ein gmain Aufstandt deren Orten dahin kommen, dass alles kaiserisch Volek aus gantz Siebenbürgen

²⁴ Moses Székely.

^{b)} *Randbemerkung*: Georgio Basta Kaiser Rudolfs Gubernator in Siebenbürgen.

^{c)} *Randbemerkung*: A. C. 1604.

geschlagen und Botscaÿ zum Fürsten daselbst durch die Stendt fürgenommen worden.^{a)}

Sintemal aber Botscaÿ wegen des schweren Tumults in Ungarn nit hat in Siebenbürgen verharren können, hat er dem *Sigismundo Ragozi*, einen erfahrenen fürnehmen Landherrn in sein Abwesen die Regierung anbefohlen, das Siebenbürgische Lehen aber, als ihm wol neben andern Hoheiten vom Türkischen Kaiser durch Zauschen und andere aigene Leuth angetragen worden, hat ers doch von ihme nit empfangen, sondern wie die Wienerisch Handlungen den 26. Septembris^{a)} 1606 ausweisen, endlichen von dem Römischen Kaiser dependirt und gleichwol mit dem Türeken in solchem der Christenheit unpraejudicirlichen Verstandt neben Raichung jährlichen Tributs blieben, dass erstlich keiner Widerwärtigkeit dannen zu besorgen gehabt. Welches der Ursache gemeldt, dass ihr viel nit anderst wissen, dann Botscaÿ sich mit dem Türkischen Kaiser in praeiudicium der Christenheit zu viel sich eingelassen. Zumal nach seinem Todt königliche Glenodien, so von Türken herkommen, aus seinem Schatz der verstorbenen kaiserlichen Maiestät zugeschickt worden, welche er aber nie bei dem Türkischen Kaiser gesucht, noch in recognitionem fidelitatis, sondern allein damit der Türeke die Recusierung der überschickten praesenten nit für eine Verschimpfung und laesion ansieht, ohn einig Zusag noch gewöhnlich jurament angenommen und behalten.

Obangezogene Handlung mit ihrer Kais. Maiestät hatte unter andern folgende Artikel: Dass Ihre Maiestät dem Botscaÿ zu Siebenbürgen und zue denen Stucken in Ober-Ungarn, welche Sigismundus Bathori gehabt, auch das Schloss Thockaÿ mit seiner ietzigen Zugehör und die zwo Grafschaften Ugochia und Beregk in und ausserhalb der Teiss, dergleichen auch die alten Gränitzen und Zugehörungen zue Sibenbürgen sambt der Festung Zachmar mit der Grafschaft geben; dass Botscaÿ die dem Sigismundus Rakozi und Sebastian Teköli verpfändte zween Märckt Kerestur und zue Tarzal, dahin sie vor Jahren gehört, ablösen möge. Dass die Erlaischen Zehent über der Theiss dem Botscaÿ, aber disseit der Teiss Ihrer Maiestät sollen bleiben und das alles itzt vermeldtes dem Botscaÿ soll erblich bleiben, doch so er ohne eheliche Manns Erben abgieng, so soll das alles dem König von Ungarn und der Cron heimbsfallen und sich weder seine Befreunde, noch Schwäger des Siebenbürgen und der oberzehnten Herrschaften nit annehmen; dass Botscaÿ den Titul mög führen, wie vor ihme Sigismundus Bathory,

^{a)} *Randbemerkung:* Stefanus Botscaÿ Fürst in Siebenbürgen.

^{a)} *Randbemerkung:* A. C. 1606. den 26. Septembris Viennae.

nemblich sich schreiben Fürsten des Reiches und in Siebenbürgen, Grafen der Sekler und Herrn etlicher zur Cron Hungern gehörenden Stuck, also möge er auch das Siebenbürgische Wappen führen, wie Bathori, doch ausser des Bathorischen Geschlechts zuehendigen Wappen; dass nach beschehener des Botscaÿ Ratification dieser Handlung Ihr Maiestät durch dero commissarien die Provinz und bemelte Stuckh ihme Botscaÿ einräumen und die Siebenbürger ihrer Huldigungspflicht wider erlassen wolle. So versprache auch Botscai sich zu bemühen, dass berürte Siebenbürger in dem Standt, wie sie von Alter gewesen, sollen gebracht werden und dass er zue künftigen Ungarischen Landtügen von denen Grafschaften, die zur Cron gehören, seine Gsanten abordnen wolle. Da irgendet Ihr Maiestät Diener, Beambte oder Landleuth umb Verbrechen willen in Siebenbürgen, oder deren Orten unter Botscai fliehen und Ihre Maiestät drumb den Botscai ersuechen wurden, soll er dieselben für recht stellen, desgleichen wollen Ihr Maiestät auch ihrestheils thuen. So bezeug auch Botscai öffentlich, dass er die Cron von Vesier keineswegs zu praeiudicio Ihrer Maiestät, oder der Cron Ungarn empfangen und angenommen hab.

Bemelte condiciones seindt bei lebzeiten des Botscai in Recht genommen worden, dabei ward aber Ihrer Maiestät gross Übersehen, dass man der Siebenbürgischen Stendten Consens, wie in dergleichen Handlungen vormals gebräuchlich, nit begehrt, daraus nach dem Todt des Botscai erfolgt, dass *Sigismundus Ragoczy* in Fürstentumb mit Willen der Stendten succedirt^{a)} und weil er sich aber hernacher Alters halber lenger zu regiren ungenuegsamb befunden, hat er sichs gutwillig ergeben und ist in Ungarn auf seinen Güttern gestorben.

Nach ihm haben die Stendt den *Homonay*²⁵ begehrt, der ohne das in Ungarn statliche Güttern gehabt und derentwegen das Fürstentumb nit wollen annehmen, derwegen bemelte Stände den *Gabriel Bathori*^{a)} zum Fürsten erkiest. Der hat anfangs wol regiret und aber wol nichts weniger, als Botscai und Ragoczy den jährlichen Tribut dem Türcken geraicht, ist ihm doch von itziger Kais. Maiestät Hof aus der fürstlich Titul, wie dem Botscai, vergünt und geben worden. Hernach ist er durch Schwelgerei in so wüestes gottlos Leben mit Unzucht, Ehebruch, Blutschandt, Nothzwang und Tyrannei gerathen, dass von allen Orten

^{a)} *Randbemerkung:* Sigismund Ragoczy Herr in Siebenbürgen.

²⁵ Es handelt sich um Bálint Homonnay, den auch Boeskey zum Fürsten geeignet fand.

^{a)} *Randbemerkung:* Gabriel Bathori, Fürst in Siebenbürgen.

hohe Klagen und Beschweren wider ihn einkommen. An denen Granitzen hielt er sich anno 1611 gegen Ihrer Maiestät unnachbarlich, zog an sich die Hayduggen, so in Ober-Ungarn sei der Botscayschen Unruhe gleich einer sonderlichen reipublicae sich beisammen gehalten, die bewehrete und sterckte er mit dem herzugezogenen der Obrigkeiten in Ober-Ungarn Bauersmann, maste sich etlicher Gränitzen Örter, so Ihrer Maiestät und zu Ober-Ungarn gehörten, unbefuegt an, hielt stetig Volck in und ausser Siebenbürgen, bewegte den Radul Waÿda in der Wallacheÿ, dass er auch Volckh in stettiger Bereitschaft lange Zeit halten muest und ward ihm doch von Ihrer Maiestät noch iemandt andern darzue Ursach gegeben ohne was etlicher Örter halber, die er dergestalt, wie sie Botscai, in Ober-Ungarn inhaben wollen, Irrungen mit Ihrer Maiestät sich gehalten, so aber auf denen Ungarischen Landtügen hetten mögen und sollen hingelegt werden.

Darauf ward von Ihrer Maiestät Gabriel Bathori, als ein ungehorsamer und rebell durch offene getruckte patenta in die Acht erklet und dem Palatino Ungariae *Graf Georg Thurzo* neben dem *Graf Sigmund Forgatz*, Ihrer Maiestät General in Ober-Ungarn, die *Execution* anbefohlen, welche man anfangs derwegen nit schwer gehalten, weil die Siebenbürgischen nationes selbst damals nit wol mit dem Bathori zufrieden gewest. Dieser protestirte wider Ihrer Maiestät geschwindte Erklerung, beschwerte sich, dass man ab executione wider ihn ungehörter Sachen procedirte und dass er nun mehr zue seiner Defension getrungen werde; schickte darauf zum Türcken umb Schutz und Hülff, die kham ihme alsbald zu Handt, so hat er auch die Hayduggen, davon erst Meldung beschehen, unter dem *Andrea Nagy* auf seiner Seiten, ausser seines eignen Volcks. Palatinus zog zwar an auf Ihrer Maiestät gemessnen Befelch mit den Ungarn, aber er hette für sich den Fürschlag, den Bathori, welchen er zum Frieden nit ungenaigt wusste, dadurch desto leichter zu billichen conditionen zu bringen. Indessen aber belägrte Nagy mit seinen Haiduggen, Türcken und Tartarn Ihrer Maiestät Granitzhaus *Kalo* genent, daher samblete alsbald Palatinus das Landvolck bis in 3 m. zu Ross und Fuess, schickt damit den *Thomas Szechi* den 23. Octobris 1611 den Nagy zu überfallen, den er auch mit seinen Leuthen alsbald zerstreuet, nit wenig Türcken darunter nidergehauet und gefangen und also die Festung entsetzt.

Graf Sigmund Forgatz aber, so mit dem ungarischen Volck in Siebenbürgen gerueckt war, als er gegen der unverhoften grossen Macht des Bathori aus Türcken und Tartarn, so der Sultan ihme zu Hülff ge-

b) *Randbemerkung*: A. C. 1611.

schickt und sich seiner mit Ernst anzunehmen entschlossen war, sich zu schwach befunden, hat er sich in die Wallachey, dannen gegen Moldau geschlagen, da er zwar leichtlich in Poln und hernacher wider in Ober-Ungarn kommen mögen, aber er ist durch des Radul Wayda in Wallacheÿ albereit erlassenes Volck geblündert und in denen Moldauischen Gebirgen in einem Wasser, dadurch das Fuessvolck nit kommen können, getrennt und geschlagen worden, das Fuessvolck so zurück in Siebenbürgen müessen. Als es unter die Zeekler kommen, ist maistheils nidergehaut, das übrig zum Thail gefangen worden, zum Thail hat es dem Bathori schwehren müessen. Forgatz mit denen wenig übrigen ist bei 14 Tagen lang in den grössten Gebürgen, in Frost, Hunger und Kummer herumbzogen, unterwegs viel der seinigen verlohren und solche Noth ausgestanden, dass sie aus Hunger beinahent alle ihre Ross aufgezehrt; hat endlich wider in Moldau sich gewendet und von dannen durch Poln wider heimkommen. Des kaiserischen Volcks von Ungarn ist damals mehrer, als sonst in den ofnen Türckenkrieg in 3 Jahren geblieben.^{a)}

Weil dann dem Bathori nichts abzugewinnen, sondern vielmehr die Zerstossung des gemachten Frieden mit dem Türcken mit Gefahr aller Landen zu besorgen war, als hat man durch güetige Mittel die Sach hinzulegen für rathsamb befunden, darauf von Ihrer Maiestät und deroselben Cron Ungarn mit dem Bathori Fridensanstandt gemacht, so hernach zu Tokay articulirt, und ist ihme Bathori bei Christlichem wahren Glauben versprochen worden, dass wider ihn oder seine Landt weder heimb- noch öffentlich, auf keinerlei Weis oder practie, oder List, durch Ungern noch andere, nichts soll gehandelt, oder fürgenommen werden,^{b)} sondern soll ein beständiger Fried mit ihm und seinen Stenden hiemit aufgericht bleiben. Die condiciones sind gewesen: dass Bathori alsbalden seine fürnehme Abgesandten zum Kaiser soll schicken, derselben Hoheit erkennen und auf den folgenden Ungarischen Landtag seine Abgesandten abordnen, mit denen man der Notturft nach, was zum Frieden dienstlich, reden möge. Item dass baiderseits zugehörigen freier Pass verstattet undt was einer dem andern bishero entzogen, widerumb zugestellt werde; dass einem und dem andern theil die mobilien wieder zugestellt werden, da sich aber des jemandt verwaigern wurde, so solle auf Ihrer Maiestät und der Ungarn Seitten der General in Ober-Ungarn und auf des Siebenbürgers Seitten seine Obristen zue

^{a)} *Randbemerkung:* Ex relatione, so derwegen Ihrer Maiestät überschickt.

^{b)} *Randbemerkung:* Siehe Articulos Thockaienses 21. Decembris a. C. 1611. im Eingang.

Wardein und Jeneo mit einander und gesamt die Restitution verschaffen; dass ein Theil sowol als der ander die Verbrecher soll strafen; dass beiderseits die Wehren abgelegt werden etc.

Diese Artiel sein zu *Tokay den 21. Decembris 1611.* aufgericht und (wie der 5. articul des Presburgischen Landtags-schluss a. 1613. und darauf erfolgte Assecuration selbst ausweist) von Ihrer Maiestät dem Bathori, seinen Successorn und denen Stendten in Siebenbürgen, gleichesfals vom anderntheil Ihrer Maiestät und denen Ungarischen Ständten, durch gefertigte Brief Versicherung erfolgt. Dessen alles ungeachtet hette man sich doch bei Hof bald abermal zum Krieg bereden lassen. Dann Radul Waÿda beschwerte sich bei Ihrer Maiestät, dass er durch den Bathori auf Befelch des Sultan darumb, dass er dem Bathori nit Hülff wider Ihre Maiestät geschickt, aus dem Land vertrieben worden, rühmete seiner gegen Ihrer Maiestät geleiste vielfaltige treue Dienst, begehrte noch zu seiner Restitution Hülff an Volek. Darnach hielten etliche vornehme Herrn, so der Bathori von wegen gefassten Verdachts, als stundten sie ihme nach dem Leben, verfolgt und nachgestellt, starck bei Ihrer Maiestät umb Schutz und Hülff zu Restituirung ihrer entsetzten Ehren undt Würden an. Darzue kamen der Siebenbürgischen Sächsischen Stett, sonderlich Hermanstatt und Cronstatt grosse Beschwerde, weiler des Bathori grosse Unbild und Tirannei, flehenten bei Ihrer Maiestät, dass sie sich ihrer allergnedigist wollte annehmen, damit sie bei ihren Freiheiten möchten in Ruhe und Frieden vor denen Unbilligkeiten des Bathori sicher leben.

Aber Palatinus bemühete sich bei Ihrer Maiestät so weit unausgesetzt, dass es bei gemachten Friedensanstandt zu Verhüttung mehrer Ungelegenheiten verblieben, daneben gleichwol auch auf erst angedeute unterschiedliche Beschwerde gedacht worden, wasgestalt denen anhaltenten Theilen zu wilfahren, aber es fand sich in der Tractation mit Batoreo, der im ersten Punct für sein Person nit ungenaißt war, kein Mittel, dass er möchte ohne des Sultans consens den Radul in die Wallacheÿ wider einsetzen. So könnte man fürs ander ihn auch nit bereden, denenjenigen widerumb zu trauen, die er stark in Verdacht gezogen, dass sie ihm nach dem Leben stünden. Seines üblen Regiments halben hat man ihm auch nit gern maasgeben wollen.

Also hat Bathori zwar nichts wider die neue Ihrer Maiestät und der Cron Ungarn Päcifications-punkten gehandelt, aber in dessen seine Stätt und Stände wider die Freiheiten vielfaltig beschwerdt und so weit in Desperation getrieben, dass weil fast kein ehrlicher Mann unter solcher Regierung ohne Sorg leben können, haben sie auf Mittel und Weg zur Veränderung gedacht. Nun war bei Ihrer Maiestät kein Hof-

nung mehr, weil bisher keine Revolution erfolgt und die mündlich ohne gemaine Beratschlagung Ihrer Maiestät Landen gegebene Vertröstungen das Ansehen gewonnen, als wollte man allein röm. catholische Obristen, Befehlshaber und Volck hinein abordnen, dabei dann die Sächsischen Stätt eben das Unheil, was sie bei Georgio Basta ausgestanten, sich befahret und lieber sich hetten niderhauen, als dermassen in Religion und Freiheiten wollen unter dem Nahmen des Schutzes, beschweren lassen. So ist auch der Pass bei denen Ungarn nit zu erhalten gewesen, weil ohne Rath und Vorwissen der verainigten Länder solches geworbene Kriegsvolck in Verdacht kommen, als werde es mehr die Ober-Ungarn zu belästigen, als den Sibenbürgern zu helfen fortgeschickt. Sintemal des Volks wieder des Bathori Macht viel zu wenig, ihme nit hett getrauet, in Sibenbürgen zu rucken. So hat man auch von keiner beständigen Bezahlung gewusst, ohne was man von der Spanischen Hülf geredet, welche nit harrig Pflege zu sein, ausser anderen Ungelegenheiten, der sich die Ungarn besorgt haben .

Daher seind die Sibenbürger auf andere Extremiteten gefallen, nemblich hatte Bathori a. 1611^{a)} bei dem *Andrea Gezy* das gewöhnliche Praesent nach Constantinopel geschickt und andere mehr das Land Sibenbürgen betreffente Geschefte daselbst zu verrichten ihm aufgetragen, willens sich nach Wardein zu begeben, daselbst alle bishero mit Ihrer Maiestät und der Cron Ungarn gehaltene Irrungen zu vergleichen und ein beständige Bündtnis mit denselbigen einzugehen, welches er den Gezy eingebunden, dem Sultan und denen Veziern lauter anzusaigen, dass Gott lob ein gewünschter Friedt mit Ungarn völlig beschlossen. Und da sie solches empfinden wolten, mit Fürwendung, wie Ihre Maiestät vor einem Jahr hetten ein Kriegsvolck in Sibenbürgen wider den Bathori geschickt, soll doch Gezy auf das beste abküelen und mit Ihrer Maiestät agenten an der Ottomannischen Port in allem, soweit sich der Cron Ungarn Nutz und aufnehmen erstreckt, fleissig correspondiren. Gezy aber, als der da wusste der Ständt Ungeuld wider seines Herrn Regierung und ihr Verlangen nach einer Veränderung, hat im Nahmen der Landschaft das böse Regiment seines Herrn entdeckt und den Sultan dahin bewegt, dass er denen so hoch beschwerten Sibenbürgern auf ihr Begehren einen andern Herren zu geben zugesagt. Welches Gezy denen Cronstättern alsbalden zu wissen gemacht und sie dabei ermahnet, weil sie albereit wider den Bathori aufgestandten und von ihm belageret weren, sie sollten sich nit ergeben, es werde des Türeken starcke Hülf in wenig Tagen in Sibenbür-

^{a)} Randbemerkung: A. C. 1611.

gen ankommen. Als solches Bathori erinnert, hat er aus den dreien nationibus Gesandte zu den Cronstettern abgefertigt, dass sie als treue Underthanen es mit ihm und der gantzen Landschaft halten solten. Die gaben ihm zur Antwort, dass sie ihn nun mehr nit für ihren Herrn erkennen, sondern erwarten ihres Fürsten in kürtz, Gott werde sich ihrer annehmen und die grosse Tirannei ungerochen nit lassen, ehe müssten die Türcken und Haiden ihnen beispringen, wann sie von Christen verlassen sindt.

Dann die sächsische Stett hatten albereit auch aus ihren Gliedern den Benekner zum Türcken abgefertigt, ob sie mit seiner Verlaubnus nach ihrer freien Wahl mächten ein andern Herrn haben und eine solche Hülff wider den Bathori, die ohne sondern des Landts Schaden und praeiudicio wehr, welches baides ihnen zugesagt und gehalten worden.

Unterdessen machte sich der Bathori stark, erinnerte den Palatinum des Türken Herkunft, die er bei dem Sultan mit nichte hett verwerket, weil er sambt seiner gantzen Landschaft ihm, so weit sich ihre Schuldigkeit erstreckt, bisher alle Zeit getreu und gewertig gewesen, sondern allein durch des Gezy Verrätherei verursacht sei, erklerte sich, solang er lebte, zu defendiren. Sprach ihm und Ihre Maiestät um Hülff und Succurs, wo nit zu Beschützung Siebenbürgen, doch aufs wenigst der Cron Ungarn, dahin der Türk seine Intention richtete, mit grosser Ausführung beweglich an That in allen seinen Festungen gute Fürsorge abordnete, alsbald sowol zum Sultan, als auch zu denen drei Bassa, als Magyan Oguli, Irerwar, Aly Bassa, gewesten Bassa zue Ofen und Eozmeleshick Oglı Alı Bassa seine Gesandte, die haben sie schon unterwegs in der Wallachei angetroffen. In dessen underliessen nit die Saxen dem Bathori Widerstandt zu thun, also dass er getrungen wardt, nach Wardein zu weichen, aldar zuenechst durch diejenigen, so von Ihr Maiestät ihm zu Hülff zugeschickt worden, aus Verdacht, dass er mit dem Türcken ein gefehrlichen accordo treffen möchte, erbärmlich umgebracht worden.

Gabriel Bethlehem ward nach des Bathori Flucht auf Begehren und mit freier Wahl der Sibenbürgischen Stendte in das Königreich eingeführt.²⁶ Die Türcken und Tartarn seindt nach Verfliessung ungefehr 3 Monathen aus dem Landt durch die Siebenbürger ohne einigen Schaden beglaitet worden und solang sie im Königreich verblieben, haben sie sich ohne Beschwer der Sibenbürger allezeit ausser den Stätten und Flecken zue Feldt gehalten. Die Huldigung geschah Gabriel

²⁶ Am 23. Oktober 1613.

Bethlehem ohne Gegenwart des Türcken allerdings nach denen Freiheiten des Landts auf folgende *condicionen*, so der Fürst geschworen, nemblich: dass er Gabriel Bethlehem so für sein Person der reformirten Kirchen zugethan, wolle die hergebrachten Religionen und deren Exercitien im Land ungehindert lassen; dass er in Betrachtung itziger erbarmlicher Gestalt des Landts und vorigen löblicher Fürsten Exempel sich also bescheidenlich gegen der mechtigen Ottomannischen Porten erweisen, damit auf den widerigen Fall das Landt nit ins Verderben gesetzt werdt. Nichtweniger soll er mit der Christenheit, mit dem Römischen Kaiser und Königreich Ungarn gute Nachbarschaft und den gemachten Frieden alles Fleisses erhalten. Mit denen Wayda in Moldau und Wallachey soll er gute Nachbarschaft halten; soll aus denen drei nationen solche Rätthe umb sich stetig haben, die der Rechten erfahren, der Gerechtigkeit und des Friedens liebhaber und gutes Gewissens sein, mit deren Rath er alle Geschefte das Land betreffend handeln und die Landämbter verleihen. Da aber der Rätth einer oder mehr wider des Landes Recht, Freiheiten, Herkommen, decreta, zu schädlichem Fürnehmen wurde Ursach geben, soll derselbe nach eingezogener Erkundigung, seiner Ehr und Vatterlandts verziehen sein. Die Herrn, Edelleut, Stätt, Märkt, Zeekler und Saxen etc. sollen bei ihren rechtmessigen Freiheiten und Herkommen gelassen und durch ihn confirmirt werden. Der Fürst soll wider der Stendten Schlüssen nit handeln, dem armen, wie dem reichen ohn Ansehen der Person Recht sprechen und kein gerichtlich Execution hindern lassen. Soll die freie Wahl des Landts nit hindern und auch solche bei der Ottomannischen Porten confirmiren lassen; soll auf denen Landtügen und im Rath jedem seine freie Stimme lassen; soll zur gelegnen Zeit des Fürstenthums entwende Einkommen mit gebürlichen Mitteln wider herzubringen und die Gränitzörter und Häuser, soviel an ihme gelegen und aufs wenigist ohne Vorwissen der Rätth und der Stendt nit alienirn; soll den Titul, als wie er itzt dem Fürstentumb geben wirdt, ohne der Stendt Vorwissen weder mehren, noch mindern, sondern gantzlich sich damit benüegen lassen, nemblich: *Gabriel Bethlen Dei gratia Princeps Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc.*

Ob nun wol Gabriel Betlehem die Lehen von Türckischen Kaiser nach der Huldigung empfangen, so ist doch kein Zweifel, es sei allerseits, in der gantzen Christenheit diese Zeit *viel nützlicher*, als ob sie

^{a)} *Randbemerkung:* Siehe die Landtags-artiel a. 1613. im Octobri tractirt und geschlossen zu Clausenburg.

mit Renuncirung der Türkischen Protection, sich diser Zeit sollten Ihre Maiestät, wie bishero, untergeben, weil es sich zue allen Zeiten im Werck befunden, dass man solcher Praetension zue keinem Thail jemals zu geniessen, sondern schwerlich zu entgelten gehabt. Auf Ihrer Maiestät Thail haben unsere Herrn stetigs Volck auf dem Fuess halten müessen, dadurch sich und ihre Landt an Vermögen erschöpfte, mit stettigen Musterblätzen Land und Leuth verderbt, verödet, sich in mehrern Last gesenckt, die entstehenten Unordnungen und Zerrüttigkeiten in ihren Landten derentwegen nit verhüeten können, wann dann der Feindt fürbrachen, so hats gleichwol an gnuugsamen Widerstandt undt Schutz wegen derselben Landschaft Entlegenheit gemanglet, in dem man Sibenbürgen erhalten wollen, hat man in Unter-Ungarn fürnehme Ort verlihren müessen, dabei wegen des unbezahlten Volcks gewöhnliche Meuterey, die Reputation an allen Orten fast geschwunden.

Auf den andern Theil haben die Sibenbürger wegen der nahenten Türcken und Tartarn in ewiger Sorg wegen der unserigen Hülff ohne sondere Hofnung stehen müessen, weil die Hülfen aus dem Teutschlandt in Sibenbürgen weit und durch viel Umbwege zu bringen und der Feind unterwegs viel Hinderungen einstreien können. Ist schon ein Succurs angelangt, so hat er sich laider und nie anderst befunden, weissens auch noch die rudera in Siebenbürgen aus, dass die Siebenbürger sindt an Gewissen, Ehren, Adel, Freiheiten, Recht, Billichkeit hergebracht, Würdten und Hoheiten, Gelt, Guett, Vermögen, ja an Leib und Leben und in summa: an allen ihrigen wider Verträge, Landtagshandlungen, pactata, Zusagungen, Verschreibungen, durch die unserigen viel schwerlicher, als durch den Erbfeindt betrangt und getruckt worden. Und erscheinet kürztlich aus obiger Erzählung, dass in deme die gutten Leut zwischen der Affectation christlicher Protection und zwischen der unserigen Unvermögen und unträglichen Beschwerungen, dass nur seit a. 1595., das ist seit erster renunciierter Türkischer Protection, bis hieher, in welcher Zeit gleichwol die jährlich Contribution, wenig Jahr ausgenommen, confirmirt hat, ohne anderer hiezwischen Veränderung in der Regierung, auch dass die proceres zue unterschiedlichenmahlen hiezwischen selbst regieret, zehen unterschiedliche Huldigungen bei derselben Landschaft, nit mit geringen Jammer, Bluet, Vergiessung und Verderbung der Inwohner fürgangen, indem sie immer Besserung aus der Christen Protection verhofft und doch empfunden, dass nur ein unglückseelige Regierung der andern die Handt gebotten.

Aber davon mögen alle verstendige, sonderlich aber die künftigen

Zeiten, wers erlebt, mehrers urtheilen, *aus dieser gründlichen Erzählung ist aus dieser Zeit genueg nachfolgende Wissenschaften zu nehmen:*

1. Dass die Siebenbürger seit König Johann I. Zeiten fast continue (ausser wenig Jahren) den Tribut den Türcken geraicht.

2. Dass seit der Erbfeindt in Ungarn Festungen und Häuser bekommen, ist denen Siebenbürgern der Türcken Protection nützlicher, als der Christen Schutz gewesen.

3. Dass die Siebenbürger durch die Protection des Türcken drumben mit nichten von der Christenheit getrennt, sondern bestendig affection gegen derselben ein Weg, als den andern erzeugt.

4. Das wider der Türcken Gewalt der Teutsche Succurs die Siebenbürger nit beschützen mögen.

5. Dass die Protection der Siebenbürger unsern Herrn und ihren Landten alle Zeit mehr geschadet, als genuetzt hat.

6. Dass die Siebenbürger ihr freie Wahl haben.

7. Dass die Siebenbürger Mittel haben sich zum Fall der Noth wider die unserigen, aber nit in die leng wider des Türcken Gewalt zue defendiren.

8. Item dass Waradein alle Zeit denen Siebenbürgen gehört.²⁷

9. Item dass unsere Handlungen mit Siebenbürgen allzeit vor dem Türcken in möglichster Geheim gehalten worden.

10. Dass Bethlehem Gabor bis dato weder denen siebenbürgischen Stendten, oder Nationen praeiudicirliche, noch der Christenheit gefährliche, oder verdächtige Neuerungen mit denen Türcken eingangen, sondern vilmehr ist aus seinem und der Landschaft itzigem procedere Ihre Maiestät, dero hochlößlichen Haus Österreich und derselben Königreichen und Landen, ja der gantzen Christenheit vilmehr bestendiger Nutz und Hails, durch zeitlich gebrauchten Glimpf und gnedige Connivirung, als wan Ihr Maiestät dasjenige, so fürgangen, durch ernstliche Wege amten wollten, aufs künftiz zu verhoffen, welches hoch zu erwegen.

Dr. Lukinich Imre.

²⁷ Bezieht sich darauf, dass der Hof unter verschiedenen Titeln Grosswardein zu okkupieren trachtete.

A HARMINCADJÖVEDELMEK KÖZIGAZGATÁSI KÖLTSÉGEI FELSŐMAGYAR- ORSZÁGON A XVII. SZÁZAD ELEJÉN.

A pénzalapokra fektetett államháztartás korával megnyílt a lehetősége annak, hogy az államháztartás állapotáról az egykorúak összefoglaló, a különmű dolgokat is közös értékmérő révén, egyetlen számmal is kifejezhető, világos képet alkothattak maguknak. Ennek rendszeres gyakorlati alkalmazása azonban a valóságban csak akkor következett be, mikor egy-egy gazdasági terület alsó- és középfokú pénzügyigazgató szerveit az egész területet átfogó, egyetlen és modern hivatal alá helyezték. Másszóval akkor, amikor a meglévő partikuláris pénzügyi szervezetet egy legfőbb hivatal felállításával gyakorlati értelemben is sikerült összefogni és hierarchikusan átformálni. Ekkor ugyanis a pénzügyi főhivatalba futottak össze azok a szálak, amelyek kimutatási táblákba szöve, a biztos áttekinthetést megadták. Ezek az áttekinthető kimutatások, „generalis extractus“-ok, azok, amik a mai történészek, kellő átrendezéssel, a gazdasági élet olyan tényezőire is adnak felvilágosítást, amelyek jelentőségét, statisztikai ismeretek hiányában, akkor még nem méltányolhatták kellően, tehát számszerűen nem is figyelték azok változását. Legközelebbi célunkhoz gondoljunk csak az üzemi költségekre, vagy pl. a közigazgatási kiadásokra, melyeknek történetalkotó, életbevágó jelentőségéről — főleg legújabb tapasztalataink nyomán — valamennyiünknek világos fogalmaink vannak.

A magyar történetben az a korszak, amelyre nézve az ilyen statisztikai anyagon felépülő pénzügyi vizsgálódások áttekinthető eredménnyel zárhatók, a XVI—XVII. század fordulóján kezdődik. Tehát akkor, amidőn pozsonyi és kassai pénzügyi főhivatalaink gyermekkorukat, a kísérletezés és tapasztalás korát, elhagyva férfikorba léptek. Jellemző azonban nagyon, hogy e hivatalok hátrahagyott levéltárai az államháztartás rendkívüli jövedelmeire nézve megfelelő anyagot már jóval korábban nyújtanak, mint a rendes jövedelmekre. Ez az államháztartás két felének különböző jellemvonásából folyik. Mert amíg a rendkívüli

jövedelmek inkább pénzbeliek s így jobban ellenőrizhetők, könnyebben megszámlálhatók és pontosan papírra vethetők voltak, addig a rendes jövedelmekről, minthogy jelentékeny részben még mindig domaniális jellegűek (tizedek, várbirtokok stb.) maradtak és terjedelmesek voltak, nemkülönben közel az előállítási helyhez használtattak fel, az akkori technikai viszonyok mellett nem is igen készülhettek céljainknak megfelelő számadások. De másrészt az is magyarázza ezt a körülményt, hogy a pénz, könnyű forgalombahozhatása miatt, minden korok egyik legmegbecsültebb jószágga lévén, megőrzésére, mennyiségbeli ingadozására lényegesen nagyobb gondot fordítanak, mint például a csak helyi jelentőségű terménybevételekre. A kezelési könnyebbség, s a nagy jelentőség miatt, a pénzben befolyt adójövedelmekről már a pozsonyi kamara felállításának első éveiből, a XVI. század elejéről, sőt korábról is maradtak ránk statisztikai jellegű följegyzések, a tizedek bérleti, szállítási és csépettetési költségeiről ellenben csak a XVII. század közepétől kezdve vagyunk megfelelően értesülve. A rendes jövedelmek között is természetesen a pénzbeliek azok, melyekre nézve számszerű és az egész országra vonatkozó ismereteink a terménybelieket majd egy évszázaddal megelőzik.

A rendkívüli jövedelmek adminisztrációs költségei sorában már eddig is ismeri hazai történelmünk a kétforintos dika behajtási költségeit, amelyek a XVI. században a jövedelem 6%-át igényelték.¹ S azt is tudjuk, hogy a portaszámra rendelt adók a XVII. század első felében (1605—1648) 7—8%-nyi behajtási költséget okoztak.² A rendes jövedelmekre nézve azonban addig mindennemű ismeretet nélkülözünk. S nagyot tévednénk, ha azt hinnők, hogy azok bármelyik ágára nézve is, vagy talán a szintén pénzbeli jövedelmekre, elsősorban a harmincadokra, feltételezhetjük az adóknál észlelt adminisztrációs költségeket. A két jövedelmi ág kezelése között ugyanis lényeges különbség van. Amíg tudniillik az adók behajtásánál aránylag kisebb szervezetre volt szükség,³ minthogy az adminisztráció egy-egy vármegye területén időbeli

¹ Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei 1526—1564, Bp., 1888, a 112. l-on közölt adataiból kiszámítva.

² Baráth Tibor: A magyar állam adóügye 1605—1648, Bp., 1929, 86. l. — A falusi bírók adómentességét sem Acsády, sem Baráth nem számították az adminisztrációs költségek közé, minthogy a mentesség a falusi bíró összes állami szolgálatainak remunerációjaként tűnik fel. — Középkori pápai gyűjtemények költségeire v. ö. u.-ott, 86. l.

³ Bőséges leírását l. Baráth: 1605—1648, 55. sk. ll. és Föglein Antal: Századok, 1923/24. évf., 466. sk. ll.

egymásutánban bonyolódott le, addig a rendes jövedelmeknél, ugyanazt a területet véve összehasonlításul, időbeli egymásmellettséggel kellett számolni, s így több munkaerőre, több tisztviselőre volt szükség. A dikátornak és rovótársainak, rendes körülmények között, egymásutánban és csak egyszer kellett a vármegye falvait felkeresni. S ha már a rovást elintézte, nem volt tovább miért maradnia, több jövedelemre úgysem számíthatott. Ellenben a harmincadosnak személyzetével együtt állandóan ugyanannak a helynek kellett őriznie az útjait s nem láthatta el kár nélkül a vármegye másik öt vagy hat harmincadhivatalát, mint-hogy a kereskedelmi élet szakadatlanul folyt az utakon. Így annyi harmincadszemélyzetre volt szükség egy-egy vármegyén belül, ahány önálló tricesimatura volt. Az egyik lényeges különbség tehát az, hogy *egy-egy vármegyén belül a dikátúra helyét állandóan változtató szervezet, a tricesimatura pedig helyhez kötött, amiért aránylag nagyobb személyzettel kénytelen dolgozni.* Másik alapvető különbség pedig az, hogy amíg a dikátornak a rovás nem főfoglalkozása, s nem is lehet az, hiszen gyakran évekig nincsen munkája, addig a *harmincadosnak hivatala élet-hivatás,* mely állandó jelenlétet kíván és más jelentékeny foglalkozást nem enged meg, neki hivatali keresetéből kell megélnie (*Berufsbeamte*). Ebből a lényeges különbségből kifolyólag előre is az várható, hogy a tricesimatura aránylag magasabb üzemi költséggel dolgozik, mint a dikátura.

E lényegbeli különbségek miatt olyan kiadásokkal is találkozunk a harmincadügyek igazgatásában, amelyek rováskor nem fordulnak elő. Azok között a tételek között, amikből egy-egy harmincadhivatal üzemi-költségei összetevődnek, legtöbbre rúgnak és így első helyen említendők a *személyi kiadások.* Harmincadhely élén harmincados (tricesimator) állt, melléje az átvonuló kereskedelmi forgalom élénksége szerint ellenőr (contrascriba) volt rendelve. Ez a két funkcionárius volt a tisztai személyzet; az ő nevüket a fizetési jegyzékek is rendszeresen felemlítik. De az alájuk rendelt szolgaszemélyzetről sohasem szólnak. A tisztek esküt tettek, s a kamara csak velük szerződött. A szolgálkról ellenben (Umgeher, servi, custodes viarum, utak, erdők kerülői, örök stb.) régi szokás szerint a harmincados maga tartozott gondoskodni.⁴ Ennek megfelelően fizetése is „lóra“ történt. Minden harmincados fizetését átlag három

⁴ Ez egyenes folytatása a középkori viszonyoknak, amikor az uralkodóval csak a főtisztviselők, üzemvezetők vannak esküvel is kötött, szerződéses, vagy hűbéri jellegű viszonyban, a tulajdonképeni adminisztrációt pedig a saját maguk által állított emberekkel, rendszerint familiárisaikkal végeztetik.

lóra kapta, abból volt köteles szükséges számú szolgálakat tartani. Rendes tétel a kiadások között a *lakhér* (census hospitii), mivel ugyanis legtöbb helyen akkor még nem volt kamarai épület, ahol a hivatal és tisztviselői elhelyezést nyertek volna. A lakhér is aszerint változott, hány lóra kapta az illető tisztviselő a fizetését, s hány „kerülőt“ kellett tartania. Az *utazási átalány* (solutio expensarum itinerariarum) szintén meg volt szabva s a központtól — jelen esetben Kassától — való távolsággal együtt növekedett. A kassai harmincadosnak természetesen ilyen címen semmi-nemű kiadása s így járandósága sem volt. Irodai szükségletekről, papír, pecsétviasz stb.-ről a központból gondoskodtak, tehát itt nincsenek számbavéve.

Minden magyar harmincadhivatal kiadásaiban, akár a Bécsben székelő alsóausztriai, akár a pozsonyi, vagy a kassai kamara fennhatósága alatt is állott, ezek voltak a vezető, szinte kizárólagos tételek, melyekből az adminisztrációs költségek összetevődtek. Olyan kimutatást, amely az alsómagyarországi harmincadokra nézve engedne meg hasonló számításokat, eddig nem találtunk s nagy valószínűség szerint nem is talá-lunk. Ezek a harmincadok ugyanis közigazgatási szempontból szét voltak szakítva, s egyrésztük a bécsi, más részük a pozsonyi kamara kötelé-kébe tartozott. Emellett még nem egészen világos a nedelici harmincad-csoport hovátartozottsága, melyre a szlavóniai rendek is igényt tartot-tak, s a báni pénzügyi hatóságokba követelték. Úgyhogy számadások-nak kongruens időben való készítése, azok fennmaradása, sőt fel is talál-hatása nem nagyon valószínű. E tekintetben először csak akkor nyer-hetünk világos képet, amikor az alsómagyarországi harmincadigazgatás egysége a pozsonyi kamara fennhatósága alatt már ismét helyreállt. Viszont, hogy Felső-Magyarországról sincs korábbi adatunk, azt magya-rázhatja ezeknek az északkeleti részeknek pénzügyileg később történt megszervezése,⁵ s az azt nyomon követő zavaros idők,⁶ miknek követ-keztében az új hivatali szervezet még ki sem forrhatott, amikor a tizen-ötéves háború zivatarai hirtelen beköszöntöttek. *Jelen számvetésünk tehát a legkorábban megállapítható időre vonatkozik.*

Kezünkben levő jelen kimutatás szerint a felsőmagyarországi hu-szonöt egységből álló harmincadszervezet összes üzemköltsége 1607, ille-

⁵ Acsády Ignác: Két pénzügytörténelmi tanulmány. Bp., 1894, 33. l. — A kassai kamara 1567 októberében kezdte meg működését.

⁶ Acsády: u.-ott 33. és 115. l. és v. ö. u. o., 1526—64, 130., 137., 140., 141., 156. s 157. ll.

**Tabula ostendens tricesimatorum superioris Hungariae
nomina et conventiones.***

No	Loca tricesimatorum	Ad equos No	Solutio		Census hospitii	Expens. itinerar.	Nota
			fl	dr	fl	fl	
1	Kassa	3	115	20	8	—	
2	Eperjes	3	115	20	8	12	
3	Lőcse	4	153	60	8	12	
4	Bártfa	7	394	—	16	32	
5	Szeben	4	153	60	16	16	
6	Késmárk	3	115	20	8	12	Ezenfelül 1 gyalogosra 24 fl.
7	Ófalu	3	115	20	8	12	
8	Lubló	3	115	20	8	12	
9	Kurima	2	76	80	8	12	
10	Sztropkó	3	115	20	8	12	
11	Varannó	3	115	20	8	12	
12	Homonna	7	268	80	16	36	
13	Chiertiensis	3	115	20	8	16	
14	Ungvár	3	115	20	8	12	
15	Munkács	3	115	20	8	16	
16	Szőllős	9	345	60	24	48	
17	Szatmár	8	307	20	28	52	
18	Károly	3	115	20	8	16	
19	Kisvárdá	3	115	20	8	12	
20	Tokaj	6	230	40	16	32	
21	Kálló	3	115	20	8	12	
22	Szikszo	3	115	20	8	12	
23	Rimaszombat	4	153	60	8	20	
24	Losonc	2	76	80	8	20	
25	Hollókő	3	115	20	8	32	
	Összeesen	98**	3.888***	40	268	480	24
Az évi összeg egyesítve							4.660 fl 40 dr.

* Hofkammer, Hungarn, 1615. III. — A kimutatásból a neveket elhagytuk.
** A kimutatásban 101-nek számolták. — *** Tévesen 3878 fl 40 dr-nek számolva.

tőleg 1608-ban 4.660 fl 60 dr volt. Ugyanabban az időben a harmincad-jövedelmek így alakultak:⁷

1608-ban 30.765 fl 36½ dr, 1610-ben 37.533 fl 36 dr,
1609-ben 18.962 fl 63 dr, 1611-ben 52.218 fl 34½ dr.

Mint hogy a jegyzék nem említi meg a kiadások között a harmincadosok fizetését, azok tudniillik maguk szokták azt a kezelésükben levő

⁷ Hofkammer, Hungarn, 1612. XII. Pete-iratokban: az „Extractus FFF“-ből.

péztárból kivenni s a jegyzékből mindjárt le is vonni, s minthogy továbbá a jegyzékben csak a kamara tagjainak honoráriumait találjuk, s egyéb jel sem utal más következtetésre, ezért az itteni összegek mint tiszta harmincadbevételek tekintendők. Számításunk előtt tehát 4650 fl 40 dr-t az évi bevételekhez hozzá kell adni, hogy a bruttó összeget megkapjuk. A kérdés ezután az 1608. esztendőre így fogalmazható számtani feladvánnyá:

$$\begin{array}{r}
 35.425.765 \qquad \qquad \qquad 4.660.40 \\
 100 \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad x \\
 \hline
 \qquad \qquad \qquad 4660.40 \cdot 100 \\
 \text{amiből } x = \dots\dots\dots = 13.15. \\
 \qquad \qquad \qquad 35,425.765
 \end{array}$$

Vagyis 1608-ban a felsőmagyarországi harmincadok adminisztrációs költségei a bruttó jövedelem 13.15%-át igényelték. Ezen a módon, ugyanazt a szervezetet véve a számítás alapjául, 1609-re 19.70%-ot, 1610-re 11.04%-ot, 1611-re pedig 8.19%-ot kapunk eredményül. A százalékszámok középértéke 13.02. *Azaz a felsőmagyarországi harmincadügyek rendes adminisztrációs költségei az 1608-tól 1611-ig terjedő időben a bruttó jövedelemnek átlag 13%-át igényelték.*

Nagy következtetéseket azonban ennek a vizsgálatnak alapján nem tehetünk, jóllehet a harmincadügy szervezete az ország minden részében egységes képet mutat. Nem tehetünk, mivel ahhoz ismernünk kellene az ország harmincadjövedelmeinek évi ingadozásán kívül a tisztviselők fizetését is, mely utóbbi azonban eddig még nem áll pontosan rendelkezésünkre. Óvatosságra int bennünket ezen felsőmagyarországi eredményeknek az ország nyugati felére való alkalmazásában az a körülmény is, hogy a kereskedelmi élet főként nyugat felé gravitált, tehát Magyaróvár, Sopron, Pozsony, Nagyszombat stb. harmincadhelyek nagyösszegű bevételei lényegesen módosítani fogják az ottani adminisztrációs költségek százalékos arányát.

Baráth Tibor.

DIE EINSTELLUNG DER THERESIANISCHEN IMPOPULATION. (1770/71.)

Eine ganze Reihe europäischer Staaten hat unmittelbar nach dem Abschluss des Hubertusburger Friedens eine energische populationistische Politik betrieben, wie sie in der Theorie wohl dem ganzen Merkantilzeitalter eigentümlich war, in der praktischen Durchführung aber doch nur in einigen besonders dazu geeigneten Zeitabschnitten in wahrhaft grossem Massstab durchgeführt werden konnte. Das Jahrzehnt nach dem Siebenjährigen Krieg hat in dieser Beziehung unstreitig den Höhepunkt gebracht. Es grassierte geradezu ein Ansiedlungsfieber, das Dimensionen annahm, die weder vorher, noch nachher jemals erreicht worden sind. Den theoretischen Prinzipien der deutschen Kameralisten, die durch die Forderung systematischer Bevölkerungsvermehrung dem westeuropäischen Merkantilismus eine eigene mitteleuropäische Note hinzugefügt hatten, gesellte sich die handgreiflich auch dem kameralistisch Ungeschulten klar vor Augen stehende Notwendigkeit zur Seite, die Menschenverluste des langen Krieges rasch zu ersetzen. Wenigstens für Friedrich den Grossen war dies der entscheidende Beweggrund, um mit dem Jahre 1763 die vor 7 Jahren unterbrochene Bevölkerungspolitik der 10 Friedensjahre mit verstärktem Nachdruck sofort wieder aufzunehmen. Auf der anderen Seite hat die erstaunliche Kraftentfaltung des kleinen brandenburgisch-preussischen Staates, der an Quadratmeilen gemessen nur einen Bruchteil der habsburgischen Ländermasse umfasste, die Aufmerksamkeit der europäischen Staaten auf die Vorgänge in dieser neu entstandenen Grossmacht gelenkt und — soweit es nur immer tunlich schien — zur Nachahmung der hier befolgten Prinzipien und Methoden angereizt.

Auch Maria Theresia und ihre Staatsmänner haben sich zu manchen Massnahmen dieser Zeit nicht nur von eigenstaatlichen Interessen, sondern zugleich auch von der Rücksicht auf das Beispiel des preussischen Gegners oder von der Möglichkeit, seine Pläne zu durchkreuzen, bestimmen lassen. Zur gleichen Zeit, als Friedrich der Grosse durch seine Meliorations- und Ansiedlungstätigkeit eine Provinz nach der anderen

„im Frieden eroberte“, unternahm man das gleiche auch in den dünn bevölkerten Distrikten des Banates und des Bácsér Komitats. Schon im Jahre 1766 hat man das Wort Friedrichs des Grossen in der Variierung von „wichtigen Eroberungen, die sich mitten im Frieden machen lassen“, auf das Banat übertragen.¹

Das thesesianische Ansiedlungswerk kann sich neben dem friederizianischen — wenn es auch nicht soviel erreicht hat — hinsichtlich der Menge der Kolonisten und auch hinsichtlich der Energie und Grosszügigkeit in der Durchführung recht wohl sehen lassen. Es teilt aber mit dem letzteren zugleich auch das Geschick, dass die Zeitgenossen überwiegend ein ungünstiges Urteil darüber gefällt haben. Friedrich der Grosse hat mit der starken Überlegenheit seiner Persönlichkeit zeit seines Lebens den impopulationsfeindlichen Tendenzen siegreich zu trotzen vermocht. Erst mit seinem Tode und mit dem Regierungsantritt seines Neffen kam die Reaktion zur Herrschaft und machte mit dem Ansiedlungswerk vorläufig ein Ende. Maria Theresia hat es an einem dem Preussenkönig vergleichbaren Herrscherwillen wohl nicht gefehlt. Aber im Habsburgerreich hatten ihre Vorgänger nicht im entferntesten soviel Vorarbeit geleistet wie dem Preussenkönig die seinigen. Die Macht der widerstrebenden Gewalten war ungleich grösser geblieben, die Schwierigkeiten, ein unternommenes Werk bis zu Ende durchzuführen, waren ungleich erheblicher. So konnte hier die Reaktion gegen die populationistische Politik gegen den Willen des Hofes schon andert-halb Jahrzehnte früher zum Durchbruch gelangen als in Preussen.

Ende August 1770 kommt der ungarische Hofkammerrat Wolfgang von Kempelen von Pressburg nach Wien, um über seine zweite, Anfang Juni abgebrochene Mission im Banat Bericht zu erstatten. Auf Grund der Erfahrungen, die er zuletzt hatte machen müssen, beantragt er die gänzliche Einstellung der Kolonistenannahme auf 3 Jahre. Die Kaiserin befiehlt zunächst nur, dass für das Temesvárer Banat 2 Jahre lang

¹ Der Brünner Kaufmann Johann Franz Thiel, einer jener dem 18. Jahrh. eigentümlichen, geschäftlich und moralisch nicht ganz einwandfreien Projektmacher gebraucht diese Wendung in seinem, bereits stark mit physio-kratischen Gedankengängen durchsetzten „Promemoria, wie und welcher-gestalt das Temesvarer Banat durch eine gute Polizei, wohl bestellte Landes-ökonomie und nach der Erfahrung richtiger Einleitung der höchst nötigen Manufakturen, sodann Verbesserung und Bevölkerung quoad extra et intra des commercii mit den Produkten naturae et artis in denen in- und auswärtigen Kräften gross, ansehnlich, volkreich, blühend und reich gemacht werden könne.“ Wien, HKA, Banater Akten No. 35, beigelegt einem Schreiben des banatischen Departements der Hofkammer an die Temesvárer Landes-administration vom 13. 3. 1771.

keine Kolonisten mehr angenommen werden sollen und lässt die planmässige Kolonistenwerbung im Reich, soweit sie bisher überhaupt bestanden hatte, einstellen. Aber das Hofkammerdepartement in Banaticis und Domänenwesen unter dem Präsidium des Grafen Franz Anton von Khevenhüller macht sich den Antrag Kempelens in unveränderter Gestalt zu eigen. Der Finanzminister, Graf von Hatzfeld, der noch am 7. Sept. nur für eine Verminderung eingetreten war, erstattet am 29. Okt. der Herrscherin im Sinne des Kempelenschen Antrags Bericht, und Maria Theresia sieht sich nach anfänglichen Zögern Anfang Dezember 1770 gezwungen, die Einstellung des Kolonistengeschäfts zum 1. April 1771 anzubefehlen. Kurz darauf wird diese Massnahme durch Avertissements in den deutschen Zeitungen bekannt gemacht.²

Dieser Entschluss, zunächst nur als vorübergehende Einstellung und nur für solche Kolonisten gedacht, die besondere staatliche Unterstützung in Anspruch nehmen wollten, bedeutet tatsächlich — wenn wir von einem kurzen Wiederaufleben im Frühjahr des Jahres 1772 absehen — das Ende des grossen theresianischen Impopulationswerkes. Die Zahlenreihen der jährlich in Wien mit Pässen zur Ansiedlung versehenen Kolonisten, die in den Transportkonsignationen und in den Zusammenstellungen der Speditionsbeamten angegeben werden, sprechen eine deutliche Sprache. Selbstverständlich können solche Zahlenangaben nicht im entferntesten Anspruch darauf erheben, die Zahl der wirklich angesiedelten Familien wiederzugeben. Auf der einen Seite ist in manchen Jahren ein sehr beträchtlicher Prozentsatz der in Wien mit Reisegeld und Pässen versehenen Kolonisten nie bis ans Ziel gelangt oder noch nachträglich desertiert. Andererseits sind umgekehrt sehr zahlreiche Kolonisten, die in Ungarn oder im Banat bereits Freunde und Verwandte zu sitzen hatten, ohne sich in Wien oder Pressburg bei den zuständigen Kolonistenspeditionskommissarien der ungarischen Hofkammer oder der Ministerialbancohofdeputation zu melden, direkt an den Ort ihres Ziels abgegangen. Aber im Vergleich mit einander können die Zahlen ein hinreichend deutliches Bild von dem Auf und Ab der Bewegung in den einzelnen Jahren abgeben.

Wenn wir von den Verhältnissen in der Batschka und in den übrigen ungarischen Kameralherrschaften zunächst absehen, deren eigen-

² Ebd., Sept. und Okt. 1770, Jan. 1771. Der Text des Avertissements wurde am 5. Jan. 1771 von der Kaiserin genehmigt. Das Inserat erfolgte u. a. in mehreren Nummern der Karlsruher Zeitung im Februar 1771. Ein Exemplar liegt bei den Akten Nr. 35 zum Jahre 1775.

artige Herausgestaltung wir unten noch berühren werden, und wenn wir uns auf die Zahlen für das Banat beschränken, so finden wir für den Zeitraum von 1763—1776 insgesamt 11.130 Familien mit etwa 42.000 Seelen ausgewiesen, und zwar:³

1763	350 Familien	mit	647 Seelen
1764	616	„	2701 „
1765	982	„	4185 „
1766	2294	„	9827 „
1767	505	„	2032 „
1768	441	„	1659 „
1769	781	„	ca 3000 „
1770	3276	„	10594 „
1771	408	„	1660 „
1772	1385	„	5568 „
1773	17	„	65 „
1774	19	„	78 „
1775	12	„	45 „
1776	4	„	14 „

In welcher Weise die Einwanderungsbewegung ihr Ende erreichte, geht deutlicher als aus den Jahresangaben aus der Zusammenstellung der einzelnen Monatsausweise hervor. Die Zahlen für die entscheidenden Jahre von 1770—1773 ergeben folgende Tabelle:

	1770	1771	1772	1773
Jan.	13	3	—	—
Febr.	23	10	95	1
März	125	129	318	2
April	930	10	278	1
Mai	744	57	440	4
Juni	335	116	91	6
Juli	140	13	40	2
Aug.	152	3	16	—
Sept.	175	13	10	—
Okt.	268	12	1	—
Nov.	309	19	1	1
Dez.	362	21	—	—
	<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	3276	408	1385	17

³ Die Zahlen bis 1767 sind einer Zusammenstellung des Hofkonzipisten Eder entnommen, die im HKA. bei den Akten Nr. 32 der ungarischen Kameralansiedlung 1768 Nr. 116 liegt und bezeichnet ist als „Spezifikation

Der Termin für die Einstellung der Annahme von Kolonisten ohne eigenes Vermögen, die staatliche Unterstützung in Anspruch nahmen, ursprünglich der 31. März, dann der 30. April 1771, konnte nicht genau eingehalten werden, da die vor Bekanntwerden des Einstellungsbefehls eingeleiteten Massnahmen sich nicht mehr rückgängig machen liessen. So kam es, dass noch der Juni eine nicht unbeträchtliche Kolonistenzahl brachte und erst im Juli der Zustrom so gut wie ganz aufhört. Im Frühjahr 1772 führte die Lage in Bayern und den benachbarten Gegenden zu einer grösseren Auswanderung auf eigene Gefahr, die dann freilich später doch vom Staat unterstützt werden musste. Wenn wir von dieser durch besondere Verhältnisse bedingten kurzen Nachblüte der Einwanderung absehen, so können wir festhalten, dass mit dem Ende des Frühjahrs 1771 die Bewegung ihr Ende erreicht hat, wenn auch die ganz minimalen Zahlen der Jahre nach 1772 in Wirklichkeit ein wenig erhöht werden müssen. Diese auf eigene Rechnung ins Banat abgehenden Familien, die notgedrungen oft dann doch unterstützt werden mussten, reichten bei weitem nicht einmal dazu aus, um die durch Tod und Desertion leer gewordenen Häuser notdürftig wieder zu füllen. Wenn nicht der ausserordentlich starke Nachwuchs der älteren Kolonistendörfer zur Verfügung gestanden hätte, so würde geradezu eine Abnahme im Bevölkerungsstand jener Zeit konstatiert werden müssen.

Diese Abstellung des Kolonistengeschäftes, die den Prinzipien der Herrscherin eigentlich diametral entgegengesetzt war, ist in der bisherigen Literatur — soweit sie überhaupt erkannt worden ist — unrichtig gedeutet worden. Im allgemeinen erschöpft sich die bisherige ansiedlungsgeschichtliche Literatur in der Aufzählung mehr oder minder wichtiger, direkt oder aus zweiter und dritter Hand den Akten entnommener Einzelheiten, ohne rechtes Verständnis für die geschichtlichen Zusammenhänge und meist überhaupt ohne jede wissenschaftliche Fragestellung. Zu nennen ist in erster Linie Karl Freiherr von Czörnig, der direkt auf dem Aktenmaterial fust, das er allerdings in wenig systematischer Weise durchgearbeitet hat. Er kannte die Tatsache der Einstellung der Ansiedlung auf Staatskosten und erklärte

deren ab anno 1763 bis Ende September 1768 in das Temeswarer Banat zur Ansiedlung abgegangenen Familien und Seelen.“ Für die folgenden Jahre wurden sie aus den der Kaiserin und dem Kaiser monatlich zur Einsicht vorgelegten Zusammenstellungen der Hofkonzipisten Wiedemeyer und Wallenfeld, die nach Eder das Kolonistenspeditionswesen für das Banat in Wien besorgten, ergänzt. (Nr. 35 zu den Jahren 1768—78.) Die für 1768—71 bei Czörnig III, S. 23 und Kaindl III, S. 216 angegebenen etwas abweichenden Zahlen scheinen einzelne Irrtümer zu enthalten.

sie damit, dass die Ausgaben den für die Ansiedlung bestimmten Fonds beträchtlich überstiegen. Er erfasste damit wenigstens einen, wenn auch nicht den entscheidenden der wirksamen Faktoren.³ *Kaindl* zog zwar das einschlägige Aktenmaterial in umfassenderer und auch etwas systematischerer Weise heran als *Czörnig*; aber die Verarbeitung erfolgte in wenig wissenschaftlicher Art, da sie zumeist auf eigene geistige Durchdringung des Stoffes verzichtet und sich auf die Aneinanderreihung des Hauptinhalts seiner Exzerpte beschränkt. Für die Vorgänge von 1770/71 kennt er zwar das einschlägige Aktenmaterial, gibt aber trotzdem eine ganz verwaschene und schiefe Darstellung. Den Grund für die Annahmееinstellung sieht er darin, dass man „im Banat mit den Ansiedlern ins Gedränge gekommen war“,⁵ und trifft damit gleichfalls einen der wirksamen Faktoren. Für das Stocken der Ansiedlung auf den ungarischen Kameralherrschaften sieht er den Grund — mit Unrecht — lediglich in dem bösen Willen der Ungarischen Hofkammer.⁶ — Der vor einigen Jahren erschienenen „Kurzen Geschichte der Banater Deutschen von 1717—1848“ von *Leo Hoffmann* kommt in dieser Frage keine eigene Bedeutung zu, da sie den betreffenden Abschnitt *Czörnig*s einfach Wort für Wort übernimmt.⁷ — In einem Aufsatz „Zur Banater Besiedlungsfrage 1770/71“ von *Richard Huss*, dem wir leider nur in sehr wenigen Punkten zustimmen können,⁸ wird die wunderliche Vermutung geäußert, dass im Jahre 1772, als Friedrich der Grosse „eine grosstilige Kolonisation der ihm durch die I. Teilung Polens zugefallenen Lande“ unternahm, „die grosse Abwanderung in das Banat“ deshalb so ziemlich aufhörte, „da nun der Auswanderungsstrom in die polnischen Lande hineingeht“. Wer nur ein wenig Kenntnis von der friderizianischen Kolonisation besitzt, weiss, dass das Schwergewicht seiner Siedlungstätigkeit in die Zeit vor 1772 fällt, und nicht in die von Polen neu erworbenen Gebiete, sondern in die alten Provinzen Brandenburg, die Neumark, Pommern und Schlesien.

Der Grund der Einstellung des Kolonistengeschäfts liegt in einer Verkettung von Umständen verschiedenartiger Natur, in praktischen Schwierigkeiten und Missständen, die den Gegnern der Ansiedlung die erwünschte Möglichkeit boten, nun der Reaktion auf die gesamte Populationstheorie zum Siege zu verhelfen. Im folgenden soll versucht wer-

³ Ethnographie der Österreichischen Monarchie III., Wien, 1857. S. 24.

⁵ Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, III., S. 211.

⁶ Ebd. S. 210 f.

⁷ Temesvár, 1925. S. 47.

⁸ Deutsch-ungarische Heimastblätter. I., 1929. S. 12 f.

den, dem Anlass und den Ursachen dieses Aufgebens der Impopulation nachzugehen, die für die Kolonisation aller Länder des XVIII. Jahrhunderts mehr oder weniger in ähnlicher Weise in Geltung gewesen sind.⁹

Den Anlass bot zunächst der über alles Erwarteten grosse Kolonistenansturm des Jahres 1770.

Für das Jahr 1767 hatte die Herrscherin, die in ihren Verfügungen im allgemeinen den vom Staatsrat gegebenen Gutachten folgte, zunächst die Ansiedlung von je 1000 Familien im Banat und auf den ungarischen Kameralgütern angeordnet.¹⁰ Die grosse Kolonistenzahl des Jahres 1766, die günstigen Nachrichten über den Auswanderungsgeist in Westdeutschland und die Furcht vor der Konkurrenz der auswärtigen Mächte veranlassten sie ein halbes Jahr später, diese Zahl auf das Doppelte, für jede der beiden Stellen auf 2000 Familien zu erhöhen.¹¹

Die Skepsis, welche die ansiedlungsfeindlichen untergeordneten Stellen teils über die Aussicht, eine so grosse Ansiedlermenge gewinnen zu können, teils über die Möglichkeit ihrer schnellen Unterbringung gehegt hatten, erwies sich als nicht unberechtigt. Im Reich verschärfte man angesichts der gewaltigen Bewegung von 1766 wieder die Abwehrmassnahmen gegen die Auswanderung.¹² In Kurtrier begann die Obrigkeit schon Anfang 1766 die Vermögen der Auswanderer zu beschlagnehmen.¹³ 1767 haben dann mehrere Reichskreise Verbote der Auswan-

⁹ Die thesesianische Impopulation selbst gedenke ich demnächst in anderem Zusammenhange ausführlich zu behandeln.

¹⁰ HKA., Nr. 32, 1766, Nr. 24. Die Kaiserin verfügt in einem Handbillet an den Grafen Hatzfeld vom 22. Juli 1766: „... Inzwischen hat die Kammer sowohl als die Bancodeputation zu Ansiedlung mehrerer Kolonisten sogleich die Veranstaltung zu treffen und eine jede dieser beiden Stellen auf 1000 Familien die Zurichtung zu machen.“ — Zur Schreibweise unserer Zitate sei bemerkt, dass wir — abgesehen von den Wortformen — die moderne Schreibung anwenden, da die Orthographie der verschiedenen Konzipienten uns nicht interessiert. Vgl. St A, St R 1575/1766.

¹¹ Ebd. Nr. 32, 1767, Nr. 25., Resolutio Caesareo-regia vom 7. I. 1767: „Für heuer will blosserdinge die Aufbringung 2000 Kolonistenfamilien für die Kameralherrschaften ihme Kammerpräsidenten aufgetragen ... haben“... „In dem Temeswarer Banat ist mit Erbauung der Häuser für 2000 Familien zufolge meiner schon ergangenen Anordnung der Antrag zu machen...“

¹² Freiherr von Kempf, der Vizepräsident der Bancodeputation, schrieb am 30. 11. 1766. an die Temesvarer Landesadministration: „... Im Reich wird die Expopulation mit allen Kräften gehindert und solche Vorsicht gebraucht, welche die Zurückbleibung der meisten Familien allerdings vermuten lassen.“ Er rechnet nur mit 200—300 Familien jährlich. HKA, No. 35., 1766.

¹³ Ebd., Schreiben des baden-badenschen Rates Reichsritters Edlen von Hauer an den Grafen Hatzfeld vom 5. März 1766.

derung bei Konfiskationsstrafe erlassen. Die Kaiserin liess sich durch aussenpolitische Beweggründe, durch die Rücksicht auf ihren Sohn, der als Römischer Kaiser doch wenigstens der Form nach das Reichsinteresse zu wahren hatte¹⁴ und durch die Furcht vor dem Erlass weiterer förmlicher Auswanderungsverbote seitens der Reichsstände noch im letzten Augenblick dazu bestimmen, von Anwerbungsmaßnahmen grösseren Massstabes abzusehen: Die Veröffentlichung der seit mehr als einem halben Jahr vorbereiteten und in langen Beratungen in ihrem Wortlaut sorgfältig abgewogenen Anwerbungsavertissements für die Batschka und das Banat sollte unterbleiben, jede offene Werbetätigkeit wurde überhaupt untersagt und die Beschränkung auf vorsichtige geheime Operationen angeordnet.¹⁵

Dieser Verzicht auf die öffentlichen Zeitungsinserate hatte zunächst zur Folge, dass tatsächlich nur ein kleiner Teil der erwarteten 4000 Familien für die Ansiedlung gewonnen worden ist: Ins Banat kam nur ein Viertel der vorgesehenen Zahl. Auf den ungarischen Kameralherrschaften sind damals eigentlich nur noch die durch Tod oder Flucht leer gewordenen Kolonistenstellen in der Batschka neu besetzt worden. Die auf den Arader Kameralprädiën Csiga und Palota für niederrheinische und westfälische Kolonisten vorbereiteten Häuser sind überhaupt

¹⁴ Im Texte des Entwurfs für das Anwerbungsavertissement für die ungarischen Kameralgüter nahm Graf Hatzfeld in einem der Kaiserin am 17. 1. 1767 erstatteten Vortrag Anstoss an der Wendung: „Jene, welche aus dem Römischen Reich oder sonstig auswärtigen Provinzen sich in das Königreich Hungarn ... zu begeben ... gedenken“, weil „ein solches bei den Ständen des Römischen Reichs ein billiges Aufsehen erwecke, dem hohen Euer Majestät Ansehen und Ruhm nachteilig, auch unschicksam zu sein scheint, öffentlich Leute aus solchen Staaten, wovon Ihre Majestät der Kaiser, dero allerdurchlauchtigster Herr Sohn und Mitregent, das Oberhaupt ist, an sich zu ziehen.“ HKA, Nr. 32, 1767, Nr. 7.

¹⁵ Auf den Vortrag des Bancodeputationsvizepräsidenten Grafen Schlick in seiner Eigenschaft als Präsident der Impopulationskommission vom 16. 7. 1767 verfügte die Kaiserin: „Da die häufigen Emigrationen aus dem Römischen Reich daselbst bereits grosses Ansehen erwecken und einige Kreise solche unter Konfiskationsstrafe verboten haben, so würde die Publizierung der Avertissements die Sache noch in mehrere Bewegung bringen, anstatt dass dem so nötigen Interesse gemäss alles soviel nur möglich gestillet werden muss. Es ist dahero nicht nur die Publizierung oder Ausstreuung dieser Avertissements, sondern auch jeder öffentliche Schritt zu Herbeiziehung der Reichsemigranten sorgfältigst zu vermeiden und lediglich dasjenige vorzukehren, was in der Stille und ohne allen besorglichen Aufsehen zu Beförderung dieses für meine Erbländer so heilsamen Endzwecks geschehen kann. HKA, Nr. 32, 1767, Nr. 7. Auf Grund des Vetos, das Kaunitz einlegte, St R 1667/1767.“

nicht mit Deutschen bevölkert worden. Für 1768 hatte Graf Hatzfeld für das Banat die Zahl von nur noch 1000 Familien vorgesehen. Aber auch diese ist nicht einmal zur Hälfte erreicht worden. 1769 stieg die Zahl im Banat wieder etwas an, dafür erfolgte ein weiterer Rückgang bei der Ansiedlung auf den ungarischen Kameralherrschaften. Als in dieser Zeit generelle Anweisungen für das Ansiedlungsgeschäft ausgearbeitet wurden, glaubte man sich daher für ständig auf eine Kolonistenzahl in der relativ niedrigen Höhe der Jahre 1767 und 1768 einrichten zu können. Kempelen sah im 3. Hauptteil seiner so berühmt gewordenen grossen Relation über seine 1. Banater Revisionsreise die jährliche Ansiedlung einer Zahl von 600 Familien im Banat vor. Eine grössere Zahl hielt er weder für erwünscht, noch für wahrscheinlich. Höheren Orts rechnete man zwar auch mit der Möglichkeit eines grösseren Kolonistenzustroms, glaubte aber, in diesem Falle die Überzähligen unschwer auf den ungarischen und siebenbürgischen Kameralgütern unterbringen zu können.¹⁶

Da erfolgte im Jahre 1770 ein nie dagewesener Menschenzustrom, der alle Pläne über den Haufen warf und die ohnehin in Verwirrung geratene Banater Impopulation von neuem in die grösste Unordnung brachte. Es war ein Katastrophenjahr, das über weite Teile Mittel- und Westeuropas schwere Hungersnot brachte, die bald auch auf einzelne Teile der Monarchie selbst hinübergriff, zunächst auf Vorderösterreich und Tirol, dann auch auf Böhmen, wo die Not bekanntlich im Jahre 1771 ihren Höhepunkt erreichte. In vielen Gegenden wurde das Elend ganz besonders gross, weil mehrere auf einander folgende Missernten eine ganze Serie von Hungerjahren schufen. In den Bodenseegegenden und an der oberen Donau hungerte das Volk schon im Winter 1768/69.¹⁷ Die Missernte von 1769 liess westlich des Rheins die Not im Frühjahr und Sommer 1770 auf ihren Höhepunkt steigen. Aus der Reichsgrafschaft Falkenstein, aus der Rheingrafschaft, aus dem

¹⁶ „Ad 2: ist zwar der Anschlag auf eine jährliche Impopulation von 600 Familien zu machen; in dem Fall aber, wo deren mehrere einlangen sollten, wird allerdings nötig sein, auf deren Unterbringung ebenfalls den Bedacht zu nehmen, zu welchem Ende mit den hungarischen und siebenbürgischen Kameraldominien die Einleitung dahin getroffen werden muss, auf dass die an einem Ort in zu grosser Anzahl sich meldende Kolonisten mit deren guter Einverständnis an andere Orte gewiesen werden. HKA, Nr. 35, 1769, Marginalresolution der Kaiserin auf den Vortrag des Grafen Wrba vom 14. 2. 1769.

¹⁷ Vorschlag des Burgauischen Oberamtsrates und Rentmeisters von Sartori in Günzburg, 7. 3. 1769, HKA, Nr. 35, bei den Transportkonsignationen für 1769.

Leiningenschen und Wartenbergischen, also aus der nördlichen Rheinpfalz, hören wir von besonders schwerer Teuerung und entsprechend grosser Auswanderungsgeneigtheit.¹⁸ In der Franche Comté dauerte die Hungersnot auch 1771 noch fort und zwang die arme Bevölkerung massenhaft zur Auswanderung.

Am schwersten war von der Hungersnot zunächst der Westen und Südwesten des deutschen Sprachgebiets betroffen, ebenso jenseits der Reichsgrenzen vor allem das kürzlich französisch gewordene Herzogtum Lothringen, das in der Zeit um 1770 den Löwenanteil an der Lieferung des Kolonistenmaterials gestellt hat. Freilich wirkte hier wohl auch die Unzufriedenheit mit dem als Fremdherrschaft empfundenen neuen französischen Regime sehr stark mit. Graf Hatzfeld wollte den Grund des starken Kolonistenzustroms hauptsächlich in einem Ereignis von noch kleineren räumlichen Dimensionen sehen, nämlich darin, „dass eine grosse Menge jener Untertanen, welche mit denen luxemburgischen Enclavuren an die Krone Frankreich abgetreten worden, sich in das Banat verfügt haben“.¹⁹ Nach dem Freiherrn von Ried war es „der Ruf von dem Wohlergehen der in das Banat abgegangenen und allda angekommenen Ansiedler“, der „in den dort angrenzenden Reichslanden eine solche Lust zur gleichmässigen Abgehung in das Banat erwecket“.²⁰ Das Entscheidende ist aber auch hier natürlich die Hungersnot gewesen.

Das bisherige Verhältnis von Angebot und Nachfrage kehrte sich vollständig um. Bisher hatte man alle möglichen Künste angewandt, um Kolonisten anzulocken, oft dennoch ohne den gewünschten Erfolg. Jetzt konnte man Ansiedler haben, soviel man wollte und mehr als man brauchte. Die kostspielige und mit nicht geringen Schwierigkeiten und Missständen verknüpfte Kolonistenwerbung war damit überflüssig geworden. Die Auswanderer strömten von selbst herbei und ergriffen jede nur denkbare Gelegenheit, die sich ihnen zur Auswanderung bot. Ein lothringischer Bauer, Johann Schag, der selbst erst 1770 mit 19 Familien ins Banat gekommen war, kehrte noch einmal in die Heimat zurück, um den französischen Verboten zum Trotz zu versuchen, sein Haus zu verkaufen. Er musste unverrichteter Sache wieder ins Banat zurückreisen: Aber nicht weniger als 20 seiner Nachbarsleute schlossen sich ihm an, um ihm auf seinem Rückweg in die neue Banater Heimat

¹⁸ Schreiben des Reichshofrates und Administrators der Reichsgrafschaft Falkenstein, Freiherrn von Moser an den Finanzrat von Bosch, über das dieser 2. 10. 1770 der Hofkammer berichtet. HKA, Nr. 35, 1770.

¹⁹ Im oben bereits erwähnten, der Kaiserin am 7. Sept. 1770 eingereichten Vortrag.

²⁰ Schreiben des Hofkriegsrates vom 10. 5. 1770, HKA, Nr. 32, 1770, Nr. 103.

zu folgen.²¹ Ähnliches ereignete sich fast ständig, sobald ein Kolonist aus irgendeinem Grunde die alte Heimat nochmals aufsuchen musste.

Die Leichtigkeit, mit der man Kolonisten bekommen konnte, wurde von den Persönlichkeiten, die offiziell oder inoffiziell von den verschiedenen Hofstellen mit der Kolonistenannahme betraut worden waren, weidlich ausgenutzt. Der Generalfeldmarschall-Lieutenant Freiherr von Ried in Offenburg, der die Annahme für die Militäransiedlung geleitet hatte, der Elsässer Franz Anton Leutner in Kehl, der im Auftrage Rieds die von jenseits des Rheins dort ankommenden Kolonisten in Empfang nahm, der Edle von Hauer in Kirchberg, der Oberamtsrat von Sartori in Günzburg nahmen die Kolonisten zu Hunderten an und erhofften mehr oder weniger zur Belohnung für diese „Werbung“ der aus freien Stücken sich bei ihnen meldenden Ansiedler auf Remuneration.

Aber die Sachlage hatte sich geändert. Angebote, die man noch kurz zuvor mit Freuden aufgegriffen hätte, musste man jetzt bei dem unerwarteten Ansturm notgedrungen zurückweisen. Dem Angebot des Chevalier Canaut, der nach Art der preussischen *Entreprise-Etablissements* als Unternehmer eine neue Kolonie in Ungarn errichten wollte, stand im Herbst 1769 die Staatswirtschaftsdeputation sehr wohlwollend gegenüber. Die Hofkammer aber verhielt sich bereits sehr viel zurückhaltender und lehnte besondere ärarische Geldaufwendungen für den Unternehmer und seine Reisegefährten ab.²² Im Frühjahr 1770 stellte der Pfarradministrator Adam aus Torcheville in Lothringen in beweglichen Worten den Wunsch der lothringischen Landeskinder vor, „welche aus ererbter ehrfurchtvollster Zuversicht auf ihre angeborene Erbprinzen und Landesregenten sowohl als auf Euer Majestät so mild und glorreiche Regierung eingenommen“ ins Banat ziehen und dort die Pfarrer der alten Heimat bei sich zu haben wünschen. Das Hofkammerdepartement in Banaticis und Domänenwesen unterstützte zwar den Antrag und sah für die unternehmenden Pfarrer, die mit ihren Pfarrkindern ins Banat ziehen wollten, das übliche Jahresgehalt von 200 fl. nebst Naturaldeputaten und Stolgebühren vor, ausserdem ein viaticum von 50 fl. Aber die Kaiserin ging darauf nicht ein und verfügte kurzerhand: „Den diesem Vortrag beigelegt gewesenen Brief habe zurückbehalten, indeme solcher unbeantwortet zu lassen“.²³ Der Hof-

²¹ Ebd. Nr. 35, Transportkonsignationen für 1771. Die Gruppe, die zusammen angesiedelt werden wollte, kam erst 14 Tage nach dem Schluss der Kolonistenannahme, weshalb Schag ein besonderes Gesuch einreichte.

²² HKA, Nr. 32, 1769, Nr. 51.

²³ Ebd. Nr. 35, Vortrag vom 25. 4. 1770.

kriegsrat hatte der Militäranwerbung schon am 20. 3. 1770 durch Anweisung an den Freiherrn von Ried Einhalt geboten.²⁴ Je weiter das Jahr 1770 fortschritt, umso stärker wurde naturgemäss die Zurückhaltung gegenüber der Aufnahme weiterer Kolonistentransporte.

Am ehesten wirkte noch immer das altbewährte Mittel, durch das man den Hof zu möglichst weitgehenden Zugeständnissen in Dingen der Kolonistenwerbung bewegen konnte: Der Hinweis auf die Konkurrenz des Preussenkönigs. Der Hofkonzipist Wallenfeld, der seit dem Herbst 1769 als Nachfolger Wiedemeyers in Wien das Kolonistenexpeditionswesen für das Banat leitete und sich mehrfach für die Wünsche der Kolonisten eingesetzt hat, beantragte am 21. 4. 1770, den Kolonisten Verpflegung und Reisegeld, statt wie bisher, von Wien an schon von ihrer Ankunft in Ulm angefangen zu zahlen, mit der Begründung: „Mir ist von einigen der letzthin allhier angekommenen und von hier nach Temeswar zur Ansiedlung weiter abgegangenen Lothringern beweglich vorgestellet worden, wasmassen sie auf ihrer Anherreise zu Ulm in Schwaben eine nicht geringe Anzahl in der gleichen Absicht aus ihrem Vaterlande gegangenen Landesleute hinter sich gelassen haben, welche sich auf der Anherreise und zugleich der grössten Not befanden. Ich habe auch, seitdem mir E. E. die Besorgung des Kolonistenwesens aufzutragen geruht haben, allschon von mehreren derlei Leuten gehört, dass man sie hin und wieder im Reiche und besonders zu Regensburg von ihrem Vorhaben, in das Banat zu gehen, gänzlich abzubringen und dagegen zu überreden getrachtet, vielmehr anderst-wohin und sonderheitlich in die preussischen Lande zu ziehen.“ Bei dem Hofkammerdepartement in Banaticis, das Nachrichten über täglich ankommende ganze Schiffsladungen mit Kolonisten erhielt, verfieng dies Argument nicht mehr. Die Kaiserin ging aber auch jetzt noch darauf ein und befahl in nötigen Fällen schon in Günzburg 3—4 fl. auszuzahlen.²⁵ Die gleiche Meldung machte kurz darauf der Freiherr von Ried an den Hofkriegsrat, jedenfalls gleichfalls um die sinkende Aufnahmebereitschaft des Hofes dadurch zu erhöhen. Die im Juni 1770 noch nicht entschieden ansiedlungsfeindliche Hofkammer in Banaticis ergriff diese Meldung als Argument gegen die generelle Annahmeeinstellung, wie Kempelen sie propagierte: „Weil solches nicht ohne grössten Schaden für künftige Zeiten zu bewirken wäre, da bekanntermassen alle diese

²⁴ Ebd. erwähnt in Rieds Schreiben an den Hofkriegsrat vom 20. 4. 1770.

²⁵ Ebd. Nr. 35, Mai 1770, Verfügung der Kaiserin auf den Vortrag der Hofkammer: „Es ist an dem Sartori der Auftrag zu erlassen, damit er diesen Leuten, wo er es nötig findet, bei Anmelden allenfalls 3—4 fl. auf die Familie zu ihrem Fortkommen abreiche.“

Leute durchgehends freiwillig auf ihre eigene Unkosten sich hier einfinden, somit, wann nur einige davon nicht angenommen werden sollten, die banatische Ansiedlung auf alle künftige Zeiten um so mehr verschlagen werden würde, als nach einer erst jüngsthin von dem Hofkriegsrat anhero kommunizierten Anzeige des Feldzeugmeisters Freiherrn von Ried nicht nur Russland und Spanien in dem Reiche heimliche Werbungen unterhalten, sondern auch Preussen dergleichen Werbungen für Ansiedler errichte und diese Leute, bei denen nunmehr der Emigrationsgeist auf das höchste gestiegen sei, lediglich aus einer gewissen Vorliebe mehrers in die diesseitige Staaten sich wenden...²⁶

Damals war man, wie gesagt, betreffs der Ansiedlungsmöglichkeiten noch nicht skeptisch genug, um die allgemeine Annahmeeinstellung zu verfügen. Im Herbst, als bereits positive Befehle zur Einschränkung und selbst Einstellung der Annahme vorlagen, versuchte es Ried nochmals mit dem bewährten Argument. Am 16. August schrieb er an den Hofkriegsrat: „Dass vor das Temeswarer Banat keine Familien mehr angenommen, auch wegen künftiger Annehmung keiner Zusicherung gegeben... dessen bin ich durch wiederholt gnädigsten Befehlen hinlänglich belehret. Da aber bei immer zunehmender Teuerung deren Lebensmittel sich täglich viele Familien melden, welche hierlands nicht mehr subsistieren können und demnach die Reise auf eigene Kosten zu unternehmen oder die Mittel nicht haben, oder sich hierzu nicht entschliessen wollen, so machen sich die fremde Puissancen und unter diesen besonders Preussen diesen Umstand stattlich zu nutzen.“ Anschliessend erneuert er das Angebot, etliche tausend neue Kolonistenfamilien zu beschaffen. Zur Bekräftigung seiner Ausführungen legt er ein gedrucktes preussisches Avertissement vom 21. 4. 1770 bei, das den Ansiedlern für die rheinisch-westfälischen Besitzungen Preussens tatsächlich weit mehr Vorteile versprach als es von seiten des Habsburgerreiches geschah.²⁷

Höheren Ortes hat der Hinweis tatsächlich auch diesmal seine Wirkung nicht verfehlt. Das lange Zögern vor der endgültigen Einstellung des Kolonistengeschäftes und die immer wieder versuchte Ein-

²⁶ Votum der Hofkammer in Ban., 13. 6. 1770, HKA, Nr. 35. Eine Abschrift des Riedschen Schreibens vom 20. 4. 1770 an den Hofkriegsrat, Nr. 35, 1770: „Wann nun derlei Leute in Hinkunft nicht mehr angenommen werden sollen..., so sehe ich kein Mittel vor, wie verhindert werden möge, damit sie nicht an die russisch oder spanische Emissarios, so sich hie und da in dem Reich noch heimlich aufhalten, wenden und in jene Länder auswandern...“.

²⁷ Ebd. Nr. 32, Nr. 114.

wirkung auf die ungarischen Hofstellen, um die Fortführung des noch immer nicht verloren gegebenen Werkes zu retten, sind nicht zum wenigsten durch dieses preussische Argument verursacht worden.²⁸ Als die Hofstellen die neuen Angebote schon scharf zurückwiesen, verhielt die Kaiserin sich noch immer zurückhaltend. Freiherr von Wittenbach, ein Mitglied der vorderösterreichischen Regierung, berichtet Anfang Oktober 1770 über die Auswanderungsbereitschaft protestantischer Durlacher Familien. Während die Wiener Hofkammer und Graf Hatzfeld selbst für glatte Ablehnung des Projektes eintraten, zögerte der Staatsrat und auch die Kaiserin selbst noch immer und befahl, die Antwort an die vorderösterreichische Regierung zu verzögern.²⁹ Man sieht, wie schwer es Maria Theresia gefallen sein muss, ein Werk, das ihr ganz besonders am Herzen lag, fallen zu lassen. Sie gehört zu den letzten, die an der Ansiedlung noch festhielten. Bei den massgebenden Hofstellen — auch bei den an sich ansiedlungsfreundlichen — beobachten wir schon seit dem Beginn des Jahres 1770 ein Schwanken in ihrer Einstellung zur Impopulation. Je weiter das Jahr fortschreitet, um so mehr kommen die ablehnenden Stimmen zur Geltung, bis sie schliesslich angesichts der furchtbaren Not, der die Kolonisten mengenweise erliegen, den Sieg davongetragen haben.

Das Banater Ansiedlungswerk hatte seit dem Jahre 1767 eine verhängnisvolle, der Tragik nicht entbehrende Entwicklung genommen. Schon der starke Kolonistenzustrom des Jahres 1766 hatte zu schweren Missständen geführt. Trotzdem war der Administrationsrat Johann Wilhelm von *Hildebrand*, der seit Anfang Mai 1766 die Ansiedlung leitete, in diesem und im nächsten Jahre der Aufgabe, allen diesen Ankömmlingen Unterkunft zu schaffen, in fiebrhafter Arbeit einigermaßen Herr geworden. Natürlich musste bei der erforderlichen Eile manches Hals über Kopf geschehen, und viele Massnahmen, von der Forderung des Momentes diktiert, entbehrten der sorgfältigen Vorbereitung und der sauberen bürokratischen Registrierung. Mancher Kreuzer ist ausgegeben worden, der bei langwieriger Überlegung und genauester Vorausberechnung vielleicht hätte erspart werden können. Die lehmgestampften Kolonistenhäuser — beispiellos schnell und beispiellos billig aufgeführt — zeichneten sich nicht gerade durch allzugrosse Solidität aus, und manche sind schon nach wenigen Jahren

²⁸ Handbillet der Kaiserin an Graf Hatzfeld vom 25. 9. 1770. Ebd.

²⁹ Vortrag Hatzfelds vom 20. 11. 1770 und Resolution der Kaiserin darauf. HKA, Nr. 32, 1770, Nr. 95.

wieder eingestürzt. Die Nationaluntertanen wurden bei den — übrigens ganz gut bezahlten — „Sarahoren“, wie die Roboten nicht grundherrlichen, sondern öffentlich-rechtlichen Charakters im Banat genannt wurden, hier und da zu etwas mehr Arbeit gezwungen, als ihnen lieb war. Auch die Kolonisten hatten mancherlei, von ihrem Standpunkt aus durchaus berechtigte Klagen gegen das System. Auch die Taktik seines Zeitgenossen Potemkin ist Hildebrand nicht ganz fremd geblieben. Aber alles in allem: Das Ziel der raschen Ansiedlung hat er erreicht und einen Erfolg erzielt, wie er den Umständen nach kaum besser hätte erreicht werden können.³⁰

Die Tragik in der Banater Geschichte des XVIII. Jahrhunderts liegt in dem todbringenden Klima seiner Hauptstadt Temesvar begründet. In weltverlorener Gegend fristeten hier, gleichsam auf einer kleinen europäischen Insel mitten im orientalischen Meer, die Administrationsräte ihr Leben. Einer nach dem andern wurde durch den Tod dahingerafft, der auch durch die sorgfältigsten hygienischen Vorsichtsmaßnahmen nicht ferngehalten werden konnte.³¹ Es gehörte ein grosses Mass von Entsagung dazu, wenn jemand sich überhaupt bereit fand, auf diesem verlorenen Posten zu wirken. Das muss man sich vor allem zunächst vor Augen halten, wenn man über die Banater Landesadministration der thesesianischen Zeit ein Urteil fällen will. Kein Wunder, wenn in der Administration auch solche Elemente vertreten waren, deren moralischen Prinzipien sich mehr dem türkischen System, von dem im Banat so viele Reste auch nach 1716 noch fortbestanden, als dem wohlgeordneten Beamtenstaat des zentraleuropäischen Absolutismus anpassten. Die Kaiserin wusste sehr gut und besser als irgend eine andere Persönlichkeit ihrer Monarchie, dass diese Männer, die sich in ihrem Dienst dem fast sicheren Tode aussetzten, mit anderem Mass gemessen werden mussten, als ihre Minister und Räte in Wien oder in Innsbruck oder Pressburg. Sie sah absichtlich manches nach, was sie anderswo kaum nachgesehen hätte. — Der Himmel war hoch und die

³⁰ Ich gedenke auf die wechselvolle und recht komplizierte Geschichte der thesesianischen Ansiedlung im Banat, die von der bisherigen Literatur in ganz unzureichender Weise und von unwissenschaftlichen Gesichtspunkten aus behandelt wurde, an anderer Stelle ausführlicher einzugehen und fasse hier nur einige Hauptzüge zusammen, die für das Verständnis der Einstellung des Ansiedlungswerkes von Wichtigkeit sind.

³¹ Kempelen sagt in seiner Relation (I., 7.): „Ich habe viel wohlhabende Leute in dem Banat angetroffen, die sich vor aller Erkältigung sorgfältig bewahret, den Genuss aller schädlichen Speisen vermieden, nur das reinste und beste Wasser getrunken und unablässig ihre Gesundheit besorgt haben, und dennoch haben sie den Krankheiten nicht entrinnen können.“

Ministerialbancohofdeputation war weit. Was in den Protokollen der Administrationssessionen an die übergeordnete Behörde einberichtet wurde, war wohl geeignet, den Instanzenweg aufwärts emporzusteigen und Resolutionen zu erwirken, die auf demselben Weg wieder abwärts die Skala hinunterstiegen und schliesslich nach Monaten wieder nach Temesvar gelangten, wo inzwischen längst über dem quästionierten Fall Gras gewachsen war. Die geographische Entfernung, vielfältig verlängert durch die Umständlichkeit des Instanzenweges, machte das zentralistische System des Absolutismus, der jede Kleinigkeit durch Resolution von oben her — wenigstens der Form nach — regeln wollte, in diesem Falle zur Farce, was kein geringerer als der Kaiser selbst in aller Deutlichkeit ausgesprochen hat. Wien gab die Anweisungen — manchmal selbst in lächerlichen Kleinigkeiten —, aber in Temesvar tat man, was man wollte. Was wusste die Bancodeputation von diesem Land, das ihr zufällig unterstellt war, weil es im Siebenjährigen Kriege für 10 Millionen fl. an den Wiener Stadtbanco verpfändet worden war! Joseph II. bemerkt ironisch, dass diese Behörde überhaupt nicht einmal weiss, wo denn das von ihr beherrschte Banat eigentlich liegt.³² Die Akten dienten der Form. In der Praxis war die Banater Landesadministration auf sich selbst gestellt, wenigstens soweit sie es selbst für tunlich ansah.

Diese faktische Selbständigkeit hätte ein Vorteil sein können, wenn eine einheitliche Leitung und ein zielbewusstes, sachliches Zusammenwirken der Administrationsräte von sich aus die Entwicklung des Landes und das Interesse des Gesamtstaates hätte fördern können. Die Leitung versagte. Denn der Graf von Villana Perlas, der Sohn eines der vom spanischen Karl ins Land gebrachten und mit Ehren und Gütern überhäuften katalanischen Geschlechter, hielt sich selten in Temesvar auf und flüchtete vor der todbringenden Atmosphäre auf seine kroatischen Güter oder gar gleich bis nach Wien. Einiges ist allerdings trotzdem auf manchen Gebieten unter seiner Präsidentschaft erreicht worden, und Maria Theresia hat nicht ganz mit Unrecht 1768 seine Wirksamkeit energisch gegen die Angriffe ihres Sohnes und der meisten Mitglieder ihres Staatsrates in Schutz genommen.

Aber es liegt schon in der Institution der Kollegialbehörde selbst der Keim zur Zwietracht und Gegensätzlichkeit seiner Mitglieder begründet, da ihr das echt absolutistische Misstrauen zugrunde liegt, das

³² HHuStA, Arch. des Staatsrats 1768, Nr. 2064, Beilagen Reisrelation: „Da überdies diese Landesadministration von einer Hofstelle, der sogar die Lage unbekannt ist, dirigieret...“

nicht einem einzelnen eine Aufgabe allein anvertrauen will, sondern lieber einer Mehrzahl von Staatsdienern, von denen einer den andern zu kontrollieren hat. Das Ergebnis sind Intriguen und Zänkereien und eine unerhörte Schwerfälligkeit in der Geschäftsführung.

Diese Schattenseiten der Kollegialität steigern sich natürlich in einem Lande wie dem Banat, wo die ausgleichende Einwirkung und Kontrolle des Herrschers fehlt, ins Ungemessene. Zwei Parteien spalteten hier die Administration zu einem Kampf auf Leben und Tod: Die eine war die des Herrn von Brandenburg, des dienstältesten und seit Jahrzehnten im Banat wirksamen Administrationsrates. Sie hielt konservativ am bisherigen Regierungs- und Wirtschaftssystem des Banates fest, und war, da das letztere auf der Viehzucht der unbewohnten Prädien beruhte, naturgemäss impopulationsfeindlich. Die andere Partei unter Führung des Administrationsrates von Hildebrand war reformfreundlich und trat energisch gegen die Interessen der griechischen Ochsenhändler und für die Bevölkerung der Prädien ein. Diese Parteien beschränkten sich nicht auf die Administration selbst, sie griffen hinüber auf die gesamte Beamtenschaft und weiter sogar auf die Bevölkerung, soweit deren Bildungsstand überhaupt eine Teilnahme an dem Parteikrieg möglich machte. Brandenburgs Partei, der ihre Impopulationsfeindschaft klingenden Lohn seitens der Prädienkompagnie einbrachte, gewann die Oberhand und erreichte durch ihre Intriguen im Herbst 1768 den Sturz Hildebrands.

Die passive Resistenz der Administration in Impopulationsangelegenheiten und die Misstände, die durch den Kolonistenansturm des Jahres 1766 hervorgerufen wurden, hatten zuerst die Aufmerksamkeit des Hofes wieder stärker auf die Verhältnisse im Banate gelenkt. Die Administration hatte zu deutliche Zeichen ihres bösen Willens gegeben. So wurde im Frühjahr 1766 eine Hofkommission unter Graf Karl von Clary und Aldringen ins Banat geschickt. Sein Bericht gipfelt in einer scharfen Anklage gegen die Administration und ihre ansiedlungsfeindliche Haltung. Eine Folge dieses Vorgehens war es offenbar, dass nun ein energischer Vertreter des Prinzips der schnellen Impopulation in der Person Hildebrands mit der Errichtung der neuen Dörfer betraut wurde, dessen Wirksamkeit Clary damals volles Lob gezollt hat.

Allein der Hass, mit dem nun natürlich die Gegenpartei Hildebrand verfolgte und die Misstände, die sich jetzt auf der anderen Seite aus der Eile der Hildebrandschen Ansiedlung ergaben, vor allem der von den Gegnern teils hervorgerufene, teils gewaltig aufgebauschte Kolonistenaufrührer in den Dörfern Landstreu und Hatzfeld veranlasste im

Hochsommer 1767 die Entsendung eines neuen Untersuchungskommisars. Die Wahl fiel auf den ungarischen Hofkammerrat Wolfgang von *Kempelen*, einen noch verhältnismässig jungen Mann, der durch seine Erfahrungen bei der ungarischen Kameralansiedlung und vor allem als Begleiter des kürzlich verstorbenen ungarischen Hofkammerrats Baron von Cothmann bei dessen zweiter Mission in der Batschka im Jahre 1765 besonders für die Untersuchung der Banater Verhältnisse geeignet schien. Die Cothmannsche Ansiedlung im Bácsér Komitat galt damals als musterhaft und als besonders geeignet, der in Verwirrung geratenen Banater Ansiedlung als Beispiel vorgehalten zu werden.

Kempelen mass die Vorgänge im Banat naturgemäss mit dem Massstab der ungarischen Kameralansiedlung, für die doch wesentlich andere Voraussetzungen galten als für das Banat. Dank der sehr viel geringeren Dimensionen und dank den umsichtigen und geschickten Cothmannschen Operationen waren in der Batschka die Misstände der überstürzten Ansiedlung im Banat zum grossen Teil — wenigstens bis zu einem gewissen Grade — vermieden worden. Diesen Erfolg schrieb man der besonderen Methode zu, die bei den ungarischen Kameralansiedlungen befolgt wurde. Die Leitsätze dieser Methode, die von dem ungarischen Hofkammerpräsidenten Anton von Grassalkovich in Jahrzehnte langen Erfahrungen ausgebildet und von Cothmann und Kempelen — den veränderten Verhältnissen entsprechend — zwar sehr wesentlich modifiziert, aber in ihren Grundlagen doch beibehalten worden waren, lauteten: Die Ansiedlung muss langsam, systematisch, Schritt vor Schritt vorgehend vorgenommen werden, und sie darf dem allerhöchsten Ärar keine oder wenigstens möglichst wenig Unkosten verursachen.

Von diesen Gesichtspunkten aus musste sich Kempelen mit Notwendigkeit gegen das Hildebrand'sche System wenden. Von Anfang an stand er mit den Gegnern Hildebrands in sehr viel engerer Fühlung als mit diesem selbst. Die Anhänger einer leichteren Lebensauffassung und Moral, die Präsente von Geschäftsleuten ungescheut nahmen und forderten, hatten im persönlichen Umgang den Vorteil der grösseren Geschmeidigkeit vor dem starrköpfigen Norddeutschen voraus, dessen ganzes Gebahren den Kollegen zum mindesten als „wunderlich“ erschien. So konnte auch Kempelen — so unparteiisch er als Aussenstehender anfangs auch sein mochte — sich dem Parteikampf des Banates nicht ganz entziehen. Seine Relation, die in Wien mit Spannung erwartet wurde, und die nach gründlicher Durcharbeitung die Grundlage einer ganzen Reihe neuer Verfügungen und eines ganzen Impopulations-systems werden sollte, wurde von vornherein zu einer Anklageschrift

gegen Hildebrand und gegen das Hildebrandsche System. Der Kommissar ist bemüht, dem bisherigen Impopulationsdirektor Gerechtigkeit widerfahren zu lassen. Er fasst seinen Bericht nach bestem Wissen und Gewissen ab. Er macht eine Fülle richtiger und scharfer Beobachtungen. Er bringt eine Menge wirklicher, positiver Verbesserungsvorschläge: Aber er sieht alles durch die Bácsér Brille, und darum bleibt das Bild, das er zeichnet, trotz allem doch subjektiv und in wesentlichen Punkten schief. Das war um so verhängnisvoller, als diese Relation die Grundlage für die künftige Ansiedlungspolitik im Banat abgeben sollte.

Ein halbes Jahr nach Kempelen kam Kaiser *Joseph II.* ins Banat. Nach dem Muster der weltbekannten Revuereisen Friedrichs des Grossen wollte der Kaiser die unentbehrliche anschauliche Kenntnis von Land und Leuten gewinnen und die praktische Auswirkung der vom Zentrum ausgehenden Resolutionen beobachten. Die lebendige Anschauung, deren Fehlen bei der Herrscherin der Hauptmangel des thesesianischen Absolutismus gewesen ist, wollte sich nun wenigstens der Korregent selbst verschaffen. Das Banat wurde hierzu aus militärischen Gesichtspunkten gewählt: Es war die Front für einen künftigen neuen Türkenkrieg. Wie bei den friderizianischen Revuereisen das Militärische durchaus den Vorrang vor dem Politicum und Camerale gehabt hat, so auch bei der ersten Banater Reise Josephs II. Aber gleichzeitig ergriff der junge Herrscher mit Feuereifer auch auf diesen Gebieten die Gelegenheit, seine theoretisch gewonnenen Maximen der Praxis anzupassen, Fehler zu entdecken und seine Verbesserungsvorschläge vorzubringen. In dem Bericht über seine Banater Reise hat er sein regierungspolitisches Glaubensbekenntnis, dem konkreten Falle des Banates angepasst, zum ersten Mal implicite niederlegen können. Es ist erstaunlich, wie tief der Kaiser in der kurzen Zeit seines Aufenthaltes in das Wesen der sozialen Struktur der Bevölkerung und in viele Fragen des Regierungssystems eingedrungen ist. Vieles hat er sich noch nachträglich durch eifriges Studium der Akten und eigens eingeforderte besondere Berichte erarbeitet. Unterwegs liess er sich nicht leicht Sand in die Augen streuen, am wenigsten im Banat, wo stets die Gegenpartei eifrig bei der Hand war, dem Kaiser über etwaige Verschleierungsversuche die Augen zu öffnen. Joseph II. hatte ausdrücklich die Anweisung gegeben, keine besonderen Anstalten zu treffen, sondern ihm die Dinge in ihrem natürlichen Zustand zu zeigen. Aber wir wissen, wie die preussischen Provinzialbehörden verfahren, sobald sie die Reiseroute ihres Königs erfahren hatten: Längs der Landstrassen, die der König zu passieren hat, wird fieberhaft gearbeitet, das

Anstössige wird entfernt, die Bewohner werden gehörig instruiert.³³ Im Banat verfuhr man im Frühjahr 1768 genau so. Aber die Brandenburgische Partei war früher von der Reise und der Reiseroute unterrichtet, traf ihre Vorbereitungen gesondert ohne Einberufung der gesamten Administration und hielt die Nachricht möglichst lange vor Hildebrand geheim. So liess sich Hildebrand, dem weniger Zeit blieb, als den Gegnern, verleiten, ebenso wie diese ein wenig Potemkin zu spielen. Die deutschen Kolonisten wurden in Reih und Glied aufgestellt und durch Freibier in die nötige Feststimmung versetzt. Die noch unfertigen Häuser wurden wenigstens an der Fassade verputzt und in Ermangelung von Rohr mit Stroh gedeckt, wobei in der Eile unversehens auch unausgedroschenes Korn verwandt wurde. Die Hühner flogen hinauf und verrieten durch ihr Scharren und Picken den Sachverhalt.

Damit hatte Hildebrand beim Kaiser natürlich verspielt. Die Gegner beeilten sich, auf diese Dinge mit ganz besonderem Nachdruck hinzuweisen. Den Sackelhausener Kolonisten wurde eine eigene Beschwerdeschrift über diese Häuserdeckung angefertigt und von ihnen dem Kaiser bei seiner Anwesenheit überreicht. Die Äusserungen des Kaisers zeigen, dass er hierbei nicht Hildebrands Rechtfertigung, sondern der Darstellung seiner Gegner Glauben schenkte.³⁴

Joseph II. beging aber nicht den Fehler Kempelens und all der übrigen Persönlichkeiten, die in diesen Jahren ins Banat entsandt wurden: Er entschied sich für keine der beiden banatischen Parteien. Die Gegenpartei kommt in seinem Urteil noch viel schlechter weg. Der

³³ Ernst Pfeiffer, Die Revuereisen Friedrichs des Grossen. Berlin, 1904, S. 45 ff., 99 f. und öfter.

³⁴ HHStA, Archiv des Staatsrats wie oben, ebenso im Konzept in den Hofreisen: „So will ich hier nur anführen, dass unter schwerer Straf von dem das Impopulationsgeschäft dirigierenden Rat Hillebrand eine jede Beschwerfführung denen teutschen Kolonisten verboten worden, und die erst vor einigen Monaten erbauten, von Leim und Kot zusammengemachten Häuser wurden nur vorwärts verschmiert, um mir ihre Baufälligkeit zu verstecken, und die Dächer sogar mit unausgedroschener Frucht statt mit Stroh, damit ich alle gedeckt finden solle, in der Eile gedeckt worden.“ HHStA, a. a. O. Dass der Kaiser hier nicht ganz gerecht ist, zeigt sich darin, dass das Petitionsverbot nicht von Hildebrand, sondern gerade von seinen Gegnern Brandenburg, Plasch und dem Provinzialkommissar Herd erlassen worden war, um dem Kaiser unerwünschte Belästigungen zu ersparen. Vor der Ankunft des Kaisers wurde das Verbot noch rechtzeitig wieder aufgehoben, sodass ihm mehr als 400 Bittschriften allein im Banat überreicht werden konnten.

Kaiser kann unzweideutige Beweise für ihre Interessiertheit und Korruption anführen. Das persönliche Vertrauen, das sein natürliches Wesen zu erwecken pflegte, liess ihn Dinge erfahren, die den Kommissarien der Hofkommissionen gewöhnlich verborgen blieben. Dem Hildebrand hat er keine Korruption vorgeworfen, wie es Kempelen durch halb und halb ausgesprochene Verdächtigungen getan hatte. Er gesteht ihm als dem einzigen Mitglied der Administration sogar zu, dass er über Kenntnisse und Mutterwitz verfügt. Aber Hildebrand war nun einmal durch Kempelens Relation zu einer umstrittenen Persönlichkeit geworden. Die Missstände in der Impopulation waren offensichtlich vorhanden, und da Hildebrand als Direktor verantwortlich zu machen war, musste sich die Kritik des Kaisers vor allem gegen ihn richten. Es scheint aber, dass erst die Lektüre der Kempelenschen Relation, die Joseph nach seiner Reise vornahm und die ihm seine eigenen Beobachtungen voll bestätigte, ihn zu jenem unerhört scharfen Urteil über das Banater Ansiedlungswerk veranlasst hat, das nicht zum wenigsten zur schliesslichen Aufgabe beitrug: „Nie sind 900.000 fl. schlechter, unnützer und ungeschickter verwendet worden, als bei diesem Impopulationsgeschäft, da um diesen Wert sehr wenig Menschen, schlechte Dörfer, schier unbrauchbare Häuser verschafft, die Kultur nicht befördert, die Wälder ausgehauen, die Ansiedler abgeschreckt und missvergnügt und endlich die Nationalisten von Haus und Hof vertrieben, degoutiert und verdrossen gemacht worden sind.“

Die pointierten Sätze des Kaisers übertreiben ganz offensichtlich. Aber seine und Kempelens Relation, die beide an und für sich nicht impopulationsfeindlich waren und sich nur gegen hervorstechende Fehler des Systems richteten, begründeten je länger je stärker bei den massgebenden Persönlichkeiten in Wien die Überzeugung von der Verfehltheit des Impopulationswerkes, die schliesslich geradezu zum Gemeinplatz wurde und die spätere Impopulationseinstellung vorbereiten half.

Da der Kaiser und mit ihm die Mitglieder des Staatsrates in Impopulationssachen in allem der Kempelenschen Relation beipflichteten, knüpfte auf diesem Gebiet die darauf erfolgende allerhöchste Resolution nicht an die kaiserliche Reiserelation, wie in den übrigen Teilen der neuen banatischen Landeseinrichtung, sondern an Kempelen an. Auf Grund der Beobachtungen und Vorschläge des Kaisers entschloss sich die Kaiserin nicht ohne Zögern und nicht ohne den Grafen Perlas durch ein besonderes Handschreiben nochmals ihres Dankes zu versichern, statt der alten eine neue Administration einzusetzen. Die Ausführung verzögerte sich jedoch noch Jahre lang. Nur im Präsidium trat sofort

ein Wechsel ein. Der Kaiser und mehrere Staatsratsmitglieder waren geradezu für die Ernennung Kempelens. Aber Anciennitätsfragen veranlassten die Kaiserin, statt dessen den Hofkommissar von 1766, den Grafen von Clary und Aldringen zum Administrationspräsidenten zu ernennen und ihm den Kempelen nur als Impopulationskommissar beizugeben.

Zu den allerhöchsten Resolutionsen, die auf die Kempelensche Relation im Sommer 1768 gefasst wurden, gehörte auch der Befehl vom 17. August, dem Hildebrand das Referat im Impopulationswesen abzunehmen. Die Räte der Gegenpartei triumphierten, wenngleich auch über sie das Urteil schon gesprochen, nur noch nicht vollstreckt war. Zunächst kamen jetzt in der Impopulation die Männer wieder obenauf, die Hildebrand seit 1766 in den Hintergrund gedrängt hatte, die in der Zwischenzeit gegen ihn intriguierten, und die von Kempelen in seiner Relation über den grünen Klee gelobt worden waren: Der alte Administrationsrat Plasch und die Subalternen Neumann, Knoll und Laff.³⁵

Kempelen sollte sehr schnell eine recht böse Blamage erleben. Der Temesvarer Distriktsverwalter Knoll, der ihm durch sein geschicktes Auftreten besonders imponiert hatte, und in der Relation mehrmals mit ganz besonderem Lobe bedacht worden war, erwies sich als eine völlig ungeeignete Persönlichkeit. Er bedrückte und misshandelte die Untertanen, unterschlug 2000 fl. und musste — auch mit Rücksicht auf seine nicht einwandfreie Vergangenheit und seine privatwirtschaftliche Betätigung — sehr bald wieder vom Kolonistengeschäft entfernt werden.³⁶ Der alte Administrationsrat Plasch, der vor Hildebrands Zeit und noch im Sommer 1766 das Referat in Impopulationsangelegenheiten gehabt hatte und als Protektor der Viehhändler und Gegner der Prädienbesiedlung natürlich zu den erbittertsten Gegnern Hildebrands gehörte, wird vom Kaiser als „ein alter, schlaffer, aber dem Brandenburg gänzlich ergebener Mann“ charakterisiert, der an der banatischen Kommerzienkompagnie interessiert sei, aber sonst für redlich und gerade gelte.³⁷ Der alte Herr konnte höchstens pro forma die Leitung der Ansiedlung

³⁵ Die Resolution der Kaiserin auf Punkt 14—17 des ersten Hauptteils der Kempelenschen Relation lautet: „ad 14—17 ist dem Hildebrand die Direktion des Impopulationswesens und das diesfällige Referat abzunehmen und dagegen dem Plasch die Direktion, dem Knoll, Neumann und Laff aber die Exekution aufzutragen“. HKA, Nr. 35, 1768, St R 988/1768.

³⁶ Ebd., Vortrag Hatzfelds vom 30. 9. 1768. Die Kaiserin verfügt darauf: „Bei der angezeigten Beschaffenheit kommt es von der Anstellung des Knoll ab.“

³⁷ HHStA, a. a. O.

übernehmen. Denn eine wirkliche Direktion hatte unermüdliches Hin- und Herwandern von Dorf zu Dorf zur Voraussetzung, und darauf hatte Plasch auch schon verzichtet, als er noch einige Jahre jünger gewesen war, zur Zeit seines ersten Referates vor 1766. Von den Subalternen scheint sich ausser Knoll auch Laff nicht besonders bewährt zu haben. Die eigentlich wirksame Kraft des neuen Impopulationsgeschäfts wurde somit der Lippaer Salzeinnehmer Karl *Neumann* Edler von Buchholtz, der in der vorhildebrandischen Zeit schon mehrere Dörfer angelegt hatte. Kempelen hatte ihn in seiner Relation so mit Lob überhäuft, dass die Kaiserin sich veranlasst sah „dem in Lippa das Impopulationswesen so gut besorgenden Salzeinnehmer Neumann meine Zufriedenheit per decretum zu erkennen zu geben.“³⁸

Zur Beurteilung der Persönlichkeit Neumanns müssen aber auch die Äusserungen der Gegenpartei berücksichtigt werden. Sein Todfeind, der Kolonistenaufseher Augustin Karl von Schäffer in Schöndorf, ein geborener Schlesier und ehemaliger kgl. preussischer Hauptmann und Kreisdeputierter, gibt in seiner Korrespondenz mit dem Grafen Hatzfeld keine sehr schmeichelhafte Schilderung von Neumann. Seine Operationen und unnützen Geldausgaben würde auch der jüngste und unwissendste Mensch, der ins Banat käme, nicht gutheissen. „Überdies hat der von Buchholtz ein gar zu gut Mundwerk seine Sachen zu loben und die überflüssigsten Dinge als eine Notwendigkeit vorzustellen.“ Er bringt als Impopulationsbeamte seine eigenen Kreaturen unter. „Leute von schlechtem Herkommen und Charakter, ohne Meriten“ und entlässt die anderen.³⁹ Der Impopulationsreferent der neuen Administration, Joseph von Hanisch und Greiffenthal, macht einige Jahre später über seinen Untergebenen folgende Äusserung: „Ich übergehe zwar die Eigenschaften dieses wegen seiner Ansiedlungsaufsicht noch nicht beeidigten Mannes zu berühren, welcher von dem studio und allen Wissenschaften entfernt ist und bei seinem zwar verlebten, doch noch riegelsamen Alter mehrestens durch ein flüchtiges und zu Lustbarkeiten aufgelegtes Exterieur belebt wird, und welcher nichts Ver-

³⁸ Auch in der kaiserlichen Resolution zu § 14–17 der Kempelenischen Relation: „Und da der gedachte Neumann wegen seines bezeigten Eifers und gemachten stattlichen Einleitungen ein besonderes Lob und Belohnung verdient, so ist von dem Kempele der Vorschlag abzufordern, in welcher Eigenschaft derselbe bei dem Impopulationsgeschäft ferner anzuwenden, auch was ihm für eine Belohnung pro praeterito und für ein Gehalt pro futuro nach Mass seiner fortwährenden nützlichen Dienstleistung anzuweisen sei.“ HKA, a. a. O. St R 988/1768.

³⁹ Ebd., Nr. 35, 1771.

dienstlicheres zu haben scheint, als dass derselbe zu einer Zeit, wo in dem Fache der Ansiedlung nicht alles mit der behörigen Systemvorsicht und Behutsamkeit vorgekehret worden, doch etwas, obzwar mit ungemeinen Geldaufwand und in tiefesten von Zeit zu Zeit mehr hervorbrechenden Unordnungen zu bewerkstelligen gewusst.⁴⁰

Das Neumann—Kempelensche Ansiedlungssystem hat die Katastrophe des Jahres 1770 unmittelbar veranlasst, deshalb sei hier, ohne einer in anderem Zusammenhang zu gebenden ausführlicheren Darstellung vorgreifen zu wollen, kurz darauf eingegangen.

Derjenige, der die eigentliche Verantwortung trägt, ist Kempelen selbst. Auf Grund des allerhöchsten Vertrauens, das ihm seine Relation im vollsten Masse verschafft hatte, neben Clary zum 2. Kommissar für die Einrichtung des Banates ernannt, übernahm er persönlich 1769 die Leitung des Kolonistengeschäftes, da die neu eintretenden Administrationsräte einerseits im Lande noch unbekannt, andererseits durch Krankheit zeitweilig bis auf 2 zusammengeschmolzen waren, und da sein Schützling Neumann gerade in eine Untersuchung über seine Manipulationen im Salzwesen verwickelt war und infolge dessen nicht die nötige Autorität zu selbständiger Leitung des Ansiedlungsgeschäftes besass.

Kempelen war in seiner Jugend seit dem Jahr 1755 unter Grassalkovich bei der Bácszer Impopulation tätig gewesen, also in einem Unternehmen, das noch unendlich viel ruhiger vorgenommen werden konnte, als später selbst die Cothmannsche Ansiedlung, die dem alten Herrn in Gödöllő schon als verderbliche Überstürzung erschien. Dies Tempo der Bácszer Kameralansiedlung wollte er auf das Banat möglichst übertragen. Die Prädien waren so lange zu schonen, wie nur irgend möglich. Die Ansiedlung war mit einer geringen Anzahl von Ansiedlern in sorgfältiger Weise und auf solide Art vorzunehmen: In allem das Gegenteil der von ihm verworfenen Hildebrandschen Methode.

Die verhältnismässig niedrigen Ansiedlerzahlen der letzten Jahre schienen seinen Standpunkt vollkommen zu rechtfertigen. Im 3. Teil seiner Relation, der von der Kaiserin im Sommer 1769 genehmigt worden war, hatte er die Ansiedlung von jährlich 600 Familien als Norm aufgestellt. Als er im Herbst 1769 die Vorbereitungen für 1770 zu treffen hatte, legte er diese Zahl seinen Berechnungen zugrunde. 300 Familien glaubte er auf den bei der Landausmessung entdeckten überflüssigen Gründen deutscher und wallachischer Ortschaften unterbringen zu können. Der Rest sollte in dem wallachischen Dorf Allios, das sehr

⁴⁰ HKA, Nr. 35, 1768.

viel Ödland aufwies, und in den schon für die vorjährige Ansiedlung bereitgestellten, aber noch unbenutzt verbliebenen Prädien Teremia und Tószeg (Toissek) untergebracht werden. Die Absicht, die Prädienpächter zu schonen, konnte also auf diese Weise in vollstem Umfang erreicht werden.

Eines der beiden Prinzipien der ungarischen Kameralansiedlung, das langsamere Vorgehen, war damit auf das Banat übertragen worden. Auf das andere, die möglichst geringe Belastung des Ärars, hat man vollkommen verzichtet. Das Neumannsche System, das von Kempelen gutgeheissen wurde, war auch hierin dem hildebrandischen diametral entgegengesetzt: Hatte Hildebrand durch seine billigen Stampfhäuser für eine gewaltige Anzahl von Familien ausreichende, zwar nicht sehr dauerhafte, aber doch für die Bedürfnisse des Augenblicks genügende Bauten in kürzester Frist hergestellt, so sollten nun überwiegend solide, ziemlich kostspielige Blockhäuser mit Riegelwänden aufgebaut werden, wie Neumann sie schon in seiner früheren, langsam Schritt für Schritt fortschreitenden, in Ruhe vorgenommenen Ansiedlungstätigkeit hergestellt hatte.

Aber nicht einmal für diesen auf 600 Häuser reduzierten Bau sind im Winter 1769/70 die erforderlichen Vorbereitungen getroffen worden. Der Sieg der impopulationsfeindlichen Partei wirkte lähmend auf die Arbeitswilligkeit im ganzen Lande. Man nahm die ganze Ansiedlung nicht mehr recht ernst. Der Holzschlag für den Häuserbau war im entgegengesetzten Teile der Lippaer Waldungen angeordnet worden. Die Stämme hätten durch Roboten der wallachischen Nationaluntertanen an Ort und Stelle gebracht werden müssen. Kempelen hat in Konsequenz seiner eigenen Ausstellungen gegen das Hildebrandsche System und in Übereinstimmung mit den Anschauungen des Kaisers „diese Bedrückung des Untertans“ untersagt. Von Allios aus sollte das Bauholz durch die deutschen Kolonisten weiter an seine Bestimmungsorter transportiert werden. Zur Ergänzung war die Beschaffung siebenbürgischen Bauholzes durch Salzpletten des Marosflusses in Aussicht genommen. Allein das Frühjahrshochwasser machte die Strassen unpassierbar. Die Fuhren konnten nicht gefahren werden. 20 Holzflösse auf dem Marosstrom, die man angekauft hatte, konnten ebenfalls nicht herankommen. Der Häuserbau unterblieb, trotz des „unermüdeten Eifers und der ganz besonderen Fertigkeit“ Neumanns.⁴¹

Neumann hatte im Winter seine Interessen anderswo als beim Kolonistengeschäft. Die Gegenpartei hatte ihn in eine peinliche Untersuchung

⁴¹ HKA, Nr. 35, 1770.

über die Handhabung seiner Salzmanipulationen verwickelt, die naturgemäss einigermassen vernachlässigt und in einige Verwirrung geraten waren, seit der Herr Salzeinnehmer das Kolonistengeschäft leitete. Das Ergebnis der Untersuchung war — ob mit Recht oder Unrecht sei dahingestellt — ein Dekret der Wiener Hofkammer vom 20. Febr. 1770, das Neumann mit einem scharfen Verweis und Einziehung eines unter die Armen zu verteilenden Besoldungsquartals bestrafte. Ausserdem wurde Strafversetzung von Lippa an einen anderen Ort verfügt. Nur dem Eingreifen Kempelens, der sich bei der Kaiserin energisch für seinen Schützling einsetzte, hatte es Neumann zu verdanken, dass die Strafe nicht in Vollzug gesetzt wurde. Kempelen wusste im Gegenteil durchzusetzen, dass Neumann vom Salzamt völlig entbunden und mit der Leitung des ganzen banatischen Kolonistengeschäftes betraut wurde unter Zubilligung des Gubernialgehaltes von 2000 fl, zu dem noch das Wohnungsgeld hinzukam. — Mit dieser Untersuchungsangelegenheit hängt es wohl zusammen, dass Neumann im Frühjahr 1770, als die Hauptarbeit für den Häuserbau zu leisten gewesen wäre, überhaupt nicht an dem Schauplatz seiner Tätigkeit weilte. Angeblich hatte er sich ohne Zustimmung seiner vorgesetzten Behörde sogar ausser Landes begeben.

Als im Frühjahr 1770 der gewaltige Kolonistenstrom ins Banat flutete, waren so gut wie überhaupt keine Vorbereitungen zur Unterbringung getroffen!⁴² Jetzt hatte Kempelen Gelegenheit, die Erfordernisse einer Massenansiedlung nicht als Kritiker, sondern als selbst handelnde und verantwortliche Persönlichkeit kennen zu lernen. Er stand den Geschehnissen vollkommen machtlos gegenüber. Angesichts der Tag für Tag die Bega hinauffahrenden kolonistenbeladenen Schiffe, für deren Insassen aus Mangel an Vorbereitungen keine Unterkunft beschafft werden konnte, wurde er Ende Mai 1770 aus dem Banat abberufen und kehrte im Juni nach Pressburg zurück. Er hatte seine Meinung über Hildebrand gründlich geändert. Es spricht für ihn, dass er trotz der vorausgegangenen persönlichen Konflikte das offen anerkannt und auch der vom banatischen Departement später betriebenen Rehabilitierung Hildebrands nichts in den Weg gelegt hat. Ins Banat wollte Kempelen nicht wieder zurück. Als im Sommer 1770 dort alles drunter und drüber ging, und überdies der Administrationspräsident Graf Clary erkrankt war, wünschte die Kaiserin dringend die Rückkehr

⁴² Schäffer zeigt am 22. Mai dem Grafen Hatzfeld an, dass bisher noch kein neues Dorf abgesteckt wurde, das Holz erst im April gehauen und keine Anstalten zum Ziegelbrennen getroffen worden sind. Ebd.

des ehemaligen Mitkommissars ins Banat. Aber Kempelen war nicht dazu zu bewegen und schützte Unpässlichkeit vor. Er wusste, dass auch er dort der Aufgabe ebensowenig Herr werden konnte, wie sein Schützling Neumann.⁴³

Für den Häuserbau war so gut wie nichts geschehen. Sogar bis zum August waren von den 600 planmässig vorgesehenen Häusern nur 48 hergestellt.⁴⁴ Man musste also wieder zu dem Mittel der Einquartierung greifen, das man in beschränktem Umfange auch früher, besonders 1765 angewandt hatte, und dessen Missstände sich damals bereits deutlich genug herausgestellt hatten. Das Prinzip der langsamen Ansiedlung hatte schon im Jahre 1769, als der Kolonistenandrang noch gar nicht so stark gewesen war, Kempelen und Neumann gezwungen, 500 neue Kolonistenfamilien provisorisch bei älteren Ansiedlern einzuquartieren. Schon im Mai 1770, als Kempelen noch im Lande weilte, war diese Zahl auf über 900 Familien gestiegen. Bis zum September hatte sie sich auf nicht weniger als 2318 erhöht.

Die Leiden dieser armseligen Menschen, die in der Hoffnung auf schnelle Unterkunft mit vollstem Arbeitseifer ins Banat hinabgezogen waren, sind furchtbar gewesen. Das jahrelange untätige Herumliegen, zu dem sie verurteilt waren, musste auch die Tüchtigsten der Arbeit entwöhnen. Die vielfachen Klagen über Arbeitsscheu der Kolonisten sind zum guten Teil aus den Folgen dieser Periode der Arbeitslosigkeit zu erklären.

Kempelen selbst hatte in seiner Relation von 1767 die Leiden von 35 in Guttenbrunn einquartierten Familien geschildert und der Administration schwere Vorwürfe darüber gemacht.⁴⁵ Die damalige Not verschwand gegenüber dem, was jetzt geschah. Die Kolonisten wurden grösstenteils in Dörfern einquartiert, die selbst erst einige Jahre alt

⁴³ Privatschreiben des Grafen Hatzfeld an den Grafen Clary vom 27. 7. 1770: „Dass der hungarische Hofkammerrat von Kempelen zu Pressburg noch immer unpässiglich sich befinde, auch wenig Lust zu haben scheine, sowohl hieher als in das Banat zu kommen.“ Dass er nicht ins Banat will, „dazu trägt offenbar viel bei, dass bisher im Kolonistenwesen nicht mehr geschehen“. „Es scheint auch, dass, soferne er auf diesen seinen Gesinnungen beharret, man auf dessen Hinabreise nicht mehr so nachdrücklich dringen werde.“ HKA, Nr. 35, 1770. Hatzfeld scheint hier auf einen Wunsch der Kaiserin anzuspielen, dass Kempelen die verfahrenere Situation im Banat in Ordnung bringen solle.

⁴⁴ Vortrag des Grafen Hatzfeld, eingereicht 7. 9. 1770, Ebd.—Neumanns eigene Häuserbaukonsignationen, die höhere Zahlen angeben, sind offensichtlich frisiert.

⁴⁵ Am Schluss des 2. Teils seiner Relation. Hs. des HKA, 494.

waren. 299 Familien lagen in Sackelhausen, 260 in Hatzfeld, 152 in Csatád, 140 in Grabác uf. Es ist verständlich, wenn die Wirte über die Zwangseinquartierung nicht sehr erbaut waren. Selbst erst im Beginn ihrer Wirtschaft stehend, deren Anfangsschwierigkeiten noch längst nicht überwunden waren, und mit kinderreichen Familien gesegnet, waren ihnen die Ankömmlinge auf Schritt und Tritt im Wege. Die Behandlung der Gäste war dieser Stimmung der Gastgeber entsprechend. Ins Zimmer dürfen sie nicht hinein. Sie müssen auf dem Boden schlafen oder in den Ställen — soweit solche überhaupt schon vorhanden waren — auf blosser Erde. Auf den offenen, ungenügend gedeckten Böden der Kälte ausgesetzt, erkrankten sie in Mengen. Auf Kranke wird keine Rücksicht genommen. Küchenbenützung wird ihnen nicht erlaubt.⁴⁶

Ganz besonders beklagenswert war das Schicksal der Franzosen, die unter den Einwanderern des Jahres 1770 ganz besonders stark vertreten gewesen sind. Diejenigen, die in Mercydorf einquartiert waren, wo es von früher her noch ansässige Franzosen gab, konnten sich wenigstens verständigen. Aber die Mehrzahl lag in deutschen Dörfern und hatte bei ihrer Unkenntnis der Sprache besonders schwer zu leiden. Allein in Alt-Bessenyo (Beschenova) starben im Winter 1770/71 30—40 einquartierte Franzosen, die in Ermangelung eines französischen Geistlichen die heiligen Sakramente entbehren mussten.⁴⁷

In allen Einquartierungsdörfern nahmen die Krankheiten schon im Sommer 1770 sehr schnell überhand. In Hatzfeld musste die Schule und 2 Kolonistenhäuser als Krankenhaus eingerichtet werden. In Heufeld und Mastort, kleinen neuen Dörfern auf der Csatáder Heide, deren Bau Neumann im Sommer 1770 in Angriff nahm, gab es — bei 53 im Bau begriffenen Häusern — nicht weniger als 54 kranke Wirte, ohne die Weiber und Kinder.⁴⁸ Aus dem Arader Totenbuch liess sich später feststellen, dass 1770 binnen wenigen Wochen oder binnen 1—3 Monaten ganze Familien von 4 und mehr Personen ausgestorben sind.⁴⁹ Neu-

⁴⁶ Relation des Administrationsbuchhalters Gransberger vom 2. Okt. 1771, HKA, No. 35, 1772: § 11: Sammentliche einquartierte Kolonisten beklagen sich, dass sie von denen alten Leuten so sehr gekränkert werden, und ohngeachtet, dass sie gar nicht in das Zimmer dürfen, sondern in dem Stall oder auf dem Boden liegen müssen, so würde ihnen weder erlaubt, auf dem Herd zu kochen, weder aber das mindeste Holz oder Rohr zugelassen. Bei grossen Familien gehen sie im Herbst und Winter zugrunde, wenn sie auf den offenen Böden oder in den Ställen liegen.

⁴⁷ Ebd., § 12.

⁴⁸ Protokoll der Impopulationskommission vom 29. Sept. 1770. Relation Neumanns vom 25. Sept. HKA, Nr. 35, 1770.

⁴⁹ Gransbergers Relation a. a. O., § 12.

mann, ohnehin Gegner der Hildebrandschen Methode, die Kolonisten beim Bau ihrer Häuser selbst mitarbeiten zu lassen, zog weitgehend die Walachen heran, mit der Begründung, dass die Kolonisten grösstenteils krank danieder liegen und nicht arbeiten können. Er hielt trotz allem an seiner Methode des langsamen, soliden und kostspieligen Häuserbaues fest. Das Ergebnis war, dass nach seinen eigenen, stark zurechtgestutzten Zahlenangaben, die unfertige Häuser als fertig und eben in den allerersten Anfängen steckende als im Bau begriffen bezeichnen, im ganzen Jahre 1770 nicht mehr als 563 Häuser erbaut wurden, eine Zahl, die gerade für die vom Jahre 1769 noch übrigen einquartierten Kolonisten ausreichte. Die von 1770 mussten fast alle weiter in Einquartierung verbleiben.

Unter diesen Umständen hatte man allen Anlass, die Ersetzung des Hildebrandschen Systems durch das Neumannsche zu bedauern. Die Hofkammer in Banaticis hat diesem Bedauern auch offen Ausdruck gegeben, und unter dem Eindruck des völligen Versagens der Neumann—Kempelenschen Ansiedlung ist nach der Rechtfertigung der Hildebrandschen Rechnungsführung durch die Wolfsche Relation auf Befehl der Kaiserin die Wiederanstellung Hildebrands als Leiter des banatischen Impopulationswesens noch gegen Ende des Jahres 1770 verfügt worden.

In Wien zeigte man sich schon im Frühjahr auf die Nachrichten von den Vorgängen im Banat auf das höchste beunruhigt. Kempelen hatte noch von Temesvar aus die Einstellung der Werbung im Reich und die provisorische Unterbringung von 2 Familien in einem Bauernhaus beantragt. Die Landesadministration war dagegen, ebenso die Hofkammer in Banaticis in ihrem Sessionsprotokoll vom 13. Juni: Die Zusammendrängung auf so engem Raum müsse Krankheiten hervorrufen. Statt dessen sei Beschleunigung des Häuserbaus erforderlich. Die Kaiserin selbst verfügte darauf: „Die Kammer hat die eingeratene und alle nur immer tunliche Hilfsmittel zu ergreifen, um den besorglichen Notstand der Kolonisten vorzukommen“; Bauholz sollte von Radna über Szatmár ins Banat geschafft werden. Die neuen Kolonisten sollten statt in Bauernhäusern in leer stehenden Kasernen, Seiden- und Kontumazhäusern untergebracht werden. Am 23. 6. ergänzte der Kaiser auf die Anzeige von der unglaublich grossen Zahl der im Mai eingetroffenen Kolonisten diese Verfügung durch die Anweisung, dass man „auch darauf den Bedacht nehmen solle, um das nötige Bauholz aus den türkischen, an der Donau und Sau gelegenen Landen aufzu-

kaufen“.⁵⁰ Diese Anweisungen sind nicht durchgeführt worden. Teils wurden sie durch tatsächlich bestehende sachliche Schwierigkeiten, teils durch den alten Kompetenzstreit und das Gegeneinanderarbeiten der verschiedenen Stellen verhindert. Es blieb bei der von Kempelen ange-tragenen Einquartierung in Bauernhäusern, mit dem Ergebnis, dass die meisten in Krankheit und Elend gerieten oder starben.

Ein Teil der Kolonisten, die dem Ansiedlungsversprechen gefolgt waren, hat in seiner Enttäuschung dem Banat den Rücken gekehrt. 3276 Familien wurden 1770 ins Banat geschickt. Zusammen mit den von 1769 her noch übrig gebliebenen 550 Familien hätten gegen Ende des Jahres 3826 neue Kolonistenfamilien im Banat anwesend sein müs-sen. Tatsächlich waren es nur noch 2881. Fast 1000 Familien sind also schon im ersten Jahre der Einquartierung entweder gänzlich aus-gestorben oder desertiert.⁵¹

Das Ziel der Flüchtlinge, die an der Unterkunft im Banat verzwei-felten, war in erster Linie die Batschka, auf die sich damals auch die Aufmerksamkeit des Hofes in verstärktem Masse gerichtet hat. Aber hier erwartete sie eine ebenso grosse Enttäuschung, wie im Banat. — Die ungarische Kameralimpopulation hat manche Misstände der bana-tischen zu vermeiden vermocht. Das lag letzten Endes darin, dass die ungarische Hofkammer eine ungleich grössere Selbständigkeit der K. auch k. k. Hofkammer in Wien gegenüber besass, als die Temesvarer Landesadministration gegenüber der Ministerialbancohofdeputation. Ungarn hatte sich seine Sonderstellung von allen Ländern der Dynastie weitaus am besten bewahrt. Einer ungarischen Behörde gegenüber konnte man nicht in der Art verfahren, wie mit derjenigen einer Kron-provinz. Schon in der äusseren Form fällt der Unterschied sofort in die Augen. Dem befehlenden, oft sogar drohenden Ton, in dem der absolutistische Herrscher mit seinen Dienern zu verkehren pflegt, steht hier eine unvergleichlich viel höflichere Form gegenüber. Die Press-burger Hofkammer hatte zwar mit der Wiener Hofkammer zu „korre-spondieren“, aber sie unterstand ihr nicht. Die Schreiben gehen daher im Namen der Kaiserin oder ihres Mitregenten, wenn sie auch tat-sächlich von der Wiener Hofkammer konzipiert und gezeichnet werden. Die Form dieser lateinischen, seit 1774 deutschen Schreiben ist konzi-liant, mehr eine höfliche Bitte als eine befehlende Anweisung. Aller-

⁵⁰ HKA, Nr. 35, 1770, Nr. 86.

⁵¹ Ausweis über die im Monat November 1770 an die hierlands existie-renden und in Verpflegung stehenden Kolonistenfamilien verabreichten Geld- und Naturalienvorschüsse. Ebd. 1771.

höchste Unzufriedenheit mit den Manipulationen der Behörde wird kaum einmal angedeutet. Scharfe Zurechtweisungen, wie sie die Temesvarer Administration oft genug hinnehmen muss, erscheinen einer Behörde wie der Ungarischen Hofkammer gegenüber ganz unmöglich. Als die Wiener Hofkammer einmal etwas derartiges versuchte, erfolgte sofort ein Entrüstungssturm und ein Verweis von oben.

Der äusseren Form entsprach auch die tatsächliche Machtposition der Ungarischen Hofkammer. Die Räte, zur Hälfte Mitglieder des ungarischen Hochadels, verfügten über reichliches Vermögen. Sie standen nicht im Dienste ihrer Königin, um dadurch Mittel für ihren Lebensunterhalt zu verdienen oder Reichtümer zu sammeln. Habsucht, Interessiertheit und selbst Korruption, die uns bei einigen Temesvarer Administrationsräten entgegentritt, scheint bei dem ganz andersartigen Typus der Pressburger Beamten im allgemeinen eigentlich ausgeschlossen zu sein. Während in Temesvar eine Gestalt wie der armselige Administrationsrat von Langenbach möglich ist, der sich dazu hergibt für seinen Gläubiger Übersetzungen von Geschäftsbriefen aus dem Französischen anzufertigen, hat in Pressburg der Baron von Cothmann ohne weiteres aus seinem eigenen Vermögen recht beträchtliche Ausgaben für das ihm persönlich ans Herz gewachsene Batscher Impopulationswerk beigesteuert. Der Gegensatz zwischen dem Pressburger und dem Temesvarer Beamtentum ist derselbe, der sich durch die gesamte Geschichte des Beamtentums im Zeitalter des Absolutismus hindurchzieht: auf der einen Seite Mitglieder des bodenständigen, lokalen Adels, vorzüglich für die Provinzbehörden, die Vorderösterreichische Regierung, das Tiroler und die übrigen Landesgubernien verwandt, und das kleinen Verhältnissen entstammende Fachbeamtentum bürgerlichen Ursprungs, das lokale Bindungen nicht kannte und in einer Provinz wie dem Banat, wo es weder bodenständigen Adel noch überhaupt private Grundherrschaften gab, vorzüglich verwandt werden musste.

Eine Behörde, wie die ungarische Hofkammer, die zeitweilig ganz überwiegend aus Grafen und Baronen bestand, konnte den Weisungen, die von oben kamen, mit ganz anderer Selbständigkeit und Kritik gegenüberstehen, wie die Administration des Temesvarer Banats. Anweisungen, deren Ausführung man für untunlich hielt, hat man — mit aller schuldigen Ehrfurcht und unter gehorsamster Anführung der Gegengründe — aber doch mit einer Bestimmtheit zurückgewiesen, wie sie im Zeitalter des Absolutismus selten war. Und die Kaiserin sowohl wie die Wiener Hofkammer, in der auch einige ungarische Räte einflussreiche Stellen innehatten, haben gewöhnlich den Vorstellungen der Ungarischen Hofkammer stattgegeben.

Dies war der grosse Vorteil, den die Ungarische Hofkammer bei ihrem Impopulationswerk vor der Banater Landesadministration vorausgehabt hat. Man war durchaus nicht impopulationsfeindlich. Man konnte darauf hinweisen, dass man seit dem Ausgang des Österreichischen Erbfolgekrieges ganz aus eigenem ein recht ansehnliches Ansiedlungswerk bereits durchgeführt hatte, das selbst während des Siebenjährigen Krieges nicht unterbrochen zu werden brauchte. Aber man war nicht gewillt, die Methoden, die man bisher befolgt hatte, in der grossen thesesianischen Impopulationsära nach dem Hubertusburger Frieden einfach aufzugeben.

Freilich war auch in Pressburg nicht alles in Ordnung. Der Präsident, Graf Anton von *Grassalkovich*, der bisher die Leitung der ungarischen Kameralimpopulation privative in der Hand gehabt hatte, sass auf seiner Herrschaft *Gödöllő* und stand nur in recht loser Fühlung mit den Pressburger Herren. Eine einheitliche Führung der Geschäfte wurde dadurch vielfach ganz unmöglich gemacht. Denn anders als der Graf Perlas, der sich während seiner jahrelangen Abwesenheit von Temesvar wenig darum kümmerte, was im Banat geschah, legte *Grassalkovich* mit dem ihm eigenen Starrsinn hie und da Wert darauf, auf den Gang der Geschäfte persönlich Einfluss zu nehmen. Vor allem sah er gerade im Impopulationswesen darauf, dass man nach seinen Prinzipien und Ideen arbeitete, und dass die Tradition gewahrt blieb. *Kempelen* hatte ihn seit 1755 unterstützt, ebenso der alte Kameraladministrator *Redl im Zombor*. *Cothmann*, der 1763 mit der neuen Ansiedlung in der *Batschka* betraut wurde, beriet sich zunächst mit *Kempelen* und ging dann eigens nach *Gödöllő*, um die Dinge mit seinem Präsidenten zu besprechen und sich von ihm seine Instruktionen zu holen. Noch als *Kempelen* 1767 ins Banat abging, nahm er vorher zunächst mit *Grassalkovich* Fühlung.

Grassalkovich hat sich geradezu mit Leidenschaft gegen die „überstürzte Impopulation“ eingesetzt. Seine Hofkammerräte unterstützten diese Bestrebung, und der Erfolg war, dass schon von Anfang an viel weniger Kolonisten zur Ansiedlung auf die ungarischen Kameralherrschaften abgeschickt wurden als ins Banat.

Wenn man die thesesianische Ansiedlung im Banat mit der in Ungarn vergleicht, so muss man sich zuerst und vor allem den gewaltigen Unterschied in den Ausmassen der beiden vor Augen halten. Den 9572 Familien, die vom Frühjahr 1763 bis zur Impopulationseinstellung ins Banat geschickt wurden, stehen 2252 solche gegenüber, die in der gleichen Zeit in der *Batschka* Unterkunft fanden. Die Ansiedlung auf den übrigen Kameralgütern blieb ganz bedeutungslos. Die Zahlen sind

zwar nicht ohne weiteres mit einander zu vergleichen. Wir sahen bereits oben, wie problematisch der Wert solcher Zusammenstellungen ist. Für das Banat ist die sehr beträchtliche Zahl der unterwegs und später verschwundenen Kolonisten abzuziehen. Dafür sind andererseits in der Zahl für die Batscher Kameralherrschaften auch die meisten der sich auf eigene Kosten ansiedelnden Kolonisten einbegriffen, was im Banat nicht der Fall ist. Ausserdem sind für Bács etwa 10% der angesiedelten Familien nicht der eigentlichen Impopulation zuzurechnen, da sie nicht aus dem Ausland, sondern aus anderen Teilen Ungarns herbeikamen. Im Endergebnis werden wir also für die banater und bácses Ansiedlung an dem Verhältnis von etwa 4 : 1 festhalten können.

Bei dieser um so viel kleineren Zahl konnte man natürlich in der Batschka viel systematischer und mit viel grösserer Voraussicht und mit viel geringeren Unkosten ansiedeln, als im Banat. Hinzu kam die Erfahrung, die man in den vorgehenden Jahrzehnten hatte sammeln können und die persönliche Geschicklichkeit und das Rückgrat Cothmanns, der den Mut aufbrachte, die Durchführung unzweckmässiger und von falscher Humanität diktiert Anweisungen, welche die Kaiserin gegeben hatte, einfach zu verbieten. Allerdings zeigte sich auch hier sehr bald, wie viel auf die Persönlichkeit ankam. 1763, als Cothmann im Lande war, ging alles gut. 1764, als er in Pressburg blieb, ergaben sich die ersten Misstände. 1765 konnte er wieder persönlich das Werk in die Hand nehmen und in Ordnung bringen. Aber gerade seine Erfolge sollten für das Ansiedlungswerk verhängnisvoll werden. Die Wiener Hofkammer und die Kaiserin selbst zollten Cothmanns Wirksamkeit höchstes Lob: So berief man ihn von Pressburg fort in die neu gebildete Impopulationskommission nach Wien. Der Absolutismus beging den natürlichen und verständlichen Fehler, bei einem Werk, wie der Ansiedlung, bei der alles auf die Exekutive und die lokalen Manipulationen ankam, die Wichtigkeit der zentralen Stelle zu überschätzen.

Mit dem Fortgang Cothmanns von Pressburg geriet sofort das ganze ungarische Impopulationswerk ins Stocken. Was nützte es, wenn noch so tüchtige Männer wie Cothmann und Festetics, die sich mit aller Kraft für den Fortgang der Impopulation eingesetzt haben, in Wien sassen und Verordnungen vorbereiteten, die bei dem Mangel an geeigneten Exekutivorganen auf dem Papier bleiben mussten. Solange man von Pressburg oder Gödöllő aus selbständig die Ansiedlung vorgenommen hatte, hat man, zwar in nicht gerade übereiltem Tempo, aber doch ziemlich energisch das Impopulationswerk durchgeführt, wobei man allerdings weniger von dem merkantilistischen Prinzip der Populationistik als von dem physiokratischen der Urbarmachung des unge-

nutzten Landes ausging, und infolgedessen ausser Ausländern unbedenklich Bewohner des eigenen Landes, Ungarn, Deutsche, Slowaken und Ruthenen aus anderen Komitaten herangezogen und aufgenommen hat. Als man in Wien die Initiative in die Hand nahm, da regte sich — so will es scheinen — alsbald instinktiv die natürliche Abneigung gegen alles Zentralistische und tötete die Impopulationsbereitschaft eines grossen Theiles der massgebenden ungarischen Persönlichkeiten. Man erklärte die Ansiedlung im Batscher Kameralbezirk für vollendet. Die noch vorhandenen Prädien seien für die Viehzucht und zur Ergänzung des Terrains der bereits angelegten kinderreichen Dörfer unentbehrlich oder für die Ansiedlung mit Deutschen wegen ihrer Entfernung von Wald und Wasser ungeeignet. Niederlassungen grösseren Masstabs könnten nicht mehr vorgenommen werden.

Die geringe Zahl der Einwanderer in den Jahren nach 1767 konnte diese Anschauung nur verstärken. Als Anfang 1767 der Befehl eintraf, im laufenden Jahr Massnahmen für die Ansiedlung von 2000 Kolonisten zu treffen, baute man auf den Arader Kameralprädien Csiga und Palota immerhin wenigstens 200 Häuser. Wir sahen schon: Die Kolonisten kamen nicht; die Häuser blieben leer. Man hat sie, um sie nicht verfallen zu lassen, mit ungarischen Bauern besetzt, die leicht zu bekommen und nicht so kostspielig waren wie die Deutschen. Der Vorfall war nicht geeignet, die ungarische Hofkammer zu neuen Massnahmen für die Ansiedlung anzuspornen. Seitdem geschah im allgemeinen nur noch soviel, dass man leer gewordene Kolonistenstellen nach Möglichkeit neu besetzte.

Dies war der Stand der Dinge auf den ungarischen Kameralherrschaften, als die Überfüllung des Jahres 1770 nun wieder hier in verstärktem Masse nach Ansiedlungsmöglichkeiten suchen liess. Wir sahen bereits, dass die Kaiserin mit einer gleichen Anzahl von Ansiedlern für das Banat wie für die ungarischen Kameralherrschaften gerechnet hatte. Da trotzdem diese nur den vierten Teil der banater Zahl aufgenommen hatten, war anzunehmen, dass hier noch ausreichend Platz vorhanden sein müsse, um den im Banat nicht Unterzubringenden Unterkunft zu verschaffen.

Wir haben gesehen, dass die Kaiserin schon im Februar 1769 auf den Kempelenschen Antrag, jährlich 600 Familien im Banat unterzubringen, für eventuell Überzählige die Ansiedlung in den ungarischen und siebenbürgischen Kameraldominien anbefohlen hatte. Als dann tatsächlich im Frühjahr 1770 diese Zahl sehr schnell überschritten wurde und der Freiherr von Ried meldete, dass leicht noch weitere 1000

Familien zu gewinnen seien, richtete man die Anfrage an die Ungarische Hofkammer, wieviel Kolonisten auf den ungarischen Kameralgütern untergebracht werden könnten. Man dachte dabei vor allem auch an die Kameralherrschaften Bellye im Baranyaer und Ráczkeve im Pester Komitat, die noch unbesiedelte Prädien aufwiesen.⁵² Als im Hochsommer die Situation immer schwieriger wurde, als Kempelen die Annahmeeinstellung und Aufhebung der Kolonistenvorteile beantragte und man bereits die öffentliche Kundmachung der Einstellung in Erwägung zog, verwies Graf Hatzfeld in seinem Vortrag vom 6/7. Sept. erneut auf die Möglichkeiten der ungarischen Kameralansiedlung und der Ansiedlung durch private ungarische Grundherrschaften. Die Kaiserin griff zunächst diesen Ausweg auf: Die Publizierung der Annahmeeinstellung habe zu unterbleiben. Statt dessen habe der ungarische Hofkammerpräsident über die Möglichkeiten der ungarischen Kameralansiedlung Bericht zu erstatten und der ungarische Hofkanzler, Graf Esterházy mittels der Obergespäne eine Rundfrage bei den ungarischen Privatherrschaften über ihre Ansiedlungsbereitschaft zu veranstalten.⁵³ Als dritte Möglichkeit neben der Kameral- und Privatansiedlung fasste man die Bevölkerung der riesigen Territorien der Städte des ungarischen Tieflandes ins Auge.

Ohne das Eintreffen der ungarischen Berichte abzuwarten, wies man sofort die neuen Kolonistentransporte statt an den Hofkonzipisten

⁵² HKA, No. 32. 1770, Nr. 103; 18.

⁵³ Kaiserliche Resolution auf die Vorträge Hatzfelds vom 6. und 19. Sept. 1770, ebd. Nr. 35, 1770; vgl. Nr. 32, 1770, Nr. 8: „Ich begnehmige das Einraten, dass die einlangenden Kolonisten auch auf die Kameral- respective Particularherrschaften in Hungarn angewiesen und übernommen werden mögen, wobei jedoch aller Zwang sorgfältig zu vermeiden sein wird. An dem Grassalkovich ist sogleich die Anordnung zu erlassen, damit auf den hungarischen Kameralherrschaften zu Unterbringung mehrerer Familien von nun an die Vorbereitungen geschehen. Ich gebe auch dem hungarischen Kanzler zugleich den Auftrag mit, von den ihm bekannten Privatdominien, die zur Aufnahme der Ansiedler sich geneigt finden, die Erklärungen abzufordern, wie viel und wie bald sie dergleichen Leute unterbringen können.“

Nach eingelangter Auskunft wird sodann zwischen beiden Stellen, der Kammer nämlich und der Kanzlei, wie von Zeit zu Zeit die ankommenden Ansiedler auf die Kameralherrschaften oder die Privatdominien einzuteilen wären, das nähere Vernehmen annoch zu pflegen sein, wie dann sonder Zweifel diese Leute bei ihrer Ankunft allhier leichtlich sich werden bereden lassen, nach Hungarn zu ziehen, bevor, wenn ihnen beigebracht wird, dass sie in dem Banat wegen der schon vorhandenen grossen Anzahl der Ansiedler nicht so bald mit nötigen Häusern und Zugehörungen versehen, in Hungarn aber unter den nämlichen Vergünstigungen weit ehender würden untergebracht werden können.“

Wallenfeld, den Leiter der banatischen Spedition, an den ungarischen Speditionsleiter Wischofsky zur Weiterleitung auf die ungarischen Kameralherrschaften, und dieser wies sie nach Apathin an den Batscher Kameraladministrator Kruspér an.

Das Ergebnis dieser Aktion war niederschmetternd. Die beabsichtigte Wiederaufnahme der Kolonisation in der Batschka fiel auf den denkbar ungünstigsten Zeitpunkt. An sich hätte wohl durchaus die Möglichkeit einer Fortsetzung bestanden, wie die spätere josephinische Ansiedlung beweist. Die Batscher Prädien, die noch zu Verfügung standen, wiesen für die Deutschenansiedlung durchaus nicht ungünstigere Bedingungen auf, als die Hildebrandsche Besiedlung der Temesvarer Heide. Auch war der neue Kameraladministrator in Zombor durchaus kein Gegner einer nicht zu übereilten weiteren Impopulation. Aber im Frühjahr und Sommer 1770 war die Batschka von einer schweren Naturkatastrophe betroffen worden: eine seit Menschengedenken nicht dagewesene Donauüberschwemmung hatte all die neuen Dörfer, die längs des Stromes in den letzten Jahrzehnten angelegt worden waren, in furchtbarer Weise mitgenommen. Monatelang stand das Wasser mitten im Land. Die Dörfer Monostor, Bezdan, Neupalanka, Bukin, Karavukova und der Markt Apathin standen den Sommer hindurch bis weit in den Herbst hinein unter Wasser. Erst im Oktober und November begann die Gegend wieder einigermaßen trocken zu werden. Mehr als 1000 Häuser waren eingestürzt. Die unglücklichen Kolonisten, die zum grossen Teil erst vor wenigen Jahren ihre Wirtschaft eingerichtet hatten, mussten den Winter hindurch in provisorisch errichteten primitiven Hütten vegetieren oder bei Fremden in Einquartierung liegen. Selbstverständlich hatte die Batscher Kameraladministration alle Hände voll zu tun und alle Geldmittel daran zu wenden, um diesen Unglücklichen einigermaßen unter die Arme zu greifen. An eine Ansiedlung neuer Kolonisten konnte unter solchen Umständen überhaupt nicht gedacht werden, auch wenn man sie an sich für möglich hielt, worüber, wie gesagt, die Meinungen geteilt waren.

Wir sahen, dass dessenungeachtet gerade in dieser Zeit scharenweis lothringische Kolonisten aus dem Banat herüberkamen, die dort an der baldigen Unterkunft mit Recht verzweifelten und in der Batschka ihr Heil versuchen wollten. Gleichzeitig wurden durch Wischofsky neue Transporte direkt nach Apathin an Kruspér angewiesen.

Das Schicksal dieser Unglücklichen war beklagenswert: Sie sehen die Wasserwüste und das Trümmerfeld, wenden sich entsetzt wieder ab und versuchen bei der Arader Kameralherrschaft oder nochmals im

Banat unterzukommen. Aber nirgends aufgenommen, irren sie mit ihren Familien verzweifelt im Lande umher und versuchen, durch Bettel ihr Leben zu fristen. Aber diese Franzosen, die meistens kein Deutsch verstehen, können sich nicht verständlich machen und finden verschlossene Türen. Kruspér sucht sie — rein aus christlichem Mitleid, wie er sagt — irgendwo unterzubringen, um sie vor der Winterkälte zu retten, und steckt sie, so gut es geht, in die von den flüchtigen Einwohnern der überschwemmten Gemeinden ohnehin überfüllten verschont gebliebenen deutschen Dörfer hinein. Man kann sich vorstellen, was es bedeutet, wenn in diesen kleinen Kolonistenhäusern 2, 3, ja sogar 4 Familien zusammen den Winter hindurch zubringen mussten. Kruspér richtet eine geradezu verzweifelte Bitte an die Ungarische Hofkammer, doch um Gotteswillen keine neuen Kolonisten mehr nach der Bácsrer Kameralherrschaft anzuweisen, und seinen Vorstellungen hat man sich wohl oder übel fügen müssen.⁵⁴

Die Batschka musste für die weitere Ansiedlung ausser Betracht bleiben. Damit fiel auch ein Projekt, das die Wiener Hofkammer vorgeschlagen und die Kaiserin gebilligt hatte, um die Fortführung der deutschen Ansiedlung im Batscher Dominium zu ermöglichen. Auf mehrfache Anfragen hatte die Ungarische Hofkammer am 23. 8. 1770 geantwortet, dass im Batscher Distrikt „keine zur Ansiedlung der aus dem Römischen Reich Kommenden bequeme Prädien“ ausfindig gemacht werden könnten. Mangel an Wald und fliessendem Wasser ist zwar für Serben und Ungarn erträglich, aber nicht für Deutsche. Darauf hatte die Wiener Hofkammer, vor allem wohl der Graf Paul Festetics, die im Impopulationswesen treibende Kraft, ein Projekt in Vorschlag gebracht, wie für die Deutschen dennoch Platz geschaffen werden könnte: In ungarischen und raizischen Ortschaften, die für deutsche Kolonisten geeignet seien, sollten je 12—15 Häuser aufgekauft und die Verkäufer gegen Gewährung gewisser Vorteile auf jene, den Deutschen nicht zu-

⁵⁴ HKA, Nr. 32, 1771, Nr. 31 Schreiben Kruspérs vom 20. Nov. 1770: Die im Sommer kamen und zunächst wieder fortzogen „rursum redeunt et cum adventantibus conglomerati, quia nunc labore manuum nihil mereri possunt... mendicando... parum de stipe conquerentes, quia plerique praeter linguam Gallicam nullum aliud idioma callentes cum nemine hic vel verbum loqui sciunt“. — Über die Überschwemmungen, s. ausser diesem Schreiben Kruspérs auch den Brief des Grafen von Grassalkovich vom 22. Okt. 1770, ebd. No. 35, 1770: „...habet Dominium Camerale Bachiense ingentem alioquin occupationem in adjuvandis miseris colonis possessionum Monostor, Bezdan, Palánka, Bukin et Apathin, in quibus per praeteriti aestatis inauditam Danubii exundationem 1000 domus ablutae corrueunt.“

sagenden Prädien transferiert werden.⁵⁵ Also ein Versuch, die banatischen Transferierungen in gemässiger Form auf die Batschka zu übertragen.⁵⁶

Die Antworten, die einerseits vom ungarischen Hofkammerpräsidenten in Gödöllő, andererseits von der Hofkammer selbst aus Pressburg einliefen, lauteten in gleicher Weise ablehnend. Die Translokationen von Batscher Serben, die einst Grassalkovich und später Cothmann für die Zwecke der Kolonisation vorgenommen hatten, hatten ein anderes Aussehen gehabt: sie machten ganze Arbeit. Solche Halbheiten, wie sie das gegenwärtige Projekt vorsah, erklärte man für undurchführbar: Gutwillig würden Serben und Ungarn ihre Häuser nicht verkaufen, da sie völlig bodenständig geworden seien.⁵⁷ Gewaltames Vorgehen aber sei durch die kaiserliche Resolution ausdrücklich verboten worden.⁵⁸ Das schlagkräftigste und entscheidende Argument gegen das Projekt war die Untunlichkeit der nationalen Mischung, die zu ständigen Reibereien Anlass gibt. Derartige kleine deutsche Minderheiten würden in den serbischen und ungarischen Dörfern von den alten Einwohnern nicht geduldet werden, weil sie nach Analogie der Vorgänge in Karavukova, Szent Iván, Palanka und Kollut befürchten würden, dass sie wegen dieser Deutschen ihren Wohnsitz bald gänzlich verlassen müssen.⁵⁹ Der tiefere Grund ist allerdings im verschiedenen Wirtschaftssys-

⁵⁵ HKA, Nr. 32, 1770, Nr. 113. Schreiben Maria Theresias (Konzept) an die Ungarische Hofkammer vom 15. 9. 1770.

⁵⁶ Das Transferierungssystem und die Nationalitätenpolitik des Kolonisationswerkes überhaupt denke ich in anderem Zusammenhang zu behandeln.

⁵⁷ HKA, No. 35. Ungarischer Hofkammerbericht an die Kaiserin vom 30. 10. 1770: „... Hungari etenim et Rasciani coloni sedibus suis antiquis assueti ab eo, ut has benevole deserant, locaque mansionum suarum mutare pergant adeo alieni sunt, ut hos ad vendendas domos suas suavibus bonisque modis persuadere posse nulla sane spes affulgeat...“

⁵⁸ Ebd.: „Ut autem ejusmodi coloni veterani ad domuum suarum venditionem vi stringantur, nec ipsa benigna Majestatis Suae Sacratissimae resolutio rem hanc bonis modis et non violenter conciliandam praeciens admittit...“

⁵⁹ Ebd.: „...siquidem huiusmodi commixtio sine concitatione plebis superari haud possit. Exemplum huius iam habetur in possessionibus Karavukova, Szent Ivany, Palanka et Kollut, in quibus commixtio nationum tantam inquietudinem et universalem fere plebis Rascianae concitationem causavit, quae dein commissionaliter etiam non secus placari et accomodari potuit, quam cum admissa biennali omni immunitate Rasciani ad alia loca translocati fuerunt. Exemplo isto edocti Hungari et Rasciani ex metu, ne admissis aliquot Germanicis coloniis ex integro antiquas sedes suas ibidem deserere cogantur, nulla arte modo illocationem Germanicarum familiarum patientur.“

tem der beiden Nationalitäten begründet: Das Überwiegen der Viehzucht, das hirtlose Herumstreifen des Viehes vertrug sich nicht mit dem Ackerbau der Deutschen. Auch bei der späteren josephinischen Kolonisation, die unbekümmert deutsche Zusiedlungen in fremden Dörfern vornahm, hat sich bald die Notwendigkeit der Separation herausgestellt. — Die Frage, ob das Projekt durchführbar oder undurchführbar war, wurde jedenfalls belanglos, als Kruspérs Meldung über die Zustände in der Batschka eintraf. Damit musste der Batscher Distrikt aus den Gebieten, die noch Ansiedlungsmöglichkeiten boten, zunächst ausscheiden.

Aber es gab noch andere ungarische Kameralherrschaften, deren Impopulation seit längerer Zeit in Aussicht genommen war: der Arader oder Marosdistrikt, die Herrschaft Ráczkeve und das Dominium Bellye, ausgedehnte Besitzungen, auf denen sich noch umfangreiche unangebaute Weideflächen befanden. Am meisten Platz gab es im Arader Distrikt, wo noch 9 Prädien vorhanden waren, die teils an Ochsenhändler, teils an Gemeinden zur Ergänzung ihres eigenen Terrains verpachtet wurden. Allein hier galt wieder dasselbe Argument, das man gegen die Fortsetzung der deutschen Ansiedlung in der Batschka geltend gemacht hatte: die Entfernung vom Wald und vom fließenden Wasser. Zum Beleg ihrer Auffassung beriefen sich sowohl die Pressburger Kammer wie ihr Präsident in ihren Antworten auf die Cothmannsche Relation von 1763/64, der die meisten Arader Prädien zur Besiedlung überhaupt oder wenigstens für Deutsche ungeeignet erklärt hatte.⁶⁰ Das Argument war nicht ganz stichhaltig, denn Cothmann wollte die Bevölkerung der Arader Prädien damals nur vorläufig, als erst in 2. Linie in Betracht kommend zurückgestellt wissen.⁶¹ Bald danach hatte er sich

⁶⁰ Grassalkovich, 22. 10. an die Kaiserin: Aus dem beigelegten Extrakt der Cothmannschen Relation gehe deutlicher hervor: quod nullum absolute praedium sit sylvis et fluvio provisum. Ähnlich die Kammer am 30. 10.: In hoc etenim districtu praeter sola praedia Csiga et Palota jam ante annum impopolata reliquae quaeque ipsa etiam visitatoria Baronis a Cothman relatione Majestati Vestrae Sacratissimae sub 3. Febr. 1764 demisse repraesentata id ipsum testante, ob situm asperum et imitem soli naturam nec pro Hungaricarum aut Rascianicarum familiarum accomodatione et impopulatione apta deserviunt.

⁶¹ HKA, No. 32, 1764. Humillima relatio introserti consilarii Antonii de Cothmann... dato 28. 12. 1763 und No. 35, 1770: „... et ex toto hoc cursu adverti, quid praemissa quidem omnia maiora praedia suo modo ad impopulationem sint apta, sed tamen ob defectum lignorum et in parte etiam aquae non adeo commoda, e converso, quoad census arendatitius a proportione quantitatis ac qualitatis praediorum Baesiensium triplo plus importantia, ut

selbst energisch für eine Erhöhung der für den Marosdistrikt in Aussicht genommenen Ansiedlerzahl ausgesprochen.⁶² Auch von Seiten des Arader Kameraladministrators Lovász wurde wenigstens eine kleine weitere Deutschenansiedlung für möglich gehalten: Wenn dem Terrain des deutschen Dorfes Glogovác das Prädium Battonyica hinzugefügt würde, könnten dort noch etwa 30 deutsche Familien untergebracht werden.⁶³ Zunächst war aber die Antwort der ungarischen Hofkammer und ihres Präsidenten eine glatte Ablehnung, und dem musste man sich in Wien fügen.⁶⁴

Nicht weniger ergebnislos blieb der Plan der Bevölkerung der Ráckevei Prädien Adacs und Peszér, die zusammen Raum für nicht weniger als 400 Sessionen geboten hätten. Der Administrator, Karl Köröskény gab an, dass Adacs wegen Sand und Stumpf nur 20 Bauern Raum böte und dass überdies nur Ungarn hierfür in Betracht kommen könnten. Peszér dagegen sei völlig überschwemmt. Falls später Ansiedlungen vorgenommen werden sollten, müssten die Bewohner der Nachbardörfer berücksichtigt werden, die so überbevölkert seien, dass 3—4 verheiratete Brüder in einem Hause wohnten. Überdies waren beide Prädien noch bis zum Frühjahr 1772 exarendiert.⁶⁵

Etwas günstiger war die Lage in Bellye. Hier hatte die geometrische

itaque cum impopulatione horum mea exigua opinione illucque adhuc expectari possit, donec haec prius in Bachiensi districtu maiori in parte in effectum deducta sit.“

⁶² HKA, Nr. 32, 1767, Nr. 25. Protokoll der Impopulationskommission vom 15. 1. 1767.

⁶³ Schreiben vom 25. 3. 1771, HKA, Nr. 32, 1772, No. 85.

⁶⁴ Man dachte anscheinend auch daran, unter Berufung auf frühere Mitteilungen der Ungarischen Hofkammer den umständlichen Weg über Pressburg zu umgehen und direkte Verhandlungen zwischen Krusper und der Temesvarer Administration einzuleiten: „Was die bereits in dem Banat existierenden anbelangt, deren einige in die hungarischen Kameralherrschaften zu transferieren der Antrag gemacht worden ist, da berufete man sich auf die letzter Hand herübergegebene Ansinnen und glaubete, das kürzeste Mittel erwählt zu haben, in Fall die vorgeschlagene Einvernehmung der banatischen Administration mit dem Kameraladministratore Krusper über die Anzahl deren Kolonisten, so von dem Banat an die hungarische Kameralgüter werden übernommen werden können, veranlasst werden wollen“. Protokollsextrakt der HK vom 30. 10. 1770. Der Gedanke scheiterte an der ablehnenden Haltung der Temesvarer Administration.

⁶⁵ Schreiben der Ungarischen Hofkammer an die Kaiserin vom 23. 8. 1770, HKA, Nr. 32, 1770, Nr. 111. und Bericht Köröskénys vom 27. 3. 1771, ebd. 1772, Nr. 85.

Ausmessung und die Einführung der Urbarialregulation ergeben, dass in einzelnen Dörfern noch etwas Platz vorhanden war: In den Ortschaften Kisfalud, Baranyavár, Lőcs (Lucs), Monostor, Izsép, Darócz, Laskó und in Bellye selbst, im Südzipfel der Baranya, der im Trianoner Frieden an Jugoslawien abgetreten wurde, gelegen, zusammen 96 ganze Sessionen, die bei Einteilung zu halben Ansässigkeiten für 192 Familien Platz boten. Ausserdem wollte man in Bán 50 Landarbeiter ohne Ackergrundstücke, aber mit ausreichender Viehweide ansetzen und hatte auf einigen Prädien, die allerdings mit Gestrüpp bewachsen und noch zu roden waren, Raum für weitere 130 Halbbauern. 60 neue deutsche Familien waren bereits dorthin verwiesen worden, sodass noch für weitere 312 Unterkunfts möglichkeit bestand.⁶⁶

Die bürokratische Schwerfälligkeit des Behördenapparates hat verhindert, dass diese geringe Entlastungsmöglichkeit überhaupt ausgenutzt wurde. Die Temesvarer Landesadministration hatte unter Hinweis auf die hohen Transportkosten eine Ueberweisung von schon im Banat einquartierten Familien nach der Baranya abgelehnt. Infolgedessen erhielt der Speditionsleiter für die ungarischen Kameralansiedlungen, Wischofsky, den Auftrag, die im Herbst sehr zahlreich wieder in Wien eintreffenden neuen Kolonistentransporte auf die ungarischen Kameralherrschaften anzuweisen. Tatsächlich hat er noch im Sept. 58 Familien mit 227 Köpfen und im Oktober 152 Familien mit 619 Köpfen zur ungarischen Kameralansiedlung angewiesen.⁶⁷ Leider scheint man nicht den eigentlichen Ansiedlungsort angegeben zu haben. So überwies Wischofsky die neuen Transporte nicht an Márffi nach Bellye, sondern an Kruspér nach Apathin. Es scheint sich um jene Transporte zu handeln, über die dieser sich so verzweifelt beschwert.⁶⁸ Obgleich in den nächsten Monaten noch mehrfach von der Ansiedlungsmöglichkeit in der Herrschaft Bellye die Rede ist, geschah tatsächlich nichts: Die bereits im Banat Einquartierten blieben dort und die neu in Wien Eintreffenden wurden seit dem November fast ausschliesslich wieder ins Banat transportiert.⁶⁹ Ende März 1771 waren die angebotenen

⁶⁶ HKA, Nr. 32, 1770. Nr. 111. Schreiben der ungarischen Hofkammer vom 23. 8. 1770.

⁶⁷ Summarischer Extrakt aus den Wischofskyschen Monatskonsignationen, Nr. 32, 1771, Nr. 70.

⁶⁸ S. oben S. 203.

⁶⁹ Zum Vergleich seien die Monatszahlen für Banat und Batschka im Jahre 1770 nebeneinandergestellt. Die erste Zahlenreihe für die Batschka gibt

Bauernstellen in der Baranya noch immer unbesetzt.⁷⁰ Damals war aber die Entscheidung über die Impopulationseinstellung bereits gefallen.

Ebenso kam das Ergebnis der grossen Umfrage an sämtliche Kameralherrschaften, die schon im Sept. 1770 von der Kaiserin anbefohlen war und auf erneute Anweisung im Februar erst im März 1771 durchgeführt wurde, viel zu spät, um an dem gefassten Entschluss noch etwas zu ändern, selbst wenn sie ein anderes Ergebnis gehabt hätte. Für sämtliche Kameraldominien zusammen ergaben sich ausser denen in Glogovác und Bellye nur noch 475 Bauernstellen, die in Vutsin an der Drau zur Verfügung gestellt werden konnten.⁷¹ Also eine Gesamtzahl von 817 Familien für die Kameralansiedlung, die im Verhältnis zu den Hoffnungen, die man auf die Umfrage gesetzt hatte, äusserst gering und nicht geeignet war, zur Fortsetzung der Impopulation zu ermutigen.

Zur gleichen Zeit war eine ähnliche Umfrage bei den königlichen Freistädten veranstaltet worden. — Die Bevölkerung der Städte war der merkantilistischen Populationistik fast noch wichtiger als die ländliche, da hier die industriell wertvollen Elemente, die Professionisten, ungleich besser untergebracht werden konnten als auf dem Lande. In Brandenburg-Preussen hatte man seit dem 17. Jahrh. diese Art der Bevölkerung, die Neubesetzung der wüsten Stellen in den Städten und die Anlage von Vorstädten systematisch gefördert. Noch in der friderizianischen Kolonisation kam in manchen Provinzen die städtische Ansiedlung der ländlichen fast gleich. Es wäre sonderbar, wenn diese Art der Impopulation der theresianischen Populationistik gefehlt hätte.

eigentlich nicht die Familien, sondern die erwachsenen Männer an.

	Banat		Batschka	
	Familien	Köpfe	Familien	Köpfe
Januar	13	29	9	36
Februar	23	50		
März	125	357		
April	930	2402	44	168
Mai	744	2568		
Juni	335	1235	11	60
Juli	140	545	1	8
August	152	536		
September	175	546	58	227
Oktober	268	980	152	619
November	309	1145	11	48
December	62	202	27	117

⁷⁰ HKA, Nr. 32, 1772, Nr. 111.

⁷¹ Ebd.

Allerdings ist jene Rundfrage nur zum Teil im Sinne einer eigentlich städtischen Impopulationsabsicht zu interpretieren.

Die ungarischen Städte zerfallen in 2 scharf geschiedene Gruppen: Solche, die nicht nur rechtlich, sondern auch wirtschaftlich und sozial als wirkliche Städte anzusprechen sind; — sie beschränken sich in der Hauptsache auf die von der Türkenherrschaft mehr oder weniger verschont gebliebenen Gebiete — und die Bauernstädte des ungarischen Tieflandes, die wir nicht als Städte in unserem Sinne ansprechen dürfen. In ihren Bürgerlisten figuriert zwar ein beträchtlicher Prozentsatz der Gesamtbevölkerung als Handwerker. Tatsächlich betreiben aber diese ihr Handwerk gewöhnlich nicht zum Lebensunterhalt, sondern als Nebenerwerb zur Beschäftigung in den Mussestunden im Winter, ähnlich den Dorfhandwerkern. Das Schwergewicht fällt auch bei ihnen auf die Urproduktion. Diese Städte waren sich selbst im 18. Jahrh. ihres wirtschaftlichen und sozialen Charakters klar bewusst. So betont der Magistrat von Debrecen nachdrücklich, dass der Satz, eine Stadt lebe von Handwerk, Manufaktur und Handel für sie keine Gültigkeit habe: Ihre Bürger brauchen Ackerbau und Viehzucht. In höherem Masse gilt das natürlich noch von den weniger bedeutenden Städten.⁷²

Die Rundfrage, die im Frühjahr 1771 veranstaltet wurde, hatte also ein zweifaches Gesicht: Teils handelte es sich um Aufnahme städtischer Bevölkerungselemente, teils um Bauernstädte, die über gewaltige Territorien verfügten und als Grundherrn Bauerndörfer anlegen sollten. Zur Entlastung der ländlichen Kolonisation des Staates kam natürlich nur die zweite Gruppe in Betracht, und diese verhielt sich fast ausnahmslos scharf ablehnend gegen die Impopulation. Der Grund liegt auf der Hand: Es ist der gleiche, der das heutige Tanyasystem weiter Teile des ungarischen Tieflandes verschuldet hat. Man wollte das grosse Stadtgebiet, das man in der Türkenzeit erworben hatte, der Stadt auf jeden Fall erhalten. Falls man, wie es verlangt wurde, Dörfer anlegte, war sofort das Komitat zur Stelle, um diese Dörfer als ehemaligen Adelsgrund der städtischen Jurisdiktion zu entziehen. Die Vorgänge bei der erzwungenen Szegeder Prädienimpopulation haben das einige Jahre später deutlich genug gezeigt. Dies war der wahre Grund des Widerstrebens der Freistädte. Was man sonst anführte, waren sekundäre oder Scheingründe und Sophismen. Die komitatsfreundliche und städtefeindliche ungarische Hofkammer hat das klar erkannt und dagegen polemisiert, aber doch nichts Wesentliches erreicht. Einzig die

⁷² Ebd. Z. B. gibt der Magistrat von Szatmár an, dass die Bürgerschaft grösstenteils ihren Unterhalt *ex agricultura et vecturarum praestationibus* zieht.

Stadt Zombor erklärte sich von den Bauernstädten anfangs bereit, 100 Familien aufzunehmen, aber nicht als Grundherrin auf ihren Prädien. Ackerbauer seien ohnehin im Überfluss vorhanden. Vielmehr gut erfahrene Handwerker zur Verstärkung des städtischen Charakters. Die Prädienimpopulation wurde auch hier als Ruin der Bürgerschaft verworfen.⁷³ So fiel das Ergebnis der Umfrage für die Ansiedlung von Ackerbauern gänzlich negativ aus. Auch dieser Ausweg war versperrt, wengleich man noch mehrfach versucht hat, die passive Resistenz der Städte zu brechen.

Ebenso ergebnislos blieb schliesslich auch die Umfrage bei den privaten Grundherrschaften. Auch hierin hatte man nicht geringe Hoffnungen gesetzt: Noch vor wenigen Jahren hatten ungarische Grundherren die Kolonisten, die für die staatliche Ansiedlung gewonnen worden waren und Reisegeld erhalten hatten, mengenweise dem Staate abspenstig gemacht und auf ihre eigenen Herrschaften geschafft. Immer wieder wurde über scharfe Massnahmen beraten, um diesem Missstand abzuhelpfen, und immer wieder erfolglos. Hieraus musste man schliessen, dass die Aufnahmebereitschaft der ungarischen privaten Grundherrschaften noch immer sehr beträchtlich sei. — Und trotzdem ein so gut wie völlig negatives Ergebnis der Umfrage.

Zur Erklärung dieser merkwürdigen Tatsache, die in engster Beziehung zum Aufgeben der staatlichen Impopulation steht, müssen wir mit einigen Worten die Geschichte der ungarischen Privatansiedlung berühren.

Die ungarische Impopulation war zunächst nicht vom Staate, sondern ganz überwiegend von den privaten Grundherrschaften durchgeführt worden, die untertänige Bauern brauchten. Bauernlegen, wie es in anderen europäischen Ländern mit starker ständischer Macht in der Zeit der Kapitalisierung der Landwirtschaft gang und gäbe war, ist anfangs in Ungarn selten gewesen und beschränkte sich auf Fälle, in denen die Herrschaft vorwiegend extensive Viehzucht betrieb. Der Versuch Karls VI., Rustikal- und Dominikalgründe nach böhmischen Muster scharf zu scheiden, stiess zwar in Ungarn auf starken Widerstand, aber nicht aus Bauernfeindschaft, sondern weil der Adel das unbeschränkte Eigentumsrecht an allen seinen Gründen dadurch geschmälert glaubte. Im Gegenteil, die Impopulationsartikel des Landtags von 1723, welche die unmittelbar nach der Türkenvertreibung einsetzende private Ansiedlung nunmehr generell regelten, gingen gerade auf ständische Initiative zurück.⁷⁴ Sie beruhen auf dem Systema politicum, das ungarischerseits auf Grund eines Landtagsbeschlusses von 1715 aus-

⁷³ Ebd.

gearbeitet worden war und nach langer Durchberatung in besonderen ständischen Kommissionen und Subkommissionen und im Plenum den königlichen Kommissarien überreicht wurde. Dies Systema, das von nicht geringer wirtschaftlicher Schulung seiner Verfasser Zeugnis ablegt, hat sich auch die Gesichtspunkte der merkantilistischen Populationsistik zu eigen gemacht.

Im Sinne der Impopulationsartikel des Landtags von 1723 ging die private Ansiedlung einige Jahrzehnte in energischem Tempo weiter und erfuhr auch durch die thesesianischen Kriege keine wesentliche Unterbrechung. Aber während die Bewegung sich auch in den 60er Jahren noch fortsetzt, beginnen sich gleichzeitig bereits Zeichen des Umschwungs bemerkbar zu machen, die sich mehr und mehr verstärken, bis schliesslich das Ergebnis der Umfrage von 1771 den fast völligen Stillstand offenbart. Verschiedene Faktoren wirkten zusammen, um dies Ergebnis zu zeitigen. Einmal war tatsächlich in sehr vielen, bald nach der Türkenzeit neu besiedelten Landschaften bereits Bevölkerungsüberfluss eingetreten. Für den ausserordentlich starken Nachwuchs der Kolonistenfamilien aus jeder der in Betracht kommenden Nationalitäten reichten die Bauerngründe der Väter nicht mehr aus. Man pachtet Land in der Nachbarschaft hinzu, wenn man welches bekommen kann. Aus allen Teilen des Dunántúl hören wir seit der Mitte des 18. Jahrhunderts Klagen über Übervölkerung, ebenso wie aus Oberungarn und aus Siebenbürgen.

Ein zweiter Faktor, der auf die Impopulationsbereitschaft der Grundherren hemmend einwirkte, war die thesesianische Urbarmassregulation, die gerade in jenen Jahren durchgeführt wurde, und mit ihrer generellen Regelung bäuerlicher Verpflichtungen und Rechte sich im einzelnen ganz verschieden auswirkte. Viele Grundherren glaubten sich im Verfügungsrecht über ihr Eigentum beschränkt und durch die bäuerliche Robotabmessung in ihrer Eigenwirtschaft benachteiligt. Nicht zu unterschätzen ist die psychologische Wirkung dieser Regulierung, die vielfach verschnupfte und gegenüber allem, was von oben propagiert wurde, misstrauisch machte.

Hiermit hängt ein dritter Faktor zusammen, den der ungarische Hofkammerpräsident als den entscheidenden auseinandersetzt. Die Privatansiedlung geschah mit unendlich viel geringerem Aufwand und in sehr viel einfacheren Formen als die komplizierte und kostspielige staatliche. Man wies dem Bauern seine Gründe an, versah ihn evt. mit dem erforderlichen Bauholz und mit etwas Saatgetreidevorschuss, ge-

⁷⁴ Vgl. K. Schünemann. Zur Bevölkerungspolitik der ungarischen Stände. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter II. S. 115 ff.

währte ihm die gesetzmässigen Freijahre und überliess es ihm im übrigen selbst, sich emporzuarbeiten. Wer untüchtig war, entfloh von selbst oder wurde abgestiftet. Nach einigen Jahren oder höchstens nach 1—2 Jahrzehnten bestand das ganze Dorf aus tüchtigen Bauern. Die staatliche Ansiedlung, die sich der Kolonisten in ungleich stärkerem Masse annahm und ihnen in verschiedenartigen Aufwendungen Vor-schüsse von 100, 200 und mehr fl. gewährte, hielt ihre schützende Hand gleichmässig über Tüchtige und Untüchtige und bot durch die mitunter Jahre lang gewährte Verpflegungsantizipation natürlich einen ganz besonderen Anziehungspunkt für liederliche Elemente.⁷⁵ Es war nicht wunderzunehmen, wenn manche privaten Grundherren von der anrücklich gewordenen staatlichen Ansiedlung möglichst weit abrücken und auch aus diesem Grunde auf das Angebot der Übernahme staatlicher Kolonisten nicht eingehen wollten.

Ein weiterer, und vielleicht der wichtigste Faktor scheint uns schliesslich in einer sich anbahnenden Umwandlung in der wirtschaftlichen Struktur der ungarischen Grundherrschaft gelegen zu sein. Der kapitalistische Gutsbetrieb begann der Grundherrschaft gegenüber an Boden zu gewinnen. Die verbesserte englische Landwirtschaft beginnt in einigen Grossbetrieben der Magnaten Fuss zu fassen. Die Konjunktur in der Wollproduktion führt zu Einrichtung ausgedehnter Schäfereien. Der Grundherr beginnt, den Bauern mehr und mehr für ein zu beseitigendes Übel zu halten, das seinen im Gutsbetrieb besser zu verwertenden Grund einnimmt, als für die erwünschte Rentenquelle der vorhergehenden Jahrzehnte. In den 60er Jahren mehren sich bereits die Klagen über das Bauernlegen der ungarischen Grundherren, das als eine offenkundige Tatsache gilt.⁷⁶ Maria Theresia muss schon 1762 auf Mittel

⁷⁵ Nicht ohne Schadenfreude übertreibt der alte Grassalkovich, der seine eigene Impopulationsmethode verschmäht sah (Nr. 35, 1771, Schreiben vom 20. 11. 1770 in seiner Eigenschaft als Obergespan des Nógrader Komitats): Die 6 seit 1763 impopulierten Dörfer der Batschka: „quorum coloni partim ex desertoribus et captivis Borussicis, partim ex emeritis militibus et aliis heluonibus constant. Quibus nimirum domus per dominium aedificari, pecora tam jugalia quam mugibilia cunctaque ad agriculturam necessaria coemi in frugibus anticipatis et dona etiam nuptialia praestari debebant. Horum pars magna dilapidatis omnibus sibi anticipatis profugit, alii agriculturam ignorantibus ex distractione anticipatorum pecorum ac pecudum victitantes depauperati ad mendicitatem redacti sunt et ipsas etiam domus neglectas et ruinosas reliquerunt... Iste est fructus violentorum consiliorum et impopulationis violentae.“ Ganz so schlimm wie das Bild, das diese galligen Sätze malen, ist es in Wirklichkeit in der Batschka allerdings nicht gewesen.

⁷⁶ Gründlicher Bericht von dem Temesvarer Banat und desselben Systemverfassung (1760); HHuStA. Hofreisen, 1768: § 16, mit Bezug auf die bana-

zur Durchführung eines Bauernschutzes und zur Wiederherstellung der eingezogenen Bauernstellen nach preussischem Muster denken. Gemässigt wird diese Tendenz zum Bauernlegen zunächst noch durch die Tatsache des Landarbeitermangels. Der Gutsbetrieb ist noch zum grossen Teil auf bäuerliche Roboten angewiesen. Aber auch hierin beginnt in immer stärkerem Masse sich bereits ein Wandel anzubahnen. Falls impopuliert werden soll, will man Landarbeiter, aber nicht Bauern.

Wir kommen damit an den Abschluss unserer Ausführungen. Durch die oben skizzierten Faktoren erscheint der Einstellungsbefehl von 1770/71 hinlänglich begründet. Zugleich sind darin aber auch die Gründe enthalten, die 2 Jahre später, als der Rest des Kolonistenansturms von 1770 endlich glücklich untergebracht war, verhindert haben, die Ansiedlung wiederaufzunehmen, wie es eigentlich die Absicht gewesen war. Andere Anschauungen waren herrschend geworden. Die Reaktion auf die Überspannung der staatlichen Initiative und Bevormundung im thesesianischen Merkantilismus hatte in der sich mehr und mehr durchsetzenden Persönlichkeit des Kaisers damals ihren führenden Vertreter gefunden. — Die spätere josephinische Ansiedlung hat einen ganz anderen Charakter, geht von ganz anderen Gesichtspunkten aus als die thesesianische. Nicht mehr die Bevölkerung, die Volksmenge als solche, die den Konsum und Geldumlauf und damit die staatlichen Einkünfte steigert, ist der Endzweck, sondern der Boden, die Hebung der Landwirtschaft auf die höchstmögliche Stufe. Dazu gehört die Beseitigung des produktionsfeindlichen Robotsystems, das durch den sachkundigen, im freien Vertragsverhältnis stehenden Landarbeiter zu ersetzen ist, der, wo er fehlt, auch aus dem Ausland herbeigeschafft werden soll. Im übrigen sind die verlassenen oder schlecht genutzten Gründe, da wo sie sich finden mit landwirtschaftlich hochwertigem Bauernmaterial zu besetzen. Dies braucht aber nicht unbedingt aus dem Ausland beschafft zu werden, wie es die merkantilistischen Prinzipien fordern, sondern kann unbedenklich auch dem landlosen Nachwuchs des Inlandes entnommen werden. Im physiokratischen Sinne ist an die Stelle der Impopulation die Kolonisierung getreten.

Konrad Schönemann.

tische Impopulation: „Dieses sollte billig jedem patriotischen Ungarn die Augen eröffnen und begreiflich machen, dass sie ihrem Vaterland namhaft schaden, wann sie arbeitsame Leute aus fruchtbaren Gegenden vertreiben, um nur mehreres Vieh unterhalten zu können.“

A SCHÖNBRUNNI KASTÉLY FÖLDSZINTI TERMEINEK FALFESTMÉNYEI.

Az exotikumok iránti fokozott érdeklődés egyik jellemző vonása Európa XVII. és XVIII. századi kultúrájának. Amerika és nyomában a többi új földrész felfedezése rendkívül kibővítették az emberi érdeklődés körét, új világok ismeretlen csodái szárnyat adtak fantáziájának. Portugália és Hollandia kereskedelmi összeköttetése a XVII. század óta a távol kelettel, érc, fűszer és más hasznossági cikk importja mellett, megismertette Európát a keleti népek művészetével is.¹ A titokzatos Kelet műtárgyainak gyűjtése csakhamar szenvedéllyé vált; Európa udvarai és gazdag főnemesei vetélkedtek egymással az ilyenmű exotikumok felhalmozásában s az ezek iránti kereslet soha nem sejtett arányokat öltött. Hollandiában, Angliában és Franciaországban e ritka csecsebecsek eleinte a szalónok és boudirok díszei, idővel azonban stílszerű környezetet nyertek e célra berendezett külön „exotikus kabinetek”-ben. A XVIII. század közepétáján már alig találunk Európában királyi vagy főúri palotát, amelynek ne lett volna meg a maga kínai-, porcellán- vagy vieux-laque-kabinetje. *Erős Agost* szász király kínai és japán műtárgyai részére külön palotát építtetett, a magyar *Czobor gróf* apró porcellánlemezek százával vonatta be brünni palotája e célra berendezett termét,² *Monbijou* és *Charlottenburg* porcellánkabinetje, a *sans-souci* kastély kínai tapétákkal díszített ú. n. *Rothenburg-terme*, főképen azonban a schönbrunni kastély kínai kabinetje, porcellán-, vegetin- és vieux-laque-

¹ V. ö. *R. Graul*: Ostasiatische Kunst und ihr Einfluss auf Europa. „Aus Natur und Geisteswelt.“ Bd. 87. Leipzig, 1906. S. 3. f.

² Az említett palotát 1720 körül *Serényi Antal* gróf építtette, a század közepén *Czobor József* gróf vásárolta meg, aki abban az említett porcellántermet berendeztette. A XVIII. század hatvanas éveiben a palotát a *Czobor-féle esődtömegből* 30.000 forintért lovag *Piatti* vásárolta meg; ma a *Dubsky* grófok tulajdona. V. ö. *A. Prokop*: Die Markgrafschaft Mähren in kunsthistorischer Beziehung. Wien, 1904. Bd. IV. S. 1120. f. — *I. Leisching*: Das Porzellanzimmer im Graf Dubskyschen Palast in Brünn. Brünn, 1902. S. 3. ff.

terme ma is hatásos bizonyosságai az ilymódon díszített termek keleties varázsának.

Más megjelenési formában bár, de ugyancsak a kuriozitások iránti szeretet termékei a barokk kor kastélyainak ú. n. „indian“-dekorációi. Eredetük kérdése a renaissance-dekoráció világába vezet vissza. *Jacopo Zucchi* a római Palazzo Firenze két termében a négy elemnek és négy évszaznak naturalisztikus elemekben bővelkedő allegóriai ábrázolását adta. A Palazzo Spada reprezentatív termeinek egyikében festett architektúra közt kitekintésünk nyílik a szabadba, ahol apródok és szerecsenek forgolódnak, a levegőben madarak röpködnek, a fákon majmok himbálódznak. A tájképet mint tulajdonképeni főelemet azonban a hollandusok vitték bele a díszítő művészetbe. Kevéssel a Carracciak fellépése előtt (1574 körül) a két *Bril-testvér* Antwerpenből Rómába tette át működése színhelyét s a fiatalabbik, *Paul Bril*, gyorsan és szerencsés kézzel honosította meg Rómában a dekoratív tájképet, még pedig nemcsak paloták termeiben, hanem meglepetésszerűen templomok falán is (S. Cecilia, Róma). Példáját a két *Carracci*, *Domenichino*, *Guercino*, azután fiatalabb mesterek, mint *Viola*, *Grimaldi*, *Agostino Tassi* követték, kiknek működése révén a tájképelemekből táplálkozó faldekoráció VIII. Urbán pápa idejében általánosan uralkodóvá lett.³ Franciaországban *Gillot*, *Audran*, *Boffrand* és *Watteau* munkáiban arabeszk- és groteszk-elemek, naturalisztikus hűséggel ábrázolt tájrészletek mellett a XVII. század végén és a XVIII. elején indiánok, szerecsenek és majmok bukkannak fel mint dekoratív járulékok.⁴ Ezek az exotikus elemek azután az Európaszerte mind ismertebbé váló hollandi táj-, állat- és virágfestészet hagyományos staffázsával megtoldva, gobelineken és falfestményeken idővel önálló műfajjá alakultak ki. Olaszországban külön művészcsoporttá tömörültek ezen exotikus genre művelői, akik „*depen-tori alla chinese*“ néven jelölték meg magukat és „*gusto grottesco alla chinese*“ modorában festettek.⁵ Olasz paloták, mint a Palazzo Morosini, Santo Stefano mellett, a Palazzo Rezzonico, Calbo-Crotta és Labia Velencében, azután a római Palazzo Spada egyes termeiben mindmáig megmaradt e sajátos dekoráció. Ugyanezen műfaj egy késői, egyéni módon megoldott terméke *Tiepolónak* a Villa Valmarana termeiben

³ V. ö. *H. Bergner*: Das barocke Rom. Berühmte Kunstsätten. Bd. 40. Leipzig, 1914. S. 111. f.

⁴ V. ö. *E. Molinier*: Histoire générale des arts appliquées à l'industrie. Paris, 1898. Vol. III., p. 99. — *R. Graul*: Das XVIII. Jahrhundert. Dekoration und Mobiliar. Berlin, 1905. S. 16.

⁵ V. ö. *E. Sack*: Giambattista und Domenico Tiepolo, ihr Leben und ihre Werke. Hamburg, 1910. S. 10. f.

festett freskóciklusa. A chinoiseriek és a porcellán gyűjtésével kapcsolatban ez a genre Ausztriában is népszerűvé vált és Mária Terézia idejében voltaképp már másodvirágzása korát élte. Az első „indián“-kabinetet Bécsben *Ilg* szerint *Johann Bernhard Fischer von Erlach* rendezte be Vilma Amália királynő, a későbbi I. József király neje részére 1702-ben.⁶ Indián genreben készült dekoratív munkák említésével szórványosan a későbbi évek folyamán is találkozunk.⁷ Mária Terézia korában nyolc-tíz névszerint említett festő versengett egymással az „indián“, „amerikai“, vagy „japán“ modorban készítenő dekoratív munkákért.⁸ Ez exotikus tájképelemekből táplálkozó naturalisztikus faldekorációhoz azután sok esetben a szobaberendezés tárgyai is hozzáigazodtak. A bútor, asztal, székek, faágak bizarr összeállításából alakult, a kályhák odvas fatörzs-utánzatok madárfészkekkel, gyíkokkal és mókusokkal, a tükörkeret plasztikus virágfüzér, a csillár lombátor vagy gazdagon termő gyümölcsfa.⁹ Festészet és iparművészet így vetélkedtek egymással, hogy a fallal körülvárt térben is a szabad természet illúzióját keltsék.

Ahogy e falképek tárgya rendszerint távoli földrészek köréből való, úgy kivételük is szokatlan, atektonikus megoldását nyújtja a falfestészet problémájának. Nem festett épületrészek ablakaiból, loggiaiból vagy bolthajtásai alól — miként ezt az illuzionisztikus falfestészet olasz példáin látjuk — nyerünk itt kitekintést a szabadba; a művész a határoló falfelületeknek minden irányban való feloldása által a nézőt valósággal a végtelen természetbe helyezi át. Az előtérben ábrázolt tropikus vegetáció közt szélesen elterülő táj bontakozik ki szemünk előtt, melyet benépesít e távoli földrészek jellegzetes ember- és állatvilága. A természet-hűség rendszerint kevés gondot okoz a festőnek, az exotikus jelleg hangsúlyozása a főcél, akár önálló tájképekről, akár színesbőrűek idilli életének bemutatásáról van szó. Bizonyos kompozícióbeli elemek következetesen ismétlődnek, így a teremsarkokból a mennyezetre átnyúló facsoportok, az előtér szikláit és a háttérben elvesző folyók és öblök: valamennyien

⁶ V. ö. *A. Prokop*: id. m. S. 969.

⁷ V. ö. Österr. Kunsttopogr. Bd. II. S. XVII. — Két másik adat: „Dem *Johann Paull Clery* wegen nacher hoff zum Carnaval geliefferten 77 indianisch Stuckh. 75 f.“ „Dem *holländer* wegen nacher hoff zum Nicolaj 1707 geliefferten indian: Sachen à conto... 300 f.“ Wien, Nationalbibliothek, Handschriftensammlung. Geheime Kammerzahlamtsrechnung pr. a. 1707. Nr. 79 et 96.

⁸ Ilyenek: *Johann Bergl, Johann Bernhard Märzsch, Vinzenz Fischer, Ferdinand Asdorfer, Franz Spiegel, Martin Steinrucker, Friedrich Geil, Franz Hurlt, Josef Biederman* és mások.

⁹ Ily berendezést láthatunk a schönbrunni kastély földszintjén, az ú. n. Goess-appartement második termében.

a tájképet elmélyítő repoussoir-elemek. A festői hatás érdekében festői eszközökkel való falfeloldás (illuzionizmus) ősi gondolata e falképekben talán nem épp a legművészebb, de bizonyára legszélsőségesebb, valóban „barokk“ megoldását találta.

A schönbrunni kastély exotikus falfestményei többféle művészeti probléma elé állítanak bennünket. Az írott források, az udvari építészeti hivatal (Hofbauamt) fennmaradt jegyzőkönyvei összesen négy lakosztály kifestéséről emlékeznek meg,¹⁰ ezzel szemben ma csupán három lakosztályban találunk illuzionisztikus falfestményeket. E falképek a kastély kerti homlokzatán, az áthajtó csarnoktól balra fekvő ú. n. *Goess-appartement*¹¹ négy termét, azután a *Rudolf trónörökös lakosztályához* tartozó, az épület keleti szárnyán fekvő négy szobát, végül az áthajtó csarnoktól jobbra fekvő *Gizella-appartement* három termét díszítik. Felületesebb szemléletnél valamennyi terem falfestménye csaknem ugyanazt a dekorációt mutatja. A keletkezésük időrendjében első helyen álló *Goess-appartement* két első termének¹² falfestményei feltűnő rokonságot árulnak el a Bécs közelében, az ober-st.-veiti kastély földszinti termeiben fennmaradt falképekkel, de hiányoznak itt a jellegzetes őslakók, valamint az ober-st.-veiti falképeken ábrázolt nagyobb állatpéldányok. Az ajtók körül itt is márványportálékat látunk, tetejükön hatalmas díszvázákkal, melyekből virággirlandok lógnak alá. A tájkép egyéb staffázsa, így a tengerparton sétáló madársereg, az áttetsző vízben úszkáló halak, a szerteszét heverő kagylótömeg és gyümölcs ugyanaz, mint Ober-St.-Veitben; a teremsarkokból a mennyezetre nyúló fák és bokrok itt is a falsíkok egymásbafutó éleinek eltakarására szolgálnak. A dekoráció néhány új elemével találkozunk a *Goess-appartement* harmadik és negyedik termében,¹³ ahol faragott lécekből felépített lugasokból márványterraszokra, francia kertekre, szökőkutakra nyílik pillantásunk, melyek egyik-másikában mintha a schönbrunni kert egy-egy részlete lebegett volna a festő szeme előtt.

Nagyjában hasonló dekoráció fogad a *Gizella-appartement* termei-

¹⁰ E lakosztályok a következők: a) a *királynő nyári lakosztálya* (Sommerzimmer d. Kaiserin), b) *Mária-Anna főhercegnő lakosztálya*, c) *Miksa főherceg lakosztálya*, d) *Erzsébet főhercegnő lakosztálya*. E lakosztályoknak a terem mai elnevezésével való azonosításához az említett jegyzőkönyvek, sajnos, nem nyújtanak elég anyagot.

¹¹ *Goëss Péter* udv. marsall (1774—1846) után elnevezve.

¹² Az alaprajz 23—24. számú terme.

¹³ Az alaprajz 21—22. számú terme.

ben, a kastély nyugati szárnyában.¹⁴ Kőszínű lamberiek fölött széles tengerparti táj terül el, a háttérben sziklás hegyvidék emelkedik, madártávlatban visszaadott városok látszanak. Ezek egyikében *Hans Tietze*¹⁵ Nápoly környékére és Capri szigetére, másikában pedig a Cap Misenumra és Ischia városára vélt ráismerni. A Goess-appartement túlnyomóan naturalisztikus elemeivel szemben feltűnő itt a szerteszét heverő antikizáló romok, talapzatokon álló szobrok, ledöntött és fűben heverő kővázák sokasága. A harmadik terem egyik ablakmélyedésében, festett pajzson Minerva domborművű képe, egy ledöntött kőkorongon pedig a valószínűleg névjelzésnek szánt két betű: „*F. St.*“ ötlük szemünkbe.

Az említett lakosztály romantikus elemeinek megismérlését látjuk a *Rudolf-appartement* négy termének¹⁶ falfestményeiben, a kastély keleti szárnyában. A táj itt még jobban kiszélesül, folyók felett kőhidak vezetnek át, obeliszkek, szoborkutak emelkednek, szikla tetején kémlelő toronnyal hatalmas erőd tűnik fel. A szegényes vegetáció közt itt is ledöntött szobortöredék hever a földön szerteszét.

Mint a dekoráció egyes elemeiben, úgy művészi minőség tekintetében is szembeeső a különbség a három említett lakosztály falképei közt. Legjobbak a Goess-appartement hangulatban, színben, kompozícióban egyaránt teljes illuziót keltő, naturalisztikus tájfantáziái. A Gizella-appartement falfestményein a naturalisztikus rész már erősen háttérbe szorul, friss színek pompája helyett kellemetlen sötétzöld tónus ömlik el, a romantikus staffázs pedig túlzott módon érvényesül egy harmónikus tájimpreszió rovására. E fogyatékosok aztán hatványozott mértékben jelentkeznek a Rudolf-appartement falképeinél, ahol az előbb említett két lakosztály dekoratív elemei feltűnő technikai kezdetlegességgel, fogyatékos perspektívában, valószínűtlen színekben ismétlődnek.

*

A schönbrunni falfestmények szerzői kérdésének tisztázásához az udvari építészeti hivatal jegyzőkönyvei nyújtják — legalább részben — a megoldás kulcsát. Minthogy e jegyzőkönyvek az egyes lakosztályokat Mária Terézia-korabeli tulajdonosaik szerint említik, szükséges feladat ezen egykori elnevezéseknek a termék mai nevével való azonosítása. *Oskar Raschauer*,¹⁷ aki a schönbrunni kastély belső dekorációjának tör-

¹⁴ Az alaprajz 29—30—31. számú terme.

¹⁵ V. ö. *Österr. Kunsttopogr.* Bd. II. S. XVII.

¹⁶ Az alaprajz 7—8—9—10. számú terme.

¹⁷ *O. Raschauer: Geschichte der Innenausstattung des Lustschlosses Schönbrunn.* Wien, 1926. Kézirat a bécsi egyetemi könyvtárban. — A szerző-

ténetét igen terjedelmes, sajnós, mindmáig kiadatlan monográfiában írta meg, e kérdéssel részletesen foglalkozván, az említett lakosztályokat a következőkép agnoszkálja. A mai Goess-appartement falképekkel díszített négy terme (az alaprajz 21—24. számú termei) Mária Terézia uralkodása alatt a királynő nyári lakosztályának („Sommerzimmer“) egy részét képezte. A mai Gizella-appartement három terme (az alaprajz 29—31. számú termei) Miksa főherceg, annak 1774 tavaszán Kölnbe való átköltözése után pedig Mária Anna főhercegnő lakosztályát alkotta. Végül a mai Rudolf-appartement falfestményekkel díszített négy terme (az alaprajz 7—10. számú termei) minden valószínűség szerint Erzsébet főhercegnő lakosztálya volt.¹⁸ Raschauer agnoszkálását helytállónak fogadván el, a rendelkezésünkre álló írásbeli feljegyzések adatait most már a következőkben foglalhatjuk össze.

A Rudolf trónörökös- és Gizella-appartement falfestményeinek művészeire és keletkezésük idejére nézve a bécsi Staatsarchivban őrzött udvari építészeti bizottság (*Hofbauamts-Kommission*) jegyzőkönyvei kétségtelen adatokkal szolgálnak. E jegyzőkönyvek szerint a két említett lakosztály falfestményekkel való díszítése 1774 és 1775-ben történt. *Franz Anton Hillebrandt* „Oberhofarchitekt“ az említett bizottság 1774 január 25-i ülésén jelenti, hogy a Miksa főherceg lakosztályának kifestésére kiírt pályázat alapján a beérkezett ajánlatok közül két terem kifestését *Johann Bergl*nek,¹⁹ egyet pedig *Martin Steinrucker*nek²⁰ engedett át, termenként 175 forint honorárium fejében.²¹ Az udvari építészeti hivatal jegyzőkönyvei Bergl sajátkezűleg írt ajánlatát is megőrizték, amelyben a művész kiemeli, hogy a festményeket az ober-st.-veiti falképek modorában („nach St.-Veith-art“) fogja elkészíteni. Ugyanezen

nek, valamint a könyvtár igazgatóságának ehelyütt mondok köszönetet a kéziratba való betekintés szives engedélyezéséért.

¹⁸ *O. Raschauer*: id. m. S. 197. ff.

¹⁹ *Johann Bergl* (1718—1789) Maulbertsch mellett, az osztrák későbarokk mennyezetfestészet legkiválóbb képviselője. Magyarországi művei: a felsőelefánti gróf Edelsheim-Gyulai-kastély mennyezetképei, a máriacsaládi egykori Pálos-kolostor templomának és refektóriumának falfestményei és a budapesti egyetemi templom mennyezetképei. V. ö. *Fleischer Gyula*: *Johann Bergl*, a budapesti egyetemi templom mennyezetképfestője. Pápa, 1931. 31. l.

²⁰ Egyéb műveire nézve v. ö. *O. Raschauer*, id. m. Bd. II. S. 202.

²¹ „Der Oberhof architect überreicht einen Überschlag des Academie Mahlers *Bergl* deren 3 Zimmern zu Schönbrunn für Ihre k. Hoheit Ertz Herzog Maximilian, wobey er anzeigt, er hätte statt deren von selber für eines anverlangten 200 f 175 f accordiret und sodann zwey dem bemelten *Bergl* und 1 zimmer dem Mahler *Steinrucker* zu mahlen überlassen.“ *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Protocolle der Hofbauamts-Kommission, 1774. I. 25.*

év októberében *Franz Xaver Martinelli* „Unterhofarchitekt“ beszámolván az Erzsébet főhercegnő lakosztályának kifestésére kiírt pályázat eredményéről jelenti, hogy *Bolza* kamarai tanácsos a két pályázó (*Bergl* és *Steinrucker*) közül a megbízást *Johann Bergl*-nek juttatta, mint-hogy „der wahre gusto hievon ihm (*Bergl*) am besten bekannt is“.²² A festőmunkáért járó honorárium első részletét *Bergl* 1775 januárjában,²³ második részletét ugyanezen év február havának utolsó napján vette fel.²⁴ Minthogy a honorárium felvételével kapcsolatos elszámolás Erzsébet főhercegnő lakosztályának csupán három termét említi, kétségtelen, hogy a lakosztály negyedik kis szobájának falképei később festettek. A Hofbauamts-Kommission jegyzőkönyvei erre nézve is felvilágosítással szolgálnak; *Thaddeus Adam Karner* „K. K. Schloss- und Bau-Inspector zu Schönbrunn“ ugyanis a bizottság 1779 júliusában tartott ülésén jelenti, hogy *Johann Bergl* festőnek az előző évben Erzsébet főhercegnő lakosztályában végzett munkájáért még 69 frt követelése áll fenn.²⁵ E jelentés alapján kétségtelennek látjuk, hogy a kivitelben a három szomszédos terem festményeivel teljesen megegyező kis szoba (az alaprajz 9. számú helyisége) falképeit *Bergl* 1778-ban festette.²⁶

A schönbrunni termek exotikus falképeinek művészetét illetőleg tehát csak a Gizella-appartement (egykor Miksa főherceg lakosztálya) és a Rudolf-appartement (egykor Erzsébet főhercegnő lakosztálya) falfestményeinél mutatható ki kétségtelen módon *Johann Bergl* szerzősége. Az időrendben legkorábbi és művészi kvalitás tekintetében legmagasabban álló Goess-appartement (egykor Mária Terézia királynő nyári lak-

²² „Unterhof Architect überreicht zwey Überschläge deren Mahlern *Bergl* und *Steinrucker* in betref deren auf Allerhöchsten Befehl für Ihre K. H. die Erzherzogin Elisabeth zumahlen kommende Zimmern in Schönbrunn... für eines deren Zimmern hat jeder 160 f verlanget und seyend verflossenes Jahr für eines 180 f bezahlet worden; nachdem aber der *Bergl* als schon in verflossenen Jahr diese Arbeit verfertigt hat, mithin der wahre gusto hievon ihm am besten bekannt ist, so hat der Hofrath v. *Bolza* solche behandelt und für eines 140 f dem *Bergl* zubezahlen den accord getroffen.“ *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Protocolle d. Hofbauamts-Kommission, 1774. Oct. 25. Fol. 81. Nr. 55.*

²³ *Haus-, Hof- u. Staatsarchiv, Wien, u.-ott, 1775. Fol. 2. Nr. 13.*

²⁴ *Haus-, Hof- u. Staatsarchiv, Wien, u.-ott, 1775. Fol. 8. Nr. 26.*

²⁵ *Haus-, Hof- u. Staatsarchiv, Wien, u.-ott, 1779. VII. 23. Nr. 27.*

²⁶ *Bergl* az Erzsébet főhercegnő termeire vonatkozó ajánlatának szó szerinti szövege: „Überschlag über die drey Zimmer, welche in Schönbrunn vor Ihre königl. Hochheit Ertzherzogin Elisabeth auf Ammerikanisch mit Landschaft Prospecte etwas leichter, als die vorjährigen gemacht sind worden, vor welches mein billiges begehren ein Zimmer vor 160 f alle drey zusammen 480 f. *Joan Bergl Academie Mahler.*“

osztálya) falképeinek sem keletkezési idejére, sem művésze nézve a Hofbauamt jegyzőkönyvei nem nyújtanak közvetlen adatokat, azonban aligha csalódunk, midőn ezeket is művésznk munkájának tartjuk. Keletkezésük idejét pedig az 1765—70 közé eső évekre tesszük. A királynő nyári lakosztályának végleges berendezése ugyanis a Hofbauamt adatai szerint 1770 elején ment végbe, mely alkalommal a függönyök beszerzéséről szóló jegyzőkönyv e termekről mint újonnan festett szobákról („*neu gemalten Zimmer*“) emlékezik meg.²⁷ Úgy látszik azonban, hogy e termeknek falfestményekkel való díszítése már évekkorábban, még pedig nemsokára az ober-st.-veiti falképek után ment végbe. 1765-ben ugyanis a Hofbauamt *Nicolaus Paccassi*, az udvari főépítész által összeállított munkadíjak egy jegyzékét tárgyalta, amely asztalosok, lakatosok, kőfaragók sorában egyetlen festőként Berglt említi, mint akinek Ober-St.-Veitban, Laxenburgban és Schönbrunnban teljesített munkáiért az akkoriban igen tekintélyes összegnek számító 2709 frt 29 kr. esedékes, mint hátralékos munkadíj.²⁸ Azon körülmény, hogy e termék kifestése épp ezen évekre esik, s az elszámolások mint festőt, kizárólag Berglt említik, már magában véve alig hagy kétséget e falképek szerzőségére nézve. De Bergl mellett szól a Goess-appartement falfestményeinek stíluskritikai vizsgálata, a korábbi *ober-st.-veiti* képekkel elrendezésben, kompozícióban, s a dekoratív elemek felhasználásában megnyilatkozó rokonsága. Az egyetlen körülmény, amely művésznk szerzőségében kételyt támaszthat, az, hogy e festmények a másik két lakosztály képeivel szemben magasabb művészi kvalitást árulnak el. Azonban ebbeli kételyünk is eloszlik, ha tekintetbe vesszük, hogy az utóbbiakat ismételten átfestették, míg a Goess-appartement két termének falfestményei csaknem száz éven keresztül vászon-tapétákkal letakarva, eredeti frissességükben őrizték meg a mester ecsetvonásait. Míg továbbá a királynő nyári szobáit Bergl — átérezve a megtisztelő megbízás jelentőségét — tehetségének egész latbavetésével kétségkívül sajátkezűleg festette, addig a másik két lakosztály kifestését, egyéb helyütt való tartós lekötöttsége miatt,²⁹ úgy látszik, segédeinek engedte át. A Goess-appartement festményei különben sem emelkednek Bergl művészi képességeinek határai fölé, ha azokat pl. a mester néhány

²⁷ V. ö. *O. Raschauer*; id. m. S. 199. f.

²⁸ *Haus-, Hof- u. Staatsarchiv, Wien. Hofbauamtsakten 1742—70. Kart. 39. ad 1765. Febr. 4. — Geheime Kammerzählamtsbücher u.-ott, 1766—69., p. 175.*

²⁹ Épp ezen évekre esnek a művész legnagyobb szabású művei a wiener-neustadti könyvtárteremben, azután a mester magyarországi művei a felső-elefánti és máriacsaládi Pálos-kolostorokban. V. ö. *Fleischer Gyula*, id. m. 33. és 44. l.

évvel később, hasonló kivitelben festett *donaudorfi* falfestményeivel hasonlítjuk össze.

A schönbrunni földszinti termek falképei körül felmerülő sokféle probléma érthetővé teszi a tapogatózó bizonytalanságot, amellyel ezekről az irodalomban eddig megemlékeztek. *Tietze*³⁰ általánosságban Berglt említi azok szerzőjeként, azonban feltételezi más művészek közreműködését is. *Frey*³¹ hasonlóképen Steinrucker, Geil és Spiegel festők neveit említi, mint akiknek Bergl mellett részük volt e lakosztályok festői díszítésénél. *Friedrich Geil* és *Franz Spiegel* festőket a Hofbauamt ugyan ismételt alkalommal foglalkoztatta, főképp a bécsi Burg termeiben felmerült javítómunkálatoknál, azonban a schönbrunni kastély említett lakosztályaival kapcsolatban a vonatkozó jegyzőkönyvek sehol sem említik őket. *Martin Steinrucker* pedig, akit a laxenburgi kastély kilátótornyában („Gloriette“) máig fennmaradt munkái alapján csakis Berglt utánzó szobapiktor-nívójú mesterembernek tekinthetünk, a jegyzőkönyvekben említett Miksa főherceg lakosztályában sem végzett önálló munkát. A Hofbauamt részéről az egyik terem kifestésére nyert megbízást úgy oldotta meg, hogy a Bergl egységes tervei alapján készülő dekorációnál annak segédjei oldalán mint munkatárs vett részt. Ennek emléket őrizi, a nyilván a festő hiúságát szolgáló óhajtó névjelzés „*F. St.*“ (fecit Steinrucker?) a Gizella-appartement ablakmélyedésének korábban említett kőkorongján.

*

A XVIII-ik század végén beálló racionalisztikus ízlésváltozás, mely a térkörülzáró fallal újból konstruktív gondolatot óhajtott kifejezni, s a mennyezetnek visszaadta tektonikus rendeltetését, a schönbrunni termek illúziónisztikus falképeinek sem kedvezett. A kastély berendezéséről 1812-ben készült s a bécsi Staatsarchivban őrzött általános leltár a Goess-appartementnek csak két terménél emlékezik meg falfestményekről („*indianisch gemalte Zimmer auf Kanefass*“), minthogy a másik két terem falait időközben új, szürke tapétákkal („*grau in grau auf Leinwand*“) borították le. Ugyanezen leltár a Gizella-appartement termeit hasonlóképpen mint „*indianisch gemalte Zimmer auf Kanefass*“ említi.³² Éppúgy a Rudolf-appartement terméinél sincsen szó az említett leltárban falfestményekről, amiből arra kell következtetnünk, hogy e termekben a XIX. század elején ugyancsak új tapéták fődtek el az eredeti falfestményeket. A XIX. század közepe után az időközben megrongálódott falképek

³⁰ *Österr. Kunsttopographie*. Bd. II. S. XVII. f.

³¹ *Wien in Bildern*. Bd. I. S.

³² *O. Raschauer*: id. m. S. 146.

restaurálását határozta el a főudvarmesteri hivatal. A munkával *Ludwig Geyling* festőt bízták meg, aki a Rudolf-appartement négy termének falképeit 1857-ben, a Goess-appartement szabadon maradt két termének falfestményeit pedig 1858-ban restaurálta.³³ A Gizella-appartement termei, úgy látszik, mind máig restaurálatlanok maradtak; a főudvarmesteri hivatal aktáiban legalább nem találunk erre vonatkozólag feljegyzést. 1872 június 27-én a Rudolf-appartement termeiben a spalletták, falak és mennyezetek újbóli átfestéséről számolnak be a kastélyfelügyelőség jelentései.³⁴ Ugyanezen hivatal 1873 május 9-én kelt jelentése szerint *M. Häusermann* „Hofzimmermaler“ átjavítja a Goess-appartement lefedetlenül maradt két termének falképeit.³⁵ E lakosztály másik két termének falfestményeit több mint száz esztendőn keresztül tapétával való leborítottságuk egészen kitörölte az emberek emlékezetéből. Újbóli „felfedeztetésük“ 1891-ben következett be, a termek elektromos vezetékének falba helyezése alkalmával. Az eseményről a kastélyfelügyelőség 1891 december 22-én részletesen beszámol a főudvarmesteri hivatalhoz felterjesztett jelentésében. Az érdekes jelentést alább szó szerint közöljük.³⁶ A Goess-appartement mind a négy termének falképeit

³³ *Haus-, Hof- u. Staatsarchiv. Obersthofmeisteramtsakten, 1857—58. 128.*

³⁴ *U.-ott, Schlosshauptmannschafts-Akten: Schönbrunn, 1872 Nr. 613.*

³⁵ *U.-ott, Schlosshauptmannschafts-Akten: Schönbrunn, 1873. Nr. 317.*

³⁶ „Hohes Obersthofmeisteramt! Als im Verlauf des heurigen Jahres in dem sogenannten Goess-Appartement zu ebener Erde des Hauptgebäudes in Schönbrunn elektrische Läutewerke eingeführt wurden, hat sich bei Entfernung der hiedurch überflüssig gewordenen Glockenzüge und Beseitigung der herabgefallenen Mauerschütt gezeigt, dass unter den grau in grau bemalten Wandbespannungen der Räume Nr. 21 und 22 dieses Apartments eine 2-te gut erhaltene Malerei u: z: in derselben Art sich befinde, wie die in den anstossenden Ubikationen Nr. 23. u. 24. Diese sehr interessante Entdeckung, welche bereits Einem hohen Obersthofmeisteramte auf kurzem Wege zur Kenntnis gebracht wurde, konnte erst nach Schluss des Ah. Séjours in Schönbrunn verfolgt werden. Die gehorsamst unterzeichnete k. u. k. Schlosshauptmannschaft hat jetzt die sämtlichen oberen Wand-Bespannungen, wie auch die des Plafonds im Nr. 21 abgenommen und die darunter befindlichen Malereien freigelegt. Dieselben sind bis auf kleine Schäden und den seinerzeit ganz übermalten Plafond im Raume Nr. 22 noch vollkommen gut erhalten und entzücken durch ihre vollendete künstlerische Ausführung und Farbenfrische, mit welcher sie sich heute noch präsentiren. Der Werth derselben dürfte auch zu jener Zeit schon erkannt und gewürdiget worden sein, als eine andere dekorative Ausstattung der beiden Räume für nothwendig befunden wurde; denn nur diesem Umstande ist es zuzuschreiben, dass man, soweit dies überhaupt möglich war, diese Malerei durch Überspannen mit Leinwand erhalten hat. Die gehorsamst unterzeichnete k. und k. Schlosshauptmannschaft erbittet sich nun die Zustimmung Eines hohen Obersthofmeisteramtes zur

Hohenlohe főudvarmesternek 1891 december 28-án kelt engedélyével³⁷ *Gilbert Lehner* „k. u. k. Decorations Inspector und Maler am k. k. Hofburgtheater“ a rákövetkező év elején restaurálta.³⁸ Az egész lakosztály falképeinek újabb, egyöntetű restaurálását 1926 tavaszán határozta el az osztrák állami műemlékhivatal. A megújítás munkáját ugyanezen év nyarán *Hans Fischer* akadémiai festőművész és *Dr. Franz Walliser*, a Bundesdenkmalamt kiküldöttje, művészi hozzáértéssel, kiváló módon végezték.³⁹ A Gizella- és Rudolf-appartement falfestményeinek hasonló restaurációját az osztrák műemlékhivatal a közel jövőre szintén tervbe vette, ami annál örvendetesebb, minthogy ennek a XVIII-ik században annyira kedvelt, azonban rövid életű műfaj utolsó példáinak megmentéséről van szó.

Fleischer Gyula.

Durchführung der erforderlichen Restaurierungs- und Ergänzungsarbeiten und unterbreitet zu diesem Behufe einen detaillirten Kostenüberschlag zur hochgnädigen Einsichtnahme mit dem ergebenen Beifügen, dass derselbe in 2 Theile zerfällt, wovon der erste Theil die mit den Arbeiten des Malers im unmittelbaren Zusammenhange stehenden Arbeiten und Neuanschaffungen, der zweite Theil aber die Herstellung neuer Parquette-böden mit Untergrund-erneuerung, zum Gegenstande hat. Nachdem die Ergänzungsarbeiten in der Malerei nur einem gewandten und in der Dekorationsmalerei erfahrenen Künstler anvertraut werden können, wurde für dieselben über erhaltenen hohen Auftrag der Voranschlag des Dekorations-Inspectors des k. k. Hofburgtheaters *Gilbert Lehner* eingeholt und in Berücksichtigung gezogen. Wien, am 22. December 1891.“ *Schlosshauptmannschafts-Akten: Schönbrunn. 1892. ad 1432.*

³⁷ „In Erledigung des Berichtes vom 22. d. Mts, Z: 1432, wird die k. u. k. Schlosshauptmannschaft zu Schönbrunn und Hetzendorf ermächtigt, die Ergänzung der Malerei und Renovierung der Räume Nr. 21 und 22 des zu ebener Erde im Hauptgebäude zu Schönbrunn befindlichen sogenannten Goess-Appartement in der beantragten Weise zu veranlassen. Die mit 2980 Gulden präliminirten Kosten sind als eine extraordinäre Dotation pro 1892 zu verrechnen. Wien, am 28. December 1891, Sr. k. u. k. Apost. Majestät Erster Obersthofmeister: *Hohenlohe m. p.*“ *Schlosshauptmannschafts-Akten: Schönbrunn. 1892. Nr. 7552. ad 1432.*

³⁸ „Rechnung über gelieferte Neumalung, Ergänzung u. Renovierungsarbeiten in den Parterre-Appartements im kaiserl. Schlosse zu Schönbrunn. Laut Kostenanschlages im Pauschal-Betrage von 600 f. Wien, am 18. April 1892. *Gilbert Lehner m. p., k. u. k. Decorations Inspektor u. Mahler am k. k. Hofburgtheater.*“ *Schlosshauptmannschafts-Akten: Schönbrunn. 1892. Nr. 163. ad 1432.*

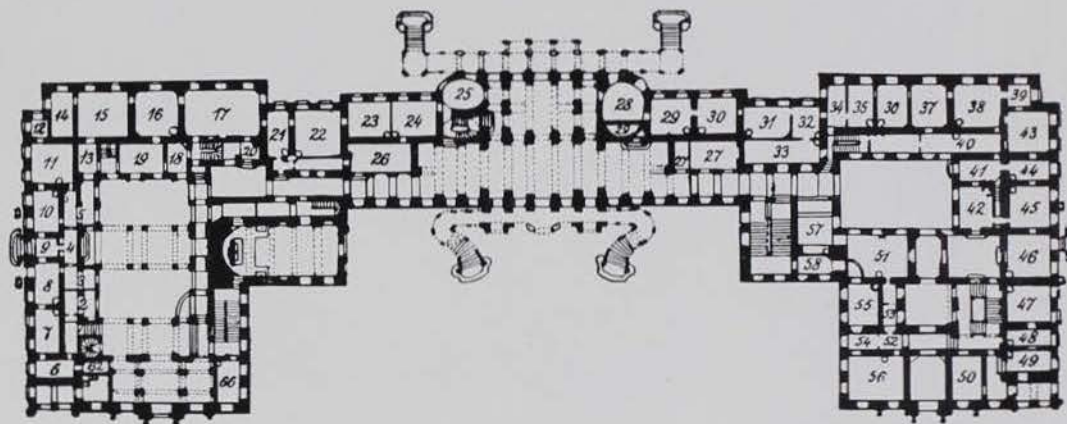
³⁹ *Zeitschrift für Denkmalpflege*, I. Jahrg. 1926/27, S. 173. ff.

I. ábra.

A SCHÖNBRUNNI KASTÉLY KERTI HOMLOKZATA.

2. ábra.

A SCHÖNBRUNNI KASTÉLY FÖLDSZINTI TERMEINEK ALAPRAJZA.

MTA
1826 K

3. ábra.

BERGL EXOTIKUS FALFESTMÉNYEI A SCHÖNBRUNNI KASTÉLYBAN. I.

4. ábra.

BERGL EXOTIKUS FALFESTMÉNYEI A SCHÖNERUNNI KASTÉLYBAN. II.

5. ábra.

BERGL EXOTIKUS FALFESTMÉNYEI A SCHÖNBRUNNI KASTÉLYBAN. III.

6. ábra.

BERGL EXOTIKUS FALFESTMÉNYEI A SCHÖNBRUNNI KASTÉLYBAN. IV.

7. ábra.

BERG EXOTIKUS FALFESTMÉNYEI A SCHÖNBRUNNI KASTÉLYBAN. V.

8. ábra.

BERGL EXOTIKUS FALFESTMÉNYEI A SCHÖNBRUNNI KASTÉLYBAN. VI.

MTA

1826

K

A MAGYARORSZÁGI POLGÁRSÁG A FRANCIA FORRADALOM KORÁBAN.

Nem a francia forradalom eszméinek és jelszavainak hatásáról óhajtunk az alábbi sorokban szólni. Bár az 1790. év polgárságunk első forradalmi megmozdulását jelzi, e fellobbanás és a párizsi események között koránt sincs meg az az összefüggés, amelyet az első pillanatban, alaposabb vizsgálódás nélkül, hajlandók volnánk feltételezni. A magyarországi polgárság helyzete ugyanis a rendi társadalomban más volt, mint a franciáé, s mert eltérő változásokon keresztül a fejlődésnek alacsonyabb pontjáiig jutott csak el, első öntudatra ébredésének is szinte szükségképen másnak kellett lennie. Mint B. Groethuysen munkájából¹ látjuk, ott a polgárság hosszú szellemi harc során a vallásos, mondjuk középkori világnézet súlya alól szabadítja fel magát, még pedig saját erejéből s alakítja ki, vágyainak, törekvéseinek megfelelően, a polgári világképet. Ellenben nálunk a városok lakosságának, ha polgársággá akart lenni, már reálisabb és nyomasztóbb adottságokkal kellett számolnia s elsősorban azt kellett megpróbálnia, hogy a nemesi életfelfogás bűvköréből menekülhessen ki.²

Mivel így a két fejlődésnek alapvető tényezői különbözők voltak, érthető, hogy a forradalmi évek magyar története elüt a franciától. A nagy forradalom jelszavait és eszméit sajátos történeti alapokon felépült társadalom irodalmi élete érlelte meg, fejezte ki szóban és írásban, azok tehát egy más összetételű társadalomban, így a miénkben, más hatást is váltottak ki. Mint Eckhardt Sándor szép szellemtörténeti tanulmánya³ kimutatta, nálunk 1790-ben ezek a jelszavak a köznemesség tömegeire gyakorolnak elementáris erővel hatást; ennek törekvéseit

¹ Die Entstehung der bürgerlichen Welt- und Lebensanschauung in Frankreich. I—II. Halle, 1927.

² Amennyiben összehasonlítás egyáltalán lehetséges, úgy látszik, hogy a magyar fejlődés közelebb áll a némethez, mivel ennek is központi problémája a nemesi és polgári rend ellentéte. (J. Schultze: Die Auseinandersetzung zwischen Adel und Bürgertum. Ebering, Historische Studien. Berlin, 1925.)

³ A francia forradalom eszméi Magyarországon, Budapest.

erősítik meg, ellenben a polgárság felett szinte nyom nélkül suhannak tovább. A francia forradalom így csak mint kormeghatározó tényező szerepel alábbi dolgozatunkban, amely a polgárság életét és törekvéseit azon rövid néhány évre terjedőleg óhajtja megismertetni, amikor egy pillanatra megnyílt előtte a felszabadulás útja. Az adottságokra, a meglevő társadalmi viszonyokra, a stabil, szinte megkövesedett állapotokra óhajtunk rámutatni, amelyek az említett forradalmi mozgalom sorsát előre meghatározták s így dolgozatunk annak a fejlődésnek a társadalomtörténeti oldalát igyekszik feltárni, amelynek szellemtörténeti mozzanatait Eckhardt idézett könyve tárgyalja.

I.

A XVIII. század közepén a polgárságot a szabad királyi és bányavárosok lakosai jelentették. Ilyen város Mária Terézia halálakor 44 volt¹ s számuk 1848-ig csak kevéssel gyarapodott, úgyhogy a rendi korszak végén mindössze 53 várost találunk.² Polgároknak, civiseknek nevezték ugyan a kiváltságolt, ú. n. mezővárosok lakóit is, ez a réteg azonban jogilag és gazdaságilag egyaránt közelebb állott a jobbágysághoz, amelyből kiemelkedett, mint a polgársághoz. A szab. kir. városok lakossága mint országos rend a XVI. század elején már elkülönült a jobbágyságtól és ezt a merev elzárkózottságát a XVIII. században is teljes mértékben megőrizte. Függetlenségének és különállásának jele, hogy közvetlenül az uralkodó alá tartozik s az országgyűlésre elküldheti követeit. Ezek a legfontosabb jogai különböztetik meg a mezővárosoktól, amelyek egy-egy földesúr magántulajdonában vannak s helyzetük annyival előnyösebb ugyanazon földesúr többi, falvakban vagy pusztákon élő jobbá-

¹ Névsoruk: Bakabánya, *Bártfa*, Bazin, Bélabánya, Besztercebánya, Breznóbánya, *Buda*, *Debrecen*, *Eperjes*, Esztergom, *Győr*, *Kapronca*, *Kassa*, Késmárk, *Kismarton*, Kisszeben, *Komárom*, *Korpona*, Körmöcbánya, *Körös*, *Kőszeg*, Libetbánya, Lőcse, *Modor*, Nagybánya, *Nagyszombat*, *Pest*, *Pozsony*, Ruszt, Selmecebánya, *Sopron*, *Szokolca*, *Szatmárnémeti*, Székesfehérvár, *Szeged*, Szentgyörgy, Trenesén, Újbánya, *Újvidék*, Varasd, *Zágráb*, Zeng, Zólyom, *Zombor*. Az *aláhuzottak* tárnoki városok. (A tárnoki városok névsora: Szlemenics P.: Közöséges törvényszéki polgári magyar törvény. I. 139, azonban kimaradt Komárom, Kapronca, Körös, melyekre vonatkozólag l. Wágner A.: *Jurisdictio tavernicalis ex actis et protocollis authenticis adumbrata*. Pest. 1834. 66. l.) A sz. k. városok száma és felsorolása: *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*, Budapest 1920. 311. l., hol a 40-ből törlendő az „oppidum“ Felsőbánya, viszont hozzáadandó az öt szlavón-horvát város.

² Fényes E.: Magyarország statisztikája. Pest. 1843. II. 71.

gyaival szemben, hogy kötelezettségeik egy összegben vannak megállapítva s községi ügyeik intézésében több-kevesebb önállósággal rendelkeznek. Ezeknek a mezővárosoknak a lakossága — eltekintve a pénzben és természetben teljesítendő szolgáltatoktól — jogilag is földesuruk bíraskodása, az úriszék alá tartozik s így nagy úr választja el őt a polgárságtól.

Mária Terézia korának polgársága, a 44 város lakossága, nem volt homogén tömeg. Nem az egyes városok között volt különbség; ezek lakossága csak quantitative különbözött, qualitativ eltérés nem volt köztük. A városok népessége körében, az illető város területén, határain belül voltak nagy szakadékok: a polgárok nem voltak egyenlők.

A városi lakosságban három, egymás felett álló réteget különböztethetünk meg. Az alsóban, amely egyszersmind a legszámosabb is, találjuk mindazokat, akiknek nincs polgárjoguk, a munkásokat, szolgákat, zselléreket, az önálló műhellyel nem rendelkező iparosokat. Ez a nagyszámú réteg a XVIII. században még teljesen öntudatlan életet él, a francia eseményeket minden érdeklődés nélkül hagyja elviharzani feje felett s még annyi önállósága sincs, hogy egy röpiratban vagy hírlapcikkben kifejezést adhatna törekvéseinek vagy legprimitívebb vágyainak. Ez a réteg először 1848-ban jut csak némileg szóhoz Tantsits Mihály írásaiban s megszervezése, politikai tényezővé fejlesztése a XIX. század második felében a demokrácia, majd szociáldemokrácia munkája. Mivel a XVIII. század végén még teljesen súlytalan tömeg, előadásunkból egészen ki kell kapcsolnunk s így csak a másik két, öntudatosan gondolkozó réteggel foglalkozhatunk. Ezek közül a sorrendben második, tehát a középső réteget azok alkotják, akiknek polgárjoguk volt. Ennek a jognak az elnyerése nem volt egyszerű formalitás. Folyamodni kellett érte annak, aki a városba betelepült, megadása a város előljáróságától függött s éppen nem osztogatták bőkezűen. Csak önálló iparos, kereskedő vagy fekvőséggel rendelkező, tehát vagyonos, illetőleg biztos existenciájú ember nyerhetett polgárjogot. A legelső réteggel szemben csekélyszámú. Arányszámukra jellemző, hogy II. József alatt, 1782-ben az egész ország városi lakossága 352.000 főre rúgott, s ebből mindössze 20.000 volt iparos és kereskedő; vagy pl. Szegeden 1848-ban az 50.000 lakosból mindössze 1500-nak volt polgárjoga.³

E második réteg felett állott végül egy még sokkal kisebb csoport, mely a rendi korszakban, egész 1848-ig, a városok ügyeit tulajdonképen intézte. Ez a legfelső kis csoport lassan fejlődött ki az egyes városok-

³ Marczali H.: Magyarország története II. József korában. Budapest. 1888. III. 275. — Reizner J.: Szeged története. III. 144, 110

ban s különleges társadalmi helyzetének valójában semmi jogi alapja sem volt; jogilag ugyanis a városoknak még a középkorból fennmaradt kiváltságlevelei minden polgárt egyenlő elbánásban részesítenek. Viszont azonban már a XV. században azt találjuk, hogy a város belső ügyeinek vezetésére nincs az egész lakosságnak befolyása, nincs valamennyi polgárjoggal felruházott lakosnak sem, hanem csupán egy számra csekély vezetőrétegnek. A középkor utolsó századában Budán a város ügyeit intéző tanácsot nem az egész lakosság választja, hanem a csak száz tagból álló nagyobb vagy külső tanács, a centumviratus, amelyet viszont szintén nem általános választással egészítenek ki, hanem új tagjait a lelépő bíró és a kisebb tanács jelöli ki.⁴ Bizonyos helyi jellegű eltérésekkel fennmaradt ez az arisztokratikus kormányforma valamennyi városunkban és uralkodott a XVIII. században azokban is, amelyek a török kiűzése után nyerték el kiváltságleveleiket. Az eltérések nem érintették a lényegét. Pesten pl. a külső tanács, az ú. n. „választó polgárság“, amely a bírót és a kisebb tanácsot választotta, önmagát egészítette ki,⁵ máshol ismét váltakozott a város nagysága szerint a belső és külső tanács tagjainak száma, a lényeg azonban mindenütt azonos volt: a lakosságnak csupán számra elenyésző része, a leggazdagabb vezető réteg választotta a tisztviselőket, intézte a város belső ügyeit, s ezekbe a népeség zömét nem engedte beleszólni.^{5a}

Bár a magyarországi polgárság jórésze, a legalsó és középső réteg egyaránt, német volt, a vezetés mégis a magyarság kezében nyugodott. A középkorban Nyugat- és Észak-Magyarország városai szinte tisztára német jellegűek s a török uralom megszűnése után újra települő alföldi és dunántúli városaink sem magyar származásúak közül nyerik első lakosaikat; Temesvár éppoly kevésbé, mint Buda vagy Pest. A már megalakult városokba azonban lassan-lassan kezd a magyarság is betelepülni, főleg a szegényebb nemesség. Kezdődik ez a népmozgalom a XVII. század első évtizedeiben, amikor a török elől menekülő, földönfutóvá lett alföldi nemesség nyer védelmet és otthont a felsőmagyarországi városok falai között s folytatódik a XVIII. században e külső kényszer megszűnése után az újjáéledő dunántúli és alföldi városokban, ahová most már a szegényebb birtoktalan nemességet, amelynek számát az örökös török harcok idején bőven osztogatott nemesítések is

⁴ Mályusz E.: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte. XX. 399.

⁵ Schmall L.: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Budapest. 1899. I. 74. skk. 1.

^{5a} A hasonló osztrák állapotokról E. Guglia: Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung. München u. Berlin, 1917. II. 56.

tetemesen növelték, a megélhetés gondjai vezetik. A magyar jogi felfogás szerint ugyanis nemességét senki sem veszítheti el azért, mert iparossá lett, holott Lengyelországban az iparúzés éppen úgy társadalmi süllyedést vont maga után, kiközösítést a nemesség tömegéből, mint Franciaországban is *déroge à noblesse*.⁶ A magyar nemes tehát lehet kisiparos, élhet kezemunkája után s emellett nemesi kiváltságait sértetlenül megtarthatja. Így a városok nagy vonzóerőt gyakorolnak a nemesség azon részére, amely földbirtok hiányában nem élhet falun. A beköltöző nemesség előkelőbbjei, hosszabb fejlődés eredményeképen, tagjai lesznek a városi társadalom azon vezetőrétegének, amelyből a tanácsok tagjai és a tisztviselők kikerülnek. Ezt a vezetőcsoportot elmagyarosítják, de egyszersmind a nemesi életfelfogás és gondolkozás rabjaivá is teszik azt, mondhatnók, elnemesítik; most már a német származású családok városi tisztségeket viselő tagjai is nemességet igyekeznek szerezni. Így eshetett meg, hogy amikor Bél Mátyás tanuló korában egy kis munkáját besztercebányai jóakaróinak ajánlotta, a felsorolt tekintélyes polgárok csaknem mindegyike — pl. Veisz György, Fischer Mihály, Mervalt István, Klement Sámuel, Henzeli János, Kramer Bálint külső és belső tanácsstagok — neve elé a „nemes“ jelzöt teljes joggal írhatta.⁷

A nemesi gondolkozásmódnak ez a túlsúlyra jutása a polgárság körében, talán magyar specifikumnak volna nevezhető, mivel Dél- és Nyugat-Európában megállapíthatólag az ellenkező fejlődés ment végbe. Itt a nemesség elpolgárosodása következett be, szinte ugyanakkor, amidőn nálunk a fentebb említett átalakulás körvonalai ütköztek ki.^{7a}

Részleteiben ismeretlen ez a magyar átalakulás, eredménye azonban a XVIII. század végén világosan áll előttünk: csaknem kivétel nélkül, szinte valamennyi városunkban, magyar nemesekből álló vezetőcsoport uralkodik. Végigfutva az 1790-i országgyűlésen megjelent városi követek névsorát,⁸ azt találjuk, hogy Selmec- és Bélabánya városokat Veres Imre és Vadász Imre képviselték, Pozsonyt Stetner József és Vantsay Mihály, kik éppen úgy nemesek, mint Zólyom követei, Sztrakonitzky László és Ramenius Károly, vagy Nagyszombat követe, Piestyányszky János; s ha már legészakibb városainkat, mint Kisszebent és Szakolcát

⁶ Kutrzeba St.: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte. Berlin. 1912. 94, 156. Holtzmann. R.: Französische Verfassungsgeschichte. München u. Berlin. 1910. 485.

⁷ J. Fitz: Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin dem Andenken R. Gragger gewidmet. Berlin. 1927. 144.

^{7a} W. Sombart: Der moderne Kapitalismus I. 852.

⁸ Naponként való jegyzések. I. k. (Napló.) XXII. skk. 1.

is magyar nemesek képviselik, t. i. Péchy Mihály, Lázáry Ignác és Viglesi (Véglesy) Imre, nem csodálhatjuk, hogy Buda követei: Margalits János és Lászlóvszky József, továbbá Pesté: Boráros János és Sarlay József szintén nemesek.⁹ A város követeit ugyanis a tanács választja s mert ebben a tanácsban a nemességé a döntő szó, úgyannyira, hogy 1789-ben pl. Pesten a tíz tanácsstag közül csak három polgári származású,¹⁰ az országgyűlésre is közülük való magyar nemesek kerülnek fel. Így bár csaknem minden városunkban, mellőzve Debrecent s még egy-két határozottan magyar jellegű helyet, német volt a lakosság zöme, mégis a vezető csoport magyar származása és nemesi gondolkozása — ez a magyar specifikum — a városokat mindenkor a magyar törekvések szolgálatába állította. Az egyes városokon belül csak ezeknek a vezető csoportoknak a felfogása, állásfoglalása volt a döntő s a tanácssteremben hozott határozataiknak a nagy tömeg engedelmeskedett, noha a házak legtöbbszörében német szó hangzott.¹¹

Ez a sajtárságos viszony, amely az egyes városok polgárainak zöme, t. i. a középső réteg és az uralkodó csoportok, az „oligarchia“ között volt, ellentétre és viszályokra bőségesen nyújtott alkalmat. Harcok és küzdelmek, amelyek évtizedeken keresztül is elhúzódtak, nem ritkák. Az ellentét oka a XVIII. században azonban mindig materiális. Hűtlen vagyonkezeléssel vádolja a polgárság vezetőit, sikkasztással, ereje kiuzsorázásával, de nem panaszkodik amiatt, hogy el van nyomva, hogy neki nincs része előljárói választásában s hogy ezek a tisztviselői magyarok és nemesek. A nagy tömegnek eszébe sem jut, hogy azok az állapotok, amelyek közepette él, mások is lehetnének, hogy az arisztokratikus kormányzás helyett demokrácia is uralkodhatnék városaiban. Olyannyira természetesnek találja az évszázadok alatt kifejlődött, megerősödött és épségben fennmaradt életformákat, hogy el sem képzei azok megváltoztathatóságát. Ez a nagy tömeg panaszaival egyremásra felkeresi az uralkodót, illetőleg annak tanácsadó hatóságát, a kancelláriát, hosszú felirataiban teljes bizalommal elsírja valamennyi megkárosítását, de a társadalmi állapotok megváltoztatását nem követeli. Pedig ezekben a kérvényekben kitárták szívüket, elmondották minden óhajukat, de mert nem érezték, hogy a nemesi és magyar uralom miatt panaszkodhatnak, az ellen legbizalmasabb írásukban sem szólaltak fel. Idegen volt lelkiülettől az egyenlőség követelése, annak érzése, hogy őket is meg-

⁹ L. e családokra vonatkozólag Nagy Iván: Magyarország családai.

¹⁰ Schmall i. m. I. 322. — Vagy Pozsony egész magisztrátusa nemesekből áll 1790-ben, J. Schauff: Die Feyerlichkeiten bey der Krönung Sr. kais.-kön.-ap. Majestät Leopold II. als König v. Ungarn zu Pressburg den 15. Nov. 1790. 119. l.

¹¹ Az elmondottakra vonatkozólag l. még Mályusz i. h.

illetné saját sorsuk intézésének joga, — idegen, mert még nem hallották a francia felvilágosodás tanítását s ennek jelszavai még nem jutottak el hozzájuk.¹²

A polgári egyenlőség gondolatát velük a szabadkőműves páholyok sem ismertették meg, noha az ezek által terjesztett világnézet az a tényező lehetett volna, amely a belső lelki felszabadulás folyamatát megindíthatta volna, hogy végül is a nemesi életfelfogás kereteit széttörve, annak helyében a polgárit fejlessze ki. A hatás elmaradásának az volt az oka, hogy a szabadkőműves tanítások szóltak ugyan nagy általánosságban az ember jogairól, ellenben már nem nyertek alkalmazást oly konkrét társadalmi kérdésekben, amelyek a magyar polgárság sorsát közelről érintették. II. József alatt, a szabadkőművesség virágzása dacára, a páholyok tagjai között nem voltak olyanok, akik a polgári rendűekkel megértették volna, hogy miként használhatnák fel saját érdekükben a szabadkőművesség jelszavait. Pedig a budai és pesti páholyokban nemcsak az a Molnár János evangélikus lelkész szerepelt, aki Manch Hermaeon-jának¹³ tanúsága szerint rajongott a felvilágosodásért, s az azt képviselő II. Józsefet többre becsülte az ezeréves alkotmánynál és a szent koronánál, hanem a tagok sorába tartozott az a Kreil Antal és Werthes Frigyes is, akiket a bécsi szabadkőművesek egyik vezérférfia, Van Swieten neveztetett ki a pesti egyetem filozófia-, illetőleg esztétika-tanárává.¹⁴ De még ők, a Nyugatról, idegen környezetből jött tudósok sem sietnek felvilágosítani polgártársaikat s hagyják, hogy azok számára a szabadkőműves tanok légüres térben kóválygó ábrándképek maradjanak.

Ennek a feltűnő jelenségnek az a magyarázata, hogy a magyar szabadkőművesség illuminátusok vezetése alatt állott. A páholytagok, anélkül, hogy csak sejtették volna is, láthatatlan vezetők utasításait követték. Weishaupt Ádámot, az illuminátus-rend megalapítóját korának uralkodói, elsősorban az őt halálra kereső bajor választófejedelem,

¹² A városok felterjesztéseit l. a magyar kancellária levéltárában (Országos Levéltár), a rendes hivatalos iratok között. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem volt módomban valamennyi XVIII. sz.-i városi panaszt áttanulmányozni, mivel ez a munka aránytalanul hosszú időt — talán éveket — vett volna igénybe, negatívjellegű megállapításomat azonban így is különböző városoknak különböző évekből származó feliratait alapján vontam le.

¹³ Arra vonatkozólag, hogy a „Politisch-kirchliches Manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn 1790.“ szerzője Molnár, l. Gotthardi 1791 márc. 12. és nov. 30.-i jelentéseit. „Privatbibliothek“ (Hungarica aus der Bibliothek Sr. Majestät. Orsz. Levéltár). 14. fasc.

¹⁴ Pauler T.: A budapesti magyar kir. tudományegyetem története. Budapest. 1880. I. 260.

éppen azért találták veszélyesnek, mert szigorúan centralizált, hierarchikusan megszervezett rendjét a többi szabadkőműves páholy fölé mint láthatatlan organizmust építette ki. Rendjének alsó kategóriáiba bevonta a már meglevő szabadkőműves csoportok vezetőit — így pl. Ferdinánd braunschweigi herceget, a Stricte Observanz-páholyok nagymesterét — s általuk szinte az egész szabadkőművességet az ő, a legfőbb vezető, akaratának végrehajtó közegévé tette. S amit Németországban alig néhány év alatt elért, ugyanaz történt a magyar szabadkőművességgel is. Bécsben, ahol maga Weishaupt is megfordult, az illuminátus rendnek erős központja épült ki, amelynek igen előkelő tagjai viszont megnyerték a legműveltebb magyar szabadkőműveseket, így magában a császárvárosban Pászthory kancelláriai tanácsost, Budán Balogh Péter septemviralis bírót, Podmaniczky helytartótanácsost, az említett Werthest és Kreilt. E legaktívabb magyar szabadkőművesek, meg társaik segítségével a fő magyar páholyok az illuminátusok érdekeinek védőivé lettek. Minthogy pedig maga Weishaupt is — „Spartacus“ neve dacára — nem oly demokráciát akart, amelyben a tömeg uralkodik, hanem ahol a bölcssek a vezetők, nem volt akadálya, hogy az illuminátusoknak lényegében arisztokratikus jellegű rendszere Magyarországon egy kiváltságos réteg, a művelt nemesség és ne a polgárság érdekeinek védelmezője legyen. Balogh, Pászthory, Podmaniczky képviselték ekkor a magyar társadalomban mind a nyugati műveltséget, mind az aktivitást s ennél fogva valóban nyugodt lélekkel követelhatték a vezetőszerpet azon társadalmi réteg számára, amelyhez tartoztak. Így a szabadkőműves páholyok, mielőtt még a nyílt politikai harc megindult volna, a köznemesség s nem a polgárság szervezetei, még ha talán számszerűleg polgárok vannak is ott túlsúlyban. Bennük tehát nem vitatkoznak a polgárság és a nemesség eredendő ellentétéről, és taktika sem alakul ki, miként lehetne a polgárság sorsát a nemességétől különválasztani s miként lehetne a városok nem-nemes lakóinak önálló és öncélú életet kezdeniök.¹⁵

A belső felszabadulás útját a szabadkőművesség tehát nem mutatta meg. De ugyanígy az a külső tényező, amely felülről rázta meg Magyarországot, t. i. II. József reformtevékenysége, szintén nem hatott forradalmasító erővel a polgárság középső rétegére. József fiziokrata volt s

¹⁵ Az illuminátusokra vonatkozólag I. elsősorban lefoglalt irataik kiadását: *Einige Originalschriften des Illuminatenordens 1787* és *Nachtrag von weiteren Originalschriften I—II. 1787.*, az itt kipontozott nevekre is a rend aktszerű történetét; L. Engel: *Geschichte des Illuminaten-Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte Bayerns.* Berlin. 1906; a magyar szabadkőművességre: Abafi L.: *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn.* Budapest. III—IV. és u. a.: *A szabadkőművesség története Magyarországon.*

ennélfogva gondoskodása a jobbágyságra irányult, a városi lakosságot pedig mind nálunk, mind Ausztriában kevésre becsülte, annak nagy részét csak felesleges, naplopó népségnek tekintette, amelyből az államnak semmi haszna sincs. Reformjainál egyedül csak az állam érdekei irányították s amint felfogásában gyökerező ellenszenvétől vezettetve nem gondolt a polgárság alsóbb tömegeinek istápolására, ugyanúgy viszont nem kímélte a vezető réteget sem. Ennek kiváltságait is megnyirbálta, akár csak a nemességét vagy papságét. A legtöbb városnak voltak jobbágyfalvai s a császár jobbágypartoló törekvései ennélfogva őket is éppen oly közélről érintették, mint bármely más földesurat. Azonkívül József kérlelhetetlen becsületességgel igyekezett rendet teremteni a városok beligazgatásában s a visszaéléseket kíméletlenül megtorolta. A kassai főbíró éppen úgy elveszítette állását, mint a debreceni, Szatmárnémetiben pedig az egész magisztrátusnak távoznia kellett. A rendteremtés azonban az állami onnipotenciát van hivatva erősíteni s célja nem az alsóbb rétegeknek a felemelése. A városok tisztviselőiket csak az államhatalom jelöltjei közül választhatják, hozzá élethossziglanra, II. József jelöltjei pedig lehetőleg kiszolgált katonatisztek. Ezeket sikerül is megtenni városi tisztviselőkné s e feltétlenül megbízható bürokrata elemmel uralkodni a polgárságon. Az uralkodó hatalma megbénít minden szabadabb fejlődést, mozgalmat a városban, ahová most jut el először a központilag szervezett rendőrség is, hogy az abszolút állam Polzeisystem-jével a polgárság minden életmegnyilvánulását kínos pontossággal kezdje szabályozni. Betetőzést nyer végül az állam uralma, amikor megsemmisíti a városoknak eddig féltékenyen őrzött különállását s őket a vármegyékbe olvasztja be, azok alá rendeli, mert hiszen lehetőleg csak azonos kötelességeket ismerő állampolgárokat akar látni.¹⁶

Mindezek az intézkedések érzékenyen érintették az egyes városok vezetőcsoportjait, megingatták azok kiváltságos helyzetét, sértették anyagi érdekeit s így nem csoda, hogy körükben nagy elégedetlenség uralkodott. Éppen így a polgárság középső rétegére sem volt jobb hatással eddigi életformáinak megváltoztatása. A céhrendszer korlátozása, az ipar és kereskedelem szabadsága, II. József zsidópartoló politikája lényegesen megnehezítette azoknak a mindennapi életét, akik eddig a tradicionális gazdasági felfogás védelme alatt állottak s generációkon keresztül megszokták, hogy nagyobb küzdelem nélkül morzsolják le napjaikat. Ezek most elveszítve a támaszokat, amelyek eddig nyugalumukat biztosították és kiköppenve a megszokott keretből, veszedelmes

¹⁶ P. Mitrofanov: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. 1910. 623. skk. 1. — Marczali i. m. főleg III. 279. skk. 1. — Schmall i. m. I. 320.

vetélytársakkal vivandó harcra kényszerültek. A zsidóság ugyanis, amikor eddig lekötött energiái egyszerre felszabadultak, mohón vetette rá magát az üzleti életnek meggazdagodással kecsegtető alkalmaira és a német kereskedőnek, meg iparosnak komoly konkurensévé lett, mihelyt vele szemben többé nem nyújtottak védelmet a régi városi, zsidókorlátozó jogszabályok. Előbb csak féltékenység fogta el a régi iparos- és kereskedőosztályt, féltékenysége azonban rövidesen gyűlöletté változott át, amikor úgy látta, hogy a zsidóság nem egyenlő fegyverekkel küzd vele, hanem olyan eszközöket is felhasznál, amelyeket ő eddig nem ismert üzleti életében.

Joggal vagy alap nélkül, mellékes, mert e kérdés eldöntése nem tarthat feladataink sorába, de való, hogy a városok iparos és kereskedő eleme, tehát a polgárság középső rétege, izzó gyűlölettel viseltetett a zsidósággal szemben és ennek az érzésének II. József halála után leplezetlenül kifejezést adott egyrészt azokban a felirataiban, amelyekben követelte a Mária Terézia-kori viszonyok visszaállítását, azaz a zsidók kizárását a városokból, másrészt pedig azon elaborátumaiban, amelyekben a zsidó kereskedők visszaéléseit a világ elé tárta. Trencsén, Pest, Buda és Komárom egyaránt el akarta távolítani a zsidóságot falai közül, sőt szerette volna eltüntetni mindennemű kereskedéstől.¹⁷ Az okokat pedig, amelyek a német polgárságot erre a követelésre rávették, a legvilágosabban a pesti kereskedőtestületnek nyomtatásban is megjelent memoranduma adja elő.¹⁸ Az ország legtekintélyesebb kereskedőinek előadását, mint-hogy érvelésében, felfogásában teljesen egyezik Temesvárnak 1791-i¹⁹

¹⁷ Orsz. Levéltár. Archivum regni. Lad. K. 2. fasc. D. nr. 17. és fasc. E. nr. 64. — Budapest székesfővárosi levéltár, budai tanácsülési jegyzőkönyv: 1790., 1508. sz. pesti jegyzőkönyv: 1790., 1219. és 1246. sz.

¹⁸ Beschwerden und ohnmassgeblicher Vorschlag, wie dem Handel in Ungarn aufzuhelfen wäre. Von P** H** St**, az idézendő részek 37. skk. l. Ballagi G. (A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest. 1888. 612.) a nyomtatvány jellegét és tendenciáját nem ismerte fel. Írójának egy „ismeretlen szerzőt” gondol, pedig hogy a címlap szigláji P(ester) H(andels) St(and)-nak oldandók fel, azt bizonyítja, hogy a röpirat egy példánya a régi országos levéltárban a kereskedőtestületek és városok azon memorandumai között őriztetik (Lad. K K K fasc. 6. (sub C) nr. 34.), amelyek az országos bizottság számára 1791-ben küldettek be. — Szerkesztésében főrésze bizonyára a kereskedőtestület előljárójának, Liedemann Sámuelnek volt, aki másodmagával a könyvet 1790. júl. végén Lipót királynak Bécsben átnyújtotta. (Gotthardi 1790. júl. 22-i jelentése. Privatbibl. 13. fasc.)

¹⁹ Allgemeiner auf Erfahrung gegründeter Beschluss und Entwurf des Temeswarer Handelsstandes zur Belebung des inneren und auswärtigen Handels der hungarischen Provinz Bannat und der daraus entspringenden In-

vagy akár Kecskemétnek és Nagykörösnek 1795-i javaslataival,²⁰ úgy tekinthetjük, mint az egész magyarországi iparos és kereskedő elem érzésének visszatükrözését. A vádak, amelyekkel nemcsak a zsidó kereskedőket, hanem általuk az egész zsidóságot is illeti, mivel, szavai szerint, ezer közül jó, ha egy nem él kereskedelemből, a következők: *a)* Meghamisítják az árukat, silány minőségű anyagból készített textilek-eket vagy hibás árut adnak el értékesebb gyanánt s hamis súly- és hossz mértéket használnak. *b)* Elősegítik a lopást, még pedig nemcsak azzal, hogy maguk hajlamosak a lopásra, hanem orgazda-szereplésükkel is. *c)* Uzsoráskodnak, amiből igen nagy hasznuk van; mindenkire ráerőszakolják hitelben áruikat, kölcsönt nyújtanak, de úgy, hogy az összegnek legalább felét nyereségül könyvelhessék el. *d)* Titokban összejátszanak s egymással nemcsak minden családi és politikai hírt közölnek, amiből előnyük lehet, hanem a földbirtokosok terményeit is olesó áron vásárolják össze, mert előre megállapodnak az ár felől és egyik a másikkal mindig csak kevesebbet ígér; azonkívül lehetőleg nem készpénzzel fizetnek, hanem áruval, amikor ismét újabb alkalmuk nyílik, hogy önkényes árszabásukkal még nagyobb haszonra tegyenek szert.

A vádak, amelyek így elhangzottak, nemcsak a kapitalista gazdasági felfogás kritikáját s a magyarországi német kereskedőnek attól való idegenkedését jelentették, hanem ennek a zsidóság iránti gyűlöletét is. Mert a memorandum szerint a zsidó kereskedő sok esetben csak azért követ el visszaélést, hogy kárt okozzon a keresztény kalmárnak s ugyanúgy ő csábítja a nemesi ifjúságot rossz útra. Ezek az állítások szenvedélyes antagonizmusnak félre nem érthető hangulati bizonyítékai.

Mivel így II. József újításai és azok következményei sértették a polgárság anyagi érdekeit, nem csoda, hogy a városok is hangos örömmel vettek tudomást a reformok visszavonásáról. A nagy változás, a visszatérés a régi alapokra, minden belső súrlódás nélkül megy végbe, annak jeléül, hogy a polgárság középső rétege természetesnek találta a nemesi csoport uralmát. A József halálát követő hónapokban teljes béke és egyetértés uralkodik a két társadalmi réteg között. Mindkettő egyforma elégedettséggel nézi a bekövetkező viharos eseményeket: bent a köznemesség előtérbe nyomulását, kifelé a rendiség győzelmét a királlyal szemben.

A nemesség pedig diktál, mert neki van előkészített, átgondolt terve az ország sorsának intézéséhez s mert nem is késlekedik megra-

industrie und eigener Produktsfabrikaten. Verfasst von I. B. v. B. Temesvár, 1791. nyomtatvány. Egy példánya: arch. regni. lad. KKK. fasc. 6. nr. 31.

²⁰ Magy. kanc. 7024/1795.

gadni az alkalmat, hogy terveit valóra váltsa. Ő utána igazodik azután az egész társadalom. Az ő szabadsága, jogai az eszmények, amelyek után mindenki áhítozik. Még azok is, akiknek hivatásuk különálló helyet jelölt ki, szívesen oldódnának fel a köznemességben. Az érmelléki református lelkészek ezért keresik elő Bethlen Gábortól kapott privilégiumukat, amely szerint utódaik a nemesség soraiba tartoznak és ezért küldik el Keresztesi Józsefet harmadmagával az országgyűlésre, hogy annak megerősítését eszközölje ki.^{20a}

Az emberek tehát nemcsak nem idegenkednek a nemesi szellemtől, hanem ellenkezőleg, szívvel-lélekkel vetik magukat alája. Ez a közhangulat elsimítja a polgárság két felső rétege között a mult surlódásainak emlékét és a nemesi réteg uralmát a városokban még az eddiginél is természetesebb jelenségnek tünteti fel. Mert ugyan melyik polgárban támadna ellenkező érzés, amikor ugyanaz a köznemesség szab irányt az országban az események fejlődésének, amelyből az ő városának vezetői is kikerültek!

A nemesi életfelfogás kizárólagos uralmát mutatja azoknak a városoknak — Pécs, Szabadka, Temesvár — hangulata is, amelyeket még II. József emelt szabad királyi városi rangra. Ezek most kiváltságos helyzetüknek elismerését, inartikulálásukat kérik az országgyűléstől s egymással szinte versenyre kelve nemcsak azt hangoztatják, hogy a nemesség náluk mennyire megelégedett, hanem városi mivoltuk erkölcsi alapját is a nemesi érdekek védelmében látják. Megemlítik ugyan, hogy virágzó ipar és kereskedelem honol falaik között, eldicsekednek díszes épületeikkel, Pécs akadémiajára, püspöki könyvtárára, káptalanjára is hivatkozik, de a főérv mégis csak az, hogy a birtoktalan nemesség bennük otthonra talál. Pécs tehát szívhez szólóan argumentál, hogy feltétlenül illőbb dolog, ha a vagyontalan nemesek szab. királyi városokban élnek s nem jobbágytelkeken földesúri joghatóság alatt, méltatlan bánásmódban részesülve. Messze vidéken, mondja, Baranya, Tolna, Somogy, Zala, Veszprém megyében, sőt Szlavóniában egész a Száváig nincs egyetlen város s így a közérdek kívánja, hogy legalább egy olyan hely legyen, amely nemesek és szabadok befogadására jogi helyzeténél fogva alkalmas. De felemlíti azután az ellenérvet is: ha a várost az országgyűlés nem cikkelyezi be, akkor a nemesek, akik oda II. József alatt beköltöztek és házat is építettek, megint el fognak távozni. Ugyanúgy Szabadka is arra hivatkozik, hogy ha szab. kir. város lesz, akkor a nemesek nagyobb tömegben tudnak majd betelepenni.

^{20a} Keresztesi József naplója. Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. sz. végén. Budapest, 1882. 230.

S hogy a városok folyamodványai ezen szempont kiemelésével nem megállapodásszerűen, hanem egymástól függetlenül fejezik ki a közhangulatot, azt mutatja Vác érvelése is. Ez csak püspöki mezőváros volt, szeretett volna azonban felemelkedni a szab. kir. városok közé. Lakószabályt szerkesztettek tehát s azzal már nem az országgyűléshez, hanem a királyhoz fordultak. Kérésüket jól meg akarták alapozni s ezért föltüntették mindazt, ami szemükben polgárrá emelkedésüket megindokolja. Hivatkoznak tehát arra, hogy a különböző háborúk alkalmával nagy terheket hordoztak s ugyancsak sokat költöttek az 1764-i fejedelmi látogatás alkalmával az utak kijavítására. Hangsúlyozzák, hogy állandóan sok kiadást jelent számukra az ott állomásozó katonaság. Azzal is érvelnek, hogy a jelenleg két részre, káptalani és püspöki városra oszló lakosság adminisztrációs kiadása kevesebb lesz, ha a két magisztrátus helyett csak egyet kell fizetni. Nem felejtik el megemlíteni azt sem, hogy a város szép, dombos vidéken fekszik, vize jó, levegője egészséges s így földrajzi fekvése is arra utalja, hogy „még több nemes és más érdemes személyek oda költözésével naggyá legyen és a kincstárnak jelentős hasznára váljék.“ Ellenben nem hivatkozik a lakosság arra, amit pedig az olasz kikötőváros, Buccari egyidejű kérvényében siet hangsúlyozni, hogy t. i. a kereskedelem a „societas civilis“ legerősebb alapja s ugyanígy nem részletezi az iparos elem közgazdasági jelentőségét sem. Hiányzik tehát Vác érveléséből mindaz, amit egy olyan polgár, aki érintetlen a nemesi szellemtől, első sorban emlegetne s ez a hiány annak a bizonyossága, hogy ilyen polgári öntudat és önérték sem Vácott, sem más városokban nem volt.²¹

Igy a polgárság körében béke és egyetértés uralkodik egész 1790 közepéig, amidőn egy váratlan fordulattal a középső réteg hirtelen ellenséggé lép föl vezetőivel szemben.

Ezt a forradalminak nevezhető mozgalmat a polgárságon kívül álló tényezők robbantják ki. Életrehívója az új uralkodó, II. Lipót, az izgatás, felvilágosítás munkáját pedig bizalmas emberei végzik el. Felülről kezdődik tehát hirtelen az egész mozgalom és nem a polgárság belső, lassan tudatossá váló törekvésének eredménye az.

II.

II. Lipót bátyja örökét már elkésve foglalta el. A köznemesség mozgalmának kitörését meg nem akadályozhatta, sőt egyszerre csak azt kel-

²¹ A városok folyamodványai, magy. kanc. 14,583/1790 (Pécs), 14,513 (Szabadka, Buccari, Temesvár), 14,605 (Vác).

lett észrevennie, hogy amikor kívülről a porosz támadás fenyegeti, bent az országban magára marad, mivel a köznemesség ügyes taktikával a mágnásokat éppen úgy pártjára vonta, mint a kismemeseket és közvetve a jobbágyságot is. Ebből a rendkívül veszélyes helyzetből Lipótnak menekülnie kellett s ezért a porosz királlyal, az elégedetlen magyarság legveszélyesebb szövetségesével kibékülni igyekezett, otthon pedig a felhasználható társadalmi erőket próbálta szembe állítani a nemességgel. Két ilyen csoport volt Magyarországon. Az egyik a délvidéken lakó szerbség, amelyet származása, vallása, kultúrája egyaránt elválasztott a magyarságtól s amelyet, noha II. József halálakor még nem volt ellentét közöttük, 1790 nyarán gr. Balassa Ferenc tanácsára sikerült a Magyarországtól való elszakadás és a Bánátnak külön tartománnyá alakításának ígéretével annyira feltüzelní, hogy amikor Temesvárra összegyűlt a szerb kongresszus, a magyar köznemesség azt vette észre, hogy ez a hátulról reátámadó ellenfele, elvakítva a nacionalista jelszavaktól, kész arra, hogy nyílt háború kitörése esetén az uralkodó mellett induljon harcba. A másik felhasználható elem a polgárság középső, német rétege volt. Nem olyan súlyos tényező, mint a határőr-szolgalatban jó katonává fejlődött félvad szerbség, mindamellett alkalmas a nemesség erejének gyengítésére.

II. Lipót nem közvetlenül érintkezett ezzel a polgársággal. Az összekötő kapocs a még II. Józseftől megszervezett titkos rendőrség volt. Bár a Magyarországon Pozsonyban, Budán, majd Pesten és Nagyszombenben felállított rendőrigazgatóságok eleinte a magyar hatóságok — tehát a budai helytartótanács és a bécsi kancellária alatt — állottak és csak 1789-ben kerültek közvetlenül a bécsi rendőrminiszter, gr. Pergen vezetése alá, kapcsolatuk a magyar hatóságokkal mindenkor csak a külső, közbiztonsági ügyekre terjedt ki, ellenben a bizalmas, titkos szolgalat tekintetében kezdettől fogva csak Pergennek tartoztak felelősséggel. A magyarországi rendőrigazgatók tehát a legkényesebb vonatkozású ügyekben közvetlenül Bécsből kaptak utasítást, oda is küldték jelentéseiket, amelyekben esetleg éppen azon — államveszélyeseknek talált — magyar hivatalnokok megfigyeléséről számoltak be, akiknek egyébként alája lettek volna rendelve. A titkos rendőrség oly bizalmas természetű ügyekhez, mint amilyen az idegen követségek vagy királyi tisztviselők és a néphangulat megfigyelése volt, a társadalom minden rétegéből szerzett munkatársakat, akik vagy fizetés ellenében, vagy — ami még kedveltebb formája volt a kielégítésnek — állásnyerés, illetőleg előléptetés reményében végezték el a reájuk hárult feladatokat. A II. József-féle 1786.-i titkos utasítás azonban lelkére kötötte a rendőrtisztviselőknek, hogy az ilyen embereknek nem szabad betekintést engedniök

valamely szövevényes ügy egészébe, hanem óvatosan csak annyit szabad velök sejtetni, amennyi múlhatatlanul szükséges. Az önkéntes munkaerők legfőbb feladata tehát a hírszerzés, minden felötlő vagy gyanús jelenségnek bejelentése volt, közülük azonban egyeseket, az erre alkalmasakat, cselekvőbb szerepre is felhasznált a rendőrség. Ezért hangsúlyozhatta Pergen 1790-ben, amikor tájékoztatta Lipótot, mint új uralkodót a titkos rendőrség teendői felől, hogy ennek módjában van rejtekutakon észrevétlenül előkészíteni a közvéleményt a legfelsőbb helyről jövő intézkedésekre is.²²

E megfigyelő és cselekvő titkos rendőrség magyarországi szálai a budai rendőrfőnök, Gotthardi kezében futottak össze. II. József halála után megszűnt ugyan állása és ezzel budai tevékenysége, magyarországi levelezőivel azonban Lipót utasítására fenntartotta összeköttetéseit. Erre annál is inkább szükség volt, mert az új uralkodónak, aki Firenzéből bátyja halála után sietett Bécsbe, hogy egy bomladozó nagy birodalom ügyeit próbálja rendbe hozni, ismeretlen emberek között csak ezen titkosrendőri apparátus által volt módjában Magyarországról, az ottani forradalminak látszó mozgalmakról híreket szerezni. A Bécsben tartózkodó Gotthardi juttatta el hozzá a jelentéseket és feladásokat s ugyancsak az ő közvetítése révén ismerkedett meg azzal az egyetemi tanárral is, aki egyrészt felhívta figyelmét a polgárság megszervezésére, másrészt fő támasza lett ebben a munkájában.

Hoffmann Alajos Lipót típusa a XVIII. századi „Schriftsteller von Profession“-gárdának, amelynek találó arcképét ő maga rajzolta meg maró vonásokkal, amikor már nem érezte magát közéjük tartozónak.²³ Nem mondhatni, hogy tisztára anyagi érdekek döntöttek pályájuk kezdeténél s hogy ideális motívumok nem játszottak szerepet gondolkozásukban. Bennük is él, mint sok fiatal emberben, a vonzódás az irodalomhoz, a hajlam az írásra, de mégis, ami a tollat kezükbe adja, az a nagyravágyáson kívül az önzés: ismereteiket hasznosítani akarják, remélve, hogy könyvükkel magukra irányíthatják valamely államférfi figyelmét és állást nyerhetnek. Az ismerősök dícsérete és magasztalása, az anyagi haszon elmaradása dacára, csak újabb vállalkozásokra serkenti őket,

²² Fr. Walter: Die Organisierung der staatlichen Polizei unter Kaiser Joseph II. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. VII. 45. skk. 1. — A József-féle titkos utasítás egy példánya, melyet 1788 jan. 6-án kapott meg Zichy Károly országbíró, Privatbibliothek fasc. 1. Convolut G. jelzet alatt az Orsz. Levéltárban van. — Az országbíró ezt az utasítást 1795 szept. 7-én visszajuttatta Ferenc királyhoz, jelezve, hogy azt a legnagyobb titokban, lepecsételt borítékban tartotta magánál.

²³ Höchstwichtige Erinnerungen zur rechten Zeit. I. 112—9, 157, 161. II. 176.

egészségüket, erejüket áldozzák fel az újabb és újabb könyvek megírásánál, mert most már be akarják bizonyítani, hogy a legkülönbek az állásért versengők között s bizonyítékot akarnak adni képességükről, hogy akár több hatáskört is betölthetnének. Amikor azonban könyvükkel megjelennek a nagy befolyású államférfi előtt, kitől az állás és soruk függ, ez hidegen fogadja, sőt szemrehányásokkal illeti őket, hogy könyvírás helyett miért nem inkább valamely büroban törekedtek megszerezni a gyakorlati ismereteket. De mert közben elmúltak az évek, nekik többé nincs kedvük ott kezdeni az életet, amely fokon — hitük szerint — tehetségtelenebb társaik már túlhaladtak. Büszkeségük nem engedi, hogy aktákat kezdjenek másolni, amikor önálló gondolkozásuknak könyvekkel adták tanujelét. Most már hivataluknak a nagyközönséget tekintik, fizetést a kiadóktól várnak. Szolgálatot vállalnak a „nagy könyvgyárban“, hogy megkereshessék mindennapi kenyerüket s maguk előtt is titkolják, hogy valójában a könyvkereskedők napszamosai ők. Így íróvá lesznek, de akarataik ellenére, mert hiszen eredetileg csak hivatalt akartak nyerni. Mint írók pedig a „vadzszenik“ számát szaporítják. Hogy megélhessenek, írnak mindent, amire csak szükségük van pillanatnyilag a kiadóknak: költeményeket, regényeket, színdarabokat egyaránt. S „zszeninek“ lenni nem is leküzdhetetlen dolog. Pár ívnyi badarsággal már divatos íróvá lehet bárki is. Műveltség, tanultság éppenséggel nem szükséges kellék; a zszenik játszva úzik az irodalmiskodást. Filozofálnak, anélkül, hogy ítélőképességük volna és az alapelvekkel tisztában lennének s minden megértés nélkül okoskodnak. Kétszáz rímmel már tudós hírnevet is szereznek maguknak, Isten és a vallás kigúnyolásával pedig nagy ember hírébe kerülnek. Fejükben csak enciklopédikus, zavaros és megemésztetlen ismeretek vannak s még ezt is csak azzal szerezték, hogy átolvastak húsz költői, filozófiai, atheista és erkölestelen francia könyvet.

Nem magát akarta jellemezni ezekkel a vonásokkal Hoffmann s mégis saját arcképét rajzolta meg velük. Mert ő is írással kezdte pályáját — még diák korában Boroszlóban — azonban neki sem hozta meg vállalkozása az állást s így ő is a könyvkiadók napszamosa lett. Írt tehát verseket, melodramát, bírálatokat, szerkesztett folyóiratokat s ezenfelül úgy írt, amint a kiadók kívánták. Tehát védelmezte a zsidókat, szidta és gúnyolta a szerzeteseket, mint bármelyik aufklärista vadzszeni. Szívvel-lélekkel az új szellemi irány szolgálatába szegődött, amely József alatt a nagy birodalom vezetőit fogva tartotta. Sőt nem riadt vissza a szélsőségektől sem. Nemesak szabadkőműves lett, hanem az illu-

minátusok is felvették maguk közé.²⁴ Ennek a titkos támogatásnak köszönhető, hogy a birodalom közoktatásügyének vezetője, Van Swieten alkalmasnak találta arra, hogy állami szolgálatba lépjen és a pesti egyetemen a német nyelv tanára legyen.

Itt fordulat következik életében, bár ez a fordulat valójában csak visszahajlás. Nem volt eredeti szellem, sem alkotó tudós vagy író; az idők fejlődésének sem mutatható irányt. Íróvá lett, mert ez a boldogulás egyik módja volt s mert a korszellem ragadta magával. Az aufklärismusnak, az ekkor új szellemi mozgalomnak szüksége volt emberekre, negyed-ötödrangú kézművesekre, akik népszerűsítik az építő filozófusok és tudósok eszméit s köznyelvre fordítják le az új világnézetet meghatározó gondolatokat. Azt a gárdát, a vadzszenik tarka társaságát, amelybe — minden szabadkozása dacára — Hoffmann is beletartozott, a kor szükséglete hívta életre és a divat hatalma segítette előre. Lelkében azonban megőrizte a vágyat a biztos hivatali pálya után. Az államszolgálat ugyanis ekkor lesz a nyugodt jólétnek a szimbóluma s a vágyak netovábbja, mert a racionalizált állam az új állások tömegét szervezi és ezzel a hivatalnoki karriér az alsóbb polgári rétegekből származók számára nemesak kecségtető ábránd marad. Hoffmann vágya pedig még erősebb lehetett, mert az állam az ő korában mindenhatónak tűnt fel. Amikor sikerült belekapcsolódnia a bürokrácia gépezetébe s így elérni hön óhajtott céljait, szívvel-lélekkel az állam szolgája lett. Amíg az állam a felvilágosodás pártfogója és a szabadkőművesség védője, ő is ily szellemben dolgozik tovább.²⁵ Mihelyt azonban dinasztikus érdekekből szakít vele, ő is gyűlölködő ellenfele lesz annak a szellemi mozgalomnak, amelynek eddig hangos hirdetője volt. Az ilyen, lelkében az állammal összenőtt embernek a pálfordulását megérthetjük. Nem lévén lelkiszükséglet számára a felvilágosodás, nem is kellett kiábrándulnia abból; az állam vonzóereje végzetesen magához kapcsolta őt. De éppen ezért alkalmas volt arra is, hogy oly szolgálatot vállaljon, még pedig nem egyedül önző okokból, amely már a kortársak szemében is tisztességtelennek tűnt fel. A titkos szolgálatba, Gotthardi munkatársai közé könnyen beléphetett s valószínűleg értékes felvilágosításokat is tudott nyújtani. Mint szabadkőműves bizonyára a magyarországi titkos társulatok életéről és összeköttetéseiről számolt be, amelyek II. József szemében is fontosak voltak, mivel az uralma végén egyre nyíltabban elé-

²⁴ U. a. II. k. XC. skk. 1.

²⁵ U. a. I. 194., hol maga mondja, hogy 1787-ben szabadkőműves kapcsolatai még nagyon erősek.

gedetlenkedő magyarság vezetői a porosz udvarral éppen szabadkőműves kapcsolataik révén találták meg az együttműködés lehetőségét.

Hoffmann testestől-lelkestől az állam, a dinasztia odaadó hűségese szolgálja volt, ezt megmutatta később, élete végén is, amikor Ferenc király nyugdíjba küldte, ő azonban, noha minden személyes oka meglett volna, hogy a forradalmárokhoz és összeesküvőkhöz csatlakozzék, nem követte Gotthardi példáját, nem bonyolódott bele a Martinovics-mozgalomba, hanem elszánt és elvakult fanatizmussal tovább támadta az illuminátusokat, jakobinusokat, akiket a vele keményen elbánó dinasztia ellenségeiként ismert meg.²⁶

Minden feltétel megvolt Hoffmannban, hogy amikor a Bécsből megszervezett bürokratikus államot 1790 nyarán a magyar rendiség részéről veszély fenyegette, legjobb tudása szerint siessen uralkodója segítségére. Személyesen — saját szavai szerint — júniusban ismerte meg Lipótot²⁷ s július 4-én már írásban terjesztette elő javaslatát a polgárság felhasználása ügyében. Abból a tényből, hogy ezt az alább ismertetendő merész projektumát²⁸ az óvatos Lipót nem találta a kivitelre alkalmasnak, hogy tehát Hoffmann már az első percben, azonnal, heves támadásba csapott át, következtethetjük, hogy a polgárság sorompóba állításának gondolata az ő fejében fogamzott meg.

Terve szerint a városok fegyverbíró lakosságából „királyi városgárdákat” kellene szervezni, hogy így életre keljen az a fegyveres erő, amellyel az uralkodó korlátlanul rendelkezhetne. A szervezkedés magja az a polgárőrség volna, amelyet II. József török háborúja alatt a belső rend fenntartására Budán és Pesten állítottak fel, amikor a katonaság hadba vonult. A magyarországi főhadparancsnokság titkos utasítást nyerne, hogy miként alakítsa át észrevétlenül ezt az eddig inkább csak parádézó őrséget komoly összetűzések esetén felhasználható katoná-

²⁶ Élete külső körülményeit l. Wurzbach: Biogr. Lexikon (Wien, 1863.), IX., 161., mely azonban elfogult, Hoffmannat leplezetlenül megvetéssel illeti; sok mozzanatról saját elbeszélése: Höchstwichtige Erinnerungen. — Megemlékezik róla G. Krüger is (Die Eudämonisten. Ein Beitrag zur Publizistik des ausgehenden 18. Jahrhunderts). Historische Zeitschrift. 143. k. 476., 489. skk. 1., több tévedéssel, pl. Pest helyett Prágát ír.

²⁷ Höchstwichtige Erinnerungen, I. 299.

²⁸ Privatbibl. fasc. II. nr. 29. „Plan neu zu errichtender königl. Stadtgarden in allen ung. königl. Freistädten, zuförderst in Ofen und Pest.“ A terv szerzője nincs megnevezve, de annak dacára, hogy az irat palliumán levő s Lipót halála után készült kabinetirodai feljegyzés a következőképen szól: „Projekt des Pester Kaufmanns Nátorp zur Etablierung bürgerlicher Compagnien und Truppen in allen hung. Städten“, az egész terv Hoffmann sajátkezű írása; kétségtelen, hogy ő a szerző.

sággá. Egyelőre a két testvérvárosban a gárdák 300—300 főből állának, még pedig kizárólag olyanokból, akiknek az udvar iránti hűsége kétségtelen. Legnagyobb részük tehát német és szerb volna, magyarok a létszámnak legfeljebb csak negyedrészt tehetik ki. A tisztek a legmegbízhatóbbak közül kerülnének ki. A gárdisták rendes katonai egyenruhát viselnének s rendszeres kiképzésben részesülnének. Az ilyen gyakorlatok alkalmával „véletlenül“ mindig ott kellene lennie mint nézőnek néhány sorkatonasági tisztnak, hogy feltűnés nélkül résztvehesenek a kiképzésben. A gárdák létszámát azután fokozatosan növelni kellene szegényebb polgárok felvételével is, akik napizsoldot kapnának, de nem közvetlenül a főhadparancsnokságtól, hanem titokban a gárdatisztek útján. Ezek a tisztek naponta érintkeznének a főhadparancsnokkal, ennek titkos utasításait követnék és esküt is tennének le kezébe.

Ha Pesten és Budán a városgárdák már megszerveződtek, akkor példájuk követésére rá kellene beszélni a többi város polgárságát is. Ez a feladat ismét a főhadparancsnokságra hárulna, amely tisztek és emisszáriusok útján titokban kedvet ébresztene a városokban és rávenné őket, hogy a királytól kérjenek engedélyt hasonló gárdák felállítására. Ily módon az uralkodó tisztán állana a magyar nemesség előtt, mert nyugodtan utalhatna arra, hogy nem az ő parancsára történt a szervezkedés, hanem ő a polgárság közóhajának tett csak eleget, amidőn az engedélyt megadta.²⁹

Ezt a városi katonaságot a király azután össze is vonhatná, tetszése szerint felhasználhatná s általa nemcsak testőrséget nyerne a koronázás alkalmára, hanem a polgárságot is egészen maga mellett kötné le. A városok ugyanis észrevennék és látnák, hogy az uralkodó velük tart s így maguk mögött érezve őt, bizonyos tekintélyt vívnának ki a nemesség előtt. Ha pedig ez elégedetlenkedve nézné a városok szervezkedését, akkor az egész polgárságot maga ellen ingerelné s így köztük az ellentét csak még jobban elmélyülne. A városgárdák tehát a nemességgel szemben védenék a polgárságot, de ugyanígy parasztlázadás esetén elhárítanák a jobbágytömegeknek a városokba törését.

Ez a terv pontosan megfelelt az 1790 júliusi helyzetnek és hangu-

²⁹ „Endlich ist durch unvermerkte Maassregeln zu veranlassen, damit in allen übrigen Freistädten nach gleicher Beschaffenheit solche Garden formirt werden. Das Generalkommando soll darauf bedacht sein, durch Offiziere und andere Emissäre jenen übrigen Städten Neigung und Verlangen nach solchen Garden beizubringen und sie aufmerksam zu machen, diese Begünstigung unmittelbar bei Hofe zu suchen. — Die Errichtung derselben ist dann von Seiten des Königs nicht sowohl Absicht und Befehl, als vielmehr Begünstigung und Gnade.“

latnak. Akkor a köznemesi bandériumok szervezkedése azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a fegyveres mérkőzés kikerülhetetlen a király és a nemzet között. Mivel a császári hadsereget a porosz intervenció veszedelme kötötte le, a nemességgel szemben bent az országban kellett az uralkodónak fegyveres támaszt találni, még pedig, hogy a viszály gyógyíthatatlanul el ne mérgesedjék, lehetőleg titokban, észrevétlenül, hátsó utakon. Lipót azonban nem volt híve a fegyveres leszámolásnak. Bármennyire fenyegette is trónjának elvesztésével az elégedetlen magyarok és a porosz király szövetezése, az ellenszegülőket inkább szépszerével akarta leszerelni, mintsem véres polgárháborúban megtörni. Kibékült tehát a porosszal, hogy így elvonja a magyar nemesség legerősebb támaszát s bár a szerbek és a polgárság csatasorba állítását örömmel és szívesen látta, ezeket is csak mint fékező, lekötő elemeket, a nemesség elszigetelésére alkalmas tényezőket tekintette. Ezért nincs nyoma, hogy Hoffmann javaslatai értelmében valamiféle intézkedés történt volna a városgárdák felállítására, annak dacára, hogy a porosz királlyal a döntő egyezés csak július végén jött létre Reichenbachban^{29a} s addig Budán és Pesten tombolt a nemesség. Igaz, a hangulat magának a polgárságnak a körében sem volt kedvező az uralkodóval szemben. A német polgárokat változatlanul fogva tartotta varázsával a II. József halála óta egyre erősödő tömegmozgalom s közülök, a polgárórség vezetői közül sokan — mint a Lipót királyhoz Gotthardi útján befutó jelentések hangoztatták — „nagyon magyarosan“ és „nemesi módon“ gondolkoztak még július közepén is.³⁰ Az átszervezés így nem lett volna könnyű dolog. Mindezen felül Lipótnak hidegen számító, óvatos figyelmét nem kerülhette el, hogy az idő már elmúlt a fegyverkezés megkezdéséhez és a békés megegyezésre ösztönözte bizonyára az a belátás is, hogy csekély volt a városgárdák által képviselt haderő.

Hoffmann javaslata tehát csak terv maradt, mely nem került kivitelre. A nemesség túlsúlya azonban bent az országban, főleg pedig a diétán annyira minden más elemet elnyomó maradt, hogy vele szemben gyengítésére politikai téren érdemes volt ütőkártya gyanánt felhasználni a polgárságot. Mert minél inkább növekszik a polgárság súlya, politikai befolyása és kerül az uralkodó érdekkörébe, annál inkább gyöngül a nemesség.

A nemesség pedig az országgyűlésen magatartásával valóban adott alkalmat arra, hogy a polgárság szembeforduljon vele. Az új hitlevél kidolgozásánál ugyanis egyoldalúan csak a saját érdekeire ügyelt és a

^{29a} Marczali H.: Az 1790/1-i országgyűlés. Budapest, 1907. II. 147.

³⁰ Privatbibliothek fasc. 11. nr. 13. jún. 28., júl. 13 és 15.

legtúlzóbbak, a köznemesi respublica körvonalai lebegvén szemük előtt, az alaptörvények közé oly pontot is fel akartak venni, amely szerint a jövőben hivatalt csak nemesek viselhetnek. Ennek a javaslatnak törvényerőre emelkedése megfosztotta volna a polgári származásúakat attól a lehetőségtől, hogy állami szolgálatot vállalhassanak s kiemelkedve az iparos-kereskedő elemből, családjuknak a vezető társadalmi rétegbe jutását elérhessék. Bár már magában is sérelmes volt ennek a javaslatnak a felvetődése, a polgárságot még jobban elkéséríthette, hogy nem szólaltak fel azok, akiknek az országgyűlésen a városok érdekeit kellett volna védeniök. A városi követek minden megjegyzés nélkül hallgatták a tanácskozásokat és nem jelentették be tiltakozásukat. Igaz, hogy ebből a javaslatból nem lett országgyűlési határozat, azonban ez az eset rámutatott a vizásságra, amely abból adódott, hogy a városi követek túlnyomórészt nemesi származásúak voltak. Személy szerint nem érdekelte őket a kizáró indítvány, mivel az ő hivatalviselési joguk továbbra is megmaradt s nem lévén így érdekeltek, eszükbe sem jutott, hogy a polgárság tömegeiért exponálják magukat.

Ezen a ponton már kiütközött a nemesség és polgárság ellentéte, tudatossá azonban még mindig csak nagyon kevesek előtt lett, hogy ennek az állapotnak a további fenntartása a polgárság elsorvadását jelenti. A városi lakosság túlnyomó része nem is értesült az országgyűlési tárgyalások ezen mozzanatáról. Felvilágosítani őket, feltárni előttük a rosszabb sorssal fenyegető veszélyt s a nemesség ellen feltüzelni őket, ez volt az a feladat, amelyre Hoffmann augusztus elején vállalkozott, amidőn Lipót király hozzájárulásával Pestre utazott. Itt titokban járva-keelve, bizonyára régi ismerősei közül egyenként megnyert néhány polgárt, akiknek hűségében feltétlenül megbízhatott. Mahl órásmester, Liedemann és Leszár kereskedők lettek legodaadóbb munkatársai. Titoktartásuk felől annál nyugodtabb lehetett, mert pl. Liedemann régi bizalmas levelezője volt Gotthardinak. Hoffmann igazat mondott, amikor büszkén hangoztatta, hogy még ezek a legöntudatosabb polgárok sem voltak tisztában azzal, hogy mit is lehetne tenniök a nemesi túlsúllyal szemben s kérkedve emlegette Lipót előtt beszámolójában, hogy ő vette rá őket férfias meggyőződésre és elhatározásra. Arra tudniillik, hogy fogjanak össze valamennyien, akik egyenlően gondolkoznak s a nemességgel szemben helyezték magukat tüntetően a király védelme alá.³¹ S Hoffmann egyáltalán nem túlzott. A legigazibb

³¹ Privatbibl. fasc. 15. nr. 6. 1790 aug. 21. „Ich darf mich des Vertrauens dieser Leute ganz versichert halten und einen Beweis hievon habe ich darinn gefunden, dass sie sich sämtlich, ohne bevor einen Gedanken von der mit

polgárnak, Liedemannak a gondolkozását ismerjük ugyanis Gotthardhoz intézett titkos jelentéseiből³² s ezekből látjuk, hogy Hoffmannal való találkozása előtt panaszkodott és sopánkodott ugyan, hogy Magyarországon minden hivatal vagy nemesek, vagy hozzájuk szító ügyvédek kezében van s hogy mindenki nemesi módon gondolkodik, azt is megállapította, hogy a városi magisztrátus tisztára nemesekből áll, de az már nem jutott eszébe, hogy a hozzá hasonlókkal összefogva próbálja megtalálni a baj orvosságát. Mindössze csak azt a helyet keresgélte a Corpus iuris-ban, amely szerint a városi tanácsba nem vehetők fel nemesek, mert ezek kiváltságai ellenkeznek a városi szabadságokkal.

Az aktivitást a pesti polgároknál így Hoffmann ébresztette fel izgatásával. Nemesek felvilágosította őket a nemesség részéről fenyegető elnyomatás felől, nemesek tudatosá tette bennük, hogy szervezkedniök kell annak kivédésére, hanem rávette őket arra is, hogy városuk polgársága nevében az uralkodóhoz egy kérvényt intézzenek, amelyben előadják óhajaikat. A kérvényt Hoffmann már készen hozta magával, ő fogalmazta meg s így annak gondolatmenete és érvelése egyaránt elárulja, hogy az országgyűlés nyugtalanítása, zavarba hozása az igazi cél.

Az augusztus 8-ról keltezett folyamodvány szerint tehát a pesti polgárok kijelentik, hogy az országgyűlés tárgyalásait nem tudják tovább nyugodtan szemlélni, mivel ott minden rend, a nemesség, a papság és a protestánsok is, egyaránt csak saját érdekeikért küzdenek, ellenben a polgárság mellett senki sem szólal fel, ami annál méltatlanabb, mert a polgárság készséges, jó adófizető, az állam első támasza. Igaz, hogy privilégiumaik értelmében a szab. kir. városok követeket küldhetnek az országgyűlésre, azonban ezektől nem lehet elvárni, hogy eredménnyel szálljanak síkra a polgárság érdekeiért, mivel nincs tekintélyük — de nem is lehet, mivel egy egész város csak egyetlenegy nemesnek számít — s az országgyűlésen úgy tekintik őket, mint akik csak a helyet foglalják el. Most azután utal a kérvény a már ismert jelenségekre. A városi követek csekély súlyát bebizonyítottának látja abból az országgyűlési határozatból — tüntetően és rosszhiszeműen nem javaslatnak nevezi azt —, amely a polgári származású katonatisztek és hivatalnokok eltávolítását kívánja. Egy ilyen sérelmes rendelkezés ellen a pol-

gutem Erfolg unter sich errichteten Verbindung zu denken, blos während meiner Anwesenheit in Pest und einzig durch meine geheimen Bemühungen sich zu einer männlichen Überzeugung und dann zu jenem entscheidenden Schritt haben führen lassen und nun mit Festigkeit auf ihren Vorhaben verharren.“

³² U. o. fasc. II. nr. 13. Júl. 4.

gárság követeknek egyértelműleg kellett volna tiltakozniok és minden erejükkel küzdeniök. Ez azonban nem következett be és éppenígy nem hallott a polgárság arról sem, hogy követei csak az ujjukat is megmozdították volna, hogy a városok is visszanyerjék régi jogaikat. Elnémulásuk magyarázatát abban a körülményben találja meg, hogy a városok magisztrátusa legtöbbször nemesekből áll, akik lehetőleg maguk közül küldenek ki követeket. A polgárságnak tehát nincsenek határozott és őszinte képviselői, mert akik ilyenek gyanánt szerepelnek az országgyűlésen, azok inkább csak a magisztrátusok követei és magánnemesek, akiknek az a személyes érdekük, hogy a városi lakosság mennél élettelenebb legyen, hogy így könnyen uralkodhassanak felette. Ezért fordul most a polgárság közvetlenül az uralkodóhoz és kéri az engedélyt, hogy mind a szab. kir. városok, mind pedig az összes többi városok saját kebelükből választott követeket küldhessenek az országgyűlésre. Jogos és méltányos kérésének teljesítését az uralkodótól várja, hogy így abban az esetben, ha az ország új alkotmányt nyer, ő is hallathassa szavát az országgyűlésen, még pedig hangsúlyozottan polgári származású követei útján.³³

Ez a kérvény kifejezett fenyegetést nem tartalmaz ugyan a nemességgel szemben, az ellentétek félre nem érthető hangsúlyozásával és az uralkodó melletti állásfoglalással azonban eléggé kifejezésre juttatta, hogy a polgárság önállóan akar szervezkedni. Azzal a követeléssel pedig, hogy az új országgyűlésen az alkotmány kidolgozásánál a polgárság maga képviselőivel részt akar venni, arra a francia példára utal, amely a nemesség előtt éppen nem lehetett szívesen látott.

A kérvényt maga Hoffmann viszi fel Bécsbe, ahol Lipót természetesen kegyesen veszi azt át és biztosítja a polgárokat jóindulatáról, ami ismét bátorítólag hat a pestiekre.³⁴ A formát tehát szigorúan megőrzik és kerülik a látszatot, mintha az uralkodónak aktív szerepe volna a mozgásban. Hoffmann is óvakodott attól, hogy az általa megnyert polgárok előtt nyíltan felfedje Lipót érdeklődésének és jóindulatának igazi rúgóit. Mutatják ezt Liedemann-nak Gotthardihoz intézett jelentései, amelyekben a levelező arról értesíti megbízóját, amit az már sokkal előbb tudott.³⁵ A pestiek kérvénye azonban egyedül nem lehetett elegendő a nemesség megijesztésére. Ezt a célt csak úgy lehetett elérni, ha a többi

³³ A folyamodvány: magy. kanc. 14,455/1790. A húsz aláíró közül 19 német, egy görög nevű.

³⁴ Hoffmann, aug. 21. Privatbibl. fasc. 15. nr. 6.

³⁵ Liedemann aug. 9-i levele, Gotthardi aug. 3-i jelentése. Privatbibl. fasc. 11. nr. 13. és fasc. 13.

város polgársága is hasonló meggyőződésre jut és a pestivel egyező felterjesztésekkel fordul az uralkodóhoz. A munka ezért most egyszerre két irányban folyik tovább. Hoffmann egyrészt a megnyert pesti polgárok útján titokban³⁶ levelekkel igyekszik rávenni a többi város, még pedig nemcsak a szabad királyi, hanem a nagyobb mezővárosok lakosságát is, hogy kapcsolódják be a mozgalomba, másrészt pedig röpiratban is törekszik felvilágosítani a polgárságot elnyomott helyzetéről.

A városok akciójánál fontos volt biztosítani a teljes egyöntetűséget és Lipót meg is találta a módját, hogy az egyes városok polgársága egy és ugyanazon álláspontot foglalja el. Nem hagyta reájuk, hogy tetzésük szerint fogalmazzák meg óhajaikat, hanem hajszálnyi pontossággal kiszabta eléjük teendőiket, úgy azonban, hogy a világ az ő szerepéről mégse szerezhessen tudomást. A pestiek kérvényét — amelyet, mint láttuk, Hoffmann szerkesztett meg — titokban kinyomatta, csupán a város nevének helyét hagyatta üresen s azután ezeket a folyamodvány-mintákat szeptember elején Hoffmann útján szétküldette az egész országban.³⁷

Hoffmann munkatársai főleg kereskedők, akiknek ismerőseik, ügyfeleik vannak a különböző vidéki városokban s így módjukban van ezekkel azonnal összeköttetésbe lépni. Velük magyaráztatja meg Hoffmann, hogy a megkapott kérvény-mintákat elég csak aláírni és a város nevét bejegyezni. A különböző városok tehát teljesen azonos panaszokkal és kérelmekkel fordulnak az uralkodóhoz, úgy, hogy ez óhajaikat mint az egész polgárság egységes állásfoglalását tüntetheti fel. Egyes városok polgárai lemásolják a Hoffmanntól nyert formulát — mint pl. Újvidék, Pozsony, Arad —, mások ellenben valóban egyszerűen csak a nyomtatott mintára írják a nevüket s melléje illesztik saját gyűrűpecsétjüket, vagy azon céhnek a pecsétjét, amelynek képviselőiben csatlakoztak a többi aláíróhoz.³⁸ A kérvényeket azután eljuttatják Hoffmannhoz, aki viszont sietve továbbítja azokat a királyhoz.³⁹ A meggyőzés és rábeszélés minden eszközére szükség van azonban, hogy a polgárokat rávegyék a folyamodásra. A városoknak az a rétege ugyanis, amelynek most fel kell szólalnia, tájékozatlan és járatlan a politikai ügyekben, mivel eddig mindig mások gondolkoztak és cselekedtek helyette. Sok biztatásra van szükség, amíg a polgárok el merik szólni magukat. Az óvatos temes-

³⁶ „auf ganz unmerklichen Wegen.“ Aug. 21. Privatbibl. fasc. 15. nr. 6.

³⁷ A forrásutalásokat l. 255. lap, 49. jegyzet.

³⁸ A folyamodványok: magy. kanc. 14,455, 14,368, 14,760, 14,943/1790; a nyomtatott kérvények a legelső pestivel szóról-szóra megegyeznek, csupán két, a lényegét nem érintő bekezdés maradt ki belőlük.

³⁹ Hoffmann okt. 11., 26., nov. 12., 24. jelentései, i. h.

váriak előbb háromtagú küldöttséget menesztenek Bécsbe s Gotthardit kéri meg, hogy titkos kihallgatást eszközöljön ki számukra. Annak dacára, hogy az audiencián arról panaszkodnak, hogy a megye felháborítóan bánik velük s ezért ők egyedül a királynál keresnek menedéket, csak akkor fogadkoznak harciasan, amikor előbb már biztosítékot nyertek, hogy az országgyűlési követek nem szerezhetnek tudomást az udvarban jártukról és kérvényüket is csak azután küldik be, amikor saját fülükkel és szemükkel meggyőződtek, hogy a király valóban nem szereti az ő ellenségüket.⁴⁰

Minden agitáció mellett is Pesten kívül még csak tíz város lakossága szánta rá magát a kérvény aláírására; és pedig Nagyvárad (szept. 10.), Újvidék (szept. 26.), Eperjes (okt. 1.), Temesvár (okt. 15.), Rozsnyó (okt. 16.), Eger (okt. 20.), Zombor (okt. 24.), Arad (nov. 2.), Buda (nov. 9.), Pozsony (nov. 22.),⁴¹ ami nem mondható valami fényes eredménynek. Hoffmann főleg abban látta a lassú előrehaladás okát, hogy sok város lakosságának megnyerésére nem elég a levelezés, hanem személyes rábeszélésre is szükség volna. Ismételten ajánlotta tehát Lipótnak, hogy bízson meg néhány embert, — elsősorban Mahlt és Leszárt említette — az ország beutazásával és az agitációval.⁴² Úgy látszik azonban, hogy ilyen megbízatáshoz Lipót nem járult hozzá. Valószínűleg elvette kedvét az a sietség, amellyel Hoffmann a maga és védenca számára a jutalmat sietett kikötni. Ahhoz még csak hozzájárult, hogy Hoffmann a bécsi egyetemen a német stílus tanszékét kapja meg, még pedig a pályázatok és formaságok mellőzésével,⁴³ hiszen pártfogoltja más ügyekben is hasznevehető embernek bizonyult, de hogy Leszár jó előre egy nagy nyereséggel kecsegtető hadseregszállítási üzletet biztosítson magának, azt — a jelek szerint — mégis megsokalta.

A közvetlen agitáció sok helyütt elmaradt tehát s ez észrevehető volt az eredményen. Mert a meggyőzésnek azt a leghatásosabb eszközét, amelyet a nagy jutalommal lelkesített agitátorok működése jelentett volna, nem tudta pótolni Hoffmann nyomtatott röpirata, bármily nagy

⁴⁰ Gotthardi 1790 szept. 9., 10., okt. 22. jelentései, Privatbibl. 13. fasc.

⁴¹ A pestiek egy újabb, szept. 28-ról datált és az előbbivel egyező folyamodványt is beadtak. „Gegeben aus der beeidigten bürgerlichen Versammlung“, magy. kanc. 14,455/1790.

⁴² Hoffmann szept. 14. és 17-i jelentései, i. h.

⁴³ Hoffmann kérelme, Privatbibl. fasc. 15. nr. 6. aug. 21.; Lipót Ferenc főherceghez, 1790 datálatlan (szept. eleje): „Faites chercher le professeur Hofman... assures le que j'aurai soin de lui“ (Staatsarchiv. Bécs. Sammelbände. 60.).

tömegben terjesztették is azt.⁴⁴ Elsősorban a magyar országgyűlést akarta rossz hírbe keverni a külföld előtt, amikor Babel tornyához hasonlította az ott uralkodó zűrzavart. Annak bizonyítására törekedett, hogy a nemesi demagógia mindenkit el akar nyomni s a polgárt szolgává, a jobbágyot pedig rabszolgává szeretné tenni. Programot azonban nem adott az elnyomottak számára, hanem nagy általánosságban csak arra célozgatott, hogy a leigázott rétegek ráeszmélve a francia példára, esetleg követelhetik majd, hogy mint a francia polgárok, ők is egyetemleges képviselőt nyerjenek.

A Babel hatása ilyesféle fenyegetéseivel a polgárság szempontjából inkább negatív volt. A nemességet hozta zavarba, ejtette gondolkozóba; a városok lakosaira különösképen nem hathatott, egyrészt mivel nem kizárólag ő róluk szólt s az őket érdeklő részeket úgy kellett összezedgetniök, másrészt pedig, ha a levélváltással folytatott agitáció is elkerült sok várost, csak azért, mert Hoffmann néhány munkatársának nem lehetett mindenütt régi kapcsolata, a Babelt sem lehetett minden helyre eljuttatni. Így még bőven maradt terrénum a további propagandára. Ennek útját pedig maga az érdekelt polgárság mutatta meg, amikor az őt legközvetlenebbül érintő sérelemben saját elhatározásából segítséget keresett. A félelem, hogy leszorítják a hivatali pályáról, felzaklatta a fiatalságot. Mily fájdalmas érzéseket váltott ki belőle az aggodás, annak legtalálóbban egyik tagja adott kifejezést, amikor keserű szemrehányásokkal halmozva el a mostoha „nemes hazát“, így ecsetelte a „nemtelen hazafi“ sorsát: „Első gyermeki esztendeitül fogva 20 és 30 esztendőig az oskolában fetrengett, a szükséggel és inséggel ezer nyomorúsággal küszködött, nem is élt, hanem nyavalygott, tsak hogy néked tessék, a te szolgálatodra érdemesíttessék; reménlette, hogy elkerülheti az írődeákságot, a patvaristaságot, mire eddig a te nemtelen fiad mint örökös rabszolga kárhoztatott. Ezért veted meg őtet nemes haza, hogy nem akar lenni machina, hanem talentommal akar néked szolgálni?“⁴⁵ Ez a polgári származású ifjúság az országgyűléshez kérvényt is intézett, amelyben bejelentette tiltakozását, franciás terminológiával hivatkozva arra, hogy a természet mindenkit egyenlő jogokkal ruházott fel s így a születés nem adhat az államszolgálatban különösebb előjogokat, mivel itt egyedül az érdem és tehetség jöhet tekintetbe.^{45a} Ezt a folya-

⁴⁴ Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. 1790. Gedruckt im römischen Reiche.

⁴⁵ Szaller György később idézendő kéziratos munkája, Privatbibliothek. fasc. 30. nr. 2. 25–35. l.

^{45a} A kérvényt, mely „Reflexiones cunctorum Hungariae civium non

modványt egy Belnay nevű pozsonyi tanár fogalmazta meg latinul, Gotthardi egyik levelezője pedig, a pesti szabadkőművesek megfigyelésével megbízott Gabelhofer egyetemi tanár — anélkül, hogy sejtene, mily jó szolgálatot tesz ezzel — németre fordította s egyes helyeken, ahol nem látszott eléggé meggyőzőnek, jegyzetekkel ellátva kinyomatta.^{45b}

Bécsben Hoffmannéknak nagy örömet szerzett ez a megmozdulás. Ők kapva-kaptak az alkalmon, hogy az egyes városok akciójával párhuzamosan a polgárságot egy olyan másik mozgalomba is belevigyék, amely a nemesség visszaszorításával kapcsolatban immár az ő országos érvényesülésének érdekében folya. Sikerült is rávenni egyrészt a hét bányavárost, másrészt pedig Vác városát, hogy megint az uralkodót kérjék, hogy lecsökkentve a nemesség túlsúlyát, mentse meg őket, a negyedik rend tagjait az elnyomástól.^{45c} Nagyobb hullámgyűrűket azonban nem vetett ez a mozgalom, s ebben része volt az országgyűlés mérsékeltőbb tagjainak is, kik még idejekorán megakadályozták a polgársértő javaslatnak határozattá emelését s így megszüntették az agitáció lehetőségét.

Mindamellett az általános helyzet augusztus végén és szeptember elején változatlanul kuszált volt, a király és a nemzet közötti viszony még mindég nem tisztázódott. Az országgyűlés oly hitlevél-tervezet-höz ragaszkodott, amelyről a király hallani sem akart s így a koronázás kérdése függőben maradt. Annak ellenére, hogy Lipót külpolitikai helyzete szinte óráról-órára javult, — küszöbön állott már a frankfurti császárkoronázás is — viszont a nemesség súlya vele szemben Magyarországon ugyanígy csökkent, az országgyűlés makaesul tartotta magát. Megfélemlítése végett Lipót lényegesen kibővítette akciójának eleve tervezett kereteit. Az első lépést az jelentette, hogy Hoffmann munkatársai nemcsak a szab. királyi városokban terjesztették a kérvényeket, hanem a nagyobb, főleg püspöki mezővárosokban is, hogy a tulajdonképeni polgárságot ezek csatlakozásával megerősítsék. Természetes, hogy ennek a féljobbágy — félpolgár társadalmi rétegnek a megmozdítására újabb jelszavak lettek szükségesek és újabb ígéretes is. A nemesség kárára egyiket sem volt nehéz megfogalmazni. Mivel azonban a mezővárosok jogilag már a jobbágysághoz tartoztak, nem lehetett

nobilium“ címmel nyomtatásban is megjelent, ismerteti Marczali H.: Az 1790/1-i országgyűlés története. II. 164.

^{45b} Gabelhofer 1790 aug. 22-i jelentése Privatbibl. fasc. II. nr. 4.

^{45c} A kérvények: magy. kan. 12,229, 12,230, 12,258/1790. Hoffmann szept. 14. jelenti, hogy Vác „durch geheime Hände“ beküldte folyamodványát, szept. 17. pedig azt, hogy a bányavárosok a magukét külön stafétára bízták.

anélkül hozzájuk nyúlni, hogy a parasztság sorsa, illetőleg ennek viszonya a nemességhez napirendre ne kerüljön. Egyik szem a másikba kapcsolódott s így a lánc, amelyet Lipót a nemesség megfélemezésére kövacsolt, immár hivatott volt a polgárságot és jobbágyságot egymáshoz fűzni.

Szeptember elejére a német polgárság megnyerésének akciója így a nemesség bekerítésének és elszigetelésének tervévé lett, ami az egész polgárság és jobbágyság feltüzelését jelentette. A polgárság körében az újabb izgatást egy röpiratnak kellett megkezdenie, amelyet Hoffmann egészen Lipót utasításainak szellemében dolgozott ki.⁴⁶ Ennek a röpiratnak a kéziratát az uralkodó személyesen átnézte és nemcsak kiadta a parancsot közvetlenül a cenzuraelnökségnek, hogy a Babel folytatásának árusítását minden akadály nélkül engedélyezze, hanem néhány száz példányt Hoffmann útján a városoknak ingyen azonnal szétküldetett.

A „Ninive“,⁴⁷ amelyet írója is a legfontosabb eszköznek tartott a polgárság csatasorba állításához, jó tájékoztatást ad az újabb propaganda irányáról. A maró gúnnyal vádoló röpiratban a polgárság helyzetének megtárgyalása már jelentősebb helyet foglal el, mint a Babelben. Miután a hitlevél-tervezettel kapcsolatban a magyar nemesség, a megyék és az országgyűlés szűklátókörű politikai tudatlanságát pellengette állította, majd ugyanerre a nemességre tolt a török háború kedvezőtlen kimenetelének az ódiúmát, a németországi olvasóközönség előtt pedig nevetségessé igyekezett tenni a magyar nyelv és ruha kultuszát, tehát miután bosszúvágytól vezettetve minden gyűlöletét és mérgét, amelyet pesti állásának elveszítése halmozott fel benne, kiöntötte a magyarságra, rátért a polgárság elnyomott helyzetének ecsetelésére s panaszait a következőkben foglalta össze, mindjárt megjelölve az orvoslás módját is. Adót, vámot csak a polgár és jobbágy fizet s az állami élet minden előnyét a nemes élvezi. A polgárságon bent a városban nemesi származású magisztrátus uralkodik, mely lenézi a dolgozókat, ezek vállaira igazságtalan terheket rak, úgyhogy a polgárság lassankint eltűnik és „a király parasztja“ lesz belőle. Kifelé pedig, igazságszolgáltatási tekintetben, a megyének, ennek a vad és nyers arisztokratizmussal uralkodó nemesi centrumnak van alárendelve s nemes ellen pert csak ez előtt az elfogult bíróság előtt kezdhet. Az egyes pol-

⁴⁶ Hoffman szept. 17-i jelentése i. h.: „Ich habe sie völlig nach den mir a. g. eröffneten Absichten zu bearbeiten gesucht.“

⁴⁷ Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn Auch im römischen Reich gedruckt. 1790.

gárnak nincs sem személy-, sem vagyonsbiztonsága. A durva nemes feljogosítva érzi magát, hogy a polgárt tetteleg bántalmazza, de ha ezt az adósságát a polgár hasonló módon akarná visszafizetni, akkor a pallosjoggal rendelkező megye kezére jut, vagy legalább is fekvősegei lefoglalásával bűnhődik. Elégtételért a nemesi bírósághoz kell fordulnia, itt azonban sokáig várhatja, amíg sérelmeit orvosolják. Ugyanígy az elfogult megyei törvényszéknél kell igazát keresnie akkor is, ha nemfizető nemes adósától pénzt vissza akarja szerezni. Ezek a polgárság panaszai, sérelmei, a nemesség azonban azok orvoslására egyáltalán nem gondol. Az országgyűlésnek eszébe sem jut ezeket a visszás állapotokat megszüntetni, sőt ellenkezőleg, még újabbakkal tetézi azokat: meg akarja fosztani a polgárokat hivatali állásaiktól s ki akarja mondani, hogy a jövőben nem lehetnek tisztviselők. A nagy elnyomás azonban, továbbá a nemesség elvakultsága, hogy nem gondol az intő francia példára, felébreszti magát a polgárságot s ez, félretolva az országgyűlésen őt méltatlanul képviselő nemesi származású követeit, követelni fogja, hogy *minden* város nyerjen képviselést a diétán. Nem fogja beérni, hogy a jelenlegi néhány szabad királyi város megbízottjai legyenek csak ott, hanem jelentős számú képviselőt küld majd fel, még pedig olyanokat, akik érdekeiket elszántan és elnyomott rendjük iránti igazi benső ragaszkodással védelmezik.

Ez a fenyegetés, amely konkrét fogalmazást most nyert először, forradalmi lépést jelent: eddig országgyűlésen képviselettel nem rendelkező városoknak — mezővárosoknak is — beleszólását a nemzet sorának intézésébe. Tudja ezt Hoffmann, azért siet megnyugtatni a polgárságot, hogy az általános képviseltetésnek nem lehet az akadály, hogy a Corpus iuris-ban hiányzik hozzá a jogcím. Az alapot, szerinte, a forradalmi lépéshez az országgyűlés eddigi lefolyása szolgáltatja. Amint Budán a rendek eddig a király távollétében és őt, meg a polgárságot semmibe véve szerkesztették meg hitlevelüket, ugyanígy az ő példájukon okulva követelheti a polgárság, hogy ebbe a hitlevelbe városi érdekeket védő pontok is vétessenek bele. Vagyis a jogeljátszás teóriáját állítja fel Hoffmann : ha egyszer a nemesség félrelökte az alkotmányt és szétrombolta azt, akkor ám a polgárság is követelhet új jogokat magának. Végső következtetésül pedig megállapítja, hogy botorul cselekedett a nemesség, amikor szabadságot áhítozva minden gátat elszakított, mert most példáját követi a polgárság, sőt a jobbság is és végül örülhet, ha régi kiváltságait sikerül megtartania.

A Ninive, hatásosan összeválogatott érveivel, kétségtelenül alkalmas volt a szenvedélyek fokozására. Hoffmann azonban nagyon jól érezte, hogy ez magában nem elég, hanem szükséges a bensejükben

megrázott embereket azonnal tömöríteni, szervezetbe összefogni s számukra a követendő utat világosan kijelölni. Lipót engedélyével körleveleket, esküformulákat és utasításokat nyomtatott tehát s ezeket „titkos útakon“ szétküldözgette az országba.

A Ninive-nél merészebb és követelőbb hangú felhívás kategórikusan hangsúlyozza, hogy a polgárságnak annál is inkább meg kell ragadni az alkalmat, hogy elnyerje a többi művelt országban élvezett jogait, mivel az ő kezeibe adatott az a lehetőség, hogy Magyarország egészen új kormányformát és törvényeket kapjon. Az eszközt e cél elérésére a királyhoz való csatlakozás jelenti, mert ez így hatalmas pártot nyer a nemesség túlsúlyának megtörésére, az alkalmat pedig az a királyi szó fogja megadni, amely a jelenlegi országgyűlést törvénytelennek deklarálva, újat fog összehívni. A polgárságnak saját érdekében is kötelessége tehát a királyt támogatni, s ehhez nem kell más, mint hangosan hirdetni, hogy egyrészt ő is törvénytelennek tartja a jelenlegi országgyűlést, mert azon neki semmi szava sincs, másrészt kívánja azt az új országgyűlést, amelyen királyi engedéllyel valamennyi város polgári követői megjelennek majd. A követelések, amelyeket az új országgyűlésen a polgárságnak támasztania kell s amelyek felől az uralkodó támogatását Hoffmann előre is biztosítja, ugyanazok, amelyeket a „Ninive“ is felsorolt az elnyomatás ecsetelése közben. Tehát: 1. Az adó könnyítése, amennyiben a nemesség is fog adózni. 2. Nemesi magisztrátusok megszüntetése oly módon, hogy tanácsstagok csak polgárok lehetnek. 3. Egyenjogúság a megyei és a városi hatóságok között. 4. Személybiztonság, amelynek megsértése esetén a polgár azonnal retorzióval élhet, vagy a nemes tüstént börtönbe kerül. 5. Vagyonbiztonság, melynek érdekében váltótörvényszék elé állíthatók az adósnemesek s pereik többé nem megyei vagy táblai bíróságok előtt folynak. 6. Polgári származásúak kivétel nélkül minden papi, katonai és polgári hivatalt elnyerhetnek, tehát nemcsak az alacsonyabbakat, hanem udvari tanácsosi és elnöki méltóságokat is. A papság és nemesség az országgyűlésen e követelések ellen tiltakozni fog, mondja a körlevél, azonban, ha a polgárság összetart, akkor náluknál hatalmasabb és számosabb pártot fog jelenteni, mivel a király is mellette lesz. S a nemesség végül kénytelen lesz engedni, mert különben szemben találja magát a katonaságon kívül a jobbágysággal, amely társadalmi réteg szintén engedélyt fog nyerni követküldésre. A nemesség megtörése után tehát békés úton életet nyer az új alkotmány, amely a régi kiváltságosak előjogait megsemmisítve, az elnyomott rendeket velük egy színvonalra emeli.

A körlevél szerint ezek a teendők a jövőre vonatkozólag. A jelen

pillanatban pedig köteles minden polgár felvétetni magát ebbe a testvéri szövetségbe, ami minden formalitás nélkül azzal következik be, hogy aláírja a kötelezvényt, amelyben megfogadja, hogy a király iránti hűségben minden erejével védeni fogja polgárjogait. Mint ezen szövetség tagja pedig köteles testtel-lélekkel a király mellé állani, nem hallgatni az elégedetlen nemességnek szabadságot emlegető hízeltételeire, és izgatásaira, azután pedig tisztába jönni a felvilágosítások és az ajándékul kapott „Babel“ olvasása nyomán a polgárság létérdekeivel s óvatosan, minden feltűnést kerülve, egyszersmind minden utalás nélkül a felszólító levélre, más polgárokat is beszélgetés közben öntudatra ébresztetni, meggyőzni.⁴⁸

A körlevél célása a jobbágyság követküldési jogára, országgyűlési képviseltetésre nem volt üres fenyegetés. A nyomtatványok szétküldésekor már folyamatban volt, bár egyelőre csak kezdetleges, szerény keretek között, a jobbágyság felizgatása is. Játék volt ez a tűzzel, az elképzelhető legveszélyesebb. Mert a nemességnek nemcsak közjogi hatalmát, politikai befolyását semmisíthette volna meg egy Bécsből irányított és szított jobbáglázadás, hanem könnyen az egész kiváltságos rend kiirtását eredményezhette volna. A vérfürdő felidézésének gondolata nem Lipót fejében fogant meg. A tervet, úgy látszik, a nemesség legfanatikusabb gyűlölője, a magyar származású Izdenczy államtanácsos vetette fel. Lipót sokat habozott, tépelődhetett. Megbízásából ismét Hoffmann fogalmazta meg a jobbágysághoz intézett röplapokat, amelyeket, minthogy elsősorban a németül nem értő tömegeknek szánták, lefordították magyarra. Augusztus végére már ki is voltak nyomtatva a felhívások, készen arra, hogy a polgárságnak szóló, városi folyamodvány-mintákkal együtt szétküldessenek, Lipót azonban visszatartotta őket, noha ugyanakkor a polgársághoz intézettek terjesztésére Ferenc trónörökös útján kiadta az utasítást.⁴⁹ Csak két-

⁴⁸ A három nyomtatvány egy-egy példánya Hoffmann szept. 14-i jelentése mellett, i. h.: Plan und Zweck des bekantten Unternehmens, Mein Herr! kezdetű körlevél és Verbindungsformel, I. még Hoffmann okt. 11-i jelentésének mellékletét.

⁴⁹ Erre a titokzatos vállalkozásra vonatkozólag csak nagyon gyér értesüléseink vannak, mivel az utasításokat Lipót előszóval adta meg. 1790 aug. 21. és szept. 15. között azonban távol volt Bécsből s mert ekkor írásban kapta meg a jelentéseket, maradt néma nyoma az akciónak; mégpedig a következők: Hoffmann 1790 aug. 21. Lipóthoz: „Dem a. h. Befehl in Absicht der beiden mir wieder zugestellten Schriften (az egyik a polgárság kérvénymintája, a másik a jobbáglázító irat) befolge ich eben mit der mir möglichsten Dienstbefliessenheit. Es wird bei E. M. Zurückkunft alles in gehöriger Bereitschaft liegen, ohne im voraus den allermindesten Gebrauch davon zu machen.“ — Ugyanaz aug. 24.:

három hét múlva engedte meg szétszórásukat, amikor ennek a munkának az elvégzésére találtak legalább egy megfelelő és megbízható embert.

A jobbágyság előtt ugyanis még kevésbé volt tudatos, mint a polgárság előtt, hogy sorsán lehet javítani s még kevésbé sejtette, hogy ezt miként érhetné el. A felvilágosító propagandára tehát nagyon nagy szükség volt, de ezt nem lehetett elintézni úgy, amint a polgárságé folyt, levelezéssel és röpiratok szétküldésével. Úgyes, feltétlenül megbízható emisszáriusokra volt szükség, akik beutazva titokban az országot és kijátszva a nemesi hatóságok éberségét, bujtogatják földesuraik ellen a jobbágyságot. Erre a kockázatos feladatra vállalkozott Szalkay András, volt főhadnagy, egy hányt-vetett életű, mindenre kapható ember, aki ügyességét mint a titkos rendőrség besúgója már ismételten bebizonyította.^{49a} Gotthardi őt már júniusában⁵⁰ úgy ajánlotta Lipótnak, mint akit jó eredménnyel lehet Magyarországon bármire felhasználni. Most, szeptember közepén,⁵¹ Bécsben az uralkodó utasítására Hoffmann vette őt vizsgálat alá. Miután az eredmény kielégítő volt, Szalkay mindjárt meg is szabta, hogy a „kritikus ügy“ elvégzését milyen feltételek mellett vállalhatja. Biztos, jófizetésű állást kívánt, úti-költségei megtérítését, titkos felhatalmazást, hogy rendkívül veszélyes helyzetben a katonaságot felhasználhassa és engedélyt, hogy családját előzőleg Bécsben biztonságba helyezhesse.⁵²

„Die Druckschriften nebst der ungarischen Übersetzung liegen fertig. Ich erwarte bei E. M. gewünschter Rückkunft hierüber die a. h. Befehle.“ (Privatbibl. fasc. 15. nr. 6.) — Lipót Ferenc főherceghez, datálatlan, szept. eleje: „Dites... à Hofman qu'il fasse réprendre en Hongrie des exemplaires du papier hongrois que je lui ay fait imprimer pour les villes, sans qu'on sçache que cela vient de lui, mais que pour celles pour les paisans, il attende encore à les réprendre“ (Sammelb. 60. k.) — Gotthardi Lipóthoz, szept. 7.: „Übrigens wäre sowohl des Hoffmanns, als mein äusserster Wunsch, bald die a. h. Gnade zu haben, E. M. persönlich zu sprechen, und zwar aus folgenden Gründen, weil ersterer wegen des Bürger- und Bauernstandes noch manch Wichtiges in Untertänigkeit vorzutragen hätte, — bereits gehen heute für die Bürger 100 und mehrere Exemplare ab. Mit dem Bauernstand wird gewartet. Seine kön. Hoheit der Grossherzog Franz hat dem Hoffmann E. M. a. h. Willen eröffnet.“ (Privatbibl. 13. fasc.)

^{49a} Életét megírta Illéssy János. Irodalomtörténeti Közlemények, 1898. évf.

⁵⁰ 1790 jún. 10-i jelentése Privatbibl. 13. fasc.

⁵¹ Gotthardi egy figyelmeztető cédulán (datálatlan, de szept. 14. és 21. között) kéri Lipót határozatát: „Wegen Salkay, der indessen in Ungarn ganz in der Stille mehrere Ortschaften bereisen könnte und sowohl dem Bürger, als Bauer manche Anleitung geben könnte.“ (U. o.)

⁵² Hoffmann szept. 14-i jelentése i. h.

Ezek a feltételek is jelzik, hogy veszélyes feladat volt a jobbágság fellázítása. Mert valósággal erről volt szó. Jámbor kérvények felterjesztését mégsem lehetett komolyan várni. A tömeg megmozdítását pedig csak szenvedélyei felkorbácsolásával lehetett elérni, valóságos uszítással. Ezt végezte volna el Szalkay élőszóval és a nyomtatott, magyar nyelvű felhívások szétosztogatásával, amelyeket Hoffmann már előkészített. Ezek közül, sajnos, egyetlen példány sem ismeretes, címét is csak latin fordításban ismerjük (*Bonum novum pro rusticis*) és magyarul így hangozhatott: „Jó hír a parasztnak!“ Szalkay, aki megfelelt a várakozásnak, mert október elején az alföldi magyar vármegyékben már el volt terjedve a lázító röplap,⁵³ e hó közepéig utazgatott az országban.⁵⁴ Működéséről semmi közelebbit sem tudunk, Bécsben azonban meg lehetett vele elégedve, mert rövidesen oly állást kapott, amely csak értékes szolgálatok jutalmául jár ki. A nádor mellett belső komornyik lett, egy egyetemi tanár jövedelmét jóval meghaladó fizetéssel és Lipót még később is úgy emlékezett meg róla s ajánlotta fia figyelmébe, mint aki nagy nyelvismeretével és ügyességével szerfelett alkalmas bizalmas megbízatások véghezvitelére.⁵⁵

Ha a „Jó hír“ szövegét nem is ismerjük, tartalmára nagy valószínűséggel vonhatunk következtetést egy másik tót nyelvű lázító iratból, amely Szepes megye hatóságának kezei közé egy harmadikkal egyszerre jutott, amely ismét nagy fenyegetések között tesz szemrehányást a jobbágyoknak, amiért a *Bonum novum*-ot nem írták le és nem terjesztették. Ez a kapcsolat is valószínűvé teszi, hogy a „Jó hír“ lényegében egyezett az említett tót irattal, amely ilyen érvekkel biztatta a parasztságot: Ki kell használni a kedvező alkalmat! Lipótnak ugyanaz a szándéka, mint Józsefnek, azaz minden nemest ki akar írtani. Sőt ő a nemességen azért is bosszút áll, mivel ez a porosznak akarta magát alávetni és attól kért segítséget. Az országgyűlés vonakodik Lipótot elismerni mindaddig királynak, amíg bele nem egyezik, hogy a nemesség a paraszttal, a király beleszólása nélkül, az állathoz hasonlóan bánhasson. A katonaságtól nem kell félni. Ez parasztfiakból áll, kiket a király fizet, viszont a pénzt ehhez ismét az adózó jobbágyoktól kapja. Mivel a király a parasztnak mellett van, a katonaság is ugyanilyen álláspontot foglal el. A nemesség ájult, egyenetlen, eladósodott, csekély számú és gyűlöletes. A parasztság keljen fel ellene, vessen véget

⁵³ Orsz. Levéltár, helytartótanács, publ. pol. 1790. fons. 140. nr. 30.

⁵⁴ Okt. 17-én már Bécsben van, Gotthardi okt. 18-i jelentése, i. h.

⁵⁵ Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Budapest, 1926. 52, 438. — Illéssy i. m. 14. l.

az elnyomásnak! A földesurakat és tisztviselőket fogja el, birtokaikat foglalja el s az így nyert élelmikészlettel kezdje meg a háborút! A császártól nem kell félni, mert ő a nemest elnyomni, a parasztot pedig felemelni akarja.⁵⁶

Hogy a lázító iratok szétszórása nem idézett fel sem forradalmat, sem nemesgyilkolást és hogy az 1790-i év utolsó hónapjaiban nincs nyoma jobbágymozgolódásnak, annak meg van a magyarázata. Azalatt, míg Szalkay útjára készülődött és Hoffmann a maga városi szövetkezésének iratait póstára adta, a magyarság vezetői, élükön Zichy országbíróval és Ürményi perszonálissal, Bécsben kibékítették a királyt és a nemzetet. Tanácsukra Lipót kiadta a nevezetes szeptember 21-i leiratot, amely bölcs mérséklettel teljesítette az országgyűlésnek régi törvényeken alapuló óhajait, úgyhogy már semmi akadály sem volt a koronázásnak. A nemesség tehát nem követelt többé új királyi hitlevelet, hanem elfogadta II. József öccsét örökös királynak, Lipót pedig azzal a nyugodt érzéssel pihenhetvén meg, hogy királyi hatalmából birodalma kárára semmit sem áldozott fel, mert hiszen csak azokat a kötelezettségeket vállalja a koronázásnál, amelyeket Mária Terézia vagy III. Károly, felhagyott a magyar alkotmány szétrombolásának gondolatával. A kibékülés után nem volt szükség sem a polgárság, sem a jobbágyság felkelésére, miután nélkülök is elérte az uralkodó legfontosabb célját. A magyar országnagyok azzal, hogy a harmóniát megteremtették, elvonták a talajt a szociális forradalom alól. Ők nem is sejtették, hogy mi készülődik, hogy Lipótnak milyen tervei vannak és így öntudatlanul hátrították el a nagy veszélyt. A már folyamatban levő intézkedéseket Lipót nem vonta ugyan vissza, ennek azonban talán az is lehet az oka, hogy közvetlenül frankfurti útjának előestéjén írta alá a szeptember 21-i leiratot és így a már elrendelt titkos utasítások hatálytalanítására alkalma sem volt. A „Jó hírt“ tehát szétszórták és Hoffmann kiépíthette, amennyire csak tudta, városi szövetkezési mozgalmát, azonban Lipót nem tett hazatérte után újabb lépése-

⁵⁶ Orsz. Levéltár. Magy. kanc. 14.455/1790. — A Ninive-nek a jobbágysággal foglalkozó része (81. skk. 1.) természetesen nem ennyire merészhangú, felfogása azonban egyezik a lázító iratével. Eszerint a jobbágy Magyarországon nem emberi életet él, hanem az igavonó állat sorsa jut neki osztályrészül; béklyóit az országgyűlésen nem akarják megkönnyíteni, miért is joggal léphet fel vádló gyanánt a nemességgel szemben; az a veszély fenyegeti, hogy a II. Józseftől nyert jótéteményeket is elveszíti a nemesség szűkkeblűsége folytán, amely a királyt is megakadályozza, hogy a parasztság nyomorán atyai módon segítsen; pedig a nemességet gondolkozóba ejthetné az, hogy Németországban, ahol a jobbágy távolról sincs úgy elnyomva, parasztfelkelések vannak.

ket. Azt bizonyára nem sajnálta, hogy távollétében az izgatás a jobbgyság és a polgárság megnyerése érdekében tovább tartott. Annál kevésbbé, mert gyanakodó, bizalmatlan természetét mindaddig meg nem nyugtathatta, amíg Szt. István koronája homlokát nem érintette. Egy kis ijesztetést a nemességgel szemben szívesen engedélyezett tehát, különösen, hogy az igazán veszélyessé sem lett.

III.

Az egész mozgalomban, amely a polgárság gondolkozásának megváltozását igyekezett elérni, a cselekvő erőt és akaratot egyetlen ember, az uralkodó elhatározása jelentette. Vele szemben egy passzív és egy aktív tényező állott. Az elsőt, a passzivitást a polgárság képviselte. Ámbár sorsáról volt szó, nagyon csendesen viselkedett. Megtette, amire Hoffmann és munkatársai rábeszéltek, aláírta a folyamodványokat és vezettette magát. Többre azonban nem vállalkozott. Ellentétben vele mint tudatosan cselekvő tényező — még pedig természetesen Lipót törekvéseivel szemben — a nemesség lépett fel, elszántan, habozás és félelem nélkül védve eddigi vezető állását. A nemesség vérében örökölte a küzdelem, a nyílt, bár kissé zajos cselekvés szeretetét. Minthogy szilárd meggyőződése szerint a rendiség az egyedül helyes, Istentől is elrendelt több évszázados társadalmi életforma, ennek fenntartását magától értetődő kötelességének tekintette. A bizonytalanság, tépelődés tehát ismeretlen előtte s mert eddig is maga intézte sorsát, egész ösztönszerűen találja meg a hathatós védekezéshez szükséges fegyvereket, nem késlekedve azokat azonnal felhasználni. Bár az agitáció egész szövevényében rejtve marad előtte, a felszínre jutó egyes támadásokkal szemben rögtön megteszi a szükséges ellenintézkedéseket.

Amikor tehát szeptemberben a pesti magisztrátus — élén Boráros János bíróval — tudomást szerez a polgárok felségfolyamodványáról, szigorú vizsgálatot indít, hogy ezt a „botrányos, a nemesség megvetésére és a negyedik rend gyalázatára irányuló“ írást ki szerkesztette meg. Elrendeli, hogy a városskapitány szedje össze és kobozza el a könyvkereskedésekben netán található példányokat, azután maga elé idézve, hosszasan vallatja azt a polgárt, akihez a többiek vallomása lánc módjára elvezetett, igyekezve megtudni, hogy kik, hányan és mikor írták alá a folyamodványt s hol van az. Előbb esküjére figyelmezteti az előfogott polgárt, majd fenyegetésekkel illeti, végül pedig ígérekkel próbálja rávenni az „összeesküvés“ kapcsolatainak felfedezésére. Igaz, hogy amikor végső válaszul megtudja, hogy a kérvény már az ural-

kodónál van, többet ő sem tehet, a vizsgálatnak azonban megvan az az eredménye, hogy az ingadozók, a félénkebbek elpártolnak a polgárság ügyétől. Így három polgár — Temesváry János, Stankovics Miklós és János — jegyzőkönyvbe vétetik, hogy ők csak azért írták alá a folyamodványt, mert nem értve a német szöveget, másnak gondolták azt, most azonban a magyar fordításból megismerve annak valódi tendenciáját, visszavonják aláírásukat.⁵⁷

A nemességnek ebben a védekezésében határozottan segítségére volt az a körülmény, hogy Lipót a világ szemétől távol, a háttérből irányította az agitációt s néhány beavatotton kívül senki sem sejtette, hogy milyen szerepre vállalkozott. Nem még a birodalom ügyeinek legfőbb vezetői, államférfiai, legbizalmasabb tanácsadói sem, mert Lipót, talán attól tartva, hogy merész, forradalmi jellegű vállalkozását nem helyeselnék, nem ismertette meg velük terveit. A hivatalszervezet, a közigazgatás és kormányzás gépezete tehát, mely egyébként, mint annyi más ügyben, ebben is az uralkodó akarata szerint járt volna el, ha tudomást szerez szándékairól, több alkalommal a nemesség ellenakcióját támogatta.

Igy amikor Hoffmann első röpirata, a „Babel“ elhagyta a sajtót, a hetedik napon (aug. 23.) már megjelent eltiltása, még pedig a cenzura-ügy legfőbb irányítójának, Van Swieten-nek a tollából.⁵⁸ A nemesség vezetői illuminátus összeköttetésekkel, a porosz követ közvetítésével könyvszerrel kieszközölhették az árusítást eltiltó rendelkezést s így esett meg, hogy az uralkodó utasítására Bécsben kiadott nyomtatványt éppen Lipót egyik főtisztviselője koboztatta el. S a tilalom csak azért nem lett végérvényes, mivel Hoffmann panaszára az uralkodó Ferenc főherceg útján szigorú utasítással visszavonatta Van Swieten rendelkezését.⁵⁹ Amidőn pedig a „Babel“ hatásának csökkentésére egy ellenröpirat ké-

⁵⁷ Pesti tanácsülési jegyzőkönyv 1790: 2499, 2522, 2906. sz. — Strohmayr szept. 22-i jelentése, Privatbibl. fasc. 11. nr. 3. — Hoffmann szept. 17. és 19-i jelentése, i. h. hol félrevezető célzattal azt állította Lipót előtt, hogy Mahl óras volt az, akinek megingathatatlan jellemzilárdságán megtört a pesti tanács minden inkuiziciós szándéka. Mivel a pesti jegyzőkönyv szerint Feszl György volt a kihallgatott polgár, másrészt pedig Hoffmann jelentésében Mahl számára mindjárt jutalmat kért, nyilvánvaló, hogy más ember érdekeit igyekezett — talán nem is önzetlenül — egyik hívének kamatoztatni.

⁵⁸ Hoffmann aug. 24-i jelentése, i. h.

⁵⁹ Lipót Ferenc főherceghez, dátálatlan, aug. 24. és szept. 7. között: „Donnes les ordres de ma part les plus précis ordres pour que la défense du livre babel de Hofmann soit ôtée, c'est Jacobi qui l'a obtenu du digne Swieten.“ Sammelb. 60. k.)

szült,⁶⁰ akkor annak kinyomatására ismét Van Swieten adta meg az engedélyt. Személyesen átolvasta a kéziratot, egyes grammatikai hibákat kijavított, azután, mégsem akarván saját nevét jegyezni fel az engedélyre, Szekeres cenzorral iratta alá az imprimaturt.⁶¹

De ugyanígy támaszra talált a nemesség még ott is, ahol pedig ezt a legkevésbé várhatta: a birodalom legfőbb kormányzati testületénél. Az államtanácsban, amely II. József alatt minden más tényezőt háttérbe szorító, óriási tekintélyű tanácsadója lett az uralkodónak, oly idős emberek ültek, akik nem igen rokonszenveztek a forradalmi változtatások gondolatával. Különösen nem a két aggastyán, Hg. Kaunitz és Gr. Hatzfeld, az egyik a külpolitika, a másik a belügyek intézője.

Az államtanács legelőször a polgárság hivatalviselési törekvéseiről értesült, még pedig azon kérvényekből és tiltakozásokból, amelyeket — mint láttuk — az ifjúság és egyes városok intéztek az uralkodóhoz, védelméért esedezve az országgyűlés azon túlzóival szemben, akik a hivatalviselést a nemesi származástól akarták függővé tenni. Ezeket a kérvényeket Lipót a szokott módon leküldötte a kancelláriához, hogy az mondjon felőlük véleményt. Itt a kancellária esze és legtekintélyesebb tanácsosa, Pászthory Sándor készítette el a javaslatot. Annak dacára, hogy ő a köznemesség nemzeti törekvéseinek egyik oszlopa, az országgyűlési vezérek meghitt barátja volt, oly véleményt nyilvánított, amellyel a polgárság kibékülhetett s amely arról tanuskodik, hogy ő és társai egyaránt távol állottak a felelőtlen túlzók törekvéseitől. Leszögezte, hogy bár Magyarországon vannak olyan érvényes törvények, amelyek szerint bizonyos állásokat csak a privilegizált osztályok tagjai nyerhetnek el, a gyakorlatban ezeket a rendelkezéseket már áthágják. Nehogy azonban a fennálló törvények írott szavainak megsértéséből zavarok keletkezzenek, olyan új törvénynek a meghozatalát javasolta, amely pontosan megállapítaná, hogy mely hivatalok vannak megnyitva a polgárság és jobbgyság előtt. Mindjárt javasolta is, hogy a kamarai-, só-, bánya- és postahivataloknál korlátlanul, az udvari és országos hivatalokban — kancellária és helytartótanács — pedig az alsóbb fokozatokban alkalmaztassanak nem-nemesek, azzal az ígérettel, hogyha a felső határig eljutnak és kitüntetik magukat, a nemesség elnyerése kapcsán tovább is emelkedhetnek. A kancellária javaslata szerint tehát ahelyett, hogy kizáró határozat hozatnék, — amitől

⁶⁰ Valószínűleg a „Beurtheilung der Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn, Babel genannt.“ 1790., v. ö. Ballagi i. m. 392. skk. l.

⁶¹ Hoffmann szept. 20-i jelentése i. h.

a polgárok féltek, — ellenkezőleg, jogaikat biztosító törvény lépne életbe.⁶⁸

Annyira kifogástalan volt ez a javaslat, hogy az államtanácsban Eger mint a legszerencsésebb jelenséget üdvözölte, ha végre hatálytalanítják a régi törvényeket, amelyek a hivatalok betöltésénél különbséget tesznek nemes és polgár között és nem egyedül a tehetségre és érdemre vannak tekintettel. Izdenczy is helyeselte a kancellária javaslatát és mindjárt meg is szabta a határt, amelyet Pászthory nem fixirozott: kancellárián exkluzíve fogalmazóságig, helytartótanácsnál inkluzíve titkárságig emelkedhetnek a nem-nemesek. Az ő gyakorlott, a sorok mögött olvasni tudó szeme azonban észrevette, hogy a kancellária a törvényjavaslattal az országgyűlés, a rendek hatáskörébe akar utalni olyan nagy területeket, amelyeken eddig az uralkodó egyedül intézkedett. A kamarai és pénzügyi állások betöltésénél, mint Izdenczy mondotta, a király bárkit úgy alkalmazhat, mint egy földesúr a saját birtokán. Ha ellenben, bárcsak mellékesen is, törvény szól a kamarai tisztviselők kinevezéséről, akkor a rendek ebből később azt az érvet fogják követelni, hogy hatáskörük kiterjed magukra a kamarai- és pénzügyekre is. Hogy tehát a felségjogok e része veszendőbe ne menjen, azt javasolta, hogy a törvénytervezet szövege csak az országos hivatalokban — helytartótanács és kancellária — leendő alkalmaztatásról szóljon. Ez a bizalmatlanság most már szeget ütött Hatzfeld fejébe s hogy csak valami hátrány ne érje a koronát, inkább le akart mondani a törvénybe iktatásról. Ezt egyszerűen feleslegesnek találta, mivel — szerinte — Magyarországon a hivatalokban legnagyobb részét már nem-nemesek vannak. Ha a rendek — mondotta — azt kívánják, hogy ezek helyébe nemesek kerüljenek, akkor lesz még mindig elég idő és alkalom a nemességet meggyőzni óhajának alaptalanságáról, a polgárság és jobbagság kérelmét pedig támogatni.

Az államtanács bizalmatlansága tehát megakadályozta volna, hogy a polgárság érdekeit védő törvény elkészüljön. A féltékenység el akarta gáncsolni a kancellária javaslatát, nem gondolva arra, hogy ez a túlzók malmára hajtotta volna a vizet, mert ezek számára nyitva maradt az út, hogy alkalomadtán megint fellépjenek polgárellenes követeléseikkel. Az államtanács végeredményében az uralkodó intenciói ellenére nyilatkozott, bármennyire volt is minden tagja szívében az uralkodóhoz hű polgárság mellett. S Lipót most már maga is megzavarodva, hajlott Hatzfeld és Kaunitz tanácsára. Rezolúciója tehát úgy szólt, hogy felesleges új törvény. Utasította azonban a kancelláriát, hogy nevében adja tudomá-

⁶⁸ Magy. kanc. 12,230 és 13,926/1790.

mására a polgárságnak és a jobbságnak, hogy közvetlenül az ő tetszésétől függő hivatalok betöltésénél gondja lesz e társadalmi rétegek tagjaira. A határozatnak ez a része az államtanács javaslatának elfogadását jelentette. Lipót azonban úgy érezte, hogy itt nem állhat meg s ezért — pedig ilyen nagy-nagyon ritkán szokott tenni — a továbbiakban megváltoztatta az államtanács javaslatát. Ahol arról volt szó, hogy a helytartótanácsban és kancellárián a nem-nemesek milyen tisztségek viselésére képesek, sajátkezűleg áthúzta az Izdenczy javasolta „subalternen“ szót s helyébe az „allen“ szót írta, majd, nem elégedve meg ezzel a lényegét teljesen megváltoztató javítással, még hozzá fűzte: „da es bei Geschäften und öffentlichen Bedienstungen mehr auf Tätigkeiten, als auf blosser Geburt ankömmt“ s ugyancsak betoldotta, hogy a jövőben „a legerőteljesebben“ (auf das kräftigste) kész a polgárságot és a jobbságot támogatni.⁶³

Lipót ezzel most félre nem érthetően tudomására hozta tanácsadóinak, hogy nagyobb mértékben akarja a polgárságot védelme alá venni, mint amely határig ők szándékoztak elmenni. Ez az őszinte törekvése indíthatta arra, hogy az utolsó percben mégis csak megváltoztassa elhatározását és ellentétben a kancelláriának adott utasítással, a királyi proposíciók közé, amelyekkel a törvények meghozatala ügyében intézkedett, felvétesse a hivatalviselést szabályozó pontot. Közvetlenül a koronázás előtt, a november 7-i bizalmas udvari konferencián döntött így s ez az újabb határozata a középútat foglalta el Izdenczy javaslata és saját — korábbi — végzése között. Nem minden hivatalra akarta tehát képesíteni a polgári származásúakat, hanem udvari hatóságoknál és kormány székeknél csupán titkárságig.⁶⁴ De ha így engedett is megint az államtanács konzervatívizmusának, mintegy kárpoztul kinyilatkoztatta, hogy a kamarai s egyéb, tőle függő hivatalokban a nem-nemesek korlátlanul emelkedhetnek.⁶⁵

Az ellentét az uralkodó és az államtanács felfogása között már ennél az ügynél is kifejezésre jutott. Az t. i., hogy az államtanács a kérdést mechanikusan, mint közigazgatási reformot fogta fel és nem tekintette szerves vonatkozásaiban. De viszont nem is tekinthette, mivel arról, hogy az ügy társadalmi törekvés, agitáció következtében merült fel, nem volt tudomása.

Még kevésbé voltak tisztában a kormányférfiak a tulajdonkép-

⁶³ Staatsrat 3191/1790.

⁶⁴ Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1926. 252. l. — Napenként való jegyzések. II. k. 260. l.

⁶⁵ Staatsrat. 3519/1790.; magy. kanc. 13,926/1790.

peni Hoffmann-féle mozgalommal. Ennek igazi eredetéről és titkos rugóiról semmit sem sejtettek s ami keveset megtudtak róla, az is későn történt, amidőn Lipót a maga részéről egyelőre befejezte az ügyet. Ez pedig akkor történt, amikor a kancellária kötelességszerűen felterjesztette a Szepes megyében talált két parasztlázító iratot, amelyeknek a „Jó hír“-rel való kapcsolata oly valószínűnek tűnt fel előttünk. A kancellária semmi közelebbi felvilágosítást sem tudott adni — ilyent az alsóbb hatóságoktól, a megyétől és a helytartótanáctól sem kapott — arra vonatkozólag, hogy mi lehet a parasztlázító irat eredete. Mielőtt ez a kancelláriai felterjesztés az államtanácsban körözésre került, Lipót, immár október végén, csatoltatta hozzá azt a nyolc városi, részben nyomtatott, teljesen egyformán hangzó kérvényt, amelyek eddig kabinetjében Hoffmann révén összegyűltek és felhívta tanácsosait véleményük előterjesztésére. Senki sem sejtette, hogy miért kerül össze a jobbágylázító irat és a városok kérelme egy aktává. Lipót egy szóval sem árulta el, hogy mindkettő ugyanazon forrásból fakadó izgatás eredménye. A legtöbbet még Izdenczy tudott a dologról. Votumából látszik, hogy a parasztlázító irat eredetével tisztában volt — hitünk szerint ez a gondolat tőle származott —, uralkodóját azonban nem leplezhette le. Ezért egyszerűen annak a kijelentésére szorítkozott, hogy az irat szerint a jobbágyság értesült az országgyűlésen történekről, sőt a nemesség porosz összeköttetéseiről is, — ami bizonyára feltűnően ártatlan megállapítás. A városok kérvényeit azonban már objektíve, hidegen, annak az embernek a részvétlenségével vizsgálta át, aki nem akarja a társadalmi rend felborulását, hanem ellenkezőleg, a még régebbi állapotok konzerválását. Leszögezte, hogy a kérvények a polgárságnak a nemességgel és az országgyűléssel való elégedetlenségét bizonyítják, javaslata azonban mindössze az volt, hogy a folyamodványokat az uralkodó küldje le a kancelláriának azzal a meghagyással, hogy az majd annak idején, amikor az országgyűlés szervezeti reformjával foglalkozik, legyen reájuk tekintettel. Eger, a másik államtanácsos, megismételve Izdenczy megállapítását, hogy a polgárság és jobbágyság kezdi érezni nemcsak jogát, hanem erejét is, őszintén kívánta, hogy bár hatnának megnyugtatólag az országgyűlés határozatai és így a tűzvész Magyarországból ne harapózzék át a szomszédos osztrák tartományokba. Még nálukénál is kevesebb pozitívumot jelentett a polgárságra Reichschach javaslata. Mint távoli, ködös óhaját hangoztatta, hogy a legközelebbi országgyűlésen valóban szükséges volna a szabad királyi városok törvényes jogait összefoglalni és olyan intézkedéseket tenni, amelyek a parasztságnak az uradalmak elnyomó törekvéseivel szemben biztonságot nyujtanának. Ő tehát a polgárság és a jobbágyság sorsát még oly

csékély mértékben sem akarta megváltoztatni és teljesen beérte volna eddig élvezett jogaik biztosításával. Az igazán megsemmisítő ítéletet Lipót működése felett azonban Hatzfeld mondotta ki. Követelte a jobbagylázító irat szerzőjének felderítését és megbüntetését, mert — mint hangoztatta — ez a lázítás, legyen annak kiinduló pontja bármily jogos is, a legsúlyosabb büntetést érdemli meg! A városok egyforma kérvényeinek láttára pedig kijelentette, hogy ezt az összebeszélésüket az államra nézve mindenkor hátrányosnak találja. Szerencsére Kaunitz mérsékeltebb volt. Ő a szerzőség kinyomozását nem akarta bolygatni s így az uralkodó Izdenczy javaslata mellett dönthetett (nov. 5.)⁵⁶

Lipót Hatzfeld kemény szavait szfínx-szerű mosollyal olvashatta, annak az embernek a nyugalmával, akinek megvannak a maga külön útjai, amelyekre nem fog habozni rátérni, ha majd az időpontot egészen alkalmasnak találja, de amelyekről most még legelőkelőbb tanácsadóit sem világosítja fel.

Az államtanács állásfoglalása megpecsételte a polgárság sorsát. Hatása alatt ugyanis Lipót a koronázás előtti udvari konferenciákon, miután ezeknek is ugyanolyan volt a felfogásuk, úgy döntött, hogy sem a jobbagyság, sem a polgárság követeléseit „nem használja fel“ a nemességgel szemben s azok teljesítését nem kívánja a rendektől.⁵⁷

Az országgyűlés elé tehát a király, mint a polgárság védője, csak nagyon mérsékelt proposíciókkal lépett. Az egyikben a kancellária ajánlotta törvénynek a meghozatalát kívánta a hivatalviselés ügyében, a másokban pedig a már szabad királyi városokká emelt helységek becikkelyezését és egyéb, kereskedelemre alkalmas telepeknek városokká tételét, hogy így mód nyíljon a pénz körforgásának gyorsítására, az országban lévő nagymennyiségű terményfölösleg pénzzé változtatására és az iparcikkek tökéletesítésére.⁵⁸ Az országgyűlés mindkét óhaj teljesítésére kész volt. A városokat — Pécs kivételével — becikkelyezte s így Temesvárnak, Szabadkának, Pozsegának, Károlyvárosnak megadta a követküldési jogot; a hivatalviselés ügyében pedig Lipótot, akit Izdenczy közben ijesztgetéseivel rávett arra, hogy hagyjon fel a törvénybe foglalás gondolatával, visszahajlította — a kancellária és a magyar országnagyok segítségével — a proposíciókban kifejezett javaslathoz s így állhatatosságával még ő verekedte ki az örökké bizalmatlan udvari körökkel szemben, hogy a polgárvédő király óhajából törvény lehessen.⁵⁹

⁵⁶ Staatsrat. 3344/1790.

⁵⁷ Mályusz i. m. 242. skk. 1.

⁵⁸ U. a. 252. l. és Naponként való jegyzések. II. k. 261. l.

⁵⁹ Mályusz i. m. 332. skk. 1.

Az országgyűlés, a nemesség készsége érthető. Az uralkodó óhajai nem sértették a rendiségnek megállapodott társadalmi és ezzel összefüggő alkotmányos kereteit. A polgárságnak mint negyedik rendnek a sorsát akarták javítani s a nemesség ily szerény méretű jobbításra hajolván, saját érdekében is cselekedett, mivel a polgárság megerősítésével csak vihartállóbba tehetette a rendiség egész épületét. A nemességre veszélyt a kérvények és a „Ninive“ követelései jelentettek: a rendi korlátok eltüntetése, az egész lakosságnak egy színvonalra kerülése és oly országgyűlés, amelyen a mezővárosok és a jobbágyok is képviselőt nyerne. Ezeknek a követeléseknek a teljesülése szétrobbantotta volna a rendi alkotmányt, megsemmisítette volna a nemesség kiváltságos helyzetét és ezt az eddig zárt rendet úgy felolvasztotta volna az egész lakosság tengerében, hogy a magyar társadalom csak egyenlőjogú polgárokból állott volna. Erről a veszélyről azonban immár szó sem volt. Az udvari konferencia, vizsgálgatva a magyar alkotmány visszás vonásait, megállapította ugyan, hogy igazságtalan dolog az, hogy valamennyi város együttesen csak egy szavazattal rendelkezik s így csak annyi súlya van, mint akármelyik mágnásnak, s bár ugyanez a konferencia kifejezte meggyőződését, hogy a köznépnak, a jobbágyságnak is helyet kellene nyernie az országgyűlésen, a problémák megoldását annyira súlyosnak találta, hogy megelégedett azzal az eredménnyel, ha az országgyűlésen már jelenlevők között sikerül az egyensúlyt helyreállítani.⁷⁰ Mivel az időt nem találta arra alkalmasnak, hogy a köznépi országgyűlési képviseltetésének kérdése tárgyalás alá kerüljön, azaz, hogy a rendiség megszűnjék, a nemességet fenyegető veszély is elhárult. A nemesség győzelmét tehát az a körülmény biztosította, hogy Lipót tanácsadói konzervatívabbak voltak, mint uruk.

Túl ezeken az elvi kérdéseken, a polgárság ügyében az államtanács és az udvari konferencia felfogása abban a határozatban összpontosult, hogy a társadalmi mozgalom eredménye a kormányzat terén nem realizálható. Senki tagjaik közül nem gondolt arra, hogy a kormányzat részéről valami olyan reform-munka kezdődhetnék meg, amelynek eredménye képen a polgárság társadalmi helyzete megváltozhatna. Ilyen egyöntetű elutasítás után Lipót nem szállhatott szembe tanácsosaival s ezért valami gyökeres és hirtelen fordulatról, amelyről a polgárság — a Hoffmann-féle biztatások hatása alatt teljes joggal — álmodozott, szó sem lehetett. Sőt még a jövő is elég borúsnak látszott. Az Izdenczy javasolta és el is fogadott megoldás a lehető legrosszabb volt a polgárság szempontjából és a legelőnyösebb a nemesség számára.

⁷⁰ U. a. 250. 1.

Nem jelentett elutasítást, hanem a kérdés elodázását. Az izgatott polgárokat hirtelen csalódásuk esetleg excessusokra ragadhatta volna — bár nehéz ezt még fel is tételezni — így azonban, mivel maradt remény, lelkesedésük kihűlésre, energiájuk pedig lassú tespedésre lett kárhoztatva. A nemesség viszont időt nyert és így elérte, hogy nem a számára legkellemetlenebb percben került megoldásra a súlyos probléma, amikor gyengeségét ki lehetett aknázni. Az elodázás a kérdésnek az élettől való különválását jelentette. Egyszerű adminisztrációs reformmá lett, azzá, hogy a szabad királyi városok hogyan képviseltesenek az országgyűlésen s rajtuk kívül a mezővárosok is nyerhesse-nek-e jogot a követküldésre. A jövőben ennek a kérdésnek a tárgyalásánál a polgárság a maga követelésének nem adhatta meg azt a súlyt, amellyel akkor, a koronázás előtt még rendelkezett; a politikai viszonyok változásával, az idő, a pillanat eltűnésével elenyészett a polgárság relatív jelentősége is. Bár ezzel minden érdekelt számolt, arra már senki sem gondolt, hogy a reformmunkálatok közé utalás a kérdés teljes eltemetését jelenti. Pedig ez következett be. Akkor a munkálatok elkészülése mindenki előtt a legközelebbi hónapok feladatának látszott, életbeléptetésük pedig az első, mielőbb összeülő országgyűlés programjával tűzetett ki. Különösen gyorsan remélték az országgyűlés szervezeti reformjának tető alá hozását, mivel ezt az udvari körök is legsürgősebb feladatuknak tartották. Izdenczy, bár szándéka ellenére, sír-ásója lett a tervnek, mert, mint ismeretes, a reformmunkák évek mulva, elkészítésük után sem kerültek tárgyalásra. S ugyanerre a sorsra jutott a polgárok hivatalviseléséről szóló törvénytervezet is, mert ezt meg a rendek utalták a bizottságok hatáskörébe.

Bár ezt akkor senki előre nem láthatta, a kérdésnek a politikai élet teréről való kiválását és semlegesítését a nemesség észrevette. A kérvények tehát, amikor november elején a kancelláriára kerülnek, azokra a tanácsosokra, akik a nemesség vezetőivel közvetlen kapcsolatban voltak, nem gyakorolják azt a hatást, amelyet Lipót remélt. Ő azt várta, hogy a polgárság összebeszélését és megmozdulását bizonyító folyamodványok villámesapásszerűen érik és megrendítik a kancelláriát éppen úgy, mint az országgyűlést. S ezt annál inkább remélte, mivel a mozgalomnak az egész országra kiterjedéséről a világ éppen oly keveset tudott, mint akár az államtanács s így az meglepetés gyanánt hat-hatott. Lipót, hogy a kancelláriát még jobban megzavarja, a következő hetekben szinte elárasztotta városi ügyekhez tartozó megbízásokkal. Egyik nap a 13 szepesi városnak az elnyomó megyei hatóság elleni panaszirata, a következőn az új városoknak becikkelyezésük iránti kérvényei, majd ismét a szabad királyi privilégiumok után áhító

mezővárosok folyamodványai kerültek a kancellária elé, közben-közben a Hoffmann-féle mozgalom egy-egy elkésett termékével, mindegyik Lipótnak oly külön legfelső kéziratával, amely szigorúan, követelősen parancsolta meg Pászthoryéknak, hogy a kérelmezőkre kedvező véleményt nyilvánítsanak.⁷¹

A kancellária azonban nem jött zavarba. Fölényes higgadtsággal csoportosította a kérvényeket tárgy szerint, azután megállapította, hogy melyeknek az elintézése van már folyamatban a királyi proпозиciók értelmében, a többi között pedig megkülönböztetést tett aszerint, hogy a kérelem jogos-e, vagy sem. Az utóbbiak körébe utalta a mezővárosok országgyűlési követküldésének kérdését. Anélkül, hogy összekülvést vagy forradalmi lépést emlegetett volna, kijelentette, hogy a kérés mindaddig nem teljesíthető, amíg az illető mezővárosok el nem nyerik a szabad királyi városi kiváltságokat. Éppen nem ellenezte, hogy ez megtörténjék. Sőt kiemelte, hogy a kamarai városok, mint Arad, lakossága, mivel a király a földesura, akadály nélkül felemelhető a polgári rendbe, csupán azt kell előzőleg megvizsgálni, hogy anyagiilag bírja-e majd a városi terheket, a tisztviselői fizetéseket. Ellenben hangsúlyozta, hogy a magán joghatóság alatt álló városok, mint Eger, Rozsnyó, Nagyvárad, előbb még saját földesuraikkal — a püspökökkel és káptalanokkal — kötelesek megegyezni s azokat elmaradó jövedelmekért kárpótolni.⁷² A kancellária tehát a kérdést ugyanazon szellemben terelte a rendi — alkotmányos — útra, mint ahogyan az államtanács is vizsgálta azt. Ezt az utat pontosan, élesen megvilágította s javaslatába ezért nem is lehetett belekötni. Az államtanács és az uralkodó egyaránt helyeslését fejezte ki s ezzel az ügy aktaszerű része lezáratt.⁷³

IV.

A polgárság problémája azonban 1790 végén már társadalmi kérdéssé lett, ha nem is a győzelmes nemesség és a konzervatív kormánykörök, de annál inkább a legérdekeltebb fél, maguk a polgárok számára, s így minden maradandó szellemi eredmény nélkül el nem tűnhetett. Nem mintha a polgárságnak az a középső rétege, amelyről az eddigiekben állandóan szó volt, most már elszántan, egy ember módjára érzett és cselekedett volna. Ilyen egységre komoly harc, megpróbáltatás és győzelem nélkül ez a társadalmi csoport sem juthatott. Az agitáció, a

⁷¹ Magy. kanc. 14,368, 14,375, 14,533, 14,605, 14,639, 14,760, 14,943/1790.

⁷² Magy. kanc. 14,943/1790.

⁷³ Staatsrat. 4067/1790.

reménykedés és bizalom, hogy az uralkodó pártfogolja a városokat, megragadta a könnyen hevülő elemeket, de éppen olyan gyorsan el is lankasztotta őket, amikor az azonnali eredmény elmaradt. Ennek a kishitűségnek a látványa, a saját életsorsosaival való elégedetlenség megráz azonban néhányat a polgárok közül s ezek előtt most egyszerre megvilágosodik, hogy az igazi felemelkedés csak a polgárság saját erejéből mehet végbe. Nem a külső akadályok mesterséges lerombolásával, idegen erő segítségével hívásával, hanem a belső, lelki felszabadulás útján. Ez a gondolat bizonyára nem új abszolút értelemben, új volt ellenben a magyarországi polgárság ezen kori életében. Nem felülről kiinduló rábeszélés, nem idegen propaganda eredménye, hanem egy pesti polgár vívódásai és töprengései között nyert alakot. Ez a kereskedő személyesíti meg a polgárságot s még ha egyedül maradt is, az ő állásfoglalása jelzi a haladás útját.

A legigazibb polgárnak, Liedemann Sámuelnek, míg ez a gondolat tudatos lett előtte s amíg a szavakat megtalálta megfogalmazására, fájó szívvel és tehetetlenül vergődve kellett végignéznie, mint zuhan a polgárság abba a hangulati hullámvölgybe, amely talán mélyebb volt, mint a hullámhegy magassága a koronázás előtt.

A polgárok számára a nagy kiábrándulást éppen a koronázás bekövetkezése jelentette. Ők abban bizakodtak, hogy a király új országgyűlést rendel el, amelyen mint a nemességgel egyenrangú, sőt azt háttérbe szorító tényező jelenhetnek meg s ehelyett most azt kellett látniok, hogy minden marad a régiben, a nemesség mellett szóhoz sem jutnak. A félelem, hogy az uralkodó és a nemesség az ő hátrányukra békültek ki, már a koronázás előtt kezdett erőt venni a polgárokon s Hoffmann éppen ennek tulajdonította, hogy több városból be sem küldték a folyamodványt.⁷⁴ A nemesek és a városi magisztrátusok törekvése pedig, akik mindent elkövettek, hogy a polgárságnak az uralkodóba helyezett bizalmát megrendítsék, gyorsan meghozta az eredményt. A nemességgel érző polgárok gúnyolódása, amint az eredmény elmaradására utaltak, másrészt ugyanezek jóakarató intése visszahódította a távoli Bécsben lakó királytól a sokkal közelebb levő városi hatósághoz a könnyen csüggedőket. Ezek meghajtották fejüket előljáróságuk előtt és ismét visszazökkentek abba a társadalmi rendbe, amely, ha talán nem is látszott előttük magasabbnak, mint az óhajtott, de mindenesetre erősebbnek bizonyult.

A nagy tömegnek példájával szemben az öntudatosabbak meg akarták őrizni mind magukat, mind polgártársaikat a király mellett,

⁷⁴ Hoffmann 1790 okt. 26. és nov. 12-i jelentései, i. h.

akinek ígéreteiben továbbra is bizakodtak. Ezek a polgárőrség tagjai voltak, vezérük pedig az egyik tekintélyes, vagyonos német polgár Tuschl Sebestyén, a Hetztheater bérlője. Neki, mikor aggódó, nyugtalankodó társai a koronázás után Bécsbe küldték, Hoffmann adta a szájába, hogy mire kérjen engedélyt a királytól. Ha nem is tudnók, hogy ki fogalmazta meg Tuschl kérvényét, elárulná ezt már eleve az egyezés, amely közte és Hoffmann legelső, július 4-i javaslata között felismerhető. Ismét a polgárőrség átalakításának a tervét vetette fel Hoffmann. A pesti tizenegy századnyi polgárőrség Tuschl kapitánysága alatt egyetlen, ú. n. lövész-századba vonatnék össze, amelyben csak a feltétlenül megbízható polgárok maradnának bent. Ennek tagjait bizonyos hízelt külsőségek óvnák attól, hogy a káros idegen — nemesi — hatások eltántorítsák őket és biztosítanak egyszersmind a király iránti hűségüket. Tisztjeik ünnepélyes alkalmakkor és temetéseknél a sorkatonaság rangjelzését viselhetnék, aminek fejében viszont vasárnap rendes katonai gyakorlatokat végeznének. Az audienciáról Tuschl oly szép ígéretekkel tért haza, amelyek pozitív felhatalmazást nem tartalmaztak ugyan, de amelyek révén mégis úgy érezte, hogy szabad a polgárokat maga köré csoportosítani.⁷⁵

Anélkül, hogy a lövész-század megszervezésére a király a formális engedélyt megadta volna, Tuschl századába gyűjtötte embereit s ebben az egyenruhás csapatban sikerrel is tudta a lelket tartani. A jó polgároknak tetszettek a parádék, felvonulások, a békés katonásdi. A névnapokon most már méltóságteljesen, fontoskodva mulattak. Ittak és ettek ugyan szorgalmasan, azonban közben áhítattal hallgatták maguk választotta tábori káplánjukat, Gabelhofer egyetemi tanárt, Gotthardinak ezt a titkos levelezőjét, amikor az uralkodó iránti hűségtől csepegő ódáit felolvasta.⁷⁶ A külsőség, az egyenruha és Tuschl fáradozása tartotta össze ezt a csoportot, melyet a pesti városi hatóság nemesi származású tagjai görbe szemmel néztek. Ellene azonban, miután a sok névtelen pasquillus és nevetségessé tétel nem hozta meg az eredményt, mindaddig nem léphettek fel, amíg szétbontására nem kínálkozott jó alkalom. Ehhez a helytartótanács segítette őket hozzá. Tuschl ugyanis Hoffmanntól megszerkesztett folyamodványában azt is kérte, hogy az uralkodó engedélyezze a városi pénztárból 8000 forint kiutalását egy — gyakorlatozó helyül szolgáló — lövölde felépítéséhez. Amikor ez a kérvény a szokásos bürokratikus úton a kancelláriához, majd innen a

⁷⁵ Gotthardi 1790 nov. 30., dec. 3-i és Hoffmann nov. 30-i jelentései, i. h.

⁷⁶ Gabelhofer 1791 jan. 25. és 26-i jelentései, Privatbibliothek. fasc. 11. nr. 4.

helytartótanácsához került javaslattétel végett, ez azzal az ürüggyel, hogy a magisztrátus véleményét meg kell hallgatnia a pénz kiutalása ügyében, a folyamodványt leküldötte hozzá. Így a városi tanács nemcsak értesült Tuschlék törekvéséről és szándékairól, hanem a bizonyíték is mindjárt kezében volt. S ezt a fegyvert jól fel tudta használni. Ártatlan arccal, mintha csak az információ megadásánál nem akarna önkényesen, a polgárság háta mögött járni el, közölte a folyamodványt a külső tanáccsal, úgy hogy ez a bizalmas irat egyszerre közismert lett a városban. A polgárórség tisztjei és tagjai — szintén jómódú, szorgalmas polgárok — akik Tuschl terveibe nem voltak beavatva, méltán ütközhettek meg, hogy ez őket háttérbe akarja szorítani, amennyiben a saját, mint egyedül királyhű, százada számára igyekszik minden előnyt biztosítani. A városi tanács tagjai pedig az egyenlenséget szorgalmasan szitogatták és Tuschl ellen felloválták az embereket. A szakadás így gyorsan bekövetkezett és a lövész-század tagjai többé nem számíthattak németajkú polgártársaik segítségére. Ezeket a féltékenység Tuschl ellenségeivé és a városi tanács híveivé tette.⁷⁷

Az elpártolás azért is könnyen ment, mivel a pesti polgárok úgy találták, hogy a politikai téren szenvedett vereségeik után anyagi tekintetben sem teljesültek reményeik. A kereskedőknek, az iparos céheknek egyenkint különböző panaszai, óhajaik voltak, amelyek orvoslását és teljesülését a királytól várták. Ez lett volna éppen az uralkodónak nyújtott politikai támogatásuknak az ellenértéke. 1790-ben egyik küldöttség a másik után ment fel Bécsbe, s itt Lipót szájából kegyes szavakat hallottak, amelyeket ők mindjárt készpénznek vettek. Az ügyeket azonban a király természetesen nem intézhette el személyesen, hanem rábízta azokat különböző hatóságaira. A döntések tehát a bürokrácia lombikjában kristályosodtak ki s mert ott az ellenkező érdekekre is tekintettel voltak, a határozatok, amikor most, 1791 tavaszán napvilágot láttak, kiábrándítólag hatottak. A polgárok megint megcsalatra érezték magukat. Hiába olvasták a felsőbbség leirataiban a szépen felsorakoztatott, világosan előadott okokat, amelyek miatt kérelmeik nem teljesíthetők, ők csak az elutasítást vették észre és azt, hogy a király nem tartotta meg ígéreteit. Akik eddig a közvetítő szerepét játszották a polgárok és az uralkodó között, most hangos szemrehányásokban részesültek. A pestiek, így Gabelhofer, szemtől-szemben, Hoffmann pedig írásban. Az elégedetlenség ilyenféle kocsmai beszélgetésekben is kifejezésre jutott: „Na, most már látjuk, hogy a király milyen

⁷⁷ Liedemann 1791 márc. 26-i (Privatbibliothek. fasc. 11. nr. 13.), Gotthardi márc. 31-i (Privatbibliothek 14. fasc.) és Gabelhofer márc. 30-i jelentése i. h.

jóindulatú velünk szemben! Nincs más hátra, mint a paraszttal együtt fellázadni, mert még mindig jobban járunk, ha a király agyonlövet bennünket s így halálunkkal legalább utódaink számára biztosítjuk a jobb sorsot, mintha kiszolgáltadjuk magunkat a városi magisztrátusnak.“⁷⁸

Ez a hangulatváltozás bizalmas jelentések révén tudomására jutott Lipótnak és elkedvetlenítően hatott reá. Gotthardi eltalálta gondolatát, amikor azt írta, hogy amilyen könnyen hajlanak a polgárok a „jó ügy“ felé, éppen olyan gyorsan pártolnak át az ellenfélhez és állhatatlanságuk miatt nem lehet reájuk építeni. Ettől fogva Lipót még tartózkodóbb és közömbösebb lett a polgárokkal szemben. Amikor Mahl órás, Hoffmannak ez a legtevékenyebb munkatársa audienciára jelentkezett, hogy a temesvári kamarai sörfőző bérletét kérje, maga elé sem engedte, úgyhogy ez lesujtva távozott.⁷⁹ Résztvétlenül szemlélte Lipót azt is, hogy mint bomlik fel a polgárórság, amikor fegyvereit úgy szedette vissza a katonai parancsnokság, mintha csupa lázadóból állott volna. Nemcsak semmit sem tett a polgárok jutalmazására, akik most fájó szívvel vetették le az egyenruhát, hanem a még hűeknek felajánlkozását is visszautasította, amikor a pesti, budai és pozsonyi polgárok, tekintettel az új, 1792-re várható országgyűlés előkészületeire, szerették volna megismételni 1790-i szereplésüket. Ezek ugyanis most Hoffmann felkérték, hogy írjon nevükben egy folyamodványt, amelyben ismét kérnék, hogy az országgyűlésre maguk választotta polgári követekeket küldhessenek. Lipót azonban, akinél Hoffmann előzőleg puhatolózott, leintette a készülődést és óvatosságot, meg tartózkodást parancsolt, úgyhogy a folyamodványok és küldöttségek el is maradtak.⁸⁰

A kishitűség és állhatatlanság, amelyet a polgárok tanúsítottak, érthető. Nemcsak legvérmesebb reményeik nem teljesültek, hanem egyáltalán, még a legszerényebbek sem. Sokkal több ígéretet kaptak, mint amennyinek teljesülését várhatták volna. Bennük pedig nem volt meg a józan ítélőképesség, hogy ezeket az ígéreteket leszállítsák való értékükre. Kétségtelen viszont, hogy könnyen megszedülhettek, mivel a biztatásokat attól az uralkodótól kapták, akit szinte félistenként a felhőkben láttak maguk felett. A felelősség így az ő ügyükben is az izgatókra

⁷⁸ Gabelhofer 1791 márc. 30-i. Gotthardi júl. 15. és 20-i jelentései i. h. Hoffmann 1791 jún. 13-i jelentése *Vertrauliche Akten*. 58. fasc.

⁷⁹ Gotthardi 1791 ápr. 4. és aug. 18-i jelentései. *Privatbibl.* 14. fasc.

⁸⁰ Staatsrat 3909/1791; Gabelhofer 1791 nov. 19. és datálatlan, de szept. 27. és nov. 19. közötti jelentései i. h., Hoffmann 1791 nov. 21. és dec. 4-i jelentései *Vertrauliche Akten*. 58. fasc.

hárul, Hoffmannra és magára a királyra, akinek mindenkor tudtával folyt a játék.

A nagy neki buzdulás után a polgárság visszaesett ugyanoda, ahonnan a magasba akart feljutni. Kudarcat pedig nem szépítette a férfias küzdelem emléke. Vállalkozása nélkülözött minden hősies vonást. Fegyverről, esatazajról nem volt alkalom beszélni az utódoknak, mítikus ködbe nem lehetett beburkolni a vállalkozást. A legesúnyább kudarcba fulladt az, az ellenfél megsemmisítő gúnykacajától kísérve.

Nem is kellett mindezt a polgárórség lefegyverzéséig végigélni, hogy a legjózanabb és legbelátóbb polgár előre meg ne érezze és át ne szenvedje a bekövetkezőket. S Liedemannak ezen felül a mindennapi élet fölös számmal mutatott oly eseteket, amelyek a magyar polgár alacsony sorsát bizonyították. A sok közül elég két példát említenünk fel annak jellemzésére, hogy milyen veszélyek fenyegették az embereket a polgárság két eredendő ellenfele, a nemesség és a zsidóság részéről s milyen módon próbáltak ezek védekezni.

Weber Osvát pesti koresmáros pere és koldusbotra jutása azt dokumentálja, hogy saját hibáján kívül miként mehet tönkre egy szorgalmas ember csak azért, mert akaratlanul ellenkezésbe jut az uralkodó jogi felfogással és törvényekkel, amelyek egy másik rend, a nemesség érdekeit védve, semmiképen sem alkalmasak a polgári élet igényeinek kielégítésére. Amikor Weber, még II. József uralkodása alatt, egy nap kertjébe egy toprongyos, csavargó külsejű embert látott betérni s az előző napokban őt ért lopások miatt nyugtalankodva távozásra szólította fel, majd kölesönös tettlegesség után kituszkolta, valóban nem gondolhatta, hogy vagyontól féltő gondoskodása miatt még baj szakadhat reá. De nem is tudhatta, hogy a kitessékelt ember egy elzüllött nemes és állítólag Balogh Péter septemvir ágrólszakadt rokona. Ez elégtételért azonnal a városi tanácshoz fordult és a magisztrátus Webert nemesi személy megsértése miatt fejjáltsággal 200 forint lefizetésre és 50 botütésre ítélte. A vendéglős azonban vagyontalanságára hivatkozva az ítéletnek nem akarta magát alávetni, a városi hatóság pedig félve az uralkodótól, nem erőltette az ügyet. József halála után azonban Balogh a megyétől követelte, hogy szerezzen neki elégtételt s a megye pártfogására a helytartótanács el is rendelte a végrehajtást, amelyre 1791 júniusában került a sor, amikor a királyi tábla ítélete is a felperes kezében volt. Weber minden ingóságát, még gyermekei ruháit is a legkönnyörtelenebbül lefoglalták s így földönfutóvá tették.⁸¹ A polgár — e példa szerint — nem védekezhetett a maga módján még egy rosszin-

⁸¹ Gabelhofer 1791 júl. 8-i jelentése i. h.

dulatú emberrel szemben sem, ha ez nemes volt, éppen mert a törvények nem egyenlő mértékkel mértek.

Jobban háríthatták volna el a polgárok a zsidóság részéről fenyegető veszélyt, mivel e tekintetben nekik a törvények előnyösebb helyzetet biztosítottak. Ezt az előnyt azonban a valóságban a polgár nem élvezte, mivel a zsidóság meg tudta szerezni a maga számára a nemesiség jóindulatát és pártfogását. Az északkeletről egyre nagyobb számban beszűrődő zsidóság ugyanis a vállalkozó, kapitalista szellemet képviselte, amely a magyar nemesből teljesen hiányzott s így nemesak nem volt köztük érdekellentét, hanem a nemes még hasznát is látta pillanatnyilag a tevékenyen sürgő-forgó zsidónak, mivel attól szükség esetén pénzt kaphatott kölcsön. Nem gördített tehát akadályt letelepülése elé, hanem, ellenkezőleg, elősegítette azt faluhelyen éppen úgy, mint a városban. Itt a nemesi magisztrátus, éppen mert nem iparos-kereskedő vállalkozókból állott, nem látott vetélytársat a zsidóságban, sőt tőle várta a gazdasági élet fellendítését. Így eshetett meg, hogy 1791 júniusában a pesti tanács egy Boskovich nevű gazdag zsidót rá akart erőszakolni a kereskedőtestületre és önhatalmúlag boltnyitási engedélyt adott neki. Az érdekeiket féltő kereskedők csak úgy tudtak szabadulni konkurensüktől, hogy valamennyien a tanács elé vonultak és hangosan követelték az üzlet bezárását, majd a tanács ellenkezése és Bobics ügyvéd cselfogása dacára, ki, csakhogy megakadályozza a polgárokat szándékuk véghezvitelében, elszaladt a boltkulcsokkal, erőszakkal érvényt szereztek követelésüknek.⁸²

Ilyen esetek, mint ez a két epizód, korábban is előadódtak. A zsidóság előretörése eddig is nyugtalanította a polgárságot, amióta azonban a polgári életfelfogás ellentéte a nemesivel és a zsidó gazdasági szellemmel szemben — az előbbi a Hoffmann-féle agitáció következtében — tudatosabb lett, azóta a valóságot lesújtóbbnak érezte. Az elégedetlenség pedig fenyegetésekben nyilvánult meg s az olyan elkeseredett kijelentések, hogy a polgároknak maguknak kell elégtételt szerezniök és a lámpavas-emlegetések már nem voltak szokatlanok.⁸³ Mindez azonban mit sem segíthetett. A fennálló társadalmi rend súlya nagyobb volt, semhogy könnyen meg lehetett volna változtatni. A helyzet pedig még csak rosszabbodott, mert reménytelenné vált, amikor kiderült, hogy nem szórványos, történetesen egymás mellé kerülő esetekről van szó, hanem, hogy ez a két polgárellenes tényező valósággal fegyverbarátságot kötött a városi lakosság ellen. A nemességnek és a zsidóságnak ezt az össze-

⁸² Kohlmayer 1791 jún. 28-i jelentése, Privatbibliothek, fasc. 11. nr. 15.

⁸³ Gabelhofer 1791 júl 8-i jelentése, i. h.

találkozását a XVIII. század végén a politikai viszonyok is elősegítették. Mint korábban rámutattunk, a köznemesi mozgalom vezetői az illuminátus rend tagjai voltak. A bécsi illuminátusok egyik vezérférfia pedig az a Sonnenfels József udvari tanácsos volt, aki — maga is egy rabbi fia — rendkívül sokat tett a zsidóság helyzetének javítására. Az ő egyetemi tankönyveiből nyerte közvetlenül és közvetve állampolitikai ismereteit a felvilágosodott magyar nemesség, amelynek vezérei vele együtt ugyanazon titkos társulatban tevékenykedtek és így megvolt a mód és alkalom, hogy a kancelláriai és helytartótanácsosok, meg magasállású bírák oly intézkedéseket tegyenek, amelyek a zsidóság sorsát megkönnyítik. Ez a politikai érdek és fegyverbarátság eredményezte már 1790 elején, hogy amikor a városok a zsidók kiűzését követelték, a helytartótanács közbelépett és arra hivatkozva, hogy az országgyűlés fogja majd szabályozni a kérdést, a statusquo fennmaradását rendelte el, nem törődve az ellenmondással, hogy ugyanakkor hagyja érvényben Józsefnek egy „törvénytelen“ és a privilégiumokat súlyosan sértő rendelkezését, amikor egyéb reformjait, mint a földmérést teljesen megsemmisítették.

Társadalmi, jogi és gazdasági tekintetben egyaránt veszélyeztetve látván sorsát a polgárság, hogy meneküljön a nemesség és zsidóság fojtogató gyűrűjéből, kénytelen még mindig sóvárogva tekinteni a harmadik tényező, a király felé, még oly sok csalódás dacára is. Ezért nem kapcsolja ki az uralkodó személyét Liedemann sem, amikor kidolgozta említett tervét a polgárság sorsának megjavítására, bár e terv éppen a polgári önérzet és önállóság kifejlesztését célozza. Neki nem tetszett Tuschlék katonásdíja, ő mélyebben akarta a polgárság sorsát megalapozni. Fájt neki, hogy a megvagyonosodott polgár fiának mindenáron nemesi családból szeretne feleséget szerezni, maga pedig inkább akar szegény nemes, mint gazdag polgár maradni. Nevelni akarta a polgárságot, valósággal a szónak romantikus értelmében: öntudatra ébresztetni, ráeszméltetni erejére és hivatásának tudatára, hogy azután a maga erejéből és műveltségéből elérhesse az állam sorsának intézésében az őt megillető helyet.

A kor divatjának hódolt, amikor a szabadkőműves szervezkedést véve mintául, egy félig titkos társulat alapításában vélte a legmegfelelőbb eszközt megtalálni tervének kiviteléhez. Ez a társaság öt fokozatból állana, amelyek közül az első három nyilvános, nem titkos. A legalsó fokon a tagok között az igazi, Krisztusi vallás és erkölestan elveit kell elterjeszteni s ha már valamennyi keresztény vallás összeolvadása nem is remélhető, legalább olyan szellemet kell megteremteni, amely lehetővé teszi, hogy a tagok egymást testvérek gyanánt szeressék.

Miután a vallási ellentétek így elsímúltak, a második fokozatba felkerülők az alkotmány és a törvények felől kell felvilágosítani s bennük a helyes fogalmakat kialakítani. A harmadik fokra már csak kevesen juthatnak, egyedül azok, akikben megvan a képesség a magasabb helyről kapott utasítások végrehajtására. Ők vezetik az alsóbb gradusokon levőket s csak azok, akik közül kerültek, tudhatják, hogy van a társulatnak még egy titkos negyedik és ötödik fokozata is. A harmadik fokon levők már rendszeres páholyokat alkotnak, titkárral, felügyelővel, kinestartóval s fejük egy negyedik fokú tag, akinek ellenőrzése mellett és elnöklete alatt működnek a kisebb városokban. Viszont a negyedik fokú tagok tanácskozásaikat, a tartományi összejöveteleket egy ötödik fokúnak az elnöklete alatt tartják s ilyen magasabb páholyok Pozsonyban, Pesten, Temesváron, Kassán és Besztercebányán volnának. Azok a legfelső fokú tagok, akik időnkint ezeken a gyűléseken, tanácskozásokon elnökölnék, valamennyien a társaság feje mellett élénének, mint annak közvetlen munkatársai. Ez a fej pedig maga az uralkodó. Lipót s ezért is volna a társaság neve: Lipót-rend. Tehát láncszerű kapcsolat fűzné össze megszakítás nélkül a tagokat, amennyiben mindég a magasabb fokúak vezetik az alacsonyabban levőket s az egész szervezet egyetlen vezető parancsára működnek, akinek titkos utasításait követnék végeredményül a tömegek, nem is sejtve, hogy hozzájuk milyen úton jönnek a parancsok.

Hogy lehet azonban az embereket rávenni, hogy belépjenek ebbe a társulatba? Az első három fokozat nyílt, köztudomású s így itt a szervezet élete a nyilvánosság előtt játszódik le. A tagok hetenkint összejönnek két órára s ezt az idejüket keresztényi, jámbor beszélgetéssel töltik el. Havonta pedig bizonyos összeget fizetnek, amelyből dologházat állítanak fel, hol a munkanélküliek elhelyezkedésükig foglalkozást találnak s ez az intézmény, ha beválik, esetleg nagyobb vállalkozás alapja is lehet. Mindez azonban külsőleg, mint Liedemann mondja, „hogy a rend tevékenysége a jótékonyagra is kiterjedjen.“ Az emberek ebbe az ártatlan rendbe azért is belépnének, mivel különböző előnyöket nyernének. Így a jövőben városi tisztviselők csak a rend tagjai lehetnének, az audienciákon elsőbbségük volna másokkal szemben s csábítólag hatna rájuk az a körülmény, hogy az uralkodó, akinek nevét viselné tehát a szervezkedés, maga is megjelenne néha a polgárok között. Az ügybuzgalmat pedig még csak fokozná, hogy a harmadik fokon levők egy medáliát viselhetnének, a negyedik fokúak pedig ezen kívül fizetésben is részesülnének.

Az ártatlan külső alatt a rend igazi célja Liedemann szerint a polgárság nevelése és a nemesség befolyásának teljes megszüntetése. Ezért

a rendnek, szigorú törvénye szerint, csak polgár lehet a tagja, akinek fogadalmat kell tennie, hogy nemességet sem nem kér, sem el nem fogad, hanem meg van győződve, hogy a polgári rend „méltó rend az államban.“ Az így felnövekedett tagok, akik most már önérzetesen vallják magukat polgároknak, segítik azután a polgárságot öntudatos, erős társadalmi osztállyá tenni, a nemességet, a nemesi származású és gondolkodású vezetőréteget kiszorítani a városokból, hogy így a polgárság önmagának a vezetője lehessen. Az új polgárok azonkívül lassan alkalmasak lesznek nemcsak a városi tisztségek betöltésére és a végrehajtható hatalom gyakorlására, hanem a törvényhozásra is megfelelő befolyást gyakorolva, legvégső fokon a polgár vagyonszükségét is megszilárdíthatják, illetőleg megteremthetik.⁸⁴

Kétségtelenül különös, meglepő ez a terv, amelyben aufkläristszabaddkőműves, preromantikus és konzervatív-rendi gondolatok elegyednek össze. S bár semmi sem lett belőle, mégis megvan az a jelentősége, hogy rámutatott arra az egyetlen útra, amelyen a polgárság úgy haladhatott volna, hogy politikai önállóságát leginkább megőrizze. Lipót Liedemannnak a tervét, amelyet Gotthardi nyújtott át neki, nem azért nem fogadta el, mintha a forma, a titkos társulat alapítása ellenkezett volna intencióival. Ettől annál kevésbé idegenkedhetett, mivel éppen Hoffmann közreműködésével maga alapított Ausztriában egy titkos szövetséget, amelynek ő volt a láthatatlan feje, s tette mindezt abból a célból, hogy az embereket bevonva ide, ellensúlyozza a különböző forradalmi szervezetek aknamunkáját. Az anyagi eszközök elégtelensége sem lehetett az elutasítás oka. Liedemann mindössze ötezer forintra becsülte azt az összeget, amely elegendő a társulat felállításához, Gotthardi pedig úgy találta, hogy ha Liedemann 10.000 forintnyi, 4%-os kölcsönt kapna, amelyet üzletébe fektethetne, akkor így olyan anyagi helyzetbe jutna, hogy mint negyedik fokon működő vezető észrevétlenül, feltűnés nélkül fenn tudná tartani az összeköttetést és kapcsolatot az uralkodóval. Csak a kifogást ismerjük, amellyel Lipót a tervet elutasította és ez úgy hangzott, hogy az idő nem alkalmas a kivitelre.⁸⁵

⁸⁴ A terv Liedemann jelentései között, Privatbibl. fasc. 11. nr. 13., másolata a Festetics család dégi levéltárában a szabaddkőműves iratok 15. kötetében. Liedemann 1790 dec. 18. tett először említést, hogy a terv kidolgozásával foglalkozik (i. h.), a kész munkát pedig Gotthardi 1791 márc. 8-án nyújtotta át az uralkodónak.

⁸⁵ Gotthardi datálatlan cédulán 1791 márc. 8. után: „Ob ich dem Liedemann schreiben darf, dass Euer Majestät seine Arbeit gnädig aufgenommen, nun aber zu dessen Errichtung noch nicht Zeit wäre?“ (Privatbibl. 14. fasc.)

Altalában az egész mozgalomban az uralkodót bizonyos kétszínűség jellemzi. Ő az, aki a polgárságot feltüzeli, azután egyszerre cserben hagyja s többé egyetlen próbálkozását sem támogatja. Azt hisszük azonban, hogy inkább óvatosság vezette őt. Toscanini uralmának évtizedes reformtevékenysége felvilágosult fejedelemnek mutatta őt s ugyanúgy magyarországi politikáját is a jobbagysággal szemben humánus érzelem hatotta át.⁸⁶ A társadalmi reformok gondolata közel állott szívéhez, tudta azonban, hogy e tekintetben a legnagyobb óvatosságra van szükség, hogy több baj ne származzék a tényleges állapotok megszüntetéséből, mint amennyi előny az újból fakadhat. Óvatosságra intette a francia példa is, amely napról-napra fokozódó felfordulást tárt eléje. Mivel trónját minden veszélyen túl biztonságban akarta megtartani, a családja uralmára való tekintet gátolta őt a szabad cselekvésben. De még így is bizonyára megvalósította volna terveit, ha a halál korán, férfikora teljében el nem ragadja őt. A társadalmi reform iránti vonzódását azonban elrejtette a világ elől s csak ritkán, egy-egy kis esetben adott bizonyítékot róla. Ilyen volt pl. Szaller György megjutalmazása. Ez a jó készültségű, több nyelven beszélő fiatalember egy könyvet írt, amelyben a kor divatja szerint egy idegen utazó szemével nézve és dialógikus formába öltöztetve ostromozta a magyar nemesség visszaéléseit, gúnyolódott az exjezsuiták tudatlanságán, sajnálkozott a parasztság és polgárság elnyomásán és lelkesedett József, majd Lipót aufklárista reformjaiért. Munkáját „A Kroy frantzia hertzegnek utazása Budára a magyar nemzeti gyűlésben 1790“ címmel Bécsben már kezdte kinyomatni, azonban előzetes cenzori engedély nélkül, miért is a rendőrség, tudomást szerezve arról, megsemmisítette a kész íveket, a nyomtatást pedig eltiltotta. A mikor most Szaller munkája kéziratát az uralkodónak benyújtotta, a legfelsőbb imprimaturt kérve, Lipót annak dacára, hogy a bírálókul megbízott Izdenczy és gróf Balassa a legnagyobb mértékben fel voltak háborodva annak hangja és azon tendenciája miatt, hogy a társadalmat „ad normam Gallicanam“ fel akarja forgatni, elutasítás és börtön helyett ötven arany jutalomban részesítette a szerzőt. A könyvet ugyan nem engedte kinyomatni, de

⁸⁶ Büchi, H.: Ein Menschenalter-Reformen der Toten Hand in Toscana 1751—1790. és Finanzen und Finanzpolitik Toskanas im Zeitalter der Aufklärung. (Historische Studien. 99. és 124.) — Mályusz i. m. 354. l. — Mily véleménynyel voltak olaszországi működéséről az egykorú magyar aufkláristák, l. J. Molnár: Das Bild Leopold II., nach den Grundsätzen der Bibel und nach der Geschichte gezeichnet, eine Predigt zum Andenken seiner feyerlichen Krönung. 1791.

viszont ígéretet tett Szaller alkalmazására, bizonyára azért, hogy kéznél legyen és adandó alkalommal felhasználhassa őt.⁸⁷

A polgárokkal kapcsolatban, úgy látszik, attól tartott Lipót, hogy a francia forradalom jelszavai elragadhatják őket. Nem vette észre, ami ma, az idők távolából oly szembetűnő, hogy a forradalom romboló hatása szinte egészen elkerülte őket. A polgárságnak e korban nincsenek írói, akik a felforgató jelszavakat terjesztenék. A Martinovics-összeesküvés tagjai főleg nemesek, továbbá oly jurátusok, akik a királyi táblán a nemes ifjakkal együtt élnek és oly írók, akik minden polgári származásuk ellenére és forradalmiságuk dacára a nemesi gondolkodás légkörében nőttek fel. A jobbágyfiú Bacsányi nemes szeretett volna lenni s Martinovics ugyanezen rend előjogait szerzi meg családjá számára. Ha még a forradalmárok is így éreztek, érthető, hogy a polgárság és az az írói közvélemény, amely a társadalom vágyainak kifejezést szokott adni, két különböző, egymással érintkezésbe sem jutó világban élt. Ez a körülmény gyengítette a polgárságot, mert nem volt senki, aki majd hangos, majd megejtő és lebilincselő szóval terjessze felfogását a világot jelentő olvasók előtt, hogy ezek mint visszhang újból megsokszorozzák a polgárság erejét. Circulus vitiosus volt ez: a polgároknak magukban sem volt öntudat és önérzet s így még kevésbé lehetett ezt elvárni az íróktól, akik rezonáció nélkül eleve képtelenek eredményes működést kifejtteni.

Talán csak egyetlen alkalommal sietett író a polgárság segítségére, ez is akkor, amidőn már a reakcióval szemben kellett védekezni. A túlzó katolikus egyházi körök ugyanis szerették volna a pesti egyetemet Esztergomba helyezettetni át, hogy így az ifjúság nevelése a kis városban a klérus fokozottabb ellenőrzése mellett történhessék. Nem tekintve az anyagi szempontot, mindenképen nagy sérelem lett volna ez a pesti polgárságra s így nem csoda, hogy egyértelműleg fordult a

⁸⁷ Szaller 1792-ben a pozsonyi főgimnáziumon a magyar nyelv tanára lett, magy. kanc. 13.740/1792; munkájának kézírata: Privatbibl. fasc. 30., nr. 2.; eltiltása és az államtanácsosok elítélő véleménye: Staatsrat 3198. 3511/1790; Gotthardi 1791 okt. 6. és 1792 márc. 4-i jelentése, Privatbibl. 14. fasc. és Vertrauliche Akten. 57. fasc. — Azt hisszük, hogy Lipót törekvéseinek végső célja felől a Ninive-nek, ennek az ő utasítására készült röpiratnak az utolsó lapjai nyújtanak felvilágosítást, amelyeken Hoffmann a magyar alkotmány új formába öntésének módját adta elő. Eszerint a jobbágyság engedélyt kapna, hogy az országgyűlésen saját követői által képviseltethesse magát és általuk adhassa elő panaszait. A jobbágyság ezen képviselői azután *valamennyi* város követével együtt közös erővel megfosztanák a nemességet bizonyos előjogaitól s azokat a maguk számára biztosítanák. Lényegében tehát általános népképviselletté változnék át az eddigi rendi országgyűlés.

terv megvalósulása ellen. Az érveket Versegghy szedte rendbe, aki alkalmas volt ennek a feladatnak az elvégzésére, mivel papi ruhája dacára felvilágosultabb gondolkozást tanusított, mint sok kortársa. Indokolásában felemlítette pl., hogy Pesten több alkalom kínálkozik nyelvek tanulására vagy hogy a jurátusok, ezek a királyi táblán gyakorló jogászok ugyanitt eljárhatnak az orvosi s egyéb előadásokra s így bővíthetik ismereteiket, amire nem lesz többé lehetőség, ha az egyetem elkerül a fővárosból. Ugyanígy visszautasította a vádat, mintha a nagyvárosi élet egyenlő volna az erkölestelenséggel. Sőt nem habozott kiemelni azt sem, hogy az egyetem a protestánsoké is és így reájuk nézve is sérelmes volna egy kis egyházi jellegű városkába helyezni át, ahová a protestáns szülők nem engedhetnék el gyermekeiket. Érvelésének központjában azonban annak hangoztatása van, hogy a polgári élet egyenlő a magasabb, finomabb műveltséggel s elődása itt szárnyakat kapva, valósággal dithirambust zeng, hogy milyen nevelő hatást gyakorol a polgári szellem a nemesi fiatalságra. Ez, mondja, naponta látva maga körül oly polgárokat, akik sem szellemi téren, sem más férfias erények tekintetében nem maradnak el mögötte, megismerkedik, majd barátságra lép velük és megszokja, hogy a polgár fogalmát a becsületesség, munkás tevékenység, fennkölt gondolkozás és nagylelkűség képzeletével kapcsolja össze, hogy végeredményül magát az egész polgárságot is értékelje és méltányolja. Amint ezek az érzelmek a nemes ifjú lelkében egyre mélyebb gyökeret vernek, úgy száll alá arisztokratikus dőlyfe, hogy helyet adjon az emberies érzésnek és a helyes önítéletnek. Ha azután az ilyen ifjú hazatér birtokaira gazdálkodni, az átalakulásból további nagy előnyök származnak. Jobbágyaival emberségesen fog bántani, mert nem tartja magát többé valami felsőbb lénynek és nehéz sorsukat megértő intézkedéseivel enyhíteni törekedve, alattvalóinak jótévőjévé lesz. A nemesnek ez az átalakulása, önmagának a megismerése azonban csak nagyvárosban mehet végbe. Az önismerethez ugyanis mindenki csak úgy jut el, ha másokkal hasonlítja össze magát, még pedig olyanokkal, akik sem felette, sem alatta nem állanak. S éppen erre nincs alkalom a kisebb városokban. Ezekben a nemesi fiatalság a népet mindig maga alatt levőnek tekinti s vele szemben a vezető osztály szerepét akarja játszani, míg ellenben a nagyvárosban a kiváló polgárok erkölcsi tulajdonságai szerénységre figyelmeztetik és szoktatják őt.⁸⁸

Bár Versegghy szavai valóban a polgárság legmagasabb fokú dicsé-

⁸⁸ Versegghy lefoglalt iratai között található a polgárság részére összeállított schlagwort-szerű feljegyzése, bizonyára egy folyamodvány tervezete: Vertrauliche Akten. 51. fasc. A. nr. 13.

retét jelentik, mégis úgy hangzik a folyamodvány, mintha a nemesség érdekében készült volna. S ez ismét csak azt bizonyítja, hogy a polgári írók gondolkodásának annyira központi problémája a nemesség sorsa, hogy hatása alól soha sem vonhatják ki magukat. Valami előny ebből az érzelmi kapcsolatból is származott: könnyebbé vált annak az útnak a keresése, amely a polgárság és a nemesség közötti megegyezéshez esetleg elvezethetett. A sor pedig erre is rákerült, amikor Lipótnál, az uralkodónál a polgárság képviselői egyre csak visszautasításra találtak és így szinte szükségszerűen voltak kénytelenek próbálkozni ügyükkel az ellenpártnál. A kiváltságos rendeket, emberi érzéseikre appellálva, szerette volna Mahl rávenni, hogy a polgárság helyzetén javítsanak. Spillenberg ügyvéddel, az „Ephemerides“ szerkesztőjével szövetkezett.^{88a} Ez nemesi származású volt, 1790-ben a köznemesség mozgalmának híve, azonban a francia felvilágosodás forradalmi és demokrata eszméi is erősen hatottak reá, mint a következő évek eseményei mutatták. Nem volt ugyan a Martinovics-összeesküvés tagja, azonban a vádlottak mint barátjukat választották egyik ügyvédjükül. Vele próbálkozott Mahl egy olyan folyamodványt megszerkeszteni, amelyet a rendekhez intéznének a polgárság érdekében. A fogalmazás munkájába bevontak több polgárt s azután kezdtek azon is gondolkozni, hogy miként vehetnék rá a többi város lakosságát a kérvény aláírására, azaz megtették a legelső lépéseket egy újabb, egységes polgári közvélemény kialakítására.⁸⁹ Mily eredménnyel — effelől semmit sem tudunk. A gondolat felvetődése azonban azt bizonyítja, hogy a polgárság elfordult az uralkodótól.

A rendek meggyőzésére annál is nagyobb szükség lett volna, mivel éppen ekkor kezdték meg azok az országgyűlési bizottságok tevékenységüket, amelyek hivatottak voltak az új Magyarországot felépíteni és ezzel a polgárság sorsát egy-két emberöltőre eldönteni. A polgársággal foglalkozó javaslatot a konzervatív Gr. Mailáth József dolgozta ki s ő az egyik, legtöbb kifogásra alkalmat adó visszaélésnek a megszüntetésére, amely abból adódott, hogy a külső tanács önmagát egészítette ki, igen ügyes módot ajánlott. Az oligarchikus rend helyébe egy másik lépett volna, amelyet demokratikusnak lehetne nevezni, amennyiben a külső tanács, az electa communitas tagjait a polgárok maguk választanák. E célból a polgárok kétszázankint tribusokba osztatnak be, élükön egy-egy tribus magister-rel, akiket a külső tanács jelöl ki s e tribusok választják az electa communitas tagjait. Mivel így a polgárok

^{88a} Waldapfel J. A hazai hírlap- és folyóirat-irodalom történetéhez. Magyar Könyvszemle. 1930. 77., 86. l.

⁸⁹ Strohmayer 1791 okt. 11-i jelentése. Privatbibl. fasc. 11., nr. 3.

maguk döntenek el, hogy kiket akarnak előljáróiknak és mert a számszerinti többség határoz, a nemesi csoportok uralmának vége szakadt volna. Bár Mailáthnak ezt a javaslatát a bizottsági tagok többsége nem fogadta el, hanem megmaradt a régi kiegészítési mód mellett, a bizottsági munkálat végső fogalmazása mégis tartalmazott a polgárságra nézve lényeges előnyöket. Így meg akarta szüntetni azt a tarthatatlan helyzetet, amely a polgárság országrendi szerepe körül uralkodott. Amíg ugyanis eddig az országgyűlési tárgyalásokon a szavazatok mérlegeltettek és ennek következtében az egész polgárság szavazata egyetlen egységnek számított, most az új rend szerint a szavazatok számszerinti aránya lett volna a döntő. Igaz, hogy a megyék túlsúlyát örök időkre biztosította volna az a körülmény, hogy megyénként 3—3 követ jelent volna meg, míg városoknál csak egy-egy s ezenkívül a jövőben minden új város valamely már meglévő, közelivel együtt küldötte volna el követeit, hogy így sohase majorizálhassák a nemesség képviselőit, azonban az eddigi állapotokkal szemben a bizottsági javaslat a polgárság számára mégis jelentékeny haladást jelentett volna, mivel minden, a törvény meghozatalakor tényleg fennálló városnak szavazati jogot akart adni.⁹⁰

A polgárság szempontjából tehát csak sajnálhatjuk, hogy az 1792/3-i reformmunkálatok nem léptek életbe. Tárgyalásuknak elődázása ugyanis azt jelentette, hogy a régi, sok tekintetben tarthatatlan állapotok továbbra is fennmaradtak és így az átalakulás nem kezdődhetett meg. A polgárság sorsában ezért évtizedeken keresztül nincs változás. Mivel nem tudott saját erejéből felemelkedni és öncélú politikát kezdeni, azaz Liedemann gondolata nem valósult meg, várnia kellett, míg a liberális köznemesség képviselői feléje fordultak segítő karjaikkal, de ugyanezért egyszersmind viselnie kellett hosszú időkre, szinte napjainkig, erőtlenségének és másra támaszkodásának elmaradhatatlan káros következményeit.

Mályusz Elemér.

⁹⁰ Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis quoad obiecta articulo 67 anni 1791 regnicolariter sibi delata elaboratum. Pozsony, 1826. 68., 79. l. — Ugyanezen kiadvány XV. melléklete: „Elaboratum... comitis Josephi Majláth de coordinandis liberis, regiisque civitatibus, quatenus eadem ut pars potestatis legislativae et iurisdictiones publicae, nec non qua institutum promovendo commercio et omni industriae necessarium considerantur.“ 15. l.

EIN ZENSURSTÜCKLEIN ZUR DATIERUNG UND ERKLÄRUNG EINES GRILLPARZERSCHEN EPIGRAMMS.

In einem Briefe an Gustav Heckenast, in dessen Pester Verlag soeben das Taschenbuch „Iris“ mit dem „Armen Spielmann“ erschienen war, hat Grillparzer gesagt, dass Pest als Verlagsort für ihn „eine erwünschte Mitte zwischen Inland und Ausland“ einnehme. Dieses nicht gar zu ernst zu nehmende Schlusskompliment, das die Absage auf Lieferung weiterer Erzählungen versüssen sollte und wohl auch mit Rücksicht auf die 1846 von Heckenast geplante, aber nicht zustande gekommene Gesamtausgabe der Werke Grillparzers niedergeschrieben wurde, ist doch nicht uninteressant. Es scheint darin eine dunkle Erinnerung zu schweben an einen fast drei Jahrzehnte zurückliegenden Fall, wo Pest schon einmal eine solche, damals allerdings eine *sehr unerwünschte* Mitte gebildet hatte.

Allgemein bekannt ist, was für schlimme Folgen nach dem Erscheinen der „Ahnfrau“ und der „Sappho“ der Abdruck des in Italien entstandenen Gedichts vom „Campo vaccino“ (in der „Aglaja“ auf das Jahr 1820) Ende 1819 allein in Wien für den Dichter heraufbeschworen hatte. Wahrscheinlich doch durch Zacharias Werner, oder auf dessen Veranlassung hin durch einen Mittelsmann, bei der Wiener Polizeibehörde denunziert, hatte Grillparzer es sich gefallen lassen müssen, dass das Gedicht aus allen noch vorhandenen Exemplaren — einige wenige waren bereits nach auswärts verschickt, ein paar auch an die Wiener Mitarbeiter ausgegeben worden — herausgerissen und vernichtet wurde, dass er auf Befehl des Kaisers vom Polizeipräsidenten Sednitzky persönlich einen scharfen Verweis ausgesprochen bekam; und mit seiner mündlichen und dann noch schriftlichen Rechtfertigung hatte er nur soviel erreichen können, dass wenigstens sein Freund Schreyvogel, der als Censor fungiert hatte, unbehelligt blieb. Seit dieser Zeit galt der Dichter, der ritterlich alle Schuld auf sich genommen hatte, in Wien als ein Verfemter.

Da erschien, fast ein Jahr später, das verbotene Gedicht in der Pester

„Pannonia“ des Grafen Festetics, in der Nummer vom 2. August, mit Grillparzers Namen erneut im Druck. Wiederum ein Strohmann, ein gewisser S. B. Dünker, Handelsmann auf Märkten, erstattete bei der Wiener Polizei Anzeige, und Sedlnitzky forderte am 30. August, nachdem er über die Zeitschrift die Recensurierung verhängt hatte, von der ungarischen Hofkanzlei einen Bericht ein, wie es möglich gewesen sei, dass der Wiederabdruck des Gedichts gestattet wurde. Der Ofener Censor, Antoine de Nagy, rechtfertigte sich damit, dass er angab, ihm sei ein Exemplar der „Aglaja“ mit dem Grillparzerschen Gedicht zur Censurierung vorgelegt worden, von dem Verbot habe er nichts gewusst und auch in den gewöhnlichen Hof-Censur-Verzeichnissen keinen ausschliessenden Vermerk gefunden. Diese Rechtfertigung ging erst fast ein Vierteljahr später, am 24. November nach Wien ab. Noch am 14. Dezember aber grollt Sedlnitzky in seiner Antwort darauf: der Censor sei einer bewussten Täuschung zum Opfer gefallen, man müsse das vorgelegte Exemplar der „Aglaja“ geradezu aus dem Auslande bezogen haben, „allein auch abgesehen davon hätte der Ofner Censor den anstössigen Inhalt des obbezeichneten Gedichtes berücksichtigen und zur weiteren Verbreitung in einer inländischen Zeitschrift nicht zulassen sollen.“

Wir wissen jetzt aus einer Anmerkung der kritischen Grillparzer-Ausgabe, dass Graf Festetics die „Aglaja“ von 1820 diesem Censor schon am 23. Juli zugesandt hatte mit der inständigen Bitte, das Grillparzer-sche Gedicht jetzt zu expedieren, da er es für das nächste Blatt wünsche — wäre Nagy aber zu sehr beschäftigt, so bitte er solches nur bis Ende des Monats zurückzuschicken, da er es dann erst im August aufnehmen könne. Nagy würde ihn hierdurch um so mehr verpflichten, weil er jetzt wirklich an Gedichten Mangel leide. An diesen Worten ist das „jetzt“ auffällig. Es lässt darauf schliessen, dass das Gedicht dem Censor bereits einmal in Abschrift vorgelegen und er es da nicht zugelassen hatte. Durch Übersendung der „Aglaja“ wollte Graf Festetics ihn also nur überzeugen, dass gegen einen erneuten Abdruck wirklich nichts einzuwenden sei. Der Censor nahm sich aber nochmals ein paar Tage Zeit und schickte seine Erlaubnis erst Ende des Monats.

Ob nun Sedlnitzky mit seinem Verdacht einer bewussten Irreführung recht hatte, wage ich nicht bestimmt zu entscheiden. Wenigstens glaube ich nicht, dass jenes Exemplar der „Aglaja“ erst aus dem Auslande bezogen werden musste. Charakteristisch aber ist dieser Verdacht schon an sich. Und vielleicht klingt in ihm ein anderer, viel schwererer Argwohn ab, der sich inzwischen — wohl zum Bedauern des Polizeipräsidenten — als haltlos erwiesen hatte, ein Verdacht gegen den Dichter

des „Campo vaccino“ selbst, dass nämlich Grillparzer um den Wiederabdruck gewusst und am Ende gar seine Hand dabei im Spiele gehabt habe. So erkläre ich es mir, dass schon der erste Brief des Grafen Festetics an Grillparzer vom 22. August 1820 und dann auch der zweite vom 17. September 1820 von der Wiener Polizei abgefangen wurde und in die Akten der Censurbehörde kam. Dort hat sie Carl Glossy ziemlich spät erst aufgefunden und sie dann im Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft (Bd. 18 von 1908, S. 301 ff.) samt dem Schriftwechsel mit der ungarischen Hofkanzlei, allerdings fehlerhaft und in falscher Reihenfolge, veröffentlicht. Jetzt sind sie bequemer im 1. Band der III. Abteilung der grossen Grillparzer-Ausgabe (S. 232 ff.) zugänglich, und da findet man nun auch auf dem ersten Briefe den Vermerk der Wiener Polizei: „Einsweilen aufzubehalten. Z. N. 24. Sept. 1820“, der offenbar auch für den anderen Brief mit gilt. Es wäre für Sedlnitzky wohl „ein gefundenes Fressen“ gewesen, wenn er sich durch Nachweis einer Schuld Grillparzers bei seinem höchsten Herrn hätte beliebt machen können. Und wirklich konnte der erste Brief, in dem Graf Festetics dem Dichter für bereits zweimal von ihm durch Vermittlung des Wiener Buchhändlers Coremans erhaltene Beiträge dankt, ihn in seinem Argwohn befestigen, wenn auch die Redewendung darin „In der festen Überzeugung, dass er (nämlich Coremans) dazu berechtigt war“ bei genauerem Hinsehen recht wohl geeignet gewesen wäre, den Dichter zu entlasten.

Wie sich Sedlnitzky nun über diesen Punkt Gewissheit verschaffte, wissen wir nicht. Jedenfalls wusste und ahnte Grillparzer zunächst nicht das geringste. Wahrscheinlich war ihm sogar die Tatsache des Wiederabdrucks unbekannt geblieben. Dieser hätte ja auch ganz leicht im Weg über die vielen in Wien umlaufenden Abschriften des verbotenen Gedichts zustande gekommen sein können. Auch die beiden Briefe des Grafen Festetics hat er wohl nie zu sehen bekommen.

Leider lässt sich noch immer nicht feststellen, ob diese Briefe und namentlich die dem zweiten als Belege beigefügten vier „Original Briefe“ Coremans, die bisher noch nicht gedruckt wurden und zur Aufklärung der ganzen Angelegenheit doch vielleicht mit beitragen könnten, beim Brande des Wiener Justizpalastes im Sommer 1927 mit den vielen anderen Censur-Akten vernichtet wurden, oder ob sie erhalten geblieben sind. Wenigstens ist es mir jüngst gelungen, den Anlass zum zweiten Briefe aufzufinden, in dem sich der Herausgeber der „Pannonia“ gegen ein „Bäuerliches Lügen-Gericht“ zu rechtfertigen sucht und an Grillparzer die Bitte richtet, er möchte diesen Ausstreunungen in einem der Wiener Blätter von sich aus entgegenzutreten. Die Stelle steht — Sauer

hat sie bei Herausgabe der Briefe übersehen — in Bäumler's Theaterzeitung von 1820 (Nr. 110, vom 12. September, S. 440) unter den „Correspondenz-Nachrichten“, ist „F. W.“ unterzeichnet und lautet:

Die Zeitschrift „Pannonia“ wird von Tag zu Tag elender. Aus Mangel an Beurtheilungskraft der Redakteurs wird alles abgedruckt, was zugesendet wird, ja dem Hauptredakteur gefällt gewöhnlich das am besten, was am schlechtesten ist. — Gedichte lies't man darin, Gedichte! — wenn es mir nicht um Ihre Leser zu thun wäre, ich würde ein paar Dutzend anführen;... — Um aber auch noch auf einem zweyten Wege auffallen zu können, hat die Pannonia die Frechheit gehabt, Grillparzers Nahmen zu missbrauchen, und mehrere seiner Gedichte, ohne die Quelle anzugeben, nachzudrucken. So hat sie bisher zwey — eins aus der Aglaja — das andere aus dem Janus von Wähler sich zugeeignet. Ja man hat Grillparzern sogar als *Mitarbeiter* ausgerufen. Schön! Schön! Auf diese Art wird wohl auch noch *Göthe* zu ihren Mitarbeitern gehören. — ...

Vom 12. September an also war in Wien allgemein bekannt, wie die Dinge lagen. Aber zwischen dem 2. August als dem Tag des Wiederabdrucks, oder wohl besser seit der erneuten Denunzierung bei der Wiener Polizei, die kaum lange vor dem 30. August erfolgt sein wird, bis zum 12. September lagen doch Tage einer gefährlichen Hochspannung, Tage eines umgehenden Raunens, das umso eher bis zu Grillparzer drang, als sich doch Sedlnitzky auf irgend eine Weise Gewissheit verschaffen musste, Tage, wo der Dichter sich von Spähern umgeben fühlte. Und als erhalten gebliebenen Zeugen dafür, dass Grillparzer aus allerlei Andeutungen schloss, es sei wiederum etwas gegen ihn im Werke, möchte ich das Distichon „Schwermut“ ansprechen, das man dementsprechend wohl in den Anfang des September verlegen muss:

Kummer, nimm erst Gestalt! nur das Formlose ängstet und martert:
Hat sich der Feind 'mal gestellt, halb ist gewonnen der Sieg.

Je mehr Grillparzer schon Ende 1819 unter diesen Dingen gelitten hatte, desto schwerer nahm er nun den umherschleichenden und nicht zu packenden Argwohn und Verdacht. Und höchst merkwürdig berührt sich mit seinen Versen, was Julius Schneller am 11. September 1820 an Prokesch schrieb (Grillparzers Gespräche, hg. von August Sauer, Bd. II, S. 148, Nr. 251): „Grillparzer ist in einem Zustand, welcher Mitleiden erregt, und ein stiller Kummer zehrt an seinem Innersten.“

Was aber dem Dichter 1820 höchst fatal sein musste, dass nämlich

ein Gedicht von ihm im „halben Auslande“ erschien — freilich unter ganz besonderen Begleitumständen —, das schien ihm kurz vor Ausbruch der Märzrevolution fast wie etwas „Erwünschtes“. So hatten sich inzwischen die Zeiten geändert! Und im „Armen Spielmann“ mit seinen halb versteckten Anspielungen auf die Pariser Juli-Revolution hatte er bereits halb unbewusst einen Schritt aus Wien hinaus getan, wo er sich für sein Schaffen kein Heil mehr versprach und Wallishausser für die Verbreitung seiner Werke gar so wenig getan hatte.

Reinhold Backmann.

KOSSUTH LAJOS ÚJSÁGALAPÍTÁSI KÍSÉRLETE 1844-BEN.¹

A mult század negyvenes éveiben megjelent hírlapok között hiába keressük a *Budapesti Évlapok* című napilapot. Egyszerű ennek a magyarázata. A nevezett politikai lapot 1844-ben Kossuth Lajos akarta megindítani és szerkeszteni. A bécsi kormány azonban nem engedte meg, hogy Kossuth újságot szerkesszen. A Budapesti Évlapokból tehát egyetlen szám sem jelent meg. És mégis érdemes ezen tervezett újsággal foglalkoznunk; mert a körülmények, melyek a lap megjelenését lehetetlenné tették, úgy a korra, mint a benne szereplő politikai férfiakra igen jellemző világosságot vetnek.

I. Ferenc uralkodásától 1865-ig nálunk a posta volt a legmegbízhatatlanabb intézmény. A postamesterek németek s többnyire osztrák alattvalók voltak s alárendelték őket a titkos rendőrségnek. Az országgyűléseken hiába követelték, hogy a postát magyar nemesekre bizzák, maradt minden a régiben. És senki sem volt biztos abban, hogy a posta csakugyan kézbesíti a leveleket. Emiatt — főleg politikusaink — ritkán bízták leveleiket a postára, hanem saját embereikkel továbbították azokat. Vogel 1811. szeptember 8-án jelentette Bécsbe, hogy az országgyűlés alatt a posta forgalma kisebb, mint rendes időben. A magyarok ugyanis nem bizzák leveleiket a postára. Így állván a dolog, Hager őexcellenciája még ez évben magának az uralkodónak írta volt, hogy mindazokat, akik gyakrabban jönnek Pozsonyba és Bécsbe s onnét vissza Pozsonyba, szigorúan kell megmotozni s a leveleket tőlük elvenni. S akiknél leveleket találnak, azokat szigorúan meg kell büntetni. Hogy a vámtisztviselők és a rendőrök ezt csakugyan megtették, arra a titkosrendőrség maga is sok esetet említ. Az 1811. évben például Vécsey báró Sopronba akart utazni. A vámháznál megállították őt, csomagjait feltörték s még zsebjait is átkutatták, nincs-e azokban levél? A lefoglalt és

¹ Ez a tanulmány már ki volt szedve, amikor Viszota Gyula tanulmánya ugyane tárgyról megjelent az *Irodalomtörténeti Közleményekben*. A két tanulmány kiegészíti egymást. *Szerk.*

feltört leveleket csak akkor kézbesítette a posta, ha tartalmuk teljesen közömbös volt.

A posta megbízhatósága később sem javult. Az 1844. évben már a megyék levelezését is elkobozták. Királyi rendelet jogot adott a hatóságoknak bizonyos esetekben a levéltitok megsértésére. Mikor 1844-ben a posta visszaéléseit támadták az országgyűlésen, a kormány kijelenti, hogy a levelek feltöréséhez joga van. S a kormány e kijelentését Cziráky, Almássy Móric, Barkóczy stb. is védelmükbe vették.

Mindezt azért említjük itt, hogy érthetővé tegyük, miként kerültek Kossuth Lajosnak és Zsedényinek egymással váltott levelei a titkosrendőrség kezébe. Írták pedig a leveleket több mással együtt akkor, mikor Kossuth meg akarta indítani a Budapesti Évlapok című új politikai lapját. E lefoglalt levelek közt különösen érdekesek Zsedényi Eduárd levelei. E nagyműveltségű politikus — amint tudjuk — a kormánytámogató konzervatív párt egyik vezére volt. Az 1847—1848. évi országgyűlés alatt az ifjúság betört lakásába. Ezer szerencse, hogy Zsedényt nem találták otthon. A felbőszített emberek többje ugyanis halált kiáltott Zsedényi fejére.

Zsedényi későbbi politikai pályáján világosan kimutatta, hogy ő jó hazafi, habár jobbára a kormány híve. Jó hazafinak mutatta ő magát már 1844-ben is, mikor Kossuth lapalapítási tervét minden erejével támogatta. Erről fényes bizonytságot nyújtanak a titkosrendőrség által lefoglalt levelei, miket Kossuth érdekében írt volt.

Az országgyűlési rendőrségnek egyik terjedelmes jelentése 1843-ban bőségesen ismerteti a magyar irodalmat. E jelentés szerint a nevezett évben 16 magyar-, 11 német- és 3 szlávnyelvű politikai lap és folyóirat jelent meg Magyarországon. A legelterjedtebb ezek közül Kossuth Lajosnak lapja: a Pesti Hirlap volt. E lap előfizetőinek száma folyton emelkedett s már 1843-ban ötezer példányban nyomták. S noha a lapnak radikális-demokrata iránya volt, előfizetői közt nyolcszáz katolikus pap is akadt.

Tudott dolog, hogy Kossuth lapja a bécsi kormány szemében szálka volt. Mivel azonban annak idején Metternich engedélyezte a lap megjelenését, a privilégiumot nyíltan visszavonnia nem igen lehetett. Ezért a bécsi kormány a lap kiadói: Landerer és Heckenast urakra gyakorolt titokban erős nyomást. Ezek szívesen kötélnek álltak s keresték az alkalmat, hogy Kossuthtól megszabadulhassanak. Kossuth, mint a Pesti Hirlap szerkesztője, a rendőri jelentések szerint, Landerertől és társától évi 18.000 forintot kapott pengő pénzben. Ebből kellett fedeznie a lap minden kiadását. Az 1843—1844. évi országgyűlés alatt azonban lapjának az országgyűlési tárgyalásokat is hoznia kellett. Ez jelentékeny

kiadással járt s ez nem tartozott a szerkesztői kiadások közé. Kossuth tehát 2000 forintot kért a lapkiadóktól az országgyűlési tudósítások kiadásaira. A laptulajdonosok ezt megtagadták, mire Kossuth kijelenté, hogy 14 nap mulva otthagyja a lapot. Később a felmondást 1844 július 1-re szabta meg.

Ez idő alatt a lapkiadók Szalay Lászlót, Korpona követét szerezték meg szerkesztőnek¹ s a Pesti Hirlapból aztán centralista irányú napilap lett.

Ezek a változások az ellenzék körében nagy izgalmat keltettek. Annyi bizonyos — írja az országgyűlési rendőrség —, hogy a Pesti Hirlap irányválttatása a Világ című konzervatív lapnak sok előfizetőt fog szerezni. *Ami Kossuthot illeti, bizonyos dolog, hogy ő többé nem kap privilégiumot lap szerkesztésére!* Az ellenzék szerint — folytatja a rendőri jelentés — kicsinyes dolog a kormánytól, hogy Kossuthot félelemből kizárja olyan térről, ahol legnagyobb ügyességgel szerepelt. Politikai szempontból is helytelen dolog ez; mert hiszen Kossuth röpiratokban is terjesztheti nézeteit s a következő országgyűlésre követnek is megválasztathatja magát. Ezért az ellenzéknek az az óhaja, hogy Kossuth engedélyt kapjon politikai lap kiadására, hogy két különféle irányú liberális lap legyen. Kossuth gyűlöli az új iskolát — ahogy a centralista Szalayt és társait nevezi — s azt állítja, hogy neki és társainak elég erejük van a centralisták romboló nézeteit megsemmisíteni.² Az ellenzék különben nem igen bánja, hogy Kossuth megszűnik a Pesti Hirlap szerkesztője lenni: mert negyedfélvi egyforma szellem után változásra van szükség, hogy a közönség más szempontból is megszokja a dolgok tárgyalását. Eötvös báró, Trefort, Perczel és Záborszky — jelenti a rendőrség — már harmincnál több vezércikket adtak Szalaynak. Szemere is írt tizenkettőt. Többen előbb megvárják, minő irányban fogja vezetni a lapot az új szerkesztő.

Eközben Kossuth azon fáradozott, hogy egy már meglévő lapot

¹ „Der Rekurs des Landerer, in welchem er angezeigt hat, dass die Redaction des Pesti Hirlap von 1-ten Juli an Szalay übernehmen werde, hat der Palatin sine solitae pertractationis der Statthaltereien zurückgewiesen.“ (Zsedényi írta ezt Kossuthnak 1844 március 11-én Pozsonyból. *Az itt felhasznált iratok kivétel nélkül a volt titkosrendőrségnek nem régen elégett levél-tárából valók.*)

² „Aeusserungen der Landtags-Mitglieder über die eintretenden Veränderungen in der ungarischen Journalistik und insbesondere über Kossuth. Pressburg den 29. F. 1844.“ („Hierauf erwidern die Centralisten: die Grundsätze möge Kossuth angreifen, aber er möge sich in Acht nehmen, ihnen böse Absichten zu unterschieben, denn so viel Macht werde man auch noch haben, ihn zu vernichten.“)

vásárolhasson magának. Ő abban a meggyőződésben élt, hogy újabb privilégiumra nincs szüksége; mert hiszen már kapott ilyet a Pesti Hirlap megindításakor. Ezért alkudozni kezdett Helmeccyvel a *Jelenkor* átengedése vagy bérbeadása ügyében. A megegyezés az első megbeszélésen nem sikerült. Helmeccy kijelenti, hogy ő fogja a lapját tovább is szerkeszteni.

Ezt a kijelentést — írja a titkosrendőrség — nem lehet készpénznek venni. Helmeccynek ugyanis két hibája van: az egyik a piszkos pénzvágya, a másik az ő nagy lustasága. Ha az üzletnél csak a legkisebb nyereségre számíthat is, nem törődik semmivel. Ilyen esetben még Széchenyi István gróf nagy befolyása sem ér el nála semmit sem.³

A titkosrendőrségnek 1844 február 10-én írt jelentése szerint Kossuth huszonötezer forintért akarja megvenni a *Jelenkort*. Politikai állapotunkra — írja a titkosrendőrség — nagy baj lenne, ha Kossuth csakugyan átvenné a *Jelenkor* című lapot, melyben Széchenyi őt oly sokszor s oly hevesen támadta. Azt mondják újságírói körökben, hogy Kossuth és Széchenyi már kibékültek. Ha Széchenyi célját ily módon reményli elérhetni, bizonyos, hogy Kossuth Lajossal is kész társulni.⁴

Helmeccyről Kossuth maga is olyanformán írt, mint a titkosrendőrség. „Tettem lépést — írta Kossuth 1844 április 18-án Wesselényinek — a *Jelenkornál*. Helmeccy kimondhatatlanul zsidóskodott, 6750 frt árendát kér!” Ugyane levélben írta volt Kossuth, hogy már hitelesen tudja a dolog kulcsát: Landerer egy nyomorult, parányi eszköze a fekete seregnek, vagyis a kamarillának. „Ezen összeköttetésnél fogva egy őt pártoló s vele parancsoló kamarilla kivívta neki a nádor háta mögött s tudta nélkül, hogy mikor tőle kívánni fogják, mindenestre utat-módot keressen engem eltávolítani.“

Kossuth ezt joggal állíthatta; mert hiszen Landerer és társa nyíltan hirdették, hogy Kossuth nem fog engedélyt kapni újságszerkesztésre. Maga a nádor is azt mondta Landererről, hogy olyan urakkal van összeköttetésben, akik nyilvános úton járni nem szoktak.

Április hó 23-án Wesselényi is azt írta Kossuthnak: „a közölt körülmények engem is azon hiedelemre kényszerítenek, miszerint tagadó választ fogsz kapni.“

Bár így állt a dolog, Kossuth nem hagyott fel a reménnyel. A tit-

³ „Helmeccy hat über diess zwei Fehler, die seinen Worten oft eine andere Wendung geben, nämlich eine ins Schmutzige gehende Habsucht, und eine ihn beherrschende Faulheit“ etc. (Pest, 20-ten Febr. 1844. Die Zeitung-redacteurs Helmeccy und Kossuth betreffend.)

⁴ „Széchenyi ist charakterlos genug sich selbst mit Kossuth zu vereinigen, wenn er irgend einen Zweck auf diese Weise durchzusetzen hofft.“

kosrendőrség pedig írásban jelentette Bécsbe, hogy melyik magyar lapot szerezheti meg esetleg Kossuth, mint szerkesztő.

Dessewffy Aurél lapja, a *Világ* — írják 1844-ben — elérte fénypontját. Ezentúl folyton jobban hanyatlik s valószínű, hogy pályáját hamar befejezi. E lap érdeme, hogy fáklyával világított, mikor a Pesti Hirlap füstös lámpát gyújtott („auf der Bahn der Journalistik zu allererst eine Fackel neben der beräuchernten Lampe des Pesti Hirlap angezündet“).

A *Világ* a konzervatív párt lapja lévén, arról szó sem letetett, hogy ezt ellenzéki ember megvásárolhassa. Különben is e lapot most (1844 január) Andrassy György gróf, Apponyi és Barkóczy vették meg s tovább is konzervatív irányú lap marad. Luka, Császár és Andrassy — amint mondják — szívesen játszottak volna itt szerepet; de a *Világ* című lap folyton hanyatlott. Ami Kossuthot illeti, az az általános hit, hogy ő többé nem kap engedélyt lapszerkesztésre. („Was Kossuth betrifft, so ist man allgemein darauf gefasst, und spricht es als gewiss aus, dass er kein Zeitungs-Privilegium bekommen werde.“)

A *Hírnök* című lapot Orosz szerkeszti. Ő Kossuthal hadilábon áll, tehát lapját neki át nem engedi. Eszerint csak a *Nemzeti Ujság* jöhetne számba. Kossuth már megkezdte az alkudozást a tulajdonossal: Kulcsárnéval s évi 3—4000 frt. ércpénzt ajánlott fel neki, ha a lap többi jövedelméről lemond. Kulcsárné aligha utasítja vissza ezt az ajánlatot. Azonban — írja az országgyűlési titkosrendőrség — a kormányra fölötte fontos, hogy Kossuth az újságírás terén ne működhessek tovább. Ezért a *Nemzeti Ujság*ot annyira kell biztosítani, hogy Kossuth meg ne vehesse. Erre két lehetőség van. Az egyik az, hogy a katolikus főpapság több évre bérbe venné a lapot. A másik eshetőség az, hogy a kormány megbízható emberével bérbe venné a lapot. Az első lehetőséggel Majláth János gróf ma már előállott s a püspöki karnak előterjeszté az ügyet. Lonovics püspök még ma tárgyal ez irányban a primással. De mivel bizonytalan dolog, hogy a primás erre a bérbevételre elhatározná magát, s mivel egy napot sem szabad most ezügyben elszalasztani: leg-helyesebb dolog, ha a kormány elhatározná a lap bérbevevését s így Kossuthot kizárná a további egyezkedésből. Így a kormánynak lenne egy lapja, mely fölött maga rendelkeznék. Másfél év előtt Kulcsárné 1200 forint évi bérért följánlotta lapját a katolikus papságnak. Most a változott viszonyok miatt bizonyosan elkér két-hárromezer forintnyi évi bért. (Pressburg, den 10. Jänner 1844.)

Mivel a lapvásárlás Kossuthnak Pesten nem sikerült s mivel érté-sére esett, hogy csak újabb engedély alapján indíthat új lapot, beadta folyamodását a magyar udvari kancelláriához. Bevett szokás szerint ugyanis a kancellária szokta volt megadni a kért engedélyt. Kossuth a

Budapesti Évtlapok című politikai lap kiadására kért engedélyt. A kancellária — felsőbb nyomásra — nem is foglalkozott Kossuth folyamodásával, hanem véleményadás céljából leküldte azt Budára a helytartótanácsnak. Ez körülbelül annyit jelentett, hogy az egész ügyet eltemetik. S így is történt. Kossuth lapkiadási ügyét melegen támogatta Zsedényi Eduárd. Sajnos! a rendőrségtől lefoglalt levelek közt nem volt feltalálható az első levél, amit ez ügyben írt.

Zsedényi e levélben Kossuthnak azt ajánlotta, hogy tárgyaljon a cenzurái hivattal, főleg pedig Szobovicsal és Méreyvel.

Kossuth február 14-én felelt Zsedényinek Pestről. Utolsó írása, — írja — melyben azt ajánlotta nekem, hogy forduljak a „censurcollegium“-hoz, Szobovicshoz, Méreyhez és Isten tudja még kihez, — rendkívül meglepett engem. Hiszen a cenzorok minden újonnan megjelenő ujságtól úgy félnek, mint a tűztől. Hol van hazánkban az az együgyű ember, aki el tudja hinni, hogy a kormány Sponyek, Karácsonyi, Kovács stb. véleményét figyelembe venné? Még a helytartótanácsnak véleményére sem sokat adnak odafent. Az ön írásából látom, hogy ön jónak látja, hogy folyamodásomat ne a helytartótanácsához nyujtsam be. Szentkirályi három évvel ezelőtt ujságot akart kiadni, s ugyanazon úton kísérletezett, mint én; de még annyira sem vitte, hogy kérvényét tárgyalás alá vették volna. Landerer ellenben, aki 1840 december havában Bécsbe ment, 1841 január 2-án már megjelentette a Pesti Hirlap első számát. Én ilyesmivel nem hizeleghettem magamnak, sőt jól tudom, hogy a kormány loyálisága nem megy annyira, hogy nekem engedélyt adhatna egy ujság kiadására; mert hiszen ismeri az én nézeteimet s jellememet. Legjobb lenne tehát a folyamodásomat a mellékletekkel együtt skartba tenni; mert hiszen az eddigi idővesztés miatt júliusig már alig történhetik valami. De ez nem terel el engem eredeti célomtól. Valakivel tehát tárgyalásba bocsátkozom. *A jóságos részvételért és fáradozásért az én ügyemben, fogadja ön legszívélyesebb köszönetemet!* De az út, amit ön ajánl nekem, azt sem fogja eredményezni, hogy határozottan elutasítsák kérésemet. Tegnap folyamodásomat elküldöttem Bécsbe s egyidejűleg a kancellár úrnak is írtam. Az elküldés azért történt meg, mert az ön levelét egy nappal később kaptam meg. Holnap egy kérvényt küldök a nádor öfenségéhez, melyben őt közvetítésre kérem. Nem furcsa dolog-e, hogy az embernek engedélyért kell könyörögnie, hogy írhasson? De én nyíltan cselekszem, nem úgy, mint Landerer. Egy szívességre kérem önt, lenne kegyes kérvényemet a nádornak átnyujtani. Kérésem az, hogy a saját felelősségemre magam szerkeszthessek lapot s hogy a nádor mentene fel a budai dicasterial-pertractatio-któl. Ha ön nem akarná folya-

modásomat a nádornak átadni, adja azt Tóth Lőrinc barátomnak. (E levelet a rendőrség német fordításban terjeszté fel.)

Zsedényi 1844 február 17-én írt Kossuth érdekében Majláth udvari kancellárnak Bécsbe.

Mikor Kossuth már beadta folyamodását Bécsben, — írja Zsedényi — sietek exellenciádat a kormány érdekében kérni, hogy a privilegium kiadását lehetőleg sűrűsse, a helytartótanács megkérdezése nélkül s a nádor véleményének megérkezése után a szerződést kegyesen kiadatni méltóztassék. Én a nádor öfenségénél már voltam s kifejtettem előtte az új alakulásokat, miknek a kormány magát kiteszi, ha tagadó választ ad, vagy ha a döntést elodázza; Kossuthra ugyanis életkérdés, hogy a legfelsőbb döntést május előtt megkapja. Intézkedéseit ugyanis csak ezután teheti meg. A kormány nem mulaszthatja el ez időt, ha azt óhajtja, hogy Kossuth mint laptulajdonos, aki vagyónát helyezi a lapba, mindég a kormány kezében maradjon. Budán amúgy is Mérey uralkodik, akinek véleménye nem sokat nyom a latban.

Ugyanezen napon (febr. 17-én) — írja a titkosrendőrség — Zsedényi megírta Kossuthnak a kancellárhoz írt levelének tartalmát s biztosította Kossuthot, hogy a lapkiadási engedélyt részére a nádor útján akarja kieszközölni. Az az út ugyanis, melyre Landerer lépett, sem az ő, sem Kossuth részére nem áll nyitva. Csak legyen jó kedéllyel s ne hagyjon fel a reménységgel; mert a nádor Landerer esete óta a Pesti Hirlapot nem támogatja. Kossuth 1844 március 9-én írta volt Zsedényinek, hogy Kiss udvari ágenstől levelet kapott, melyben a többi közt azt írta, hogy legjobb esetben csak a jövő negyedévre kaphatom meg az engedélyt a lapkiadásra. Hiszem — írja Kossuth Zsedényinek —, hogy bizonyos urak, amint a nádor is említé önnek, titkos utakon igyekeznek eltemetni az én ügyemet. Meggyőződésem, hogy akármilyen befolyása is van önnek az államtanácsban és a kabinetben, oly befolyásos és hatalmas ön még sincs, mint a nádor. Az én ügyem nem maradhat titokban s nem tudom, hogy ennek hátráltatása nem fog-e az országban lármát okozni s még több bizalmatlanságot kelteni. Hiszen a cenzura a kormány kezében van és semmi ésszerű alap nincs arra, mely a huzavonát ez ügyben motiválná. Mivel tehát az én kérvényemnek csakugyan Budára kell jönnie, az a kívánságom, hogy a helytartótanács minél előbb tárgyalja azt. Hogy pedig ezt elérhessem, nagyon kérem Önt, eszközölne ki a nádornál egy elnöki iratot, melynek alapján a helytartótanács, valamint a tanácsosok értesülnének arról, hogy a nádor érdeklődik ez ügy iránt. Egyébként én fogadni merek, hogy akár Helmecey lapját venném át, akár újat alapítanék, a szerkesztést nekem nem engednék meg. De talán

lesz mód arra, hogy a közvélemény megtudja, minő titkos indító okok működtek közre az én ügyemben.⁵

Az országgyűlési rendőrségtől lefoglalt ezen levél végén megemlíti Kossuth, hogy Landerer mindenütt hirdeti, hogy semmi pénzért sem szerkeszthetek ezentúl lapot, sem újat, sem már meglevőt!

Zsedényi Kossuthnak e levelére március 11-én felelt. Az országgyűlési rendőrség ezt a levelet is német fordításban küldé föl Bécsbe. Kiss udvari ágenssel — írja Zsedényi — itt Pozsonyban beszéltem. Azt mondja, hogy a kancelláriának nincs elég bátorsága, hogy ezt az ügyet elintézzé. Ő ezt természetesen csak hallomás útján tudja; mert a nagy urakkal nem is beszélt. Az ön levelének vétele után azonnal a nádorhoz mentem s ismételten az ügy sürgős elintézésére kértem s őfensége ezt meg is ígérte. Emellett kimondotta, hogy helytelen politika a tárgynak el nem intézése. A kormány lojalitása is megköveteli, hogy akár igenlőleg, akár tagadólag, de hamarosan elintézzék.

Én — folytatja Zsedényi — még ma írok Szobovicsnak és Havasnak, hogy azonnal értesítsenek, amint Pestről az aktákat felküldték. *Én hiszem, nem volna fölösleges dolog, hogy akkor ön is tiszteletét tenné Metternich hercegnél. Tudom ugyan, hogy a legmagasabb szférákban is akadnak akadályok, de azt is jól tudom, hogy Metternich herceg és Kolowrat gróf nem szükkeblü államférfiak s a kormány bennök oly politikusokkal rendelkezik, akik Landerernek és társának fondorlatait ismervén, az igazi szempontot nem fogják feláldozni.* Így tehát ha jónak látták önnek három év előtt az engedélyt megadni, azt hiszem most sem fogják megtagadni. Landerer folyamodását, melyben a szerkesztőség átadását jelentette Szalay részére, a nádor tárgyalás céljából a helytartótanácsához visszaküldette. Ugyanő (t. i. a nádor) fölöslegesnek tartotta a helytartótanács véleményét kikérni az ön ügyében. Azonban ott fent (t. i. a kancelláriánál) nem mertek a slendrianizmussal szakítani. *Széchenyi gróf ma az adóügyben pompásan beszélt. Ő is óhajtja, hogy ön a privilégiumot megkapja, ezért az ügyet ajánlotta a nádornak.*⁶

Zsedényi március 11-én Szobovics helytartótanácsosnak csakugyan

⁵ „Es wird doch noch einen Weg, Art und Weise geben, das alles der Nation bekannt zu machen und die öffentliche Meinung gegen die geheinen Triebfedern, die in meiner Angelegenheit wirkten, aufzuklären.“ (Kossuth e levelét az országgyűlési rendőrség német fordításban terjeszté föl. A levél kelt Pesten, 1844 március 9-én.)

⁶ Pressburg, 11. März 1844. Eduard Zsedényi an Kossuth in Pest: „Széchenyi hat heute in der Steuerfrage herrlich gesprochen, er wünscht es auch, dass sie das Privilegium erhalten, und hat die Sache dem Erzherzoge anempfohlen“ etc.

írt Kossuthnak Budapesti Évlapok című ujságja érdekében s arra kérte a tanácsost, hogy a kérvény elintézését lehetőleg siettesse. A nádorispán öfensége már — írta Zsedényi — legfelsőbb helyre kedvező véleményt nyújtott be s Mérey Öexcellenciájának is bizonyára meghagyta a kérvény gyors tárgyalását. De nehogy valamiképpen az ügy elaludjék s így további kellemetlenségek támadjanak, nagyon kérjük méltóságodat, legyen gondja az ügy siettetésére. (Zsedényi an Johann Szobovics Statthaltereirath Ofen, 11. Maerz, 1844.).

A derék Zsedényi — amint lefoglalt levelei mutatják — tovább is minden követ megmozdított, minden befolyását érvényesítette, hogy Kossuth megkapja a kért engedélyt egy új politikai lap szerkesztésére, vagyis a Budapesti Évlapok megindítására. Írt a többi között Havas Józsefnek is Pestre s melegen ajánlta neki Kossuth folyamodásának elintézését. A kancellár — írta Zsedényi — nem merte elintézni az ügyet s leküldte a helytartótanácsnak.⁷ Kívánatos volna, hogy az eredményről minél előbb értesítsék Kossuthot. *A nádor megtette ez ügyben a szükséges lépéseket, s határozottan kedvező véleményt adott a privilégium kiadása ügyében.*⁸ Ezért kérem önt, hogy ezt az ügyet, amilyen gyorsan csak lehet, intéztesse el hatóságánál. A dolog érdemét illetőleg nem akarom az Ön véleményét befolyásolni, de a kormány, a nemzet és a mi mérsékelt konzervatív pártunk csak nyerhetnek azáltal, ha különféle pártszínezetű lapok támadnak. Szalay lapja, a Pesti Hirlap, ha egyedül jelenik meg, ártalmasabb lesz, mint az esetben, ha a Kossuth szerkesztette Budapesti Évlapok ellensúlyozhatnák amazt. S mit nyer a kormány, ha tagadó válaszával Kossuthot oly pályára kényszerítené, ahol csak zavart teremthet? Holott mint lapszerkesztő szép tehetségét a praktikus életnek szentelve, több hasznot hajthat, mint kárt. Aztán, ha hazájának használni akar, a reformokat úgyis csak a kormány segítségével viheti keresztül.⁹

Az országgyűlési titkosrendőrség jelentése szerint Zsedényi Eduárd helytartótanácsos és szepesi követ Kossuth lapkiadási kérelmét a nádornál támogatta. S mikor köztudomásra jutott, hogy a nádor öfensége a magyar kancellária elnökségét is felhívta a kérelem figyelembe való

⁷ „Der Recurs ist durch die Kanzler fine praestandae informationis an die Statthaltereir abgesendet, da der Kanzler diesem Schlendrian nicht ausweichen konnte“ etc.

⁸ „Der Erzherzog Palatin in dieser Hinsicht die geeigneten Schritte gemacht hat, ja eine entschieden günstige Meinung für Verleihung des Privilegiums abgegeben hat.“

⁹ Pressburg, 12. März 1844. „Eduard Zsedényi an Joseph Havas, Assessor der Studien-Commission zu Pest.“

vételére: a jóérzésűek (Gutgesinnten) közt ez nagy feltűnést keltett, főleg azért, mert megengedhetetlen dolognak tartják, hogy a konzervatív párt vezére: Zsedényi a kormány gyűlölt ellenfelével, Kossuth Lajossal ilyen barátságos viszonyban legyen. A közelebbi vizsgálódás azonban arra az eredményre vezetett, hogy Zsedényi most is a kormány embere s ő azon véleményen van, hogy okosabb dolog Kossuthnak a kért privilégiumot megadni s így őt lekötelezni abban a reményben, hogy Kossuth erőszakos fellépésével magát örli fel, Szalay és Eötvös pedig mérsékeltebb irányban fogják vezetni a Pesti Hirlapot. (Die Absicht des Eduard von Zsedényi für Kossuth ein Zeitungsprivilegium zu bewirken betreffend, Pressburg, 18. März, 1844.).

Az országgyűlési rendőrség e jelentésére meg kell jegyeznünk, hogy Zsedényi sohasem volt intrikus, sohasem volt kétszínű politikus.

Kossuth eközben megfogadta Zsedényi tanácsát s felment Bécsbe, hogy személyesen adja elő ügyét Metternich hercegnek és Kolowrat miniszternek. Az országgyűlési titkosrendőrség 1844 május 15-én jelentette a rendőrminiszternek, hogy Kossuth már Pozsonyban van s azt beszéli párthívei közt, hogy Bécsben igen kegyesen fogadták őt. Metternich herceg különösen szívélyes volt hozzá. Kossuth előadása szerint ez a nagy diplomata azt mondotta, hogy ő Kossuth Lajossal egy nézetten van,¹⁰ s azt tartja, hogy a kormánynak csakugyan engednie kell. A főrendi tábla centruma már amúgy is a helyes útra tért.

És — írja a titkosrendőrség — akadnak emberek, akik Metternich hercegnek ez állítólagos nyilatkozatát elhiszik!! Kossuth most már erősen bízik abban, hogy megkapja a privilégiumot az újságalapításra. Sajnálattal kell jelentenem — írja tovább az országgyűlési titkosrendőrség —, hogy a konzervatív párt számos tagja hallván Metternich állítólagos nyilatkozatát, azt mondja, hogy a kormánynak nincs elég bátorsága és energiája arra, hogy Kossuthnak határozott tagadó választ adjon!

Könnyű megértenünk, hogy Metternich herceg megnyerő nyájasága Kossuth fogadtatásakor csak diplomatafogás volt. Jól tudta ő, hogy a szép szó kedvet talál az embereknél. Aztán éppen ez időben elégszer hangoztatták az országgyűlésen, hogy a bécsi diplomaták, ha a mieinkkel tárgyalnak, mézzel kenik be ajkukat.

Különben Kossuth Wesselényihez intézett levelében maga is megírta, mint fogadta őt Metternich herceg s mit beszélt vele. Hinnéd-e — írja Kossuth —, hogy Metternich reformernek, sőt még a centralizáció

¹⁰ „der Fürst habe ihm gesagt, dass er eigentlich mit Kossuth einer Ansicht sei“ etc.

emberének is vallá magát előttem és bevallá, hogy a kormány Magyarország irányában sokat és nagyot hibázott.

Kossuth e levelében megírta azt is, hogy a kancelláriai referendáriusok mind mellette vannak s pártolásukat ígérik. A helytartótanács — írja Kossuth — a lap ügyét kedvezően intézte el már két héttel ezelőtt, de azt nem tudta ő kivinni, hogy Mérey 14 nap alatt felküldje az iratokat.

Mivel Metternich tagadó választ nem adott a kihallgatás alkalmával, Kossuth folytatta kísérleteit a lapszerzésre.

Az egyik konfidens augusztus hó 5-én jelentette Pestről a rendőriminisztériumnak, hogy Kossuth — mivel Pesten nem sikerült lapot szereznie — most Pozsonyban a Hirnök szerkesztőjével, Orosz urammal, alkudozik. Mivel — írja a konfidens — a kormánynak elvitázhatatlan érdeke, hogy Kossuth a hírlapírás terén ne működhessék, minél előbb meg kell akadályoznia, hogy Kossuth és Orosz megegyezzenek a Hirnök szerkesztése ügyében. Kossuth újság nélkül sem fizikailag, sem erkölcsileg nem élhet, ezért feltétlenül (a tout prix) lapot kell szereznie. Orosz pedig már belefáradt az újságírásba. Lapja különben is színtelen s jövedelmet csak addig hoz, amíg az országgyűlés tart. A Hirnököt tehát már csak azért is hajlandó volna Kossuthnak bérbe adni, mivel így sinecura-t teremthet magának. Amíg nem késő, figyelembe kell venni a magyar journalistika mostani állapotát. Minden politikai lap az országgyűlés végét várja. Az izgatást az újságok csak ekkor fogják megkezdeni. A konzervatív lapok csak úgy fognak agitálni, mint az ellenzékiek s Magyarországon nem a kormány fog kormányozni, hanem az újságok. Ezek jelölik ki a pályát, melyen a kormánynak akarva, nem akarva haladnia kell.¹¹

Amint Pestről, úgy Pozsonyból is ugyanily hangú jelentéseket küldtek Bécsbe. Az egyik (névtelen) megbízott írta volt például 1844 augusztus 11-én Bécsbe: Orosz, amint azt már tegnap is jelentettem, tárgyalásokat folytat Kossuth Lajossal s át akarja neki engedni a Hirnök szerkesztőségét. A Hirnök aztán Pesten jelennék meg. *Orosz mindenfelé hirdeti, hogy Metternich herceg kívánja, hogy ez az egyesség létrejöjjön s így Kossuth újabb privilégium nélkül ismét szerkesztő lehessen.* Egyébként Orosz — amint maga mondja — az egyességet jóváhagyás céljából a kormány elé fogja terjeszteni. Orosz az egyesség érdekében a következő okokat hozza fel: jobb, ha két liberális lap jelenik meg, mint ha

¹¹ Pest, am 5. August 1844. „Diese Überzeugung haben alle Redakteurs, diese Überzeugung haben die Schefs der verschiedenen Parteien, die durch die Journale repraesentirt werden.“

csupán egy lenne; mert ha két liberális lap jelenik meg, ezek egymással harcolnának. Aztán Kossuth megígérte, hogy hevesebb hangon nem fog írni. Ha pedig nem kap lapot, a megyéket járja be és ott fog izgatni. Eszerint — mondja Orosz — jobb, ha egy lap szerkesztését veszi át, mintha szabadon izgatna a megyékben.

Orosz ezen okoskodására — írja a pozsonyi névtelen — könnyű megfelelni. Amit Kossuth ígér, az még nem készpénz. Mikor a Pesti Hirlapot megindította, sokan azt hitték, hogy a kormány javára fog működni. Ehelyett azonban lázított. S ha az utolsó két évben mérsékeltebb hangon írt is, ezt nem jóakaratból tette, hanem a zszurnalisztika ellenállása kényszerítette erre. Ő mint agitátor, a megyékben nem oly veszedelmes, mint az újságírás terén, ahol ezrekhez szólhat, még pedig hetenkint többször, holott a megyékben csak a közgyűléseken szólalhat fel. Aztán, ha újságszerkesztőséghez jut, a megyékben is izgathat. Ezért, ha a kormány megengedi Kossuthnak, hogy a Hirnököt szerkessze, a konzervatív párt általános helytelenítésével fogtalálkozni. Ez a párt egyértelműen azt fogja hirdetni, hogy a kormány fél Kossuth Lajostól. Egyébként Orosz nem az igazi indokokat hangoztatja, melyek miatt lapját át akarja engedni. Az igazi ok az, hogy Kossuth évenként szép összeget fizetne neki s így nyugodt életet biztosítana magának. Emellett elérné azt, hogy a kormány legnagyobb ellenségének eszközt adna a kezébe a kormány támadására. Így mutatja ki Orosz a kormány iránt való háláját, mely kormány a Hirnök átengedésével vagyonhoz juttatta Orosz szerkesztőt.

E titkos jelentéshez csak annyi megjegyzést kell fűznünk, hogy az alkudozásban Orosz kétszínű szerepet játszott. Ő ugyanis nagyon jól tudta, mi a kormány óhaja ez ügyben s teljesen a kormány kívánsága szerint járt el. Különben is több politikai jelentést is küldött Pozsonyból Bécsbe s itthon szépen játszotta az ellenzéki politikus szerepét.

Az országgyűlési titkos rendőrség jelentése szerint Kossuth 1844 szeptember hó 14-én Pestről gőzhajón Pozsonyba érkezett s itt újabb agitációhoz fogott az ellenzékiek között. Ő — írja a rendőrség — nyilatkozatai szerint még mindég biztosra veszi, hogy a kormány megadja neki a privilégiumot egy új lap megindítására.¹²

A rendőrség e nyilatkozatát mi nem tartjuk valószínűnek; mert Zsedényi, Teleky László, Wesselényi Miklós és mások biztatása aligha keltett Kossuthban reményt, hogy engedélyt kap új lap alapítására. De éppen azért, mert bántotta őt a kormány igaztalan eljárása, mindent elkövetett, hogy legalább más lapba dolgozhassék, vagy más lap szerkesz-

¹² „Seinen Äusserungen nach sicher darauf baut, ein Zeitungsprivilegium zu erhalten“. (Pressburg, 1844, den 16. Sept.)

tőségét vezethesse. Ő maga írta Zsedényinek, hogy Landerer és más urak mondhatnak ellene amit akarnak, de azt meg nem tilthatják, hogy a Jelenkor-ban vagy egy más lapban saját neve alatt cikkek jelenjenek meg s hogy egyik vagy másik lap szerkesztését vezesse. Ezt mindenesetre megteszi, még fizetés nélkül is, sőt ha kell, az illető szerkesztőnek még ő (t. i. Kossuth) fog fizetni, amiért közli az ő cikkeit. Az intrigák által — írta Kossuth — nem engedem magamat elvakíttatni; ennyire a dolog tán mégsem megy, mert hiszem, hogy a nádorispán lelkiismeretességére számíthatok.

Üres bizakodás volt ez. Úgy látszik, Landerer és Heckenast jobban voltak értesülve az ügy állásáról, mint Kossuth Lajos. A Pesti Hirlap e kiadói ugyanis több ízben kijelentették, hogy Kossuth sem új lap alapítására, sem egy már meglévőnek szerkesztésére engedélyt nem kap. S így is történt.

De Kossuth eközben még egy kísérletet tett. Újra felment Bécsbe s úgy Kolowrat miniszternél, mint Metternich hercegnél újra kihallgatáson volt. Metternich ismét szívélyesen fogadta őt s három és félórán át beszélgetett vele. Ő — mondá Metternich — konzervatív ugyan, de nem a rideg megállapodás, hanem a természetszerű kifejlődés értelmében. Ő éppen azért, mert konzervatív, barátja a haladásnak és az alkotmány-nak is. Akarja is, hogy Magyarország saját alkotmánya útján boldoggá legyen.

Metternich, Kossuth szerint, ezúttal kijelentette, hogy gyűlöli a centralizációt.¹⁵

Mivel Kossuth e kihallgatás alkalmával már csak egy politikai *hetilap* szerkesztésére akart engedélyt szerezni, Metternich biztatta őt, hogy legyen független politikai író s ha a kormány lépései megegyeznek az ő (t. i. Kossuth) meggyőződésével, pártolja s támogassa azokat tehetsége szerint.

Mivel Kossuth határozott engedélyt most sem kapott lapja megindítására, méltán írhatta Wesselényinek: „Nekem, úgy látszik, zsrnalista pályámnak vége van. Isten neki, annál több időm marad a megyei életre.“

Wesselényi november 11-én válaszolván Kossuthnak, a többi közt ezt írta volt Metternichről: „A vén diplomatának ezen dialógja (Kossuthtal) koszorút nem fűz diplomáciai tehetségére. Metternich roppant tudását, tapasztalását, sokoldalúságát s ügyességét is kétségbe ki hozhatná? de észre nézve épp oly kolosszusnak, mint amilyenek tekintik,

¹⁵ Kossuth itt alighanem tévedett; mert hiszen első kihallgatásáról maga írta, hogy Metternich a centralizáció hívének mondta magát.

én sohasem tartottam... Lehet, hogy hírlapot nem kapsz, de ez az öreg elgyengültségének leendő példája.“

Amit Wesselényi írt, az csakugyan teljesült. Kossuth nem kapta meg a kért engedélyt.

A lapért folytatott küzködésében, nem a kormány politikája ragad meg bennünket, hanem Zsedényinek igazán nemes és önzetlen szereplése.

Csodálatos jelenség a múlt század országgyűlési ádáz harcaiban, hogy a kormánynak egy oly kiváló embere, mint Zsedényi, aki egyik vezére lett az úgynevezett konzervatív pártnak, Kossuth Lajosnak, a liberális ellenzék e nagytehetségű tagjának s a kormány hevesvérű ellenségének az érdekében fáradozik s mindent megtesz, hogy Kossuth ellenzéki lap szerkesztésére kapjon engedélyt. Bizonyos dolog, hogy Zsedényit enemű fáradozásában az igazságérzés és a nemzeti érzés vezette. Kossuth azonban nem kapta meg a kért privilégiumot új lap alapítására. Akik megakadályozták Kossuthot abban, hogy újságírói pályáját folytassa, politikai téren nem tudtak oly magaslatra emelkedni, mint Zsedényi Eduard.

Az 1844. évi július hó 18-án az országgyűlési titkosrendőrség már jelentette Bécsbe, hogy az ellenzék a Szalay szerkesztette Pesti Hírlap centralista irányával nincsen megelégedve.¹⁴ Ha — mondják ők — a megyéktől elveszik a statutum-jogot s országgyűlésre bízzák, csak a végrehajtó hatalmat növelik. Egyszóval az egész „raisonement“ megsemmisítetik; mert hiszen a főrendi tábla abszolút vétőjával, valamint a kormány is mindent megakadályozhat.¹⁵ Hogyan lehet a kormány kezébe még nagyobb hatalmat adni, mikor amúgy is felelőtlen és idegen! Ilymódon Magyarországot az alvilág hatalmasainak kezére játsszák. Ha az ember a végrehajtóhatalom erősítését akarja, akkor nem a megyék természetes jogainak elkobzásával, hanem a „vétó“ és a felelőtlenség megszüntetésével kell kezdeni. Hiszen máskülönben a legerősebb abszolutizmus következne be. Néhány év előtt a kormány is előállott ilyenféle centralizációval, de semmiféle visszhangra nem talált. Most az ellenzék próbálkozik vele. De neki sem sikerül a közönséget ilyen népszerűtlen eszmének megnyerni. Ha — írja tovább a rendőrség az ellenzék fejtegetéseit — bebizonyulna, hogy a Pesti Hírlap a kormány szellemében

¹⁴ „Die Centralisationstendenz gefällt nicht, die Mehrheit ist dagegen; weil die übrigen Verhältnisse Ungarns damit nicht vereinbart sind, und so lange sich diese nicht ändern, könne auch von reiner Centralisation keine Rede sein.“

¹⁵ „Wie könne man das Statutumrecht dem Reichstage übergeben? wo die Komitee bei dem bestehenden Veto nicht einmal einen entschiedenen Einfluss auf die Gesetzgebung haben, dass heisse den Absolutismus wollen.“

dolgozik, akkor kell, hogy Kossuth is engedélyt kapjon egy politikai lap szerkesztésére; mert az a tudat, hogy minden lap a kormány kezében van, a nemzetre nem lehet közömbös.¹⁶

A főrendi tábla ellenzéki tagjai közül főleg Teleky László kelt ki a Pesti Hirlap új iránya ellen. Az országgyűlési titkosrendőrség jelentése szerint Teleky László gróf elhatározta, hogy a legelső kínálkozó alkalommal a főrendek ülésén szóvá teszi a Pesti Hirlap ügyét s kijelenti, hogy Kossuth távozása után a Pesti Hirlap megszűnt ellenzéki lap lenni; mert hiszen ez a lap a kormány zsoldjába állott. Ugyanekkor Teleky a kormány ellen is támadást akar intézni; mert az ellenzékét leszorította az ujságírás teréről. A főrendi és a rendi tábla számos ellenzéki tagja — írja tovább a rendőrség — alapot akar teremteni, hogy így Kossuth részére hírlapot alapíthasson. Teleky László gróf Eötvös József báró ellen is erősen kikelt s azt állította róla, hogy Szalay Lászlóval együtt a kormány zsoldjában áll. Eötvös a tőle (Telekytől) való félelmében távozott az országgyűlésről; mert hevesen kikelt ellene.

Egyébként — a rendőri jelentés szerint — Teleky broschürt akar írni a Pesti Hirlap ellen. („Unzufriedenheit der Magnatenopposition mit der Redaction des Pesti Hirlap und Aeusserungen des Grafen Ladislaus Teleky, Pressburg, den 9. Oktober 1844.”)

Az ellenzék ez okoskodása a hirlap ügyében helyes volt. Azonban olyan ellenzéki nem akadt, aki Kossuth számára ki tudta volna eszközölni a lapindításra szóló kormányengedélyt.

Takáts Sándor

¹⁶ „Und müsse auch dem Blatte selbst jeden Kredit nehmen.“

MILETITS SZVETOZÁR ÉS AZ 1848—49-IKI SZERB FÖLKELES.

Miletits Szvetozár a mult század hatvanas és hetvenes éveiben úgyszólván korlátlanul irányította a magyarországi szerbek politikai életét és az ő kezében futottak össze a szerb nemzetiségi kérdések szálai.

Nem lehet tehát érdektelen, ha a nagynevű nemzetiségi agitátor politikai pályafutásának kezdeteivel foglalkozunk, melyek az 1848—49-iki szerb fölkelésben gyökeredznek.

Az ifjú Miletits azonban már a forradalom előtt is tevékeny részt vett a magyarországi főiskolák szerb nemzetiségi politikai mozgalmában, 1847-ben Budapesten Kollár János, a pesti hitközség tót papjának és Pozsonyban Štúr Lajos, a lutheránus lyceum tanárának hatása alatt. Ekkor adta ki több szerb nemzetiségű főiskolai hallgató közreműködésével a „Szlavjanka“ c. panszláv irányú évkönyvet, miután dr. Szubotits János szerb nemzetiségi cenzor véleménye alapján neki a hatóság a nyomtatási engedélyt megadta.¹

Ebben jelent meg Miletits híres költeménye, a „Spasova noć“, melynek ideológiája szerint: valamint a szlávok anyjának az összes szláv gyermekeket védőszárnyai alá kell vennie, épp úgy a szerb vilának (tündérnek) szívéen kell viselnie széjjelszóródott szerb gyermekeinek felszabadítását és egyesítését.² Igaz, hogy az ifjú Miletits Štúr hatása alatt magát szerb származású panszlávnak írta (Szvetozár Miletits Szveszlav), mindazonáltal ennek inkább föderatív jellege volt, nem adván fel szerb nemzeti érzését.³ Hiszen már 1846-ban írta Preradović Péter hírneves horvát költőnek: „Mi szerbek akarunk maradni és nem leszünk se horvátok, se illyrek.“⁴

Midőn 1847—48-ban Pozsonyban a főiskolát látogatta, az itteni szerb egyesület által elnökéül választatott. Itteni tevékenysége és a Szlav-

¹ J. Gjorgjević, Iz mojih starih uspomena. Javor, 1892. 483, 515, 516.; M. Savić, Mladi Miletić, 22.

² R. Vrhovac, Miletić kao pesnik. Letopis M. S. 1926. knj. 308. 32.

³ J. Škerlić, Omladina i njena književnost, 7.

⁴ J. Gjorgjević, U spomenu Miletićevu, Brankovo Kolo 1896. II. 182.

janka közrebocsátása folytán csakhamar pánszláv hírébe keveredett, miért a hatóságok előtt is gyanússá vált, mert politikai célokat láttak fennforogni.

Miletits politikai tevékenysége tudomására adatott a bécsi hadi tanács elnökének, gróf Hardeggnnek, aki, bár rendőri felügyelet alá helyeztette, szláv forrásból eredő információ alapján, jelentéktelen féreműnek nyilvánította a Szlavjanka c. pánszláv évkönyvet. Súlyosbította a gyanút, gr. Apponyinak, a magyar kancellária alelnökének jelentése is, aki Miletits szereplését fölötte gyanúsnak találta.⁵ Mialatt a politikai hatóságok ezen ügyben való illetékességük fölött vitatkoztak, az európai forradalom szele elérte a Habsburg-monarchiát.

A forradalmi eszmék, valamint a magyar és a bécsi ifjúságnál, úgy a monarchia szláv, illetve szerb és horvát főiskolai ifjúságánál is fogékony lelkekre találtak; úgy érezték, hogy fölszabadulhatnak a magyar, de különösen a germán suprematia alól. „A szlávokat eddig a germánok nyomták el, most azonban a szláv szabadság eszméje honol a pesti és bécsi szláv ifjúság szívében” — írja 1848-ban az ekkor még ifjú Ruvarac Ilarijon, a szerb kritikai történetírás érdemes megalapítója.⁶

A márciusi események lezajlása után a pánszláv eszme csakhamar háttérbe szorult és helyébe a szerbknél a pánszerb eszme lépett. Maga Miletits Szvetozár, még midőn 1847-ben Belgrádon, a szerb ifjúság körében időzött, írja, hogy „a szerb nemzeti egység dicső napját feltámadni látta.”⁷ Mindazonáltal a monarchia egyes szláv nemzetei közt megmaradt a kölesönhatás, különösen a délszlávoknál, a horvátok és szerbek közt. A bécsi szláv főiskolai hallgatóknak, a horvátországi főiskolai hallgatókhoz intézett fölhívását Miletits is aláírta.⁸

Bécsből visszatérve, Pozsonyban folytatta agitációját, a bécsi és a pozsonyi ifjak példáját követve, nemkülönben a pozsonyi magyar országgyűlés horvát vitáinak hatása alatt. Március végén Miletits társával, Radak Györggyel Bécsbe küldettek, hogy az ottani szláv körökkel érintkezésbe lépjenek. Miletits ekkor Štúr Lajos ajánlásával megfordult Jovánovits Athanásznál, Mihály szerb exfejedelem udvari igazga-

⁵ Wien, Hofkriegsrat. Präsi. Akten 1848. Nr. 172; M. J. Polizeil-Akten. Fasc. 1881. Nr. 175 és Apponyi gróf 1849 jan. 19-iki átírata; J. Thim, Die Gründungsversuche Jugoslawiens 1848—49, Ung. Jahrbücher, Berlin Bd. I. 23—24; A. Ivić Iz mladosti Sv. Miletića, Letopis M. S. 1926. knj. 308. 137—142.

⁶ J. Radonić, O Ilarijonu Ruvareu, Letopis M. S. knj. 244. 7.

⁷ J. Grujić, Zapisi, Zbornik I. knj. VII. 3.

⁸ Dalmatinska Zora 1848, 14.; Thim J. A magyarországi szerb fölkelés története, II. köt. 39.

tójánál a szláv célok kipuhatolására.⁹ Őstúr Miletits-től biztató híreket kaphatott, mert szintén Bécsben termett, ahonnan Prágába utazott a cseh mozgalmak központjába.¹⁰

Miletits és Radak 1848 április 9-én érkeztek vissza Bécsből Pozsonyba, ahol még ezen napon elhatározták a tett mezejére lépni, mikor Kossuth és Sztratimirovits összetűzéséről értesültek.

Az Ujvidéken 1848 március 27-iki határozatok értelmében ugyanis egy szerb küldöttség érkezett a pozsonyi országgyűlésre, hogy itt a szerbek óhajait előterjessze. A szerb küldöttséget Kosztits Sándor, Ujvidék város aljegyzője vezette. Kosztits Sándor április 8-án átadván az ujvidéki óhajokat, arra kérte a rendeket, hogy fogadják a szerbeket „testvéri karjaik közé, mint egy és ugyanazon hon fiait, szent ígéretet téve, hogy a szerbek ezentúl csak Magyarországért és csak a magyarokért élni-halni készek.” Kossuth erre az országgyűlés színe előtt kijelenté, hogy a közszabadságnak valódi értelme: a hon összes lakosait nyelv és valláskülönbség nélkül a közszabadság közáldásában részesíteni, de az ország egységének kapesa kell, hogy a közéletben a magyar nyelv legyen, azonban szükséges, hogy minden nemzetiség a maga nyelvét belügyeiben, egyházában szabadon használhassa. A reformokat illetően az egyházi, iskolai, alapítványi téren az országgyűlés, a szerb kongresszus meghallgatásával fog határozni.

Kossuth a szerbek petícióit a miniszteriumhoz kérte utasítani, hogy a kormány a legközelebbi országgyűlésen a kellő javaslatokat előterjeszthesse, mire Kosztits hálás köszönetét nyilvánította.¹¹

Másnap (1848 április 9-én) a szerb küldöttség István főherceg nádornál tisztelgett, kinél Sztratimirovits György, a Habsburg uralkodók által a Balkánon lakó szerb és egyéb népeknek ígért és adott privilégiumokat a Magyarországon lakó szerbek részére kérte. Ugyanekkor a küldöttség Kossuthot is lakásán fölkereste, ahol Sztratimirovits György a magyarországi szerbeknek „nemzetnek” és nem nemzetiségnek való elismertetését követelte. Kossuth erre kijelenté, hogy Magyarországon csak egy politikai nemzetet ismer el, melynek tagjai a többi nem magyar nemzetiségek is.¹² Véle szemben Sztratimirovits újra hangoztatta, hogy Magyarországon a szerbek nemzetet képeznek és a legmesszemenőbb eszökökkal készek vélt jogaikat megvédeni s ha Pozsonyban ezeket meg-

⁹ P. Popović, Prilozi knj. IV. 268.

¹⁰ Steier L.: Beniczky Lajos az 1848—49-iki szabadságharcból és a tót mozgalomról. 438.

¹¹ Kossuth Lajos XI. kötet. Beszédei 169—173. Pesti Hirlap 1848. 31. sz.

¹² Kossuth ily értelemben az 1847. évi április 11-én tartott országgyűlési beszédében is nyilatkozott.

tagadják, másutt fogják teljesítésüket keresni. Kossuth erre ingerülten vető oda: „ez esetben kardunkat fogjuk összemérni.“ (Wir werden unsere Degen kreuzen.)¹³

Kossuth és Sztratimirovits összetűzése, ha nem is idézte elő a szerb fölkelést, de olaj volt a tűzre és az ellentéteket szükségtelenül kiéleltette. Voltak, akik az ellenséges kitörést meg akarták akadályozni és nem csatlakoztak Miletits és társainak, illetve a szerb ifjúságnak agreszív föllépéséhez. Ezek közé tartozott Vitkovits János budai szerb esperes, Vitkovits Mihály szerb-magyar költő rokona, aki gróf Széchenyi Istvánnál járt közbe. Utóbbi azonban a közvetítés elől kitért. „Az én célom nem volt a nemzetiségek összevesztése“ — mondá —, „azt óhajtottam, hogy a magyarországi nemzetiségek békében és szeretetben éljenek egymással s mikor célomat elérni véltem, Kossuth, akit a nép istenít és vakon követ, az általam meggyújtott világosságot eloltotta és lerombolt mindent, amit én évek óta fölépítettem.“

Vitkovits Kossuthnál is járt, azonban nála is eredménytelenül. „Nem tehetek róla“ — felelte Kossuth —, „ennek így kellett történnie, én vissza nem mehetek, csak előre. Jacta est alea — amit az Isten ad.“¹⁴

A bécsi és pozsonyi szerb főiskolai hallgatók, miután reájuk — mint említettem — a márciusi események és a Kossuth–Sztratimirovits-összeütközés explozíve hatottak, úgy a szerb, mint a horvát ifjúság a bécsi, illetve a pozsonyi megállapodások értelmében Magyarország délvidékén lakó szerbek és horvátok közé utaztak, a nép hangulatának kipuhatólására és a politikai agitáció megkezdésére. Ekkor léptek a belgrádi szerb főiskolai hallgatókkal is érintkezésbe. Az ifjak Ujvidéken április 20-ára találkozót adtak egymásnak.¹⁵

A kitűzött cél: egy nagy Szerbia megteremtése volt. Ez a mozgalom kezdetben épp úgy Ausztria és Magyarország, valamint Törökország ellen irányult, célul tűzvén ki a szerbek által lakta délmagyarországi területek elszakítását, valamint Szerbiának a török szultán szuverenitása alól való fölszabadítását. A belgrádi szerb ifjúság egy szerb királyság fel-, illetve a régi szerb császárság visszaállításáról álmodott.¹⁶

A katolikus hitű Bán Mátyás, Karagyorgyevits Sándor szerb feje-

¹³ G. Stratimirović, Was ich erlebte 32; M. Polit. Uspomene 19–20; Pester Lloyd. 1887. 147; B. Szemere, Gr. Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Bd. III. 103; Kossuth ennekelőtte Ožegović Metel horvát képviselővel szemben is a kardra hivatkozott. Szegedy R. Századok 1912. 679.

¹⁴ Biografija V. Vitkovića, Letopis M. S. 1889. 32–33.

¹⁵ V. Stajić, Svedoci Miletievih podviga. Letopis M. S. knj. 308. 186.

¹⁶ J. Grujić, Zapsi, Zbornik srpske kralj. Akademije I. knj. VII. 10.

delem gyermekeinek nevelője, korának egyik kiváló műveltségű férfia, Rajacsits karlócai szerb metropolitához, aztán Jellačić bánhoz, a délmagyarországi szerbek és a horvátok közti szövetség megteremtése végett s aztán Dalmáciába ment, hogy onnét — megnyerve terveinek a montenegrói (ernagorai) fejedelmet, — Boszniát felláziítsa.

A bécsi és budapesti események, a csehek föllépése, Magyarországnak az egységes összmonarchiából való kiválása, és az olasz harcok kedvezni látszottak a délszlávok terveinek. A szerbek széltében hirdették, hogy Ausztria paralytikus lett és szétbomlása várható.¹⁷

Ilyen politikai atmoszférában kerültek le a szerb ifjak Délmagyarországba.

Miletits Szvetozár volt az első, aki közülök aktíve föllépett. Gőzhajón utazott le, közben Budapesten megállva, az itteni szerb főiskolai hallgatókat szintén megnyerte nagyszerb eszméinek.

A csajkás kerületbe utazott, amelyben Mosorin községének szülötte volt. Éppen ezen időkben kellett a csajkás századoknak az olasz harctérre vonulniuk. 1848 április 12-én és 13-án Csurog, illetve Nádáljon termett és felszólította a sorakozó csajkásokat, hogy mindaddig ne menjenek az olasz harctérre, a míg a császár a szerbek követeléseit nem teljesíti; másrészt elhitette velük, hogy eltávozásuk után a magyarok a védtelen kerületbe be fognak törni. Lelkükre kötötte, hogy várják be az egybehivandó szerb nemzetgyűlés határozatait.

Erre az illetékes századparancsnokok el akarták fogni, mire ő Nádáljóról Újvidékre menekült, hol a „Zöld koszorú“ vendéglőben a szerbek lelkesedéssel fogadták.¹⁸

Miletits most elfogatása elől Belgrádba menekült. Mayerhofer Nándor alezredes, osztrák konzul, a bécsi külügyminiszter felszólítására a belgrádi kormánytól kiadatását követelte, de ez, hivatkozván a belgrádi lakosság izgatott hangulatára, nem teljesítette a konzul kérelmét.¹⁹

A belgrádi szerb ifjúság, mely ekkor a karlócai szerb ifjúsággal már szoros összeköttetésben állott, szintén pártját fogta Miletitsnek. A belgrádi kormány eleinte jó szemmel látta ezeknek osztrák és törökellenes izgatásait, e mozgalmat a budapesti szerbek, sőt a Párizsból haza-

¹⁷ J. Thim, Die Gründungsversuche Jugoslaviens 1848—1849. Berlin. Ung. Jahrbücher I, 24—25.

¹⁸ Wien, Kriegsarch.; K. M. 1848 Nr. 612, 1423; Staatsarch. Min. Rat. 1848 Nr. 34, ad 34; A. Gjukić, Miletić u Čurugu, Brankovo Kolo 1896 Nr. 18, 568; A. Ivić, Iz mladosti Sv. Miletića Letopis M. S. 1926. knj. 308, 143—150; Thim J. A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története II. k. 98, 99, 109, 110, 121, 122.; Wien, Kr.-A. Hauptarmee Detailakten, Fasc. 96. 4. 13½.

¹⁹ Thim, i. m. II. k. 113.

siető szerb ifjak is szították.²⁰ Mikor azonban Miklós orosz cár kiáltványában a török birodalom status-quojának védelmére kelt és minden forradalmi mozgalom ellen a leghatározottabban állást foglalt, s ezért a fent említett mozgalom okából egy esetleges orosz fegyveres beavatkozástól lehetett tartani (amire Limperany, belgrádi francia konzul ezen eshetőségre külön figyelmeztette is a belgrádi kormányt),²¹ a belgrádi kormány kénytelen volt a törökellenes mozgalmat elnyomni és a délmagyarországi szerb mozgalomnak osztrák-barát színezetet adni, megelégedvén egyelőre a Délmagyarország területéből kihatandó szerb vajdasággal, Habsburg jogar alatt.

Ezen okból verette széjjel a belgrádi szerb kormány a szerb ifjúság törökellenes gyűléseit, és úzte el Miletitsét Belgrádból, aki aztán a Szerémségben folytatta izgatásait.²² Miletits 1848 április 19-én ismét Ujvidékre ment, hogy a szerb ifjúsággal másnap a kijelölt gyűlésen résztvegyen, melyen a Pozsonyból visszaérkezett szerb küldöttség is küldetésének eredményéről beszámolt.²³

Miletits az újvidéki gyűlés résztvevőivel és a szerb ifjúsággal délután Karlócára ment, a hol az összesereglett nép Rajacsits érsektől, a kiírt szerb nemzeti egyházi kongresszus helyett a szerb nemzetgyűlésnek 1848 május 13-ára való egybehívását követelte.²⁴

A szerb ifjúság és Miletits a nemzetgyűlés megtartásáig Karlócán tartózkodtak, mely idő alatt az ide érkező szerb küldöttségeket fogadták és lelkesítették, és időnként a vidéket beutazták.²⁵

A szerb nemzetgyűlés előestéjén heves vita folyt a nemzetgyűlésnek Ujvidéken való megtartása ellen, mivel Csernovits Péter, királyi kormánybiztos ott a statáriumot kihirdette. Ekkor jelenté ki az ifjú Miletits, egy asztalra felugorva, hogy Csernovitsot csak akkor ismeri el igaz szerbnek, ha lemond a magyar királyi biztosi méltóságról, mert csak ezzel bizonyíthatná be azt, hogy igazi szerb és a szerb nemzetnek hű ivadéka.²⁶

Midőn a szerb nemzetgyűlés megnyílt, ifjúságánál fogva — ezen

²⁰ Wien, Staatsarch. Serbien, Fasc. 6. Varia.; Kr. A. Kr. M. 1848. Nr. 570. Zanini osztrák hadügyminiszter jelentése.

²¹ Limperany 1848. évi ápr. 14-iki jelentése. Párizs, Állami levéltár.

²² Nikolits A. életrajza. Kézirat, 127 ív. Belgrád, Szerb. tud. akadémia.

²³ Gj. Radak, Otvoreno pismo Horváth Mihályu. Napredak 1868. 15. sz.

²⁴ Gj. Radak, Napredak 1868. 15.

²⁵ M. Polit, Uspomene 21.

²⁶ Budapest, Nemzeti Múzeum. Az újabkori szerb mozgalmakat illető okmányok 161. Thim J., A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története. II. k. 222.

időben az öregebbek tekintélye még fennállott — csak szerényebb mérvben szerepelt. De midőn a szerb nemzeti bizottmány megalakult — ezen az ifjúság is képviselőt követelt, — május 16-án pótlólag Miletits Szvetozár is felvételre tagul.²⁷

Ezen bizottmányban elég aktíve vett részt. A főbizottmány számos proklamációin találjuk nevét. Tevékenysége azonban főleg agitációkban nyilvánult meg; a vidéken, a községekben községi bizottmányokat állított fel, melyek a helyi közigazgatást ragadták magukhoz és a kerületi, illetve a szerb főbizottmányt ismerték el felettes hatóságaiknak. Emellett adományokat gyűjtött szerb nemzeti célokra.²⁸

Egyik kimagaslóbb agitációs ténye a zimonyi esajkás kirendeltség fellázítása volt, mikor Hrabowsky, szlavon-szerémségi főhadparancsnok a Karlócán egybegyűlt szerb fölkelőket megtámadta. Véle volt ekkor a szerb ifjúság egy másik vezető alakja is, Radak György joghallgató, aki a kikindai zendülést szította volt. Radak izgatása azonban katasztrófálissá vált, mert a politikai célzathoz indított akció Kikindán a régi helyi földosztási ellentéteket robbantotta fel és a szerbek egymást öldösték.²⁹

A zimonyi esajkás-különítmény — Miletits velük ment — 1848 június 14-én Karlócára hajózott és magát az ottani szerb főbizottmány parancsa alá helyezte.

Miletits ezután társával, Radakkal járta be a Szerémséget, mindenütt agitálva a szerb fölkelés érdekében, nem törődve a közben Csernovits királyi biztos és a szerb főbizottmány közt kötött fegyverszünettel. Emiatt híre is ment, hogy a még el nem pártolt katonai hatóságok elfogatták őket, a mi azonban ezúttal nem bizonyult valóznak.³⁰

Ekkor (1848 július) tört ki a szerb és nem szerb lakosság közt a vallási viszály; a katolikus lakosság féltette ugyanis az aktíve szereplő görög-keleti szerb papságtól és a szerb szupremáciától vallását. Ezen viszály lecsendesítésére küldte ki a karlócai szerb főbizottmány Miletits

²⁷ Vjestnik, 1848. 15.

²⁸ Budapest, Nemzeti Múzeum, 1848—49-es iratok. 1848 június 1.; Orsz. Levéltár, Belügymin. 1848 Nr. 4079, 5707.; Wien, Kriegsarch. Slav. Syrm. Gen.-Kommando 1848, Fasc. VI. 12. b. — J. Thim, Srpska deputacija u Innsbruku god. 1848 Belgrád Prilozi knj. III. 203.

²⁹ Branik, 1898. 60.; V. Stajić, Sv. Miletić 99.; A. Gjukić, Ustrojstvo šajkaškog batalijona. Letopis M. S. 1898. 50. Wien, Kr-Arch. Slav-Syrm. Gen. Kommando 1848. VI. 63.; Zastava 1871. 111. sz.

³⁰ Wien, Kriegsarch., Slav-syrm. Gen.-Kommando 1848. VII. 102. b; Letopis M. S. knj. III. 142.; V. Stajić, Sv. Miletić 101; Sr. Karlovici, Djejanija I. 1848. Nr. 26, 27, 29.

Szvetozárt, Orel Pétert és Milinovits Miletát, annál is inkább, mert a bródi határőrvidéki ezred is a szerbek ellen kezdett fordulni. A vinkovcei katonai főparancsnok azonban nem bízván a szerb kiküldöttekben, — elfogatta és becsukatta őket. — Miletitset az időközben Vinkovcára érkezett horvát bán Jellačić bocsátotta szabadon, útlevelét tovább utazás céljából láttamozván, míg Orel visszautazott Karlócára.³¹

Mikor Rajacsits érsek, az innsbrucki audienciáról 1848 július 11-én üres kézzel tért vissza és nem nyilatkozott, — a türelmetlen szerb ifjúság egy küldöttséget menesztett hozzá interpelláció céljából. Ezen küldöttség tagjai voltak: Medakovits Dániel, Radak György és Miletits Szvetozár, — valamennyien a „Haladás“ c. szerb egyesület tagjai. Nékik tette Rajacsits érsek a következő kijelentést: „A király minket a magyar miniszteriumhoz utasított; ennél nagyobb csapás nem érhetett minket — tanács-talanul állok“.³²

Miletits folytatta agitációját, s különösen azon szerb nemzetiségi tiszték ellen kelt ki, akik még vonakodtak a szerb fölkeléshez csatlakozni; a főbizottmálynak egy augusztusi ülésen ezeknek idéztetését követelte.³³

Midőn a szerb vajda, Suplyikac István, cs. kir. törzstiszt 1848 október elején Karlócára érkezett, hogy a szerb-osztrák csapatok élére állva, — az osztrák reakcióval kombinatív módon működjenek a magyarok ellen, — az üdvözlők sorában a szerb ifjúságot is ott találjuk. — A karlócai nemzeti liberális jellegű „Haladás“ egyesület részéről október 6-án Medakovits Dániel, az egyesület elnöke üdvözölte a vajdát, míg másnap az egyes küldöttség fogadtatási napján a szerb ifjúság részéről Miletits üdvözölte.³⁴

Ezen alkalomból költötte Miletits híressé vált „Már a szerbek zászlói dicsően lobognak és a szerbek fiai erősen harcolnak“ c. költeményét, melyet a nép is felkarolt, széltében dalolt, s melyet a magyarokkal harcoló Zákó István magyarra fordított.³⁵

³¹ Thim J., A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története II. k. 539; Sr. Karloveci, Patriarchai levéltár, A szerb főbizottmány iratai. 1848. Nr. 1570.

³² Branik 1898, Nr. 61.

³³ Sr. Karloveci, Patriarchai levéltár. A szerb főbizottmány iratai. 1848. Nr. 17.

³⁴ Vjestnik, 1848 Nr. 39; Srpske Novine 1848 Nr. 88; Branik 1898 Nr. 86; T. Dimić, Uspomene, Zastava 1898. Nr. 185, 190, 192.

³⁵ Miletic költeményét legutóbb Sztájits Vasza közölte a szerb Matica 308. kötetében, Miletic maga is megemlékszik róla a Zastava 1901. évfolyamának 20. számában; Zub Popović, Uspomene II. 39–40.; J. Ignjatović, Memoari Nedeljni List 1880. 33.; J. Thim, Uloga Sv. Miletica u god 1848–49. Letopis M. S. knj., 308, 135. — Sokan a „Kelj fel, kelj fel, szerb“ c. szerb marsseillaise-t is Miletic-nek tulajdonítják, de tévesen. — Ez a dal Sterija Popović János „Krályevits Márkó álma“ c. színdarabjából való, melyet Gyurkovits

A második szerb nemzetgyűlés után, a vajdaság igazgatásának újjá szervezésekor Rajacsits érsek, illetve a vajda, — 1848 november 1-én Miletitsét és Radak Györgyöt a katonai osztályba személyes szolgálatra nevezte ki. Feladatukká tétetett a szerb táborok beutazása, a harcosok lelkesítése és tapasztalataikról a kormánynak jelentést kellett tenniük.³⁶ Miletits mint haditudósító is szerepelt és egy ízben az 1848 október 1-ei törökbecsei harcban, Jovanovits Mihály sikertelen támadásában részt is vett.³⁷

Miletits azonban már néhány nap mulva (1848 nov. 4) a kormány politikai osztályába neveztetett ki.

A szerb vajda, Suplyikác beteges ember volt, nem volt hadvezéri tehetséggel megáldva és késleltette az offenzívát. Sokban hasonlított Mészáros Lázár magyar hadügyminiszterhez jellemben és katonai képzettségét illetően. A szerb közvélemény osztrák tábornoki ruhába öltöztetett őrmestereknek nevezte el őket.

Ez a késedelmes taktika nem tetszett a szerbeknek, különösen a szerb ifjúságnak. Ez okból a „Haladás“ c. egyesület tagjai egy küldöttséget menesztettek a vajdához, melynek Miletits is tagja volt, felszólítván őt „gyorsabb hadi tevékenységre“.³⁸

Midőn a szerb vajda 1848 december 27-én gutaütésben meghalt, — Krusedol kolostorában temették el. Halála fölött a „Haladás“ c. karlócai egyesület nevében Miletits tartott beszédet.

1849 január havában az osztrák hadsereg benyomulásakor a magyar hadvezetőség kénytelen volt Délmagyarországot feladni és az itt küzdő legjobb csapatokat elvonni. A szerbek siettek a védtelen területeket elfoglalni. A Tisza jobbpartján előnyomuló szerb hadoszlopnál Miletitsét is ott találjuk, Zsablya és Óbecse táján.³⁹

Ekkor tört ki Rajacsits érsek és Sztratimirovits György közt másodízben a viszály. A szerb ifjúság Rajacsits érsek pártjára állott, nem csekély részben Miletits befolyására, aki főiskolai tanulmányai idején

Miklós zenésített meg; 1848-ban Belgrádban adták elő. (Gjorgjević T. belgrádi egyetemi zenetanár szóbeli közlése.) — D. Ruvarac, O srpskoj trobojnici 1906, 399. l.; Vučetić, Letopis M. S. 1901. 206. knj. 122. l.; M. Savić, Iz Miletičeva života. Letopis M. S. 1926. knj. 308, 126. l.

³⁶ Wien, Min. Inneren.; Kroatien, Slavonien und Serbien. 3. Präsidialakten 1848. Nr. 1649. f.; V. Stajić, Sv. Miletić 104. l.

³⁷ J. Stefanović, Stražilovo 1893. 255. l.; M. Savić, Mladi Miletić, 52. l.; Geršić, Sv. Miletić, Nova Iskra 1901. 2. sz., 51, 52. l.; Vjestnik 1848 Nr. 33. — Miletić a szerb lapokban többnyire S. M. Š. jegy alatt írta tudósításait.

³⁸ V. Stajić, Sv. Miletić, 110. l.; Srbobran 1898 Nr. 50.; T. Dimić, Uspomene iz 1848 godine. Zastava 1898 Nr. 190, 192.

³⁹ Napredak, 1848 Nr. 21.

az érsek ösztöndíját élvezte. — Az ifjúság elismerte Rajacsits érsek teljhatalmú kormányzói jogát, mellyel a második szerb nemzetgyűlés felruházta.⁴⁰

A szerb vajdaság közigazgatásának újabb szervezésekor Rajacsits patriarcha Miletits Szvetozárt és Jovanovits Konstantint, „a szerb vajdaság” képviselőjében 1849 február 16-án Zágrábba küldte ki, hogy ott a szerb érdekek szószólói legyenek. Utóbbi azonban csakhamar (1849 március 15-én) dr. Szubotits János váltotta fel. Megbízatásukat a horvát kormány 1849 április 19-én elismerte. Az 1849 március 27-iki utasítás értelmében a horvát királyság és a vajdaság közt megkötött szövetség alapján küldettek ki. Kötelességükké tétetett: odahatni, hogy a horvátok támogassák a szerbek követeléseit, melyek szerint a vajdaság koronatartományá nyilváníttassék s olyan jogokkal ruháztassék fel, mint a többi koronatartomány az 1849. évi márc. 4-iki birodalmi alkotmány értelmében; és amennyiben a vajdaság koronatartománynak elismertetnék, — akkor a kölcsönös szövetség nyélbe ütése végett egy javaslat dolgoztassék ki egy horvát-szerb bizottság által. — Továbbá azon működni, hogy a határőrvidék kérdéses katonai részei Horvátországgal és a szerb vajdasággal egyesíttessenek. Feladatukká tétetett az összes szerb érdekeket képviselni és a horvátok közreműködéséről jelentést tenni.⁴¹

Azonban Szubotits és Miletits Zágrábban mit sem végeztek, mert a horvát vezető körök vonakodtak velük tárgyalásba bocsátkozni egyrészt a nemzeti antagonizmus, másrészt a szerémségi kérdés miatt. — A szerb nemzetgyűlés 1848 május 15-én ugyanis kimondotta a Horvátországhoz tartozó, de jórészt szerbek által lakta Szerémségnek a szerb vajdaságba való beolvasztását, amit a horvátok ellenszenvvel fogadtak. Ilyen körülmények között nagyon is érthető, hogy különösen Miletits óhajtott kiküldetésétől szabadulni és 1849 április 29-én a patriarchánál felmentését kérte, kijelentvén, hogy inkább otthon óhajt a nemzeti ügynek szolgálni. Rajacsits patriarcha azonban nem teljesítette kérelmét, attól tartván, hogy a beteges Szubotits egymaga nem felelhetne meg a rábízott föladatnak.⁴² Miletits azonban megúnván helyzetét, szülőföldjére, a csajkás-kerületbe tért vissza és mikor 1849 május havában a titeli fősík körül

⁴⁰ Srpske Novine 1849 Nr. 40.; Sr. Karloveci, Patriarchai levéltár. A főbizottmány iratai, 1848. Nr. 640.

⁴¹ Sr. Karloveci, Djejanija 1849. Nr. 557 és Anhang 2. Nr. 10.; Wien, Min. d. Intern. Präsidalaktan 1848. 3. Croatien, Slavonien und Serbien; Zagreb, Zemaljski archiv., Jellačić 1848—49. 43. A—3, A—258. I. Napredak 1849. br. 16. — V. Stajić, Sv. Miletić 112—113.

⁴² Sr. Karloveci, Patriarchai levéltár. Narodna uprava 1849 Nr. 3645.

elkeseredett harcok folytak, ő a főnsík védőjének, Knityánin szerbországi fővezérnek főnsíki táborába ment.

Dr. Szobotits még 1849 májusig maradt Zágrábban, amikor őt Rajacsits patriarcha a Jellačić mellett való képviselettel megbízta, aki ekkor már a Duna jobbpartján a délvidéki haretér felé közeledett.⁴³

Midőn Jellačić bán a Szerémségbe megérkezett, a szerb mozgalomnak nemzeti jellege elhalványult, s az osztrák csapatok kerekedtek felül.

Ezért a szerbek elégtelensége kitört. — A „Haladás“ c. karlócai haladópartí egyletnek, melynek egyik vezető tagja Miletits volt, — szerb nemzeti liberális lapja, a Napredák elkeseredetten írta: „A fölfuvalkodott Ausztria hitegetve játszik a nemzetek szabadságával és még a délszlávokkal is összevész, holott a magyarokkal sem tudott megbirkózni.“⁴⁴

Ilyen viszonyok közt Miletits Szvetozár félre vonult, tehetetlenül nézve a szerb nemzeti ügy fokozatos bukását.

Az előadottakból látjuk, hogy Miletits már mint 22—23 éves ifjú kiváló agitátornak bizonyult. A szerb ifjúság a forradalom idejében már méltányolta vezérlő szerepét, de az idősebb, higgadtabb elemek inkább forradalmárt láttak benne.⁴⁵

S mikor a Szerémséget rozoga taligán, szerb nemzeti színű sapkával bejárta és a szerb népet forradalmasította, — vajjon gondoltak-e akkor arra a magyarországi szerbek, hogy nemzeti törekvéseikben valamikor elszánt harcos vezetőjük lesz, célul tűzvé ki magának az összes szerbek politikai és territoriális egyesítését.

Dr. Thim József.

⁴³ J. Subotić, Autobiografija II. 110, 113.

⁴⁴ Napredak, 1849 ápr. 5. szám.

⁴⁵ Iz memoara J. Ignjatovića, Nedeljni List, 1880 Nr. 28. M. Polit, Uspomene, 22.

DIE RUSSISCHE INTERVENTION IN UNGARN IM JAHRE 1849.

Der junge Kaiser Franz Josef übernahm bei seiner am 2. Dezember 1848 erfolgten Thronbesteigung ein schweres Erbe. Die Donaumonarchie bedrohten starke Erschütterungen und es schien, als ob unter ihnen die Stützen des Habsburgerreiches in ein gefährliches Wanken gerieten. Die Auswirkungen der Pariser Februarrevolution zeigten sich im Zusammenbruche der ständischen Staatsverfassung, der zu dauernden innerpolitischen Wirren führte. Die Wiener Märzrevolution hatte dem Regierungssystem Metternichs ein jähes Ende bereitet, aber zugleich auch die Stadt in einen bleibenden Belagerungszustand versetzt. In Ungarn wurde zwar die parlamentarische Regierungsform eingeführt, ihr Fortbestand musste gleichwohl von vorneherein an den politischen Forderungen der Südslaven scheitern: die Schrecken des Bürgerkrieges schienen unvermeidlich.

Diese inneren Wirren schwächten in nicht geringem Masse die aussenpolitische Machtstellung Österreichs, und wenn auch die entscheidenden Siege Radetzky's über das piemontesische Heer die Vorbedingungen für einen ehrenvollen Friedensschluss mit König Karl Albert gesichert hatten, so war doch Österreich durch das vermittelnde Eingreifen Englands und Frankreichs auf Grund seines Territorialbesitzes verhindert, Frieden zu schliessen und die in der Lombardei stehenden Truppen zur Bekämpfung der inneren Unruhen heranzuziehen. Auch in Deutschland hatte Österreich an Ansehen eingebüsst. Für Preussen war es klar, dass die Kräfte der Donaumonarchie im eigenen Lande und in der Lombardei gebunden waren und sie daher ihre Interessen bei den Frankfurter Verhandlungen über die deutsche Verfassungsreform nicht mehr mit dem alten Einflusse vertreten konnte.

In dieser kritischen Lage hatte das Wiener Kabinett alles daran gesetzt, die Machtstellung Österreichs um jeden Preis zu erhalten. Ministerpräsident Fürst Schwarzenberg legte grossen Wert darauf, die wichtigsten diplomatischen Posten im Auslande mit seinen politisch gleichgesinnten Freunden zu besetzen.

So wurde nach St. Petersburg Graf Buol-Schauenstein entsandt,

der mit einer doppelten Aufgabe betraut war: die traditionell freundschaftlichen Beziehungen der zwei Höfe weiter zu vertiefen und eine angesichts der zerrütteten Finanzen Österreichs dringend nötige Anleihe zu erreichen.¹

Zar Nikolaus empfing den neuen Gesandten ausserordentlich gnädig. Vor Allem waren es Gefühlsmomente die ihn bei der Empfangsaudienz beherrschten und ihn bewogen, dem jungen Kaiser seine Unterstützung anzubieten. „...Ich hatte noch weiland Kaiser Franz versprochen — sagte er zu Graf Buol — dass ich immer der gute Freund seiner Familie bleiben werde und ich halte an meinem Versprechen fest. Kaiser Franz Josef kann sich stets auf mich verlassen. Wenn ich mich des Ausdrucks bedienen darf: es sind väterliche Gefühle, die ich ihm gegenüber im Herzen trage. Ich fühle mich nicht berufen, ihn zu beeinflussen oder ihm ungerufen Ratschläge zu geben, ich werde aber immer bereit sein, wenn er mich benötigt. Ich werde ihm immer mit allen meinen Kräften beiseite stehen, um seine guten Rechte zu bewahren und zu beschützen...“²

Diese Äusserung des Zaren entsprach wohl seiner ritterlichen Persönlichkeit und seiner Auffassung von der Notwendigkeit einer unversehrten Erhaltung der benachbarten Donaumonarchie, die er auch für Russlands innere Ruhe und Sicherheit als unerlässlich erachtete. Er war sich dessen bewusst, dass Russland, unterläge Österreich den revolutionären Strömungen, durch nichts mehr demselben Schicksal entrinnen könne. Die Unruhen in Russland mahnten ihn, an seiner Überzeugung festzuhalten. Ein unerschütterlicher Anhänger der heiligen Allianz, kämpfte er mit allen Mitteln gegen den Geist der Pariser Revolution, die sich bereits eines beträchtlichen Teiles von Europa bemächtigt hatte. Indes waren es nicht die innerpolitischen Unruhen der Donaumonarchie allein, die ihn beunruhigten. Er wandte sich mit scharfen Worten gegen die Einführung der konstitutionellen Verfassung in Preussen und bot

¹ Die kritische Lage Österreichs mag wohl am Besten durch das folgende Privatschreiben Schwarzenbergs an Buol gekennzeichnet werden: „...Si on ne vient pas un secours des nos finances Dieu sait où nous allons. Si vous réussissez à nous faire obtenir l'emprunt en question, vous verrez rendre à l'Autriche le plus grand service qu'un diplomate puisse rendre à son pays...“ Staatsarchiv, Wien, Russland, Varia, Olmütz, 31. Dezember 1848.

² St. A. Wien, Bericht No. 1. B. St. Petersburg, 3. Jänner 1849. Vergl. die Äusserung des Zaren, die er dem englischen Gesandten, Lord Seymour machte: „...I was bound to act (in Hungarian affairs) as I did by a promise which I made the Emperor Francis not very long before his death. The Emperor stated to me that his great anxiety and sorrow was the idea of leaving his country to the management of an idiot son and entreated me, if the misfortune which he anticipated should fall upon that son or

dem Könige militärische Unterstützung an in seinem Kampfe gegen den revolutionären Geist. Seine Gesinnung erhellt wohl am Besten aus seiner Äusserung über das Frankfurter Parlament, das er stets nur als „Narrenhaus“ bezeichnete. Diesem politischen Gedankengange entsprach auch seine Einstellung gegen die Politik Palmerstons, welche die revolutionären Bewegungen auf dem Kontinent unterstützte. Den politischen Unruhen gegenüber war er — wie immer — unerbittlich. Er äusserte sich sogar dahin, im Falle einer Separationsbewegung Polnisch-Galiziens alle Mittel zu ergreifen, um den Territorialbesitz Österreichs unversehrt zu erhalten.³ Dieselbe Politik vertrat der Zar auch gegenüber der Pforte, die er im Frühjahr 1849 seines Schutzes gegen die Unabhängigkeitspläne und nationalen Vereinigungstendenzen der Donaufürstentümer versicherte.⁴ Das sind wohl Beweise für eine volle Übereinstimmung der Aussenpolitik des Zaren mit seinem, den Habsburgern gegebenen ritterlichen Versprechen.

Zar Nikolaus zeigte sich auch geneigt, dem Ansuchen des Wiener Kabinetts zu entsprechen, Österreich eine Geldaushilfe zu gewähren. Gleichwohl aber erlitten die finanziellen Verhandlungen eine Verzögerung durch Nachrichten, welche die Aufmerksamkeit des russischen Kabinetts auf die Ereignisse in Siebenbürgen lenkten.

Der Befehlshaber der russischen Truppen in der Walachei berichtete nämlich über die ihm von dem Kommandanten der kaiserlichen Truppen, Baron Puchner, zugekommene Verständigung, dass letzterer seine Stellung in Siebenbürgen wegen Unzulänglichkeit seiner Streitkräfte nicht weiter behaupten könne. Er berichtete ferner über die Bitte der Siebenbürger Sachsen um bewaffnete Unterstützung gegen die ungarischen Truppen.⁵ Kurz darauf langte ein Schreiben des Fürsten Paskievitsch aus Warschau ein, worin der Gouverneur von Polen über das Hilfsansuchen des Baron Hammerstein, Kommandanten

his successor to be their friend and protector, well — continued the Emperor — that management I undertook and the engagement was handsomely executed but not by me, it was little that I could do, I could only speak in the name of my brave and noble Russians and what I promised they performed...“ Public Record Office, London, Russia, Volume 395. No. 47. St. Petersburg, Oct. 20, 1851.

³ Vergl. d. Aufruf d. Zaren v. 20. März 1848; Fischl: Panslavismus bis zum Weltkrieg, pag. 259.

⁴ St. A. Wien, Bericht No. 17. Konstantinopel, 19. April 1849. Vergl. Dr. Josef Thim: A magyarországi szerb felkelés története. (Die Geschichte d. ungarländischen serbischen Aufstandes i. d. Jahren 1848—49) Bd. 2. pag. 1—26.

⁵ St. A. Wien, Bericht Lüders an den Fürsten Czernikoff v. 3. Jänner 1849. Intervention Russe. Beilage der Meldung No. 3. C. St. Petersburg, 15. Jänner 1849.

des 4. kaiserlichen Korps in Galizien, Meldung erstattete. Es hiess, dass die polnisch-ungarischen Freischaren unter Leitung des polnischen Generals Bem von Siebenbürgen in die Bukowina eingefallen seien und, am 8. Jänner, dass sie bereits in der Nähe von Czernowitz ständen. Ohne die Entscheidung des Zaren abzuwarten, hatte Fürst Paskiewitsch auf eigene Verantwortung die sofortige Kriegsbereitschaft der wolhynischen und podolischen Streitkräfte verfügt und befohlen, die polnisch-ungarischen Truppen bei Betreten russischen Bodens zu entwaffnen.⁶

Zar Nikolaus genehmigte die Verfügungen des Fürsten und gab ihm, wie auch General Lüders, den strikten Befehl, nur auf offizielles Ansuchen der kaiserlichen Armeekommandanten die Grenzen von Galizien und Siebenbürgen mit den russischen Streitkräften zu überschreiten.⁷

Diese überraschende Wendung der Kriegslage in Ungarn rief in St. Petersburg nicht geringes Aufsehen hervor. Die weiteren Nachrichten brachten übrigens merkwürdige Dinge an den Tag. Es stellte sich heraus, dass sich die kaiserlichen Befehlshaber ohne Zustimmung des Kabinetts an die Russen gewandt hatten. Graf Buol erfuhr auch über diese Vorgänge zuerst aus den Mitteilungen des Aussenministers Grafen Nesselrode und konnte, ohne jegliche Weisung aus Wien, dem russischen Kabinettt keinerlei Aufklärungen geben, noch auch die Bitte der kaiserlichen Truppen unterstützen.

Kaum hatte sich diese Erregung einigermassen gelegt, wurde der russische Einmarsch in Siebenbürgen sehr rasch eine vollzogene Tatsache, Kronstadt und Hermannstadt auf das schriftliche Ansuchen des Kommandanten der kaiserlichen Truppen in Kronstadt, Generalleutnants Schurtler, von den Russen besetzt, zumal das Verbot Schwarzenbergs vier Tage nach dem erfolgten Einmarsch der Russen in die Hände Baron Puchners gelangte.⁸ Dieser Einmarsch musste, so pein-

⁶ St. A. Wien, Communications Russes, Varia de Russie. Schreiben d. Fürsten Paskiewitsch an Graf Medem, den russischen Gesandten in Wien. Warschau, 13. Jänner 1849; vergl. Bericht No. 4. B. St. Petersburg, 13. Jänner, 1849.

⁷ St. A. Wien, Communications Russes, Varia de Russie. Weisung Nesselrodes an Medem, 21. Jänner, 1849; Bericht No. 7. St. Petersburg, 5. Februar 1849.

⁸ St. A. Wien, Intervention Russe, 1849; Bericht Puchners an Schwarzenberg. Calimanesti, 19. März, 1849. Vergl. ausführliche Beschreibung des ersten russischen Einmarsches von Eugen Gyalokay in Századok, Jahrg. 1921—1922., pag. 626—662; Dr. Eugen Horváth in Történeti Szemle, Jahrgang 1930, Heft 1—4, pag. 46—96.

lich dies für das Wiener Kabinett war, doch in geeigneter Form dem Auslande zur Kenntnis gebracht werden. Die Gesandten wurden jedoch angewiesen, von dieser Zirkularnote keine offizielle Mitteilung zu machen, sondern nur die Beweggründe für den Einmarsch den Kabinetten gelegentlich bekanntzugeben. Durch diese Verfügung sollte wohl der Eindruck erweckt werden, als sei dem russischen Einmarsche keinerlei politische Bedeutung beizumessen.⁹ Dagegen wurde auf den Charakter der territorial begrenzten Massnahme hingewiesen, die ausschliesslich den Schutz zweier Städte und deren Bevölkerung im Auge habe.¹⁰ Auch das russische Kabinett betonte in einer ähnlichen Zirkularnote, dass der Einmarsch nur etwas Vorübergehendes sei, wie auch Nesselrode jede Nachricht hierüber in der Petersburger Presse unterdrückte, überzeugt, dass die Russen in Bälde wieder Siebenbürgen verlassen würden, es daher für die russische öffentliche Meinung nur beruhigend wirke, erst nach Beendigung der ganzen Aktion Zeitungsmeldungen hierüber zu veröffentlichen.¹¹

In den politischen Kreisen des Auslandes wurde die Nachricht über den Einmarsch verschiedenartig aufgenommen. Preussen brachte zwar offiziell sein Bedauern zum Ausdruck, nahm aber im Übrigen die Nachricht mit unverhohlener Freude auf, galt sie doch als ein neuer Beweis für die Schwäche Österreichs. Der französische Minister des Äusseren, Drouyn de Lhuys, fand es überhaupt nicht notwendig, des Einmarsches besondere Erwähnung zu tun.¹² Lord Aberdeen — gleich Brandenburg in Berlin — sprach dem Gesandten Grafen Colloredo gegenüber sein Bedauern darüber aus, dass es den kaiserlichen Streitkräften nicht möglich sei, ohne Inanspruchnahme ausländischer Hilfe in Ungarn Stand zu halten, machte jedoch den Vorfall nicht zum Gegenstande weiterer Erörterungen.¹³

England und Frankreich legten übrigens der Pforte nahe, gegen den Einmarsch Verwahrung einzulegen, da dieser Akt als eine Verletzung der türkischen Neutralität anzusehen sei.¹⁴ Diese Mahnung der

⁹ St. A. Wien, Weisung nach London, 20. Februar 1849; Meldung No. 4. London, 1. März, 1849.

¹⁰ St. A. Wien, Bericht No. 4. London, 1. März 1849.

¹¹ St. A. Wien, Bericht No. 11. A—C. St. Petersburg, 22. Februar 1849.

¹² St. A. Wien, Bericht No. 25. B. Paris, 27. Februar 1849.

¹³ St. A. Wien, Privatschreiben Colloredos an Schwarzenberg, London, 1. März 1849: „... Vous aviez si bien commencé cette grande entreprise. Je suis bien fâché que vous n'avez pas pu la mener à la fin sans secours étranger...“

¹⁴ Correspondence relative to the affairs of Hungary 1848—1849, pag. 134—138; vergl. die Meldung des Grafen O'Sullivan de Grasse, des belgischen

Westmächte war aber durch die Schritte Fuad Effendis überholt, der bereits in der Angelegenheit, bei General Du Hamel, dem Bevollmächtigten Russlands in den Fürstentümern, vorgeschrieben hatte, ohne diesbezügliche Weisungen Aali Paschas abzuwarten. Fuad Effendi wies bei allem persönlichen Mitgefühl für die bedrängten Sachsen und Wallachen darauf hin, dass der russische Einmarsch als eine Verletzung der türkischen Neutralität zu betrachten und die Türkei dadurch in eine höchst unerwünschte Lage gebracht worden sei. General Du Hamel versuchte Alles, um die Bedenken seines türkischen Kollegen zu zerstreuen und ihn davon zu überzeugen, dass es sich in diesem Falle weder um eine Verletzung der türkischen Neutralität, noch um eine Intervention handle. Intervention bedeute doch die eigenmächtige Einmischung eines Staates in die Angelegenheiten eines anderen. Wo aber ein Staat Mithilfe eines Nachbarstaates erbitte, könne wohl kaum von einer eigenmächtigen Einmischung oder Intervention die Rede sein.¹⁵ Auf Grund der Berichte Fuad Effendis sah sich Aali Pascha doch bemüsst, die Türkei vor Überraschungen zu schützen, der Sultan ordnete daher die Mobilisierung der Landwehr und die Ausrüstung der Flotte an.¹⁶

Die Nachricht über den Einmarsch rief in Belgrad grosse Bestürzung und verzweifelte Erbitterung hervor. Es gab nun keinen Zweifel mehr an dem Bestehen einer politischen Interessengemeinschaft zwischen Russland und Österreich. Die russische Hilfeleistung an Österreich war ja Beweis genug, dass Zar Nikolaus für den territorialen Besitz Österreichs einzustehen, die grosserbischen Pläne also nicht zu unterstützen gewillt sei. Fürst Alexander Karageorgewitsch schildert dramatisch in seinem, an Louis Napoleon gerichteten geheimen Schreiben vom 27. Februar 1849 die Erbitterung der Serben über das russisch-österreichische Bündnis, welches die Vereinigung aller Südslaven unter Abtretung der von Serben und Kroaten bewohnten Gebiete der Donaumonarchie vereitle. Seine einzige Hoffnung war noch ein Protest Englands und Frankreichs in Wien und in St. Petersburg, wofür aber — wie bereits oben gesagt — keine Aussicht bestand.¹⁷

Gesandten in Wien, Archives des Affaires Étrangères, Bruxelles, 21. Februar 1849. Für die Überlassung des, in diesem Aufsätze veröffentlichten belgischen Archivmaterials spricht der Verfasser auch an dieser Stelle Herrn Prof. Dr. David Angyal seinen verbindlichsten Dank aus.

¹⁵ Vergl. St. A. Wien, Du Hamel an Nesselrode, Bucarest, 10. Jänner, 1849; vergl. Beilage d. Berichtes No. 7. St. Petersburg, 5. Februar 1849.

¹⁶ St. A. Wien, Bericht No. 10. Lit. D. Konstantinopel, 28. Februar 1849.

¹⁷ Vergl. Georg Jaksits: Serbien und die Südslaven. Pokret, No. 1. 1924. Durch Güte Herrn Dr. Josef Thims, wofür ihm auch hier gedankt sei.

Schien nunmehr diese, die Gemüter erregende Frage des russischen Einmarsches beigelegt, so waren es jetzt die Auflösung des kemsierer Reichstags, die Kundmachung der oktroyierten Verfassung und die Wiederaufnahme der Feindseligkeiten in der Lombardei, die das Interesse des Auslandes neuerlich auf Österreich lenkten. Zu all dem trat noch die siegreiche Offensive der Ungarn in Siebenbürgen, die in der Einnahme von Hermannstadt durch den polnischen General Bem ihren Höhepunkt erreichte. Der Ministerrat vom 26. März befasste sich eingehend mit der Kriegslage und beschloss einstimmig einen energischen Widerstand gegen den ungarischen Vormarsch, so weit als möglich ohne russische Hilfe. Der dem Ministerrate beigezogene Unterstaatssekretär Schöllheim gab ein klares Bild über die Stärke des kaiserlichen Heeres. Der Stand der Armee war zwar auf 780.000 Mann gestiegen, gleichwohl stand keine genügende Anzahl kampffähiger Truppen zur Verfügung, zumal ein beträchtlicher Teil der Leute frontdienstuntauglich war oder in Wien, Prag, Krakau und Olmütz zur Aufrechterhaltung der inneren Ordnung in Garnisonsdienst verbleiben musste. Eine Rückberufung des deutschen Bundeskontingents erschien angesichts des Verhältnisses der Monarchie zum Bunde nicht ratsam. In der Lombardei waren die Kerntuppen festgehalten, überdies bereitete schon der Ersatz der erlittenen Verluste nicht geringe Schwierigkeiten, meldete ja die Armee Radetzky einen Krankenstand von 10.000 Mann. Auch ein Abziehen der Truppen aus Böhmen schien in Hinblick auf die erregte Stimmung der dortigen Bevölkerung nicht möglich. So blieb nur die Lösung — bei gleichzeitig erfolgtem Aufmarsch starker russischer Kräfte an der polnischen Grenze — nahezu alle Truppen, die in Galizien standen, nach Siebenbürgen zu werfen. Für diese Lösung entschied sich auch der Ministerrat, da sie schon geographisch die eheste Aussicht bot, den siegreichen Vormarsch der ungarischen Truppen aufzuhalten.¹⁸

Der Ministerrat beschloss ferner ein Gutachten des F.M. Fürsten Windischgrätz, Oberbefehlshabers der kaiserlichen Truppen in Ungarn, und des F.Z.M. Baron Welden über die Kriegslage einzuholen. Der Fürst äusserte sich entschieden für eine Inanspruchnahme der russischen Hilfe, eine Stellungnahme, die durch die Kriegslage voll-

¹⁸ St. A. Wien, Ministerratsprotokoll No. 38, 23. März 1849. Jene Punkte der Ministerratsprotokolle vom März und April 1849, die die Kriegsoperationen in Ungarn betreffen, veröffentlichte Hugo Kerchnawe in seinem Aufsatz: F.M. Alfred Fürst Windischgrätz und die Russenhilfe 1849. Mitteilungen des österr. Instituts für Geschichtsforschung. XLIII. Band, 1929.

kommen berechtigt schien.¹⁹ Baron Welden sprach sich jedoch auf das Bestimmteste gegen eine solche aus, da dies — seiner Überzeugung nach — im Auslande als eine moralische Niederlage Österreichs gewertet würde und ein solcher Schritt sich nur dann rechtfertigen liesse, wenn der Bestand der Monarchie auf dem Spiele stünde.²⁰

Zu langen Überlegungen blieb aber keine Zeit. Bei der Dringlichkeit der Lage befasste sich der Ministerrat bereits am 3. April wiederholt und ausschliesslich mit den in Ungarn und Siebenbürgen zu treffenden Massregeln. Fürst Schwarzenberg berichtete über die Kriegereignisse in Siebenbürgen, aus dem die kaiserlichen Truppen, wie auch die Russen, beinahe zur Gänze verdrängt worden seien. Er konnte nicht verhehlen, dass zu einer entscheidenden Gegenoffensive grosse Truppenmassen nötig seien, die aber nicht zur Verfügung stünden. Im Laufe der Besprechungen kam auch die Frage einer direkten oder indirekten Inanspruchnahme der russischen Hilfe zur Behandlung. Die Minister Stadion, Bach und Krauss erklärten sich aber einhellig gegen ein direktes Ansuchen, da ihrer Überzeugung nach die Monarchie noch die Mittel in der Hand habe, diesen schwierigen Kampf mit Erfolg zu beendigen. Nicht die Anzahl oder der Geist der Truppen sei schuld an der Niederlage, sondern die militärische Leitung entspreche nicht den Forderungen. Eine Änderung in der Leitung der militärischen Geschäfte und die gleichzeitige volle Ausnützung der noch zur Verfügung stehenden Streitkräfte würden genügen, eine Wendung in der Kriegsslage herbeizuführen.²¹

Aus diesen Erwägungen heraus entschloss sich endlich der Ministerrat zu energischen Massnahmen. F.M. Fürst Windischgrätz wurde am 10. April von der Leitung des Oberkommandos in Ungarn enthoben, an seine Stelle trat F.Z.M. Baron Welden: anstatt des Verfechters einer sofortigen Inanspruchnahme der russischen Hilfe also ein entschiedener Gegner jeglicher Intervention.²²

Dennoch schrieb Schwarzenberg, als hätte er die weitere Wendung der Kriegslage vorausgeahnt, bereits zu Ende März an Graf Buol und beauftragte ihn, das russische Kabinett auf ein Hilfeansuchen des Monarchen vorzubereiten. Damals dachte er noch, eine Konzentration der russischen Truppen an den Grenzen Galiziens und der Bukowina würde von dem erwünschten moralischen Eindruck auf die Ungarn sein. Er befürchtete zwar die nachteilige Stimmung, welche die russische

¹⁹ Vergl. Hugo Kerchnawe, wie oben.

²⁰ St. A. Wien, MRProt. No. 39. 29. März 1849.

²¹ St. A. Wien, MRProt. No. 42. 3. April 1849.

²² St. A. Wien, MRProt. No. 47. 12. April 1849.

Hilfe innerhalb der Monarchie hervorrufen würde, hielt aber im Interesse der aussenpolitischen Stellung Österreichs eine Wiederherstellung des Friedenszustandes in Ungarn für die erste und wichtigste Aufgabe. Es war ihm wohl auch klar, dass der Monarch sich zu diesem Schritte nur sehr ungern entschliessen würde, andererseits aber liess die unzulängliche Zahl der kampffähigen kaiserlichen Truppen keineswegs eine rasche Niederwerfung des Feindes erhoffen.²³

Inzwischen häuften sich die beunruhigenden Nachrichten in St. Petersburg über den Rückzug der Russen, die durch die vordringenden Ungarn zur Räumung Kronstadts und Hermannstadts gezwungen wurden. Noch schmerzlicher wirkte die Nachricht über die vollkommene Auflösung der kaiserlichen Armee in Siebenbürgen, die keinesfalls gerechtfertigt erschien und nur der schlechten Führung zugeschrieben wurde. Der Zar drückte persönlich dem Grafen Buol sein Bedauern über die Geschehnisse aus.²⁴

Augenscheinlich durch die schlechten Nachrichten verursacht, gerieten die finanziellen Verhandlungen mit Russland vollkommen ins Stocken. Noch im Februar hatte der russische Finanzminister Wrontschenko, in Gegensatz zu dem persönlichen Wunsche des Zaren, das Ansuchen des Wiener Kabinetts um Überlassung eines Betrages von etwa 40 Millionen Gulden aus den russischen Münzvorräten zur Verstärkung der Silbervorräte der österreichischen Nationalbank abschlägig bescheiden wollen. Nur widerstrebend und erst nach wiederholten Vorstellungen Graf Buols, der auf die unabsehbaren Folgen einer finanziellen Krise Österreichs hinwies, entschloss er sich die Überweisung von 40 Millionen Franks in französischer 5 prozentiger Rente an Österreich gegen einen gleichen Betrag in 5 prozentigen österreichischen Staatsschuldverschreibungen vorzuschlagen.²⁵

Nach der ganzen, für Österreich so ungünstigen Sachlage musste sich Nesselrode auf ein Hilfeansuchen gefasst machen, dessen Erfüllung — und diese war nach dem bisherigen Verhalten des Zaren zu erwarten — eine teilweise Mobilisierung der Armee nach sich ziehen musste. Angesichts der grossen Kosten einer teilweisen Mobilisierung änderte nunmehr das russische Kabinett sein finanzielles Angebot. Dieses beschränkte sich in seiner neuen Gestalt auf eine 7-jährige Anleihe von etwa 30 Millionen Franks in französischen 5-prozentigen Renten gegen

²³ St. A. Wien, Privatschreiben. Schwarzenbergs an Buol. Olmütz, 25., 28. März 1849. Gesandtschaftsarchiv, Russland.

²⁴ St. A. Wien, Bericht No. 17. St. Petersburg, 7. April 1849.

²⁵ St. A. Wien, Varia de Russie. Bericht No. 6. B. 21. Jänner, No. 9. A—F. und 9. B. 14. Februar 1849.

vollwertige Deckung durch Österreich. Ein Angebot, das in seinen demütigenden Bedingungen kaum annehmbar erschien. Nesselrode beharrte indes bei seinem Entschlusse, zumal die Möglichkeit innerer Unruhen keineswegs von der Hand zu weisen und eine Verminderung des Staatsschatzes unter derartigen Umständen nicht zu empfehlen war.

Die innerpolitische Lage Russlands entbehrte nicht, trotz der scheinbaren Ruhe, gewisser kritischer Momente. Ganz abgesehen von dem passiven Widerstande der Polen wollten auch die russischen Grundbesitzer nichts von einer grösseren militärischen Aktion wissen, da sie dadurch eine weitere Steigerung ihrer Steuerlasten fürchteten. Unter den subalternen Offizieren der Armee, wie auch unter den Kadetten, Hochschülern und Kleinbürgern herrschte eine revolutionäre, kriegsfeindliche Stimmung. Unter solchen Umständen konnte es Nesselrode schwer verantworten, dem Zaren zu einer grösseren militärischen Aktion zu raten, und hätte lieber ein Hinausschieben seiner Stellungnahme gesehen. Der Zar selbst zeigte Bedenken. Nicht das Prinzip der Hilfeleistung, weit mehr das Ausmass und die Ausführung derselben bereiteten ihm Sorgen. Nach reiflicher Überlegung knüpfte er endlich seine Unterstützung an folgende Bedingungen:

1. Nur starke russische Truppenkontingente durften die Grenze in Galizien und der Bukowina überschreiten, sie hatten ihre Aufgabe selbständig zu erledigen.

2. Diese russischen Streitkräfte durften nicht mit der kaiserlichen Armee vereinigt werden.²⁶

Im übrigen war es die Ansicht des Zaren, dass die russischen Hilfstruppen nur Galizien besetzen sollten. Dadurch käme Österreich in die Lage, seine gesamten Kräfte in Ungarn und in Siebenbürgen zu konzentrieren. Noch vor seiner Abreise nach Moskau — wo er der Einweihung des neuen kaiserlichen Palastes beiwohnen sollte — erteilte Nikolaus an den Kriegsminister Fürst Czernikoff den Befehl, etwa 26.000 Mann an der Grenze Galiziens kriegsbereit zu halten.²⁷

Mittlerweile wurde ein Schreiben des siegreich vordringenden polnischen Generals Bem in Siebenbürgen aufgegriffen und Schwarzenberg vorgelegt. Aus diesem Schreiben entnahm er, dass Bem nach der Einnahme Hermannstadts mit Mr. Effingham Grant, dem Agenten des englischen Konsuls in Bukarest, in Verhandlungen getreten und dieser

²⁶ St. A. Wien, Intervention Russe, Russland. Varia, Depesche des Gf. Nesselrode an Gf. Medem, 7. April 1849; Privatschreiben Buols an Schwarzenberg, St. Petersburg, 9. April, 1849.

²⁷ St. A. Wien, Bericht No. 19. C. St. Petersburg, 6. April, 1849; Privatschreiben Buols an Schwarzenberg, St. Petersburg, 9. April 1849.

seine Hoffnung bestärkt habe, der Protest Englands werde einem weiteren Vorrücken der Russen Einhalt gebieten.

Dies änderte das Bild der Lage beträchtlich. Für Schwarzenberg hatte ja ein ostentativer Aufmarsch der Russen gegen die vorstürmenden Ungarn viel an Wert verloren. Im Übrigen war ihm aus Kundschafterberichten von einem Vertrage zwischen Kossuth und den polnischen Kombattanten Kenntniss geworden, der auf eine Förderung der polnischen Freiheitspläne hinzielte. So scheinen das wachsende Selbstvertrauen Bems wie das politische Einvernehmen Kossuths mit den Polen den Fürsten davon überzeugt zu haben, dass der Kampf in Ungarn, anfänglich zur Wahrung der Konstitution und der 48-er Gesetze geführt, nun nicht mehr als ein ausschliesslich ungarischer Nationalkampf zu betrachten sei. Ein Sieg der Ungarn musste daher auch ein Übergreifen der Revolution nach Polen bedeuten. Hatte er bisher dies alles nur vermutet, so meinte er nun die Beweise dafür in der Hand zu haben, dass diese Vermutungen den Tatsachen entsprachen.

Es ist begreiflich, dass diese Feststellungen Schwarzenberg zu raschem Eingreifen bewogen. Bevor der Ministerrat in der Frage der russischen Hilfe zu einem endgültigen Beschluss kam, beauftragte er auf eigene Verantwortung Graf Buol, von dem russischen Kabinett vertraulich den sofortigen Einmarsch von 30.000 Mann nach Siebenbürgen zu erbitten.²⁸ Zweifellos bewog ihn die aussenpolitische Lage Österreichs, die Verantwortung für diesen Schritt auch ohne die Zustimmung des Ministerrats zu übernehmen. Die unerwartete Verzögerung der Friedensverhandlungen in Italien — gewiss der dem Auslande bekannten raschen Verschlechterung der Kriegslage in Ungarn zuzuschreiben, — die am 29. März erfolgte einstimmige Wahl des preussischen Königs zum deutschen Kaiser bedeuteten schwere und schmerzliche Beeinträchtigungen des politischen Ansehens Österreichs im Bunde. Man sprach von Österreich als dem ohnmächtigen Manne. Diese Erwägungen reiften in ihm die Überzeugung, dass der Aufstand in Ungarn raschestens erstickt und die Ruhe im Innern mit

²⁸ St. A. Wien, Weisung nach St. Petersburg, 6. April 1849. „... n'hésitons nous pas à nous adresser avec confiance au gouvernement Impérial de Russie, en lui demandant de joindre ses efforts aux nôtre pour écraser d'un seul coup la révolution en Hongrie. Les troupes Russes se trouvent à proximité de la Transylvanie. Trente mille soldats Russes entrant dans cette Province la délivreraient bientôt des ennemis barbares, qui y répandent la désolation... Je prie V. E. de vous expliquer dans le sens de cette dépêche envers Mr. le Chancelier de l'Empire et de nous faire connaître dans le plus bréf délai possible la réponse que vous obtiendrez en retour...“

allergrösster Beschleunigung erreicht werden müsse. So hoffte er freie Hand zu haben, um die aussenpolitische Machtstellung Österreichs wieder zurückzugewinnen.

Das vertrauliche Hilfeansuchen Schwarzenbergs vom 6. April an den Zaren nahm Nesselrode in Empfang und unterbreitete es seinem Fürsten in Moskau zur Entscheidung. Nach mehrfachem Schriftenwechsel mit dem Kriegsminister entschloss sich der Zar nur zögernd, Schwarzenbergs Ansuchen zu bewilligen. Die Verschwörung Petraschewski während seines Moskauer Aufenthaltes beunruhigte ihn und er hatte Sorge, sich in ein gross angelegtes militärisches Unternehmen einzulassen. Dem Ansuchen um 30.000 Mann für Siebenbürgen konnte er nicht entsprechen, eine Entziehung der Truppen aus den Donaufürstentümern erschien ihm vom russischen Interessenstandpunkte aus undiskutabel. So schlug er vor, an deren statt nur die Truppen in Wolhynien und Podolien freizugeben und sie durch Galizien und die Bukowina in das Kampfgebiet Siebenbürgens stossen zu lassen.²⁹

Wir sehen, Schwarzenberg hatte die Lage in Ungarn von Anfang an richtig eingeschätzt. Dagegen hatte Baron Welden, dieser so entschiedene Gegner einer russischen Hilfe, bereits eine Woche nach Übernahme des Oberkommandos in Ungarn seine Meinung von Grund aus geändert. Seit dem 18. April enthalten seine an Schwarzenberg gerichteten Meldungen die kategorisch wiederholte Bitte, der Ministerrat möge unverzüglich die russische Hilfe anfordern. Diese tragischen Berichte geben ein erschütterndes Bild über den seelischen Zerfall des Mannes, der sein Vertrauen in die ihm anvertraute Armee, ja, in sich selbst verloren hatte.³⁰

In dieser kritischen Lage beschloss der Ministerrat vom 21. April einstimmig, die Hilfe Russlands ohne Widerspruch gegen die vom Zaren gestellten Bedingungen anzunehmen. Man äusserte nur den Wunsch, die russischen Truppen über Krakau einmarschieren zu lassen, um so dem Vormarsche der ungarischen Truppen gegen die österreichischen Provinzen entgegentreten zu können.³¹ Bemerkenswert ist allerdings, dass die Ministerratsprotokolle vom April 1849 das Ansuchen Schwarzenbergs um Zuweisung von 30.000 Mann überhaupt nicht erwähnen, obwohl seine Weisung vom 6. April an den Grafen Buol ohne Zweifel

²⁹ St. A. Wien, Privatschreiben Buols an Schwarzenberg, St. Petersburg, 20. April 1849; Meldung No. 21. A—D. St. Petersburg, 20. April 1849.

³⁰ St. A. Wien, Kabinettsarchiv. Secreta. Nachlass Schwarzenberg. Berichte Weldens vom 18. April bis 3. Mai 1849.

³¹ St. A. Wien, MRZahl 1228 im Protokoll von 21. April 1849; Weisung Schwarzenbergs an Buol, Wien, 21. April 1849.

als das erste offizielle Hilfeansuchen Österreichs betrachtet werden muss. Das Ministerratsprotokoll vom 21. April lässt im übrigen keinerlei Schluss auf ein bereits vor 2 Wochen erfolgtes Hilfeansuchen Schwarzenbergs zu. Dieser Umstand mag wohl Schwarzenbergs entschlossener politischer Persönlichkeit zuzuschreiben sein, die bei allen noch nicht abgeschlossenen diplomatischen Angelegenheiten, von welcher Tragweite sie auch immer sein mochten, keine Diskussion der Ministerkollegen duldete. Wir können daher annehmen, dass Schwarzenberg die erhoffte Zusage der Russen bereits als ein *fait accompli* dem Ministerrat hatte unterbreiten wollen. Seine Absicht wurde jedoch durch Weldens alarmierende Berichte vereitelt, und die Angelegenheit musste infolge ihrer Dringlichkeit noch vor Erhalt der Zusicherung des Zaren im Ministerrate verhandelt werden. So ist es zu erklären, dass binnen zwei Wochen zwei offizielle Ansuchen nach St. Petersburg abgingen, von welchen das Erste, ohne die Stellungnahme des Ministerates, sich allein auf die Zusicherung von 30.000 Mann beschränkte, das zweite dagegen den Beschluss des Ministerrates enthielt und dringende Hilfeleistung erbat.

Um diesem offiziellen Ansuchen des Wiener Kabinetts Nachdruck zu verleihen, entsandte Franz Josef den General Prinz Lobkowitz mit einem Handschreiben an den Zaren nach St. Petersburg. Die Entsendung des Prinzen ist als ein Höflichkeitsakt dem Zaren gegenüber zu werten, der gegen den Rat vieler leitender Politiker Russlands entscheidend für die Hilfeleistung eintrat. Nikolaus empfing den Prinzen mit grosser Erwartung, da er hoffte, über die jüngsten Ereignisse in Ungarn ausführlich unterrichtet zu werden. Es war für ihn keine geringe Enttäuschung, sehen zu müssen, dass der Prinz weder über die Kriegslage noch über den Stand der kaiserlichen Armee irgendwelche authentische Daten mitteilen konnte. Seine Erregung hierüber ist umso begreiflicher, wenn wir hören, dass ihm zu gleicher Zeit alarmierende Depeschen über die Bedrohung Wiens vorgelegt wurden und er ausserdem die Aussendung einer Zirkularnote an die Westmächte über den bevorstehenden Einmarsch der Russen bereits verfügt hatte. In diesen entscheidenden Stunden erwartete er von dem Bevollmächtigten des Kaisers mehr, als die blossе Überreichung eines Handschreibens. Trotz dieses Mangels an Achtung und Rücksicht — blieb ja auch sein Wunsch nach einer Begegnung der beiden Monarchen monatelang unbeantwortet, — änderte er gleichwohl nicht sein freundschaftliches Verhalten. An Paskievitsch ging eine Depesche ab, die für die Kriegsoperationen notwendigen Verfügungen unverzüglich und mit

aller Vollmacht zu treffen. Lobkowitz selbst blieb in St. Petersburg ziemlich isoliert und wurde während seines Aufenthaltes nicht zu Hofe geladen.³²

Schon aus dem konsequenten Verhalten des Zaren mag erhellen, dass er bei seiner Hilfeleistung keineswegs gleichzeitig auch eine panslavistische Politik verfolgt habe, wie von manchen Geschichtsschreibern des öfteren angedeutet wird. Wäre er für eine solche Politik gewesen, dann hätte er nicht den im russischen Volke herrschenden Widerstand gegen diese Kriegsoperationen auf sich genommen. Diese Hilfeleistung war doch nichts anderes, als ein Eintreten des Zaren für Aufrechterhaltung des Territorialbesitzes Österreichs und solcherart ein Durchkreuzen der Vereinigungspläne sowohl der Serben mit Südungarn, als auch der Polen mit Galizien.

Inzwischen hatte der mit dem Oberkommando betraute Paskiewitsch alle Vorbereitungen für eine Mobilisierung der nötigen Truppen getroffen. Um den Abschub der Truppen zu einer allfälligen Verteidigung Wiens möglichst rasch und auf dem kürzesten Wege durchführen zu können, ersuchte er das preussische Kabinett um Genehmigung der Durchfahrt über preussisches Gebiet.³³ Im übrigen führte er die Befehle des Zaren nur zögernd durch, ein Verhalten, das wir auch bei den hohen Offizieren seines Stabes sehen. Die nach Warschau entsandten österreichischen Verbindungsoffiziere mussten alle Argumente heranziehen und alle Beredsamkeit anwenden, um den russischen Stab von der Dringlichkeit des Einmarsches zu überzeugen. Dies musste wohl den Eindruck einer kritischen Situation Österreichs erwecken.³⁴

Die lang erwartete, zusagende Antwort des Wiener Kabinetts über die Reise Franz Josefs nach Warschau langte erst im Mai in St. Petersburg ein, eine Antwort, welche Zar Nikolaus schon seit Jänner erwartet hatte. Er fuhr am 16. Mai nach Warschau, um seinen hohen Gast zu empfangen und die Vorbereitungen für den Einmarsch zu beschleunigen.

Die Zusammenkunft der zwei Herrscher erfolgte am 21. Mai auf dem Bahnhof von Warschau; der Zar empfing den jungen Kaiser feierlich und geleitete ihn in das Palais Lazienski, wo er ihm seine eigenen Gemächer zur Verfügung stellte. Es machte tiefen Eindruck auf den

³² St. A. Wien, Bericht No. 26. A—G. und 26. B. St. Petersburg, 11. Mai 1849; Privatschreiben Buols an Schwarzenberg, St. Petersburg, 12. Mai 1849.

³³ St. A. Wien, Bericht No. 81. Prokesch-Osten an Schwarzenberg. Berlin. 10. Mai 1849. Reiseroute genehmigt über Myslowitz, Cosel, Ratibor, Oderberg-Pressburg oder Wien.

³⁴ Vergl. Theodor Schiemann: Geschichte Russlands unter dem Zaren Nikolaus I. Bd. 4. pag. 193.

jungen Kaiser, als der Zar sich an die Spitze der Ehrenwache am Tor des Palais Lazienki stellte und vor seinem hohen Gaste vorbeimarschierend die militärische Ehrenbezeugung leistete. Diesen Akt der Höflichkeit und Ehrung wiederholte der Zar auch bei der, am nächsten Tage stattfindenden feierlichen Besichtigung der Truppen.⁸⁵

Ganz im Gegensatz zu den offiziellen Festlichkeiten verhielt sich die Gesellschaft in Warschau ausserordentlich reserviert. Mit banger Hoffnung erwarteten die Polen Nachrichten aus Ungarn. Heimlich sprach man von der 15.000 Mann starken polnischen Legion,⁸⁶ die in Ungarn gegen Österreich kämpfte und wusste mit Stolz, dass polnische Generale an leitenden Stellen in der ungarischen Armee standen. Das Erscheinen Franz Josefs in den Strassen von Warschau blieb völlig unbeachtet. Da die offiziellen Festlichkeiten mehr höflichen als herzlichen Charakter hatten, konnte das Fehlen jeglicher Sympathiekundgebung nicht ohne niederdrückenden Eindruck auf die Umgebung des Kaisers bleiben.⁸⁷

Während dieser drei Tage des Kaiserbesuches besprachen Schwarzenberg und Nesselrode, fern von den Hoffestlichkeiten, die dringenden Geschäfte Österreichs. Bei den Verhandlungen über die Durchführung der russischen Hilfe war nicht zu verkennen, dass Paskiewitsch nur nach dem Befehle des Zaren, nicht aus Überzeugung handelte.⁸⁸ Schon während der letzten 2 Wochen hatte der Militärbevollmächtigte Österreichs Graf Caboga seine ganze Überredungskunst aufwenden müssen, um von Paskiewitsch einige Hilfstruppen für die Verteidigung Wiens noch vor Verwirklichung des russischen Einmarsches zugesichert zu erhalten.

⁸⁵ Vergl. Th. Schiemann: Geschichte Russlands etc. Bd. 4. Anlage IX. Bericht des englischen Konsuls Du Plat an Palmerston über Franz Josefs Aufenthalt in Warschau. 24. Mai 1849.

⁸⁶ Vergl. engl. Blaubuch, pag. 189. No. 164.

⁸⁷ Du Plat's Bericht an Palmerston. Public Record Office, London, F. O. Russia Volume 369. No. 41. 21. Mai 1849. „... Popular demonstrations of any kind have not occurred upon His Majesty's appearing in public; and on the whole his sudden apparition here under existing peculiar circumstances has caused much less sensation than I should have anticipated. Even the Emperor of Russia's conduct to His Imperial Guest, — so far as I have been able to see or to hear is rather courtly than cordial and savours more protection than of friendly intercourse between equals...“

⁸⁸ Vergl. die Äusserung des General Roehow an Du Plat. Public Record Office, London, Russia, Volume 369. No. 41. 21. Mai 1849. „... il fallait l'arrivée de S. M. pour donner un peu élan et de vigueur aux mesures qu'on a prises jusqu'ici quant à l'intervention matérielle, — de mesure que le Prince de

Im Laufe dieser vertraulichen Verhandlungen zwischen Schwarzenberg und Nesselrode stellte man vorerst die Grundzüge für die geplante Militärkonvention fest. Auf Verlangen der russischen Delegierten sahen sich die Vertreter Österreichs gezwungen, die Kosten der Verpflegung und Beförderung der Hilfstruppen wie auch die Munitionslieferung und Einrichtung von Feldspitälern zu übernehmen. Eine schwierige Frage, die Tragung der Mehrkosten für die Kriegslöhnung der russischen Truppen konnte, dank dem vermittelnden Eingreifen des Grafen Caboga, zugunsten Österreichs bereinigt werden, sodass diese ausserordentliche Belastung der österreichischen Finanzen entfiel.

Die Opposition gegen eine bewaffnete Hilfeleistung, die in der Umgebung des Zaren herrschte, blieb weiterhin am Werke und benutzte jede sich bietende Gelegenheit, um über alle Gegenleistungen hinaus auch noch die Abtretung Galiziens zu fordern. Dieses Streben nach einer Vereinigung Galiziens mit Polen und so nach Beseitigung der polnischen Umtriebe in Galizien verlor jedoch bald an Wert; seine Verfechter konnten sich nicht verhehlen, dass eine solche Regelung auch ein stehendes Heer in Galizien, also bedeutende Kosten erfordern würde. Eine Grenzregulierung Galiziens mit Einschluss der Salzbergwerke von Wieliczka erschien für Russland günstiger, als eine Abtretung des ganzen Kronlandes. Der Zar, über diese Vorschläge unterrichtet, zog zwar Erkundungen bei massgebenden Persönlichkeiten ein, hielt jedoch im übrigen an seinem ritterlichen Worte fest, welches er dem Hause Habsburg gegeben hatte.⁸⁹

Nach dem am 10. Juni erfolgten Abschlusse der Militärkonvention

Varsovie s'est laissé imposer par la volonté de l'Empereur plutôt que par sa propre conviction de leur nécessité absolue et de leur vraie utilité pour la Russie. The Field Marshal, notwithstanding his having offered to take command of the Army in Hungary has always been and still is averse to its being employed there...“ Über die Persönlichkeit des Fürsten mag uns ein Privatschreiben Prokesch-Ostens an Schwarzenberg bezeichnende Streiflichter geben. St. A. Wien Berlin, 21. Mai 1849. „... Ein Mann von genauer Kenntnis der Persönlichkeiten sagte mir heute: Zwei Dinge sind unerlässlich, wenn die Einigkeit zwischen den russischen und österreichischen Operationskräften erhalten werden soll. Paskiewitsch muss auf das Sorgfältigste behandelt werden; er darf österreichischer seits keinen Besserwisser zur Seite bekommen, sondern einen Bewunderer, der selbst in der Privatkorrespondenz die grösste Vorsicht beobachtet und die österreichische Regierung darf die Orden nicht sparen...“

⁸⁹ Vergl. Charles Sproxton: Palmerston and the Hungarian Revolution, pag. 67; F. O. Record, London, Russia, Vertraulicher Bericht v. Du Plat an Palmerston No. 54, vol. 369. Warschau, 2. Juni 1849.

stand dem Einmarsche nach Ungarn kein Hinderniss mehr entgegen. Die ausländische Presse berichtete ausführlich über diese militärische Aktion Russlands, welche man als das grösste politische Ereigniss seit 1815 bezeichnete.⁴⁰ Die öffentliche Meinung Deutschlands neigte mehr oder weniger auf die Seite Ungarns. Die Rivalität Preussens um die Vorherrschaft im Bunde und das Umsichgreifen der Revolution in Süddeutschland waren nicht dazu angetan, die Sympathie für Österreich zu steigern. Die Kundmachung über die russische Hilfe erfolgte in einem Zeitpunkte, da Preussen die Auflösung der Frankfurter Nationalversammlung erwog, um die Zentralgewalt an sich zu reissen, was wohl das reservierte Verhalten des Kabinetts Brandenburg zur Genüge erklären mag. Einzig der König zeigte persönliche Sympathie für Kaiser Franz Josef, besonders, als Nachrichten über eine Bedrohung Wiens in Berlin eintrafen. In diplomatischen Kreisen verlautete sogar, er beabsichtige einen seiner Generale nach Wien zu entsenden mit dem gleichzeitigen Vorschlage, durch diesen bei Kossuth die Erklärung abzugeben, dass Preussen eine Verletzung der zum deutschen Bundesgebiet gehörenden österreichischen Länder durch die ungarischen Truppen nicht dulde.⁴¹ Allein, es blieb bei diesem Wunsche der wenigen Anhänger Österreichs, wie auch die Bemühungen des Gesandten Grafen Prokesch-Osten vergeblich waren, der noch kurz vorher gehofft hatte, durch General Radowitz eine Unterstützung Österreichs gegen Ungarn zu erreichen. Dadurch wäre das Wiener Kabinett der Notwendigkeit enthoben worden, die Hilfe Russlands in Anspruch zu nehmen. Radowitz selbst war mehr oder weniger für diesen Plan, Preussen allerdings wollte nichts davon wissen.⁴²

In Frankreich zeigte die öffentliche Meinung kein besonderes Interesse für den Kampf in Ungarn. Das mag zum Teile dem Umstande zuzuschreiben sein, dass die Franzosen der Revolution bereits überdrüssig waren, zum Teile auch den Schwierigkeiten, die sich nach Beendigung der Unruhen in ihrem eigenen Lande ergaben.⁴³ Wohl aber bestand, tief in der französischen Seele wurzelnd, ein traditioneller Hass gegen Österreich, durch die Presse wachgehalten und von der Rivalität

⁴⁰ Vergl. Archives des Affaires Étrangères, Bruxelles, Meldung O'Sullivan's, Wien, 5. Mai 1849.

⁴¹ St. A. Wien. Privatschreiben Prokesch-Ostens an Schwarzenberg. Berlin, 9. und 13. Mai 1849.

⁴² Vergl. Aus den Briefen des Grafen Prokesch-Osten, Wien, 1896, pag. 462; vergl. auch Denkwürdigkeiten aus dem Leben Leopold von Gerlachs. Berlin, 1892. Bd. II., pag. 61.

⁴³ St. A. Wien, Bericht No. 49. G. Paris, 13. Sept. 1849.

Frankreichs gegen den politischen Einfluss Österreichs in Italien genährt. Staatsmänner, die zu einer austrophilen Politik neigten, setzten sich der Gefahr der Unpopularität aus.⁴⁴ Einzig aus dem Lager der Linksparteien erhob sich eine geschlossener Stimme für Ungarn. Dieses Interesse entsprang aber wohl weniger einem Eintreten für die ungarische Insurrektion, als vielmehr der Absicht, sich keine Gelegenheit entgehen zu lassen, um dem Kabinett vor den Neuwahlen Schwierigkeiten zu bereiten. Der Abgeordnete Flocon interpellierte am 12. Mai den Minister des Aussern Drouyn de Lhuys über die Schritte, die das Kabinett wegen des russischen Einmarsches zu unternehmen gedenke. Die Antwort lautete, dass das Kabinett bereits diese Aktion welche sehr bedauerlich erscheine, auf diplomatischem Wege zu verhindern versuche. Tatsächlich unternahm das Kabinett weder in Wien, noch in St. Petersburg irgendwelche Schritte. Drouyn de Lhuys gab gleichwohl seine Auffassung zu erkennen, wenn er sich dem Gesandten Österreichs gegenüber äusserte, Österreich könnte für die einmarschierenden 80.000 Russen die Sympathien von 80.000 Deutschen verlieren.⁴⁵ Dieses Wort hatte tieferen Sinn und war nicht ohne Absicht auf die verwundete Achillesferse der Bundespolitik Österreichs gerichtet.

Die Interpellationen des Abgeordneten Maugin vom 25. und 26. Juni über die russische Mobilisierung waren sehr akademisch gehalten und forderten lediglich im Interesse des Friedens eine energisch („voll mit Drohungen“) gehaltene Demonstration des französischen Kabinetts in Wien und in St. Petersburg gegen den russischen Absolutismus. Die Antwort des neuen Aussenministers Tocqueville war entschlossener, als jene seines Vorgängers. Er gab seiner Überzeugung Ausdruck, dass der Frieden Europas durch den russischen Einmarsch nach Ungarn nicht bedroht erscheine und er daher keinen Grund finde, diplomatische Schritte zu unternehmen.⁴⁶

Trotz dieses reservierten Verhaltens des französischen Kabinetts liess Nesselrode die Vorfälle in der Kammer nicht ohne Erwiderung und brachte durch den russischen Geschäftsträger Kisseleff dem Kabinett zur Kenntnis, dass Russland die Einmischung einer dritten Macht in seine militärische Aktion in Ungarn nicht dulden werde, da es auch seinerseits eine Einmischung in die Angelegenheiten Frankreichs nicht beabsichtige. Der Einmarsch geschehe im Einvernehmen mit Österreich, der Zar betrachte daher alle Demonstrationen, die gegen Öster-

⁴⁴ St. A. Wien, Bericht No. 41. C. Paris, 7. Aug. 1849.

⁴⁵ St. A. Wien, Bericht No. 17. F. Paris, 6. Mai 1849.

⁴⁶ St. A. Wien, Bericht No. 80. Paris, 27. Juni 1849.

reich gerichtet seien, als gegen seine Person gerichtete feindselige Akte. Tocqueville nahm die Ausführungen Kisseleffs sehr reserviert entgegen und erklärte ihm, dass er nicht die Absicht habe, sich in die ungarische Affäre einzumischen.⁴⁷

Im Gegensatz zu Frankreich sympathisierte die öffentliche Meinung in England in nicht geringem Masse mit dem konstitutionellen Kampfe in Ungarn, schon deshalb, weil die englische Gesellschaft von vorneherein allen konstitutionellen Bewegungen freundlich gegenüberstand, wo immer sie erscheinen mochten.⁴⁸ Die ungleiche Stärke trug nicht wenig zu der allgemeinen Sympathie für das schwächere Ungarn bei. Die Presse sprach bereits von einem bevorstehenden Protest Englands, ja, innerhalb des diplomatischen Korps in London rechnete man bereits sicher mit einer diplomatischen Aktion von Downing Street.

Palmerston, ein entschiedener Gegner der Politik Schwarzenbergs, unterstützte die Bestrebungen Preussens um die Hegemonie im deutschen Bunde gegen Österreich.⁴⁹ Die Ereignisse in der Lombardei und die Siege Radetzky's durchkreuzten allerdings seine politischen Pläne.⁵⁰ Grundsätzlich war er jedoch gegen einen Zerfall der Monarchie, den der Sieg Ungarns hätte zur Folge haben können. Er drückte dem Grafen Colloredo sein Bedauern darüber aus, dass Österreich allein seine Stellung in Ungarn nicht zu behaupten vermochte.⁵¹ Seine politische Meinung gab er deutlich zu erkennen, wenn er statt eines von ihm verlangten Protestes zu dem russischen Gesandten, Baron Brunow, sagte: „Machen Sie ein rasches Ende in Ungarn.“ Auch der Herzog von Wellington war derselben Meinung.⁵² Das Verhalten der führenden Politiker zeigte, dass in London, wie in Paris und Berlin, nach den trüben

⁴⁷ St. A. Wien, Bericht No. 38. A—C. Warschau, 27. Juni 1849.

⁴⁸ St. A. Wien, Bericht Brunows an Nesselrode. London, 11. Mai 1849. „...le public anglais s'est passionné depuis longtemps pour la soidisant antique liberté hongroise. À moitié barbare, à moitié chevaleresque, ce pays exerce sur l'imagination des Anglais un certain prestige...“

⁴⁹ St. A. Wien, Privatschreiben. Colloredos an Schwarzenberg. London, 4. April, 1849.

⁵⁰ Auch persönlich fühlte er sich gekränkt, weil die offizielle Ankündigung von der Thronbesteigung Kaiser Franz Josefs nur durch ein Handschreiben Ferdinands erfolgte, wogegen nach Berlin und St. Petersburg aus diesem Anlasse Erzherzöge entsandt wurden. St. A. Wien, Bericht Colloredos an Schwarzenberg, London.

⁵¹ St. A. Wien, Privatschreiben Colloredos an Schwarzenberg. London, 8. Mai 1849. „...On pouvait regretter l'intervention des armes russes, mais qu'il n'y avait point à aller au delà...“

⁵² St. A. Wien, Bericht Brunows an Nesselrode. London, 11. Mai 1849.

Erfahrungen des Revolutionsjahres 1848 eine einheitliche politische Devise bestand: Frieden um jeden Preis.⁵³

Die Gesandten Englands und Frankreichs erschienen bei Fürst Schwarzenberg, um dem Bedauern ihrer Kabinette über die Lage Österreichs Ausdruck zu geben und ihm ihre Dienste anzubieten.⁵⁴ Von einer Protestnote war keine Rede. Schwarzenberg erklärte ihnen, dass es sich um keine Intervention, sondern um eine Kooperation der zwei Mächte handle, damit in Ungarn die letzte Gefahr für eine europäische Revolution erstickt werde. In St. Petersburg erfolgte eine ähnliche Vorsprache, womit die diplomatische Aktion der Westmächte auch ihr Ende fand.⁵⁵

Über die Kriegsoperationen der verbündeten Mächte ergab sich im Laufe der Jahre eine überaus umfangreiche Literatur, welche den Beweis erbrachte, dass die beiden verbündeten Mächte den Verlauf der russischen Hilfsaktion nicht richtig eingeschätzt hatten. Man hatte geglaubt, die grossen Heeresmassen Russlands würden mit Österreichs Hilfe eine rasche Entscheidung in Ungarn herbeiführen. So hatte Palmerston noch zu Beginn des Mai dem russischen Gesandten, Baron Brunow gegenüber angedeutet, im Falle eines rasch herbeigeführten *fait accompli*, wenn auch nicht ohne Bedauern, so doch ohne jeden Einspruch ein Auge zudrücken werde. Sollte aber der Krieg länger dauern, dann wäre wohl seine weitere Haltung von der jeweiligen politischen Lage abhängig zu machen.

Die am 21. Juli eingebrachte Interpellation der mit Ungarn sympathisierenden Abgeordneten versetzte jedoch das Kabinett in die unerwünschte Lage, über seine Haltung vor der Öffentlichkeit Rechenschaft abzulegen. In seiner Antwortrede führte Palmerston aus, dass Österreich noch immer ein traditioneller Bundesgenosse Englands und

„...Finissez en vite“ sagte Palmerston an Brunow. Der Herzog von Wellington äusserte sich: „Ayez soin d'agir en masse avec des forces suffisantes pour écraser le désordre tout d'un coup. Faites de la grande guerre avec de grands moyens. Vous les avez!“

⁵³ Vergl. die Äusserungen der englischen und französischen Gesandten in Konstantinopel. Staatsarchiv, Budapest. Kossuth-Archiv. Meldung aus Paris, No. 7988. 15. Mai 1849.

⁵⁴ Archives d. Aff. Étrang. Bruxelles. Bericht O'Sullivan's. Wien. 8. Mai 1849. „...ils émettent des craintes et donnent des conseils...“

⁵⁵ Correspondence relative to the Affairs of Hungary. Palmerston to Buchanan. London, 7. Mai 1849. „...Much as Her Majesty's Govt. regret this interference of Russia, the causes which have led to it and the effects it may produce, they nevertheless have not considered the occasion to be that which at present calls for any formal expression of the opinion of Great Britain on the matter...“

das weitere Bestehen Österreichs eine politische Notwendigkeit sei. Er verbarg jedoch nicht, dass im Falle eines Sieges der Insurgenten Österreich in Ungarn ein grösseres „Polen“ zu verwalten haben werde, als Russland. Bei der augenblicklichen Sachlage sei es daher für Österreich ratsam, mit Ungarn im Interesse eines Ausgleiches in direkte Verhandlungen einzutreten.⁵⁶

Dieser veränderten Auffassung Palmerstons entsprachen auch seine Noten, welche er am 1. August in Wien überreichen liess und in denen er seine Vermittlung für allfällige Verhandlungen zwischen Österreich und Ungarn anbot. Zu gleicher Zeit beauftragte er Lord Westmoreland, die Geneigtheit Preussens zu einem gleichen Schritte in Wien zu erkunden. Der Minister des Äussern, Schleinitz, wies jedoch eine derartige Kombination von sich, ja, er erteilte dem preussischen Gesandten Grafen Bernstorff die Weisung, hierüber an Schwarzenberg zu berichten. Dieses Verhalten Schleinitzs ist weniger seiner politischen Auffassung, als vielmehr dem Umstande zuzuschreiben, dass er mittlerweile von der Waffenstreckung Görgeys erfahren hatte.⁵⁷ Palmerston stellte in Paris eine gleiche Anfrage, fand aber bei Tocqueville keine Geneigtheit, gemeinsam mit England irgendwelche Schritte im Interesse Ungarns zu unternehmen.

Diese Aktion erbitterte Schwarzenberg aufs Äusserste. Er nahm sich nicht die Mühe, die aus London eintreffenden Noten durchzulesen oder von den in ihnen enthaltenen Ratschlägen Gebrauch zu machen. Er fuhr nach Warschau und erbat vom Zaren stärkere militärische Unterstützung, um endlich eine baldige Entscheidung in Ungarn herbeizuführen. Mittlerweile jedoch am 13. August erfolgte die Waffenstreckung Görgeys, die das Ende des Kampfes bedeutete. Die Ratschläge Palmerstons waren daher durch die Ereignisse überholt und erwiesen sich als ebenso unpolitisch, wie die verspätete Interpellation der Bergpartei in der französischen Kammer, welche von Tocqueville die Anerkennung der ungarischen Republik forderte.⁵⁸

Nach Erhalt der Nachricht über die Waffenstreckung der ungarischen Armee drückte Tocqueville dem Gesandten Österreichs seine Glückwünsche aus, jedoch in einem so kalten Tone, dass man sich dem Eindruck einer ihm aufgezwungenen offiziellen Formalität nicht verschliessen konnte.⁵⁹ Brandenburg fand einen bequemeren Ausweg. Er

⁵⁶ St. A. Wien, Bericht No. 31—B. London, 22. Juli 1849.

⁵⁷ St. A. Wien, Schleinitz an Bunsen, Varia de Prusse, Berlin, 20. Aug. 1849.

⁵⁸ St. A. Wien, Bericht No. 94. Paris, 11. Aug. 1849.

⁵⁹ St. A. Wien, Bericht No. 44. C. Paris, 27. Aug. 1849.

äusserte überhaupt kein Wort über den Ausgang des Kampfes. Graf Prokesch-Osten konnte sich nicht enthalten, über das Verhalten des preussischen Ministerpräsidenten dem Fürsten Schwarzenberg in ironischem Tone zu berichten.⁶⁰ Auch Palmerston schwieg sich aus. Im übrigen spiegelten die zahlreichen Demonstrationsmeetings, welche als Sympathiekundgebungen für Ungarn abgehalten wurden, getreulich die öffentliche Meinung über seine politische Stellungnahme wieder. Palmerston war der Held dieser Meetings, da er nach Ansicht der Demonstranten den Mut gehabt hatte, sich auf die Seite der Unterdrückten zu stellen.⁶¹

Die Beendigung des Kampfes und der russischen Hilfeleistung verkündete der Zar am 29. August dem russischen Volke in einem Manifest: „Bringen hiermit zur allgemeinen Kenntniss — so heisst es darin — Russland wird seine heilige Sendung erfüllen. So sprachen wir zu unseren treuen Untertanen, als Wir kund machten, dass Wir auf Begehren Unseres Alliierten, des Kaisers von Österreich Unseren Armeen befahlen zur Unterdrückung des Aufstandes und zur Wiederherstellung der legitimen Gewalt in Ungarn nach diesem Lande zu ziehen. So geschah es auch mit Gottes Gnade... Nachdem Wir Unser Gelübde heilig erfüllt, haben Wir nunmehr Unseren triumphierenden Heeren in ihre Grenzen zurückkehren anbefohlen. Mit einem, von dem Danke zu dem Geber alles Guten durchdrungenem Herzen rufen Wir aus der Tiefe der Seele aus: ‚Fürwahr, Gott ist mit Uns‘. So begreifet es denn und beuget euch ihr Völker, denn Gott ist mit Uns.“⁶²

Der Kampf war also beendet, das Gelübde des Zaren erfüllt, aber die Unterwerfung Ungarns bedeutete nur die vorübergehende, gewaltsame Lösung einer der vitalsten staatspolitischen Probleme der Donaumonarchie. Der Geist der Eigenstaatlichkeit und der Drang nach dem Konstitutionalismus blieb — dank der ungarischen Emigration im Auslande — so lange wach und rege, bis der Wiener Hof an Stelle der absolutistischen Staatsverfassung den Weg zum innerpolitischen Gleichgewicht im Ausgleiche finden sollte.

Dionys v. Jánossy.

⁶⁰ St. A. Wien, Privatschreiben Prokesch-Ostens an Schwarzenberg. Berlin, 19. Aug. 1849.

⁶¹ St. A. Wien, Privatschreiben Colloredos an Schwarzenberg. London, 25. Aug. 1849.

⁶² St. A. Wien, Bericht No. 44. des Generalkonsuls Wallenburg, Warschau, 17. Sept. 1849. Das russische Manifest ist in deutscher Übersetzung beigelegt.

GÖRGEY ARTÚR LEVELEI A PACZKA MŰVÉSZPÁRHOZ.

Általánosan ismert Paczka Ferencnek Szemere Miklós megbízásából 1887-ben festett Görgey portréja. A hetvenedik évet taposó tábornok megszerette e portré elkészítése közben az ekkor fiatal, harmincegyéves művészt s hova-tovább barátság fejlődött ki közöttük. Paczkának Görgeyhez való fiúi ragaszkodása s Görgeynek a fiatal művész iránt megnyilvánult barátságos szeretete indította azután Paczkát arra, hogy 1890-ben Wagner Kornéliával, Wagner Adolfnak, a híres nemzetgazdásznak a leányával kötött házassága alkalmával a tábornokot kérje fel esküvője tanujául. A barátság ettől kezdve Görgey és most már a Paczka házaspár között mindjobban elmélyült. 1895-ig Rómában, ettől kezdve pedig Berlinben élt állandóan a művészpár, de Magyarországra minden évben ellátogattak, majd később az egész nyarat itt töltötték s egyetlenegy hazautazásuk alkalmával sem mulasztották el az agg tábornok meglátogatását. Paczka később újra lefestette őt. Paczkáné pedig algrafiát készített róla. S a barátság egészen Görgey haláláig tartott. Paczkáné készítette el a tábornok halotti maszkját is.

Berlinben járva került kezembe Görgeynek következő három levele, melyek közül az első kettőt a művészhez, a harmadikat pedig a művésznőhöz intézte. Gondolom, érdekesen világítják meg e levelek az agg Görgeyt. Különös érdeklődésre tarthat számot a harmadik levél, melyben a tábornok névszerint felsorolja azokat, kiket „igaz, kipróbált barátainak“ tart.

De álljanak itt maguk a levelek, melyeket teljes betűszerinti hűséggel közlök.

I.

Duna-Visegrád, 1890. Sept. 20.

Édes Ferri!

Réli nénéhez¹ 14-kén írt s tegnap ideérkezett szívélyes leveledre én válaszolok, amint következik.

Bánatodban elvesztél,² boldogságodban megkerültél számunkra, mi pedig bánatodban is veled voltunk, csak azt nem tudtuk, hol?

¹ Görgey Istvánné.

² Paczka édesapjának halálára vonatkozik.

Sorrento-Róma óta Réli néne közt s én köztem gyakori a következő rövid párbeszéd, melyben — ahogy illik is — nem enyim az utolsó szó. Például:

— Na, öreg! mikor utazunk Paczkához?

— Én már nem utazom, eleget utaztam.

— Ugyan hallgasson! hát mit is csinálna a sok pénzével?! (eddig van).

Az igaz, hogy *nekem* sok, mit a „*rendelkezési alap*“-ból húzok, tehát csak hajrá! utazzunk!

Olvasva leveledet Réli néne, egyszerre csak felkiált: „Utazik az öreg!“, aztán ideadja nekem a levelet: győződjem meg magam róla.

Csakugyan úgy van. Így meghíva örömmel indulok útnak.

Most tehát rajtad a sor: megírni:

1. Melyik nap teremjek Rómában?

2. hogy el ne késsem, melyik napon adjam át becses személyemet és melyik vonatnak?

3. miután nemesak kenyérrel él az ember, hanem ruhával is: miféle parádét hozzak magammal, nehogy te kedves Ferrikém, pirulnod kényszerülj miattam kedves menyasszonyod és annak tisztelt családja előtt.

Valahogy tréfára ne vedd ezen harmadik pontot!

Van ugyan fekete frakkom, Parisban varrattam, feleségem egyik (Napoléon-imádó) kis öccse vitt reá, hogy III. Napoléont, az ő akkori istenét, boldogíthassa személyem bemutatásával, ami meg is történt. De az 1869-ben volt már, tehát ezelőtt $\frac{2}{3}$ emberöltővel. Már most én nem tudom, van-é alávetve a divat hullámozásának a fekete frakk is? Ha igen, távird rögtön, hogy azonnal újat varrathassak.

Boldogságod amilyen teljes ma, olyannak maradjon holtodiglan, kívánja a visegrádi telep egyetemé, legelől

szerető barátod
Görgei Arthur m. p.

II.

Visegrád, 1890. Decemb. 27.

Édes Ferrikém!

Absolvo te in nomine patris et filii et spiritu sancti. Amen!
miután végre valahára még is csak adtál életjelt magadról és ked-

ves appendixedről, bizonyság reá a Nov. 11-én kelt előttem fekvő szives soraid.

Küzdelemteljes életem legszebb diadalainak egyike volt, mikor leveleddel kezemben odaléptem gyanakodó hölgyeim (Réli, Lenke)^o elé. Ők ugyanis már hazaérkezésem utáni harmadnap fészkelődni kezdtek, hogy tőled miért nem jött már hír. Majd gonosz példázgatássá fajulni indultak gáncsoló észrevételei, holmi kifacsart citromhéj eldobásáról s több effélékről.

Hiában magyaráztattam nekik, hogy te miért nem irhatsz egy-hamar, t. i. 1.ször azért, mert lusta vagy, mint egy jóllakott kereszt-pók; 2.ször, mert fiatal férj vagy s ilyenek a levélírásnál sokkal sürgősb teendői vannak; 3.ször, 4.ször, 5.ször mert — de ki győzné ide leírni mindazt, mit szülni agyamat kényszeritem ment-ségedre! Nem használt semmi, sőt már nemesak téged, engemet is kezdtek szidni mint a répát, amiérthogy védelmedre kelni mer-tem ellenök; szememre vetették, hogy én csak amolyan igény nélküli vén trotтли vagyok, ki a sületlen rossz kenyeret is megeszzi, ha nincs egyéb s. a. t. s. a. t.

Hanem aztán szégyelték is magokat, mikor odadobtam nekik leveledet; azóta kedves Paczka hinten, kedves Paczka vorn; bűnbánólag kalácsot is sütöttek nektek, el is küldöm jelen soraimmal egy időben. De csak kettő van a ládácskában. Kérdőre vonván őket, hogy miért csak kettőt? azt nyertem válaszul: mert irigylik a te tányérnyalóidtól, kik tavál a négyből is alig hagytak neked. Tehát csak te elégedj meg e két darabbal; úgy is több jut neked ebből, mint a tavali küldeményből, ha kedves Corneliedre bizod a vele való sáfárkodást.

(A most következő sorokban családi híreket ír Görgey és beszámol visegrádi házuk állapotáról, a szükséges javításokról. Majd így folytatja:)

Anconáról Fiuméba háborgós tenger és tiszta csillagos ég rendkívül élvezetessé tették az átkelést, annyival is inkább, mivel-hogy nem bántott a tengeri baj. A bevonulás a fiumei öölbe tündéri szép a kelő nap világánál. Párját ritkító szintén a Fiume-Károlyvárosi vasut szakasz. Mindig azt sajnáltam, hogy nincs köröskörül szemekkel ellátva a fejem. Róma—Ancona—Fiume—Károlyváros—Zágráb—Budapest, ezen utiirányt jó lelkiismerettel ajánlhatom nektek. Ancona Fiume 5 forint I hely, Fiume Buda-

^o Lenke = Návay Lenke, Görgey Istvánnénak első házasságából származó leánya.

pest 8 ft I hely, Róma—Ancona gondolom annyi lesz, mint Róma—Firenze. Anconától 8 órakor este indultunk s bevonultunk Fiuméba másnap reggel elég korán, hogy még a reggel induló vonattal tovább folytathattam volna utamat, én azonban Fiumében maradtam az nap, távirtam Bpre és Visegrádra, hogy várom Réli nénét és csak a nyert válaszra, miszerint nem jöhet, indultam másnap reggel Budapestre s ott reggel megérkezvén, délután hajón Visegrádra.

Na volt kérdezősködés hogy milyen hát a Paczka Ferencné? Keveset fillentek, ha mondom, hogy százszor leirtam Nellydet tetőtől talpig, na meg a kétrendbeli esküvőt. Magamnak úgy tünt fel mint egy álom mindaz, amit ezen rövid nyolez nap alatt részetekről és veletek élveztem. Nellydet igazán megszerettem, bizom is benne, hogy szerető hű élettársad lesz mindvégig jó és rossz napokban egyaránt. Csókold homlokát részemről és miután jövő nyáron amúgyis Berlinbe szándékoztok, el ne felejtsetek, hogy a legrövidebb út oda Magyarországon vezet keresztül.

(Ezután újra tisztán családi érdekű hírek következnek. Majd a következő sorokkal fejezi be levelét Görgey:)

És most el ne felejtsd, hogy itt is, Budapesten is, Borsódon is, mindenütt, hol a visegrádi kolonia valamelyik tagja éli világát, te és még ismeretlen képében Nellyd is mindig azokhoz tartoztok, kiket őszintén szeretünk és viszontlátni minél előbb és minél hosszabb időre óhajtunk. Tehát addig is Isten veletek

szerető vén hived
Arthur m. p.

Boldog új évet!

Pista bácsi* egészséges, ma itt disznóvadászaton volt. Disznót nem lőtt, de téged csókol ő is.

III.

Bulgária,⁵ 1899. Nov. 4.

Liebe Nelli!

Ihr wart im Begriffe von Bulgarien und Visegrád Abschied zu nehmen, als Ferri mich mit der Mittheilung überraschte, dass Ihr Beide beschlossen habt, meine Freunde mit Abdrucken meines Profils zu beschenken.

* Görgey István.

⁵ Bulgáriának nevezték Görgeyék nyaralóját, mely Visegrád alatt, a Szentendre-sziget felső részével szemben feküdt.

Ferri bediente sich der Wörter: „erprobte, wahre Freunde“ und nannte — um zu erklären was er damit meine — Gyulai, Duka und Zichy Mária.⁶

Zugleich äusserte er den Wunsch, ich möge ihm die Namen derer bekannt geben, die sich ebenso, wie die Genannten, als meine Freunde probe-echt bewährt haben.

Nun vertreten, wie ich sehe, die drei Genannten drei besondere Kathegorien der mir standhaft ergebenen Freunde:

1. Gyulai die Kathegorie derjenigen, welche — ohne mich je persönlich gekannt zu haben, aus eigener Intuition in den Kampf für die historische Wahrheit gegen die Anklage der theils ehrlichen aber unwissenden, theils aufgeklärten aber feigen oder heuchlerischen Compatrioten eintraten.
2. Duka die Kathegorie der noch lebenden Augen- und Ohrenzeugen meiner Handlungen, ja meiner intimsten Äusserungen während meines Lebens und Wirkens in Ungarn in den Jahren 1848/9.⁷
3. Zichy Mária endlich die Kathegorie derjenigen, denen meine Persönlichkeit für sich allein genügte, jene Anklage als schändliche Verleumdung zu brandmarken und mich mit ihrer Freundschaft zu beehren.

Unter Kath. 1. erwähne ich — ausser Gyulai — noch: Dr. Than Károly, egyet. tanár; Dr. Liebermann Leo, chemia tanára; Kozma Andor, a Kisfaludy Társ. tagja; Hegyessy Márton, tórténetbúvár.

Unter Kath. 2. — ausser Duka — noch meinen Bruder.

Unter Kath. 3. — ausser Zichy Maria — noch: grf. Bethlen Anna, Tochter — (aus zweiter Ehe) der Wittve meines treuen Freundes, grf. Carl Leiningen-Westerburg; ifj. Jankovich Béla, Budapest; Anton Almborg, Prof. Helsingfors; Szily Kálmán, akad. főtitkár; Gromon Dezső, államtitkár; Familie Lovrich, Nagybánya.

Hiemit habe ich Ferri's Aufträge entsprochen.

Mir aber liegt noch eine vierte Kathegorie ganz besonders am Herzen, die verwandschaftlich mir zunächst Angehörigen; ihr standhaftes Zumirhalten hatte die härtesten Prüfungen zu bestehen. Hier die Ehrenliste ihrer Namen: Réli, Emil, Lenke, Pöre, Jolán,⁸

⁶ Medveczky Frigyes egyetemi tanár felesége.

⁷ Duka Tivadar Görgey segédtsitzje volt.

⁸ Emil = Návay Emil, tudomásom szerint Görgey Istvánné (Réli) első férjének testvére. Lenke, Pöre, Jolán Görgey Istvánnénak első házasságából származó gyermekei. Így Lenke = Návay Lenke; Pöre = Sántháné, Návay Pöre; Jolán = Latinovits Frigyesné, Návay Jolán.

dann noch Görgei Arminné (meine Schwägerin) und ihre braven drei Söhne: Görgey Vincze, Generalmajor und Honvéd-Brigadier in Székesfehérvár; Görgey László, Eisenbahn-Inspector in Miskolcz und Görgey József, Oberst und Commandant der Guide-Reiter-Escadron in Wien.

In allem sind es 23.

Was Ihr wohl zu dieser Ziffer sagt!?

Ich erinnere mich eines Gedanken-Austausches zwischen dir und Ferri, welcher in meiner Gegenwart stattfand, während ich Euch Beiden Modell sass.⁹

Thema war die Frage, in wieviel Exemplaren dein Kunstwerk zu reproduciren wäre.

Ferri nannte eine Ziffer, die ich überhörte, worauf du bemerktest: „Ich will nicht, dass es vulgarisirt werde.“

Die Erinnerungen an diesen Ausspruch macht mir bange, weil ich nicht weiss ob im Sinne desselben die Ziffer „23“ nicht etwa schon vulgarisiren heisst.

Darum appellire ich ohne Weiteres gleich direct an dein sanftes Gemüth, dein gutes Herz, liebe Nelli.

Ihr habt A. gesagt, sagt auch B. ich bitte.

Die Tage sind kurz geworden, sehr kurz; Besuche — auch von Visegrád nur selten und selbst diese so flüchtig, dass man kaum Etwas davon hat. So finden uns die langen Abende vereinsamt und für Gedankenaustausch zumeist nur auf Jüngst-vergangenes angewiesen.

Die schon so nahe Zukunft des farbgeschmack- und freudlosen Stadtwinters gähnt uns bereits entgegen wie ein blasirter Lümmel.

Was Wunder wenn wir so wieder und immer wieder zurückgreifen zu manchen amüsanten Conflagrationen während Eures hiesigen Aufenthaltes.

Die Frage, warum Ferri mich durchaus nicht à quatre épingles malen wollte,¹⁰ wird noch immer besprochen, wenn auch nicht mehr so leidenschaftlich wie in den Junitagen. — Ja — die bestgefüllte Spirituslampe muss nach und nach ausbrennen wenn nicht nachgefüllt wird! Wärt Ihr wieder da!

⁹ Paczka Ferenc űlve, majdnem en face festette az ekkor nyolevanéves tábornokot. Az elkészűlt képet a Szépművészeti Műzeum szerezte meg. — Paczkáné algrafiát készűtett körülbelűl ¼ profilban. — Mialatt Görgey modellt űlt, a művészpár egyszerre dolgozott.

¹⁰ Célzás László Fűlőpre.

Reizendere Abendbeleuchtungen hab ich noch nie erlebt wie diesen October Tag für Tag.

Die Witterung war ununterbrochen günstig und Lenke benützte sie um sich an ihr Zimmer eine Kammer anbauen zu lassen, — beiläufig dort von wo aus du für mich die Landschafts-Skizze zeichnest. Der Neubau fügt zu den verschiedene¹¹ Vorsprüngen des Wohnhauses nun noch einen Vorsprung, als ob nur dieser noch gefehlt hätte um das Ganze stylgerecht erscheinen zu lassen.

Bald nach Euer¹² Abreise überraschte mich Ujváry mit einer gelungenen Ansicht von Bulgárien, vom gegenüberliegenden Inselufer aus gesehen. Das Bild hängt über meinem Schreibtische, das Geschenk Ferri's, in passend einfacher Rahme¹³ aus Nussbaumholz, über meinem Bette. So fällt der erste Blick des Vollkommenwohlausgeschlafenen auf die drei meisterhaft geschaffenen Figuren der „Wehklage“ (Bäuerin), der „Pflicht“ (Pfarrer) und des verwünschten „Muss“ (Ministrant).

Deine Skizze nehm' ich mit in die Stadt, lasse sie mir einrahmen und so oft dann während des langen trübseligen Winters mein Auge auf ihr weilt, soll meine Hoffnung sich neu beleben, dass ich vielleicht Bulgarien und dort auch Euch noch einmal wiedersehe.

Die ungebührliche Länge dieser Epistel macht mich selbst staunen. Sie mahnt einigermaßen an die überraschende Leistung eines alten flechsensteif gewordenen Renngauls. Mit schwerer Mühe brachte man ihn aus dem Stall und kaum war er draussen, ging er vom Fleck weg durch und gewann den Preis.

Wenn ich nur auch die 23 gewänne!¹⁴

Nun Gott befohlen!

Mit besten Grüßen von uns Allen in treuer Freundschaft

Euer

Arthur Görgei m. p.

Közli: *Salacz Gábor.*

^{11, 12, 13} A kéziratban így.

¹⁴ Paczkákék Görgeynek 24 darab algrafiát küldtek, hogy maga Görgey továbbíthassa azokat.

A BOSZNIAI VÁLSÁG TÖRTÉNETE. (1908, 1909.)

Évről-évre gyarapodik a világháború történetének kiadott anyaga és irodalma. Úgy látszik, hogy Európa és Amerika tudósai nem fogják egyhamar megúnni az előzményekkel kapcsolatos kérdések tárgyalását. A rettentő békeszerződések történeti ítéleteit az elfogulatlan kutatás erős, sőt már-már diadalmas ostrom alá fogta.

Az osztrák *Kommission für Neuere Geschichte* vállalkozott a feladatra, hogy fontos adatok közlésével elősegíti az előzmények történetének szigorúan tudományos átvizsgálását. Ezért kiadta a volt osztrák-magyar külügyminisztériumnak 1908 március 13-tól 1914 augusztus 1-ig terjedő okiratait nyolc kötetben.¹ Az anyagot Ludwig Bittner, Hans Uebersberger, Heinrich Srbik és Alfred Francis Pribram válogatták össze. A nem csekély munkával és történeti érzékkel összeválogatott anyagot Bittner és Uebersberger dolgozták fel a kiadás céljaira. E kitűnő tudósok munkáját a bécsi állami levéltár hivatalnoki kara szabadidejét feláldozó készséggel és általánosan elismert szakértelmével támogatta. A kiadói munka nagyságát és célszerűségét hatásosan jellemzik azok az adatok, melyeket O. H. Wedel, az arizonai egyetem tanára, a *The Journal of Modern History* 1931 márciusi számában (84. 1.) a következő mondatban foglalt össze: „A kiadás szokatlanul teljes a tárgyalt időszakra nézve, nyolc kötetben több mint 8000 lapon nem kevesebb, mint 11.200 okiratot közöl, körülbelül csak 4000-rel kevesebbet, mint a *Grosse Politik* negyven kötete.“ Az ilyen gazdag tartalmú, jelesül szerkesztett és becses jegyzetekkel ellátott okiratgyűjteményt kellően úgy méltányolhatjuk, ha tanulmányok keretében használjuk fel tanulságait. Ezúttal a boszniai válság történetét próbáljuk elbeszélni abban a reményben, hogy lesz még alkalmunk a későbbi hónapok történetének

¹ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äussern. Ausgewählt von Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Heinrich Srbik und Hans Uebersberger. Bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger. Österreichischer Bundesverlag. Wien und Leipzig. 1930.

feldolgozásában is hivatkoznunk az osztrák kiadvány kötetekre. Vállalkozásunktól nem riaszt el bennünket az a körülmény, hogy a boszniai válság történetét magyar, német és angol írók már többször feldolgozták az előttünk fekvő gyűjtemény tekintetbe vételével is.² A boszniai válság mintegy első felhőtörődése volt a világháború szörnyű zivatarának. Akkor a felhők elhúzódtak, de öt év múlva visszatértek hasonló tömegben és csoportosulásban. A boszniai válság ártatlanul végződő főpróbája volt a nagy tragédiába torkolló diplomáciai bonyodalmaknak. Azért érdemes azzal újra meg újra foglalkoznunk.

I.

A szandzsák vasút.

A szandzsák vasút története anyagának legnagyobb része külső okokból kimaradt az osztrák okiratgyűjteményből. Kénytelenek voltunk ezt a történetet más forrásokból meríteni, de el nem mellőzhettük, midőn a boszniai válság fejleményeit akartuk előadni. A két diplomáciai bonyodalom ugyanis egy államférfiú kezdeményezéséből indult ki, aminthogy eléggé feltűnő hasonlóságuk és belső kapcsolatuk.

Szandzsák vasútnak nevezték azt a vasutat, melyet Uvacról, Boszniának keleti határállomásától a novibazári szandzsákon át Mitrovicáig akartak építeni. Mitrovicán az építendő vasút a régi, Szalonikiig terjedő török vasúthoz kapcsolódott volna. És így, ha kiépül az Uvac—mitrovicai vonal, Bécestől az Aegei tengerig, olyan vasút bonyolította volna le a forgalmat, mely a szerb terület kikerülésével az osztrák-magyar területen vonul végig és ott is, ahol török területet von be hálózatába, az osztrák-magyar tőkének befektetése által az osztrák-magyar kormány befolyása alá jut.

Hogy az Uvac—mitrovicai vonalnak nagy a politikai és gazdasági jelentősége a kettős monarchiára nézve, azt nem báró Aerenthal fedezte fel. Már az 1878-i berlini szerződés 25. §-ában ki van kötve a monarchiának az a joga, hogy a szandzsákban, mely Mitrovicán túl terjed, kereskedelmi és katonai utakat is építhet.

1900-ban híre járt, hogy a monarchia szeretné kiépíteni az Uvac—mitrovicai vonalat, de a bécsi orosz követ ekkor kijelentette, hogy a

² Valószínűen van ily nemű francia, olasz stb. feldolgozás is, de azokat nem ismerem. Az osztrák aktákat is felhasználó magyar írók közül felemlítjük Balla Antalt, aki röviden, de okosan írt tanulmányban foglalkozott a kérdéssel. (*Magyar Szemle*, IX., 1930). Beható és igen érdemes tanulmányt írt e tárgyról Lutter János (*Külügyi Szemle*, 1931. április).

mitrovicai vonal kiépítése a balkáni status quo megzavarását jelentené, pedig annak fenntartása volt alapelve az 1897-ben kötött orosz-osztrák-magyar ententenak. Gróf Goluchowski, Aerenthal hivatali elődje, 1902-ben a német kormányt kérte, hogy támogassa a portán az osztrák-magyar kérelmet a nevezett vasút engedélyezése iránt. A német kormány nem szívesen fogadta a kérést, mivel ismerte a Balkán-államok és az orosz kormány idegenkedését attól a vasúttól. Azt a böles tanácsot adta Goluchowskinak, hogy igyekezzék az orosz külügyminisztert megnyerni a tervnek. Azonban az orosz kormány azt válaszolta Goluchowskinak, hogy nem térhet el az 1900-ban elfoglalt állásponttól. Goluchowski tehát 1903 elején elállott a portai engedély megszerzésének gondolatától.³

1906 végén egy francia-angol-olasz konzorcium élénken érdeklődött oly balkán vasútak építése iránt, melyek Szerbiát egyrészt az Adriával kötötték volna össze, másrészt új utakat nyitottak volna a szerbeknek az Aegei-tengerig. E vasutaknak kiépítése az osztrák-magyar katonai és kereskedelmi érdekek határozott károsításával járt volna. Azért mondta herceg Ratibor, a belgrádi német követ 1906-ban, hogy ha a nevezett vonalak meg nem akadályozhatók, az osztrák-magyar monarchiának az ellensúlyt a szandzsák-vasútban kellene keresnie.

Körülbelül akkor lett báró Aerenthal Goluchowski utódja, mikor a német herceg az idézett sorokat írta. 1907 elején az új külügyminiszter még nem ismerte elég behatóan a szóbanforgó vasúti tervek igazi jelentőségét.⁴

De már 1907 tavaszán Aerenthal is jónak látta, csak úgy, mint Goluchowski, a szandzsák-vasutat engedélyező szultáni irádé kiszérésére kérni a német kormány támogatását. E támogatást szükségesnek hitte, mivel jól sejtette, hogy a porta gyanakodott az osztrák-magyar politikára Bosznia és Hercegovina 1878-i okkupációja, továbbá az 1903-i mürzstegi egyesség óta, melyet az orosz és osztrák kormányok a szultáni tekintély rovására kötöttek a makedóniai reformok ügyében.

A német kormány a maga politikája szempontjából is helyeselte a szandzsák vasút tervét, melyet a kettősmonarchia életbevágó kérdésének tekintett. 1902-ben még elhárította magától azt a gondolatot, hogy a portán latba vesse nagy tekintélyét az osztrák-magyar kérelemért. Tekintettel volt ekkor Oroszországra. De amióta Iswolski külügyminisztersége alatt Oroszország egyre jobban közeledett Angliához, Németország nem érezte magát kötelezve arra, hogy kimélje a Balkánon azt, amit Oroszország a maga érdekkörének hitt. Ezért von Marschall, a német nagy-

³ Grosse Politik, Bd. 18. 213. l. Bittner—Uebersberger I. No. 9.

⁴ Grosse Politik, XXV. 283. és 289. (Gróf Wedel 1907 január 21-i jelentése.)

követ, akinek Konstantinápolyban a szultánra és kormányára oly nagy volt a befolyása századunk elején, mint Stratford Canningnek a múlt század ötvenes éveiben, 1908 január 10-i kihallgatásán nyomós szavakkal ajánlotta a szultán kegyeibe az osztrák-magyar nagykövetnek az előző év végén beadott felterjesztését. 1908 január 31-én már megjelent az iradé az Uvac—mitrovicai vonal építésének előkészítése érdekében.⁵

Feltűnő, hogy Aerenthal csak 1907 december végén utasította gr. Pallavicini Jánost az iradé kiszerzésére, noha már a tavasszal kopogtatott a német kormány ajtaján pártfogásért oly ügyben, melyet csak nyolc hónap múlva indított útnak. Tulajdonképp e késelemnek adja okát gróf Metternich, a londoni német követ, mikor kifejti, hogy minő motivumok vezették Aerenthalt a szandzsák vasút kérdésében. Valószínű, írja Metternich, hogy Aerenthal így gondolkodott: a mürzstegi program egyre terméketlenebbnek bizonyul, nem akarom nevetségessé tenni magamat, próbáljunk meg egyszer egy osztrák-magyar sikert elérni a magunk erejéből a Balkánon a rég óta óhajtott szandzsák vasút kiépítésével.⁶

Azt hisszük, hogy Metternich nem járt messze az igazságtól.

Aerenthal 1907-ben azon volt, hogy Oroszországgal karöltve vigye dülőre a makedonai igazságszolgáltatási reformot. Ez év augusztusában kijelentette a bécsi német követ helyettese előtt, hogy noha kimélni szeretné a szultánt, — a német császár barátját — mégis el van szánva az igazságszolgáltatási reform-javaslat elfogadásának erélyes követelésére.⁷ E politika által Aerenthal szorosabban kívánt csatlakozni Oroszországhoz, hogy lazítsa ezáltal az orosz-angol barátkozást.⁸ És a míg szokott makaességgel ragaszkodott oroszbarát makedóniai politikájához, éreznie kellett, hogy akár a mürzstégi egyezmény által megindított végeláthatatlan reformmozgalom terén, akár az orosz-angol szövetkezés szétbontása irányában babérok nem intenek felé. Ebben a ki nem elégített ambíciók által bosszús hangulatban újra feltűnt a külügyminiszter képzeletében 1907 végén a tavasz óta nem bolygatott szandzsák vasút, mint a csattanós diplomáciai sikernek könnyen elérhető, biztos útja. Nem csupán Metternich tulajdonította a hírhedtté vált vasúti tervet egyéni ambícióknak. A bécsi orosz követ, Urussow is azt mondta, hogy Aerenthal valószínűen megingott helyzetét akarta megerősíteni egy minden áron elérendő siker által, midőn vasúti programját kihirdette.⁹

Volt abban igazság, amit a miniszter ellenfelei cselekvése önös moti-

⁵ U. o., 285—300. ll.

⁶ Gr. Pol. XXV. 306. l.

⁷ Grosse Politik XXII. 414 l.

⁸ U. o. 458—9. l.

⁹ Grosse Politik, XXV. 311. l.

vumairól mondtak. De igazságtalanok volnánk, ha meg nem hallgatnók Aerenthal tisztelőinek véleményét az ő cselekvése ideális rugóiról. „A monarchiát“ — írja egy osztrák-magyar diplomata igen érdekes emlékirataiban — politikailag senilisnek hitték akkor, fel nem tették róla, hogy önállóságra képes a politikában. — 1907 telén fellépett Aerenthal a szandzsák vasút tervével és ezzel első jelét adta annak, hogy a monarchia megint tevékenyen akar résztvenni a világ ügyes-bajos dolgaiban és keresi a maga helyét a napos oldalon. Aerenthal hitt a monarchia életerejében, hitt a monarchia jövőjében.¹⁰

Ez őszinte hitének, hazafias nagyravágyásának sok része van tetteiben. Nem érdemli meg a „Kalandor“ jelzöt, amellyel gyakran ajándékozták meg ellenfelei. Sőt egy kitűnő amerikai történetíró, akinek igazságérzete sok tekintetben tiszteletre méltó, történetírói ítélőszékéből szentesíti a szenvedélyesen gyűlölködő kortársak ítéletét, midőn Aerenthalt „politikai kalandornak“ nevezi.¹¹ Pedig a felelősségérzetet nem szabad megtagadnunk Aerenthaltól, csak hogy önérzete volt olyan erős, mint a monarchia erejébe és jövőjébe vetett hite.

Hogy e két érzés közül melyik hatott erősebben a másikra, azt bajos volna megállapítani. De bizonyos, hogy a kettős forrásból táplálkozó önérzet a tanult és tapasztalt diplomatában kedvet ébresztett a vakmerő vállalkozásra.

Ezt a merészséget tisztelői erélynek nevezték, ellenfelei kalandori könnyelműségnek bélyegezték. Meglepte a világot kezdeményeivel, melyek oly helyzetekbe sodorták, ahonnan a maga és a monarchia erejéből nem bírt kilábolni.

Nicolson Arthur, aki Szt. Pétervárott volt angol követ, amikor Aerenthal is ott szolgált, azt írja osztrák kollegájáról, hogy „szeretetre méltó, élénkbeszédű ember, de nincs nagy intelligenciája“.¹²

Nicolson valószínűen azt akarta mondani, hogy Aerenthalnak nem volt elég érzéke az erők ama játéka iránt, mely az európai hatalmak érdekeinek találkozásából, vagy összeütközéséből keletkezik.

Valóban nem sok bölcseségre vall az a mit sem sejtő modor, ahogy Aerenthal a szandzsák vasútra kiszerezett engedélyt érvényesíteni akarta. A viszonyokat jól ismerő diplomaták mondták, hogy Aerenthalnak egyszerűen hozzá kellett volna fognia minden tüntető beszéd nélkül az

¹⁰ Freiherr von Musulin: Das Haus am Ballplatz. München. 1924. 81, 148, 158. ll.

¹¹ Sydney Brandshaw Fay: Der Ursprung des Weltkrieges, I. Berlin, 1930. (Schüler fordítása.) 255. l.

¹² Harold Nicolson: Die Verschwörung der Diplomaten. Frankfurt am Main, 1930. 233. l.

építési munkálatokhoz és akkor a politikai világ megnyugodott volna a tényekben.¹³

De Aerenthalnak nem kellettek a csendesen elérhető sikerek. Jobban szerette a nagy szavak hatását.

Még az iradé kiadása előtt 1909 január 27-én bejelentette a delegációkban a nemsokára várható sikert egy hangzatos beszédben.

Ha a vasút elkészül — mondotta — monarchiánk kereskedelme az Aegei és a Középtenger felé irányul majd. Mert a kiépítendő vasutakhoz nemsokára csatlakozni fognak a török és görög vonalak Salonikitól Larissáig, ily módon előáll ez a közvetlen összeköttetés: Bécs—Buda-pest—Serajevo—Athén—Pireneus. Ez volna a legrövidebb út Európából Egyiptom és India felé.

Indiánál tovább nem száguldozott Aerenthal vasútépítő fantáziája. De beszédének merész szárnyalása így is nagy feltűnést keltett az európai fővárosokban. A feltűnés megértése végett tudnunk kell, hogy a németellenes propaganda már a XIX. század vége felé Ausztria-Magyarországot a Szalonikira való áhitozással vádolta. Ez a propaganda az osztrák-magyar hatalmi törekvés mögött hallani vélte a birodalmi németek ösztönző szavát.¹⁴ Az osztrák politikai irodalom nem is titkolta a „nagy-osztrákok“ politikájának szívbéli vágyát. „Bizonyos körülmények közt“ — írja az Oesterreichische Rundschau egy dolgozó társa — „követelnünk kell Szalonikit és környezetét. Ezt a területet, mint tengerparti enklavét egyesítenünk kell Ausztriával.“¹⁵ Ugyanez időtájt (1906) mondotta Simics, a szófiai szerb követ angol kollegájának, hogy Németország midőn Ausztria-Magyarországot támogatja, csak annak a pángermán ideálnak hódol, mely a Középtenger felé hajtja, Szaloniki felé.¹⁶

Aerenthal ugyan kijelentette egy februári delegációs beszédében, hogy az Uvac—mitrovicai vasútnak nincs köze a politikához, hogy itt csak gazdasági kérdéstről van szó.¹⁷ Azután Pallavicini, a konstantinápolyi osztrák követ is bolondságnak nevezte a kormányára fogott salonikii mesét,¹⁸ de a hirhedt januári delegációs beszédnek hangja annyira fellengős volt, hogy a salonikii „mesének“ a politikai valószínűség színét kölcsönözte.

¹³ Muraviev és Tittoni egyező véleménye. Gr. Pol. XXV. 327, 335. ll.

¹⁴ Das Werk des Untersuchungsausschusses. Erste Reihe: Die Vorgeschichte des Weltkrieges. Bd. X. Roderich Gooss: Das österreichisch-serbische Problem. 29.

¹⁵ Oest. Rundschau, Bd. VIII. 1906.

¹⁶ British Documents on the origin of the War. Vol. v. London 1928. 153. l. Buchanan jelentése.

¹⁷ U. o., 337. l.

¹⁸ Gr. Politik, XXV. 294. l.

Az angol kormánykörök azt mondták, hogy nem voltak elkészülve a Szaloniki felé való előnyomulásnak ily leplezetlen és ünnepélyes kihirdetésére. Nagyon meg voltak lepelve. De a legkevésbé sem voltak hajlandók a Balkán-félszigetet az Aerenthal által kihirdetett módon Ausztria-Magyarország kizárólagos, vagy csak uralkodó befolyásának is alávetni. Csodálkoztak azon, hogy a félénk osztrák politika egyszerre nagy bátran fölfedi kártyáit. Arról meg voltak győződve, hogy Németország hajszolja a kettős monarchiát a delegációs beszédben kijelölt útra. A német világpolitika koncepcióinak útját egyengetné ily módon Ausztria-Magyarország, mondták az angol államférfiak. De vigasztalták magukat azzal, hogy Oroszország és az egész szlávtság ellenállása miatt a bécsi külügyminisztérium pium desideriuma soha sem fog megvalósulni. Ellenben megjósolták, hogy Aerenthal beszédének oly komoly és nagy következése lesz, aminőt sugalmazói — ahogy ők mondták — nem is sejtettek. Mivel az angol politikai körök felfogása szerint a beszéd egész fogalmazása német kézre mutat, általa London és Szt. Pétervár kapcsolata még erősebb lesz, az entente ki fog alakulni formális szövetséggé.¹⁹

Az angol politikának e motivumait ily kapcsolatban és ily nyíltsággal a londoni államférfiak és publicisták csak hírlapokban, vagy bizalmas társaságokban fejtegették.

Az angol kormány azonban másképp indokolta a szandzsák vasút ellen érzett aggodalmait. Hivatalos nyilatkozatokban nem említette, hogy terhére van az osztrák-magyar kereskedelem versenye a Balkánon,²⁰ vagy hogy a salonikii kikötőre való befolyást nem akarja átengedni a kettős monarchiának.²¹

Hivatalos nyilatkozatokban csak a makedóniai igazságügyi reform érdekeit emlegette. Midőn Aerenthal arra kérte Greyt, hogy támogassa a szandzsák vasút tervét, azt a választ kapta, hogy az angol kormány elvben helyesli a vasútak építését Törökországban, de a vasúti engedély sürgetése abban a pillanatban, midőn a makedóniai reformok fennakadtak, azt a benyomást keltené fel, hogy a hatalmak esőbenhagyták a reformokat és a maguk érdekeit akarják kielégíteni.²²

Ezt a szemrehányást sokszor ismételte az angol kormány Aerenthal politikájával szemben. A humanus rokonérzés a törökországi keresztények

¹⁹ Gr. Pol. Bd. XXV. 308. Tschirschky jelenti ezeket a Wesselitzkytől szerzett értesítések alapján. Wesselitzky, az orosz hírlapíró, jól volt értesülve, mint más adatok bizonyítják.

²⁰ British Documents, V. 461.

²¹ Schwertfeger: Unveröffentlichte Dokumente, Bd. III. 1908—1911. bearbeitet von Alfred Doren. Berlin, 1919, 68. l. (Num. 8.)

²² Brit. Documents V. 350.

iránt az angol politikát kedvező színben tüntette fel. Az angol kormány valóban óhajtotta a törökországi keresztények sorsának javítását; azután a reformok sürgetése gyöngítette a német barátságra támaszkodó Abdul Hamid rendszerét és így a humanizmus mutogatása az angol politikai érdekeknek is javára vált.

Aerenthal is óhajtotta a makedoniai igazságszolgáltatás rendezését — és tulajdonkép nem volt igaz, hogy a szandzsák vasút kedvéért elengedett volna valamit az orosz-osztrák együttes követelések szigorúságából.

Sőt Marschallnak éles bírálatát e követelések igazságügyi részéről Bécsben rossz néven vették.²³

De Aerenthalnak kimélnie kellett a szultánt és hozzá még Pallavicini az igazságügyi reformjavaslatról bizalmasan éppoly megvetően nyilatkozott, mint Marschall. Aerenthal nem volt mindig megelégedve Pallavicini viselkedésével.²⁴

Ezek a körülmények O'Connorban, a konstantinápolyi angol követben, azt a meggyőződést keltették, hogy a szultán engedékenysége a vasút dolgában és az osztrák-magyar diplomáciának vonakodása attól, hogy a reformokat rákényszerítse a portára, belső kapcsolatban vannak. „A Bosporus egész víztömege sem moshatja le ezt a foltot“ — írja O'Connor bizalmas levélben Greynek Lady Macbeth panaszára emlékezve.²⁵

És így Greynek nem volt szüksége arra, hogy elárulja politikájának leglényegesebb motivumait, hanem az osztrák-magyar politikának O'Connor által kijelölt foltjára jóhiszeműen hivatkozhatott a szandzsák vasút tervével szemben.²⁶

Iswolski, az orosz külügyminiszter is sokat emlegette azt „a foltot“. Az orosz diplomácia, sőt az orosz sajtó is meg voltak győződve arról, hogy Aerenthal a vasúti iradé kiszérésével elárulta a makedón igazságszolgáltatás reformját.²⁷ Iswolski ezt a felfogást diplomáciája céljából igen jól használhatta ürügynek is. Az orosz politika ugyanis amióta 1907 augusztus 30-án meg volt kötve az orosz-angol egyesség, szabadulni kívánt szép szerével a Mürzstegben kötött szövetségtől. Az említett nap óta az osztrák-orosz entente névleg élt csak, Iswolski a látszat kedvéért ragaszkodott hozzá egy ideig, de Aerenthal delegációs beszéde óta

²³ Gr. Pol. XXV. 305. és 313. l.

²⁴ Gr. Pol. XXII. 508., 510. ll.

²⁵ Brit. Documents V. 230.

²⁶ I. Ferenc József nagyon el volt keseredve azon, hogy Anglia kétszínűséggel vádolja az ő kormánya politikáját.

²⁷ British Documents V. 230, 328. Gr. Pol. Bd. XVII. 519.

egyre nyiltabban szakította szét a müncheni kötelékeket és az osztrák- orosz ententéből angol- orosz entente lett.²⁸

Már három héttel a delegációs beszéd után Iswolski nyíltan megmondotta gróf Pourtalèsnak, a szt. pétervári német követnek, hogy ezentúl valószínűleg inkább az angol kormánnyal keresi majd az egyetértést a keleti reform kérdésében. Szívesebben ragaszkodott volna a régi osztrák- magyar ententehez, úgy mond, de Aerenthal a vasúti iradéval bombát dobott a lába elé.²⁹ Senki sem volt jobban megelégedve Aerenthal diplomáciájának e hatásával, mint Nicolson Arthur. A szt. pétervári diplomáciai körökben nyíltan hirdette, hogy „igen örül Aerenthal súlyos hibájának”.³⁰ Iswolski azt a bombát nem pusztán diplomáciai ravaszságból említette, nem pusztán hogy a Müncheni től való elpártolást igazolhassa. Iswolskit a delegációs beszéd valóban mélyen sértette. Hiúsága fájó sebet kapott. Bántotta az, hogy Aerenthal nem beszélt meg vele a vasúti kérdést. 1907 októberében találkoztak s alaposan átvették a makedóniai reformokat, de a vasútról az osztrák- magyar külügyminiszter semmit sem szólt. Csak körülbelül 14 nappal a delegációs beszéd előtt említette gróf Berchtold, az akkori szentpétervári osztrák- magyar követ Iswolski előtt minisztere tervét. Iswolski nem a legjobb kedvvel fogadta a tervet, de nem tiltakozott ellene.

Még akkor nem tudhatta, hogy Aerenthal minő emphasiszal akarja világgá kürtölni tervét.

Itt is látszik, hogy mennyire különbözött Aerenthal rendszere a Goluchowskiétól.

Goluchowski 1903-ban Lambsdorff megjegyzései után, mint láttuk, elállott a szandzsák- vasút tervétől, de Aerenthal nem törődött Iswolski hangulatával. Az orosz miniszter azt állította, hogy bizonyos mértékben megesalta őt osztrák- magyar kollégája, az „alattomos miniszter”, mint már akkor nevezték a cári fővárosban.³¹

Sértve volt Iswolski hiúsága azáltal is, hogy épp amikor az oroszoktól leginkább sürgetett makedón reformterv az igazságügyi javaslat fogyatékosai miatt zátonyra jutott, Aerenthal önérzetes szavakkal a szandzsák vasút kérdésében diplomáciai sikerre hivatkozik.³² Iswolski ellenfelei szemére is hányták ezt a körülményt.

²⁸ Friedjung: Geschichte des Imperialismus, II. 148. skk.

²⁹ Gr. Pol. XXV. 322 l.

³⁰ U. o. 336.

³¹ British Documents V. 336, 345. ll., Gr. Pol. 313, 344. és Schwertfeger id. K. 71. l.

³² Gr. Pol. XXV. 332., t. i. a delegációs beszédben.

Miljukov a дума ülésén megállapította, hogy az orosz diplomácia nem bírta megelőzni Aerenthal legutóbbi fényes diplomáciai sikerét.³³

Mert az orosz közvélemény igen komolyan vette a delegációs beszéd vasúti fantáziáit. Úgy hitte, hogy a központi hatalmak előre akarnak törni a Balkánon és el akarják foglalni azt a helyet, mely történeti jogánál fogva Oroszországot illeti meg. Az oroszok hangulata oly izgatott volt Aerenthal beszéde nyomán, hogy az okos I. Károly román király egészen meg volt lepetve és nagyon aggódott, hogy háború fog kitörni Oroszország és Ausztria-Magyarország közt.³⁴ Iswolski is gondolt eleintén a fegyveres összeütközés lehetőségére.

Az orosz minisztertanács 1908 február 2-i ülésén felvetette azt a kérdést, hogy vajjon minő eszközökkel volna módjában védelmeznie a birodalom jogos érdekeit? Stolypin miniszterelnök erre azt válaszolta, hogy Oroszország állapota józan eszű államférfiúnak tökéletesen lehetlenné teszi a háborús politika gondolatát.³⁵

Iswolski kénytelen volt Stolypin felfogásához igazítani politikáját. Nem tiltakozott a szandzsák vasút ellen, igyekezett csillapítani az orosz nemzeti érzés háborgását és diplomáciai hírnevének helyreállítása végett felvetette a szandzsák vasút ellensúlyául a Duna—Adria vonal tervét, melynek érdekében a központi hatalmak támogatását is kikérte. Aerenthal ezt a vonalat, mely a szerb Duna partját Nisen át San Giovanni de Meduával kötötte volna össze, az osztrák-magyar monarchia érdekeire nézve károsnak hitte, de nem utasította vissza Iswolski kérését, mivel az eljátszott orosz barátságot szerette volna visszaszerezni és mivel ellenkezésével elárulta volna, hogy a balkáni vasútépítéseknek nem csupán gazdasági jelentőséget tulajdonít. Így azután Iswolski kijelentette a dumának 1908 április 17-iki ülésén, hogy a szandzsák vasút kérdésének metsző élei egészen eltompultak.

Aerenthal a Duna—Adria vonalat azért sem szerette, mert azt hitte, hogy az leginkább az olasz érdekeket szolgálja és rossz néven vette Tittonitól, hogy épp a szandzsák vasúti hajsza idején oly vonalat pártolt, mely a monarchiát károsítani volt hivatva. Szóval a két szövetséges közt az úgyis gyöngye barátságot a szandzsák vasút gondolata még jobban megzavarta.³⁶

A francia politika nyugodtan fogadta a balkáni vasúti terveket.

A francia külügyminiszter állítólag támogatta is Aerenthalt a por-

³³ Berthold Molden: Graf Aerenthal. Stuttgart u. Berlin, 1917, 38. l.

³⁴ Gr. Pol. XXV. 358, 359. ll.

³⁵ Frh. von Taube: Der grossen Katastrophe entgegen. Berlin u. Leipzig, 1929, 160. l.

³⁶ Gr. Pol. XXV. 363, 367—8. ll.

tán. Lehet, hogy a francia anyagi érdekek kívánatossá tették a balkáni vasutak kiépítését. Még valószínűbb, hogy a francia kormány be akarta várni a fejleményeket. De a sajtóban megnyilatkozott az igazi francia felfogás. Nem sokkal a delegációs beszéd után a *Temps*, a kormány lapja, a szandzsák-vasutat az osztrák-német bevonulás útjának nevezte.³⁷

És így Aerenthal diplomáciai módszere mélyítette a szakadást Oroszország és a monarchia közt, Róma és Bécs közt növelte a bizalmatlanságot, erősítette Anglia gazdasági féltékenységét a monarchia ellen, Londonban, Párizsban és a szláv központokban felkeltette azt a gyanút, hogy Aerenthal útját egyengeti a német imperializmusnak Kelet felé egészen Indiáig. Egyes szerb katonai körök a szandzsák vasút terve miatt fegyveres támadást javasoltak Ausztria-Magyarország ellen. És mi lett a nagy garral hirdetett vasutakból? Föl sem épültek. Megkezdődött ugyan 1908 elején némi előmunkálat a szandzsák vonalon, de félben maradt és az őszkor kitört annexiós válság eltemette az egész tervet. A Duna—Adria-vasutat pedig a nagy technikai és pénzügyi akadályok miatt a mai Jugoszlávia sem építette fel.³⁸

E szerint az a diplomáciai színjáték, melyet Aerenthal delegációs beszéde indított meg, kiérdemelte a „sok hű-hó semmiért“ bohózati címet. De a bohózat nem volt vidám, kigondolója sem érezte annak. A revali találkozásról (1908 június 9., 10.), mely az orosz-angol egyetértést oly szép kifejlésben mutatta, Aerenthal kesernyés megvetéssel nyilatkozott. Tschirschky, a bécsi német nagykövet, e nyilatkozat kapcsán június 23-iki kiváló jelentésében érdekesen jellemzi Aerenthal lelki állapotát és a monarchia akkori külpolitikai helyzetét: „A miniszterre igen kellemetlenül hat a dolgok fejlődése az ő szandzsák vasúttervével való fellépése és különösen Oroszországnak a keleti kérdésben Ausztria mellől történt elkanyarodása óta. Erősen kifejtett önérzetére súlyos csapás gyanánt hatott az a csalódás, mely orosz részről érte, pedig azt hitte, hogy Oroszországot alaposan ismeri. Ezért törekszik az angol-orosz közeledés jelentőségét lehetően kisebbiteni. Egy idő óta bizonyos ingerlékenység ismerhető fel a miniszteren, néhány kollégám és a külügyminisztérium néhány tagja panaszkodnak, hogy a hivatali érintkezés a miniszterrel újabb időben nehezzé lett. Nem is tagadható, hogy az osztrák politikai körökben bizonyos elégtelenség és kényelmetlen érzés vehető észre az osztrák-magyar politika miatt. Szemére hányják a miniszternek, hogy Iswolski

³⁷ U. o. 309, 316. ll.

³⁸ Joseph M. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 77. l.; Boghitschevitsch: *Die auswärtige Politik Serbiens*, Bd. III. Berlin, 1931, 79, 80. ll.; A szerb katonai körökről. Bittner u. Uebersberger, I., 966. l.

félrevezette s még nem rég egy politikai ítélete miatt tekintélyes egyéniség kijelentette, hogy sikerült Aerenthalnak a monarchiát majdnem minden nagyhatalommal összeveszíteni. Régóta hozzászórtak itt Angliával barátságban élni és így az ellentét, melybe Angliával szemben jutott a monarchia, a bécsi és a budapesti arisztokrácia erősen anglophil köreit kínosan érinti. Ez a körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy Aerenthalban rossz érzések keletkezzenek a politikai helyzet fejlődése miatt.³⁹

Feltűnő e jelentésben, hogy a bécsi politikai körök vádjai értelmében Iswolski szedte rá Aerenthalt, pedig Iswolski panaszkodott azon, hogy Aerenthal bánt így vele. A bécsiek valószínűen a Duna—Adria-vasút tervének felvetésére gondoltak, mert az valóban bántotta Aerenthalt és némileg oka is volt annak, hogy a szandzsák vasút munkálatai nem igen haladtak előre.⁴⁰ Másrészt Iswolski nagy eredményre hivatkozhatott. Reval végtelenül többet nyomott, mint a még ki nem próbált értékű és később füstbe ment vasúti tervek. Érezte ezt Aerenthal is, de nem akarta magának megvallani. Rendületlenül bízott szellemi felsőbbségében és így csalódásaiból mit sem tanult.

Angyal Dávid.

³⁹ Gr. Polit. XXV. 471, 472. II.

⁴⁰ Aerenthal augusztus 9-én kelt memorandumában azt fejtegeti, hogy neki az irádé kiszerezésében az volt a fontos, hogy a porta elismerje Ausztria-Magyarország jogát a vasútépítésre. Hogy mikor épül a vasút valóban, az neki csak másodsorban volt értékes. (Bittner u. Uebersberger, I. No. 32.) Egész nyakatekert okoskodása, úgy látszik, post festa volt kigondolva a maga mentségére. A vasútépítés jogát a szandzsákban a berlini szerződés már elismerte. Aerenthal hivatkozott is erre az elismerésre. Miért kellett volna a portától újabb elméleti elismerést kiszerezni és ezt a kiszerezést nagy siker gyanánt cégérezni?

